DÉL-MAGYARORSZÁG

VAGY AZ UGYNEVEZETT

BÁNSÁG

KÜLÖN TÖRTÉNELME.

Irta:

BÖHM LÉNÁRT.

MÁSODIK KÖTET

PEST,
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.

1867.

E porba omlott szép haza
Fel fog születni még;
Van biró a felhők felett,
Áll a villámos ég.

Bajza.

HETEDIK KÖNYV.

Bánság az osztrák ház alatt.

ELSŐ FEJEZET.

Bánság nevezete. — Czimere. — Állapota a visszafoglalás után. — Ujáalakulása. — Közigazgatási és egyházi szervezése. — Politikai fölosztása. — Uj helyek. — Colonisták. — Ipar mozgalmak. — Csatornaépítések. — Erődítvények. — Átalakulási törekvések. — Müveltségi állapotok. — Ország-patronus. — Epitkezések. — Mercy halála.

(1718—1731.)

A temesi terület, temesi grófság, vagy azon vidék, mely a Maros, Tisza, Duna és az erdélyi hegylánez között terül el, visszafoglaltatása óta elég sajátságosan „Temesi Bánságnak“ neveztetik, a nélkül, hogy valaha bánja volt volna, mert mint a szellemdús Bárány helyesen megjegyzi, egy temesi gróf sem nevezte vagy irta magát bánnak.[1]) Meglehet, hogy ez elnevezés a „lugos-karansebesi bánság“-ètól szár-

mazik, melyet az erdélyi fejedelmek még a török-járom alatt is egyideig birtak, habár a visszafoglaláskor a fönnebbi Bánság már régen nem létezett. Bármint különbözzenek a vélemények az elnevezés magyarázatát vagy származtatását illetőleg, annyi bizonyos, hogy ez elnevezés a temesi területre nézve csak a törökök kikergetése után (1716) lett állandóvá, nem pedig már a mohácsi gyásznap után, mint némely magyar történetiró tévesen állitja.[2])

Ha már nehéz a „temesi Bánság“ elnevezés keletkezése felől valami bizonyost állitani, még nehezebb e terület előbbeni „czimeréről“ részletesb fölvilágositást nyujtani.

Kétségenkivülinek látszik, hogy a Bánságnak, még mint grófságnak, saját czimere volt, de hogy az milyen volt, azt mind eddig kipuhatolni nem lehet. Ugy látszik azonban, hogy már a török által történt elfoglaltatása előtt kevéssel, egész Magyarországban minden megyének zászlója és czimere volt, mert az 1601 : 9. t. cz. ez áll: „Quicunque Dominorum numerum quinquaginta equitum non habuerit, subsit banderio generali,“ tehát saját megyéje zászlója alá tartozzék, megkülönböztetésül a nagyobb bárók zászlóitól. Az 1715 : 16. t. cz. pedig az első alispán kötelességei között világosan emliti, hogy a megye hiteles pecsétjét őrizni tartozik.

Visszafoglaltatása után, 60 évig tartó önálló kormányoztatása alatt, ugy látszik, Bánságnak nem volt saját czimere, mert az akkori magas országhatóságtól kiadott s a temesvári városi levéltárban őrzött körözvények mind a császári kettős sassal vannak pe-

csételve. Ez oknál fogva gyanitani lehet, hogy e tartománynak más czimere nem volt, mint Temesvár városának akkori régi czimere, melynek czimerpaizsa — czölöpzetes bástya, közepén czinezett fehér védtoronyba nyiló kapuval, melyhez sánczárok fölötti hid vezet, — egyébiránt igen vonatkozólag a korábbi török uralomra emlékeztet.[3])

Mielőtt a kedvezőbb átalakulást előidéző uj fejleményeket érintenők, nem tartjuk feleslegesnek Dél-Magyarország viszonyait közelebbről szemügyre venni, miből ki fog tünni, hogy VI. (III.) Károly Bánságot legnagyobb részint mint szomoru, kipusztult, népszegény, részben mocsáros, részben homokos sivatagot vette át, melyet tehát alapból mintegy ujá kellett teremteni. Az alább következő rajzunkban leginkább Griselinit követtük, nehány további vonásokkal kiegészitvén az általa összeállitott képet.

A török uralom alatt Bánság átalános enyészet szomoru képét nyujtotta. Elnépteledvén, a néptelenség minden balkövetkezménye meglátszott rajta. Lakatlan, miveletlen, parlag volt. Sok népes régi hely, melyekről Oláh magyartörténetiró a 16-ik század első feléből (1536) emlékezik, többé nem létezett, s csak omladékok után következtették, hogy ott 200 év előtt falu vagy mezőváros állt. Különösen Torontálmegyét találták a pasaroviczi békekötés után történt átvétel alkalmával kipusztultnak, s lakosoktól megfosztottnak, az akkori térképek részint posványos, részint homokos térségeket, részint egészen elhagyott s csak kevés lakott helyeket mutatnak benne.

A temesvári Bánság s kerületei igen jó

térképe, mely savoyeni Eugen herczeg s Mercy Claudius gróf rendeletére 1723—1725-ig készült, s most a bécsi cs. kir. hadügyminiszteri levéltárban őriztetik, következő elhagyott s lakatlan helyeket mutat.[4])

A csanádi kerületben (D. Schanad): Sirick (Szőreg,) Teska (Deszk,) Caravolla, Saikais, Böb (Béba,) Rabe (Rábé,) Oroszlamos, Kerestur, Urgan, Periva, Dellek, Tursda, Priest, Budavalla, Sarovalla, Vighet, Vellek, Bagaros (Bogáros,) Leverin (Lovrin,) Grabatz, Nadios, Truga, Sellisto, Motia, Nevelin, Besenova, Valkan (Válkány,) Monostor, Mogrin (Mokrin,) Hodosch, Sentos, Tetosovaz, Seltosch, Olosch, Orosin (34,) mig e kerület igen kevés helyén a Tisza és Maros mellett csak gyéren laktak részint magyarok, részint szerbek, mint Periamos (Perjámos,) Sz. Péter, Egris (Egres,) Csanád, Polac, Sombor (Zombor-kis,) Gyalla (Gyála,) Kerestur, Kanisa, Sonat (Szanád,) Csoka, Sz. Miklós és Bathée (Pade) (13.)

A becskereki kerületben egészen kipusztult helyek voltak: Morotvár, Akaz (Akács,) Bozzar (Bocsár,) Perzulla, Kikinda, Mal Oroszin, Iscza, Peadra (Beodra,) Schimogi, Vintzai, Jakovas, Baschin, Kollad, Tomaschfalva, Arracz (Arács,) Baschaid (Bassahid,) Biskas (Bikács,) Ille, Nova Szello, Bordios, Zesterek (Csősztelek,) Torda, Idvarnak (Ittvárnak,) Passin-Jankait (Jankahid,) Tarasch (Tarras,) St. Mihál (Szt. Mihály,) Mutovelli-Jankait, Toraik (Torak,) St. Czurz (Szt. György,) Kenderesch, Tollovatz, Pereck, Allasig, Seltosch, Patka, Variak, Mikolak, Eczin, Redout (37;) Részben lakottak voltak: Idiosch (Idios,) Bechey

(Becse,) Kumani (Kuman,) Idebei (Ittebe,) Pardan (Bárdány,) Ellemir, Aratacz (Aradácz,) Betschkerek (Becskerek,) Modosch (Módos,) Szeczan (Szécsány,) Eczka (Écska,) Bodosch (Potos,) Orlovath, Sziget, Czenta (15.)

A pancsovai kerületben pusztult helyek a következők voltak: Genta, Seltosch, Vissig, Csóka, Ludos, Birinscha, Idvaz, Mal Ostin, Vel Ostin (Uzdin,) Baranda, Vel Schrepaia (Crepaja,) Mal Schrepaia, Logan, Koslovaz, Glokansga (Glogon,) Jenovatz, Nardak, Olle, Jörgiovatz, Dollova, Bramorak (Mramorak,) Kl. Woillovitza (Kis Wojlovitz,) Krailovaz, Nadei, Regestova, Czervenka, Sereban, Coischatz, Kutoviza, Prestovaz (Brestovacz) (30.) Részben lakottak voltak: Neusina, Pocka (Boka,) Thomaschovitz (Tomassovacz,) Jör-Kovacz (Jarkovacz,) Margitiza, Dobriza, Ilanza (Ilancsa,) Saekula (Sakula,) Opova, Sefkerin, Jabuka, Borza (Borcsa,) Offza (Ovcsa,) Starzova (Starcsova,) Psoveck, Delliblato (Deliblat,) Humulizza (Homolicz,) Plazischa (Plosics,) Cubin (Kubin,) Czervenka, Gay (Gaja,) Dubovacz (22.)

A mint fogytak a lakott vidékek, ugy szaporodtak az álló vizek és mocsárok. Igaz, hogy régibb időkben is a Maros és Tisza mellett Szegedtől egész Titelen túlig a talaj posványos volt, de e posványok nem terültek annyira szét, mint azokat 1717-ben találták. Az arankai mocsár Török-Kanizsától egész Mokrinig terjedt. Ezenkivül a Béga, Temes, Birda, Bergava folyók s más kisebb patakok vizei mind magukra voltak hagyva. Semmiféle gát által föl nem tartóztatva, a lapályosb fekvésü helyeken kicsaptak a martokon s uj mocsárokat képeztek, vagy a régi posványokat,

iszapos gödröket s tavakat a lapos téren messzire elterjesztették, hol sem emberek, sem állatok nem járhattak. Valamint Lugos körül még a mult század második felében ily helyek léteztek, ugy volt az akkoriban Temesvár körül is, és e feneketlen, sülyedékes, inogó alap, közben-közben elterülő mély gödreivel s árkaival, melyekben az iszapos sürü viz lomhán kigyózott, nem kevéssé járult e hely erősitéséhez s biztonságához. A fönnebb emlitett arankai mocsáron kivül Bégától egész Kikindáig szintén terült el egy, honnét dél felé kanyarodott, és nem messzire Becskerektől állapodott meg. Más két mocsár, az ilancsai és alibunári a Temes déli partjától több mértföldnyire elterjedt és az ujpalánkai homok domboknál veszett el, söt utóbbi összeköttetésben volt a verseczi mocsárral s egész a hegyek aljáig szivárgott. E mocsárok, melyek a szintén nagy mértékben megapadt versecz-alibunári kivételével, mind kiszáradtak, akkoriban mind viz alatt álltak.[5])

A délnyugati Bánság és a Bácska lapos, buja földén kevés kivétellel, három pusztitó s kártékony hatalom osztotta meg uralmát; a Duna, Tisza és posványság. Mi e hármas vad hatalom féktelenségének martalékul nem esett, az csak elszigetelt oazokhoz hasonlitott, melyek szélein kevés kukoricza, kender és bab tenyészett, mig azok fügazdag közepe nyomorék lovaknak és szarvasmarháknak, elcsenevészedett gyapjuju juhoknak, de annál hatalmasb sertéseknek szolgált legelőül s hizlalóul. Ha ezen kivül a tavaszt szigoru tél vagy kiáradások előzték meg, akkor az álló vizek elrémitőleg kiterjedtek, és benszülött biztos tájékozására volt szükség, hogy valaki a mocsárok, posványok, vak viz-

erek, források s félig kiszáradt folyamágyak között pusztáról vagy faluból az alig órányira fekvő másikba veszély és életkoczkáztatás nélkül mehessen.[6])

A régi s uj Rómában annyira hires pontini mocsárok a bánságiakkal alig jöhettek összehasonlitásba. Az állandó s rögtöni légváltozások, melyeknek a Bánság természeti fekvésénél fogva a hideg északi és északnyugati szelek tekintetében védtelenül ki van téve, a ragályos kigőzölgések, melyek annyi büdös és poshadt vizekből emelkedtek, a legszomorubb lakhelylyé tevék azt. Nehéz, nedves, majd minden ruganyosságtól megfosztott s annyi mérges miasmával terhelt lég nehezült e tájra és temérdek betegséganyagot rejtett magában. A járványos hideglelés még a kisebb bajok közé tartozott, melynek még az ott született lakosok is folytonosan ki voltak téve.[7])

Ennyi poshadt mocsárviz egyszersmind temérdek mindennemü rovart s bogárt fejlesztett ki és táplált, melyek nyáron és őszön embert s állatot kinoztak. Az embereknek sem éjjel, sem nappal nem volt nyugtuk a legyektől és szunyogoktól, mig az állatok nemcsak az ismert bögölyöknek, de a máshol ismeretlen és legnagyobb mértékben veszélyes kolumbácsi legyeknek voltak kitéve, melyeknek csipéseitől néhány percz alatt élettelenül összerogytak.[8])

Egész vidékeken nem hallotta az ember daloló madár hangját, sem a magasban repkedő pacsirtáét, sem a bokrokat kereső szelid csalogányét, hanem a helyett szarkák, varjuk, csókák károgtak, melyeket éjjel a baglyok és kuvikok szomoru huhogása váltott föl. Ezek s a ragadozó madarak más fajai, elkezdve a sastól,

csapatonkint kóválygogtak egész napon át a posványok s mocsárok fölött, melyekben elegendő táplálékot találtak, mert mindennemü szárnyas állat látszott e vidéket egyedüli lakhelyévé kiválasztani, mig ellenben messzebb beljebb, különösen a délkeleti s déli hegyierdők számtalan nyulat, őzet, szarvast, vad disznót, medvét, farkast, rókát, borzt, sőt hiúzt is rejtettek magukban, mely utóbbi vadfaj ma már nálunk többé nem található.[9])

Minden jó és hasznos, mit a vidék nyujtott, nagy mennyiségü földben állt, melyek némelyikének terjedelme oly nagy volt, hogy végét a legélesb szem sem volt képes belátni. A róna csendes, széles tenger képét nyujtotta, mint azt dombok vagy halmok körül képzelni lehet, melyet viharok háborgatnak. Mivel azonban a sikság egyedüli ékességétől, az emberi mivelés nyomaitól megfosztva valának, mivel szántóvas nem hasogatta, kertészkedés zöldelő sövényzettel nem látta el őket, mivel házak s tornyok nem tarkázták, emberek s harangok nem élénkitették, fogalmunk lehet azon szomoritó elhagyottságról, melyet a vándor e pusztaságon érzett. Ily szomoru s vigasztalan volt a Bánság száz és annyi év előtt, ily mérges a viz, ragályos a lég, és e kettő által romlott annak földe.[10])

E rétek, habár imitt amott haraszttal és bokrokkal behintve, számos szelid állatnak nyujthattak táplálékot ugyan, melyek már akkor e tartomány gazdagságának jelentékeny részét képezték, de a legtáplálóbb takarmányfüvek, mint például rozsnok (bromus,) taraczk-buza (triticum repens, pseudo-triticum,) és az állattakarmány különböző nemei (poae) s mind azon fü-

vek, melyek az állatok husát annyira izletessé teszik, itt annyi égvényes és legenyes (alkali és nitrogen) részecskékkel voltak összekötve, hogy épen ellenkező hatást idéztek elő.

Gyümölcsfák a ritkaságok közé tartoztak, és az a kevés, mi a terjedelmes erdőkben a cser-, bikk- s másnemü fák között találkozott, csak vad, éldelhetlen gyümölcsöt termett. A nemesités mestersége ismeretlen volt. Az egyedüli, mit ugy a sikságon, mint a dombok és a hegyek tövében ültettek, kökény és szilva volt, hogy az ismert s kedvelt slivovitzát (raki) készitsék belőlük, melynek élvezete átalános volt Bánságban, s melyet a nedves, egészségtelen levegő elleni óvszerül használtak.[11])

Hol a népesség kevés, ott a földmivelés is parlagul hever, és a gondviselés legnemesb ajándéka, a termékeny föld, elhanyagoltan, vagy épen használatlanul marad. Igy történt a Bánságban is, mely termékenységre nézve Ausztria, majdnem azt lehetne mondani, Európa minden országát fölülhaladja. A természet termelő erejét itt nem is volt szükség mesterségesen, mint például trágyázás által elősegiteni. De az akkori lakos csak annyit vetett, mennyire családjának mellőzhetlen szüksége volt. Magától értetődik, kereskedelemről szó sem volt. A benszülöttek főfoglalkozása vadászatból és állattenyésztésből állt. Azért mint minden pásztor és vadász népnél, soknemü kicsapongás, a nomad élet iránti szeretet, restség, prédavágy, árulásra s kegyetlenségre való hajlam uralkodott közöttük.

A déli s nyugati részekben a Duna és Tisza mel-

lett szerbek laktak, kik termesztették tengerijüket, a sudaras parti erdőket vadászfegyvereikkel bebarangolták s egyszersmind állattenyésztéssel foglalkoztak.

A lakosság sokkal nagyobb részét a románok képezték, kik a keleti és déli hegyvidékeken laktak. Griselini ezeknek erkölcseit következő, nem épen hizelgő, de igazsághü szavakkal rajzolja: „A gondtalan tunya élet, mely között első éveiket eltöltik, kifejti bennük a hajlamot ama bünökre, melyek a pásztorélettel járnak, honnét tolvajokban s utonállókban soha sincsen hiány közöttük.“

„Lovak, szarvasmarhák, juhok, méhköpük, pálinkahordók s hasonlók az első kisérletek, mig elég vakmerőkké lesznek az utast kifosztani, ki még szerencsésnek érezheti magát, ha pénzével életét megválthatja. Hasonló elszánt rablók többnyire a hegyes vidékeken tartózkodnak. Az utak nem bátorságosak, különösen ha a bokrok lombosak, melyek megett rejtőzködnek és az utast váratlanul megtámadják. Nagyobb csapatokban többször falukba is merészkednek, melyeket megadóztatnak, pénzt s élelmi szereket rabolnak, házakat kifosztogatnak, sőt néha a falut föl is gyujtják.[12]) E rablóbandák mindegyikének meg van a maga vezére, kit harampasának neveznek, s kinek a többi engedelmeskedik. Karddal, karabélylyal, pisztolyokkal, török handzsárral, s nem ritkán csákánynyal vannak fölfegyverkezve.“.... Ha a halálos büntetés utoléri őket, „a halált közönyösen szenvedik, a nélkül, hogy panaszkodnának, vagy a legkisebb félelmet mutatnák, a legtöbbnek közülök a gyónás eszébe sem jut. Isten mindent tud, mondják, és bününk föloldása hasztalan, miu-

tán a büntető igazság azért csak ugy megfosztja életüktől, és ily megátalkodottságban vesznek el, mi az elhanyagolt vallási oktatás következménye.“[13])

Vad, nyers erkölcseik megszeliditésére és tudatlanságuk eloszlatására „pópáik“ legkevesebbé voltak alkalmasak, miután maguk is irás- és olvasás-tudatlanok, az italnak s nyers dőzsölésnek adják magukat, veszekedők, kiállhatlanok és a müveltség legalsóbb fokán álltak.[14]) De az nem is lehetett másképen, ha meggondoljuk, hogy e lelkipásztorok mikint nyerték hivatalaikat. „Fiatal legények, legtöbbnyire pópák fiai, minden előképzés nélkül pópákká tétetnek,“ olvassuk egy 1766-ki jelentésből és Griselini hozzá teszi: „Csak arra gondolnak (a pópák,) hogy sz. hivatalukból nyereményt huzzanak, és azért hivatalnyerés végett oly eszközöket használnak, melyeket csak a legméltatlanabb választhat.[15])

Ily körülmények között e vidékeken az iparnak s szorgalomnak nyoma sem volt, kivéve azt, mit a románok természetes ügyességük által magukkal hoztak. A férfiak nyomorult viskóik készitésével foglalkoztak, melyeket szalma- vagy füzfafonadékból csináltak, agyaggal bevakoltak, mint szintén konyhaedényeket s más fazekas munkákat készitettek. A nők, mint ma, kendert fontak és vásznat szőttek. Hasonlót tevének a gyapjuval, melynek tarkára festett kelméjéből az egész ház ruházata készült.

Mindezekből következtethető a Bánság akkori lakosainak nyers müveletlensége és tudatlansága. Annyi ideig a barbárok prédája, az önkényes uralkodás igája alatt a nép lassankint a legmélyebbre sülyedt, szellem-

üres géppé vált, nem jobb az erdők lakóinál, az állatoknál.

Ez volt a Bánság, most Magyarország legtermékenyebb részének állapota. A föld, melyet a természet anyinyira megáldott, elpusztulva, vadon, ugarul feküdt, a sebütő fegyverek által át meg át turkálva, és épen e kitünősége s kedvező természeti fekvése tette érezhetővé balsorsát, valamint csak a legnagyobb embereket érik nagy fájdalmak s szenvedések, hogy harczedzetten haladhassanak rendeltetésük elé. Valóban oly alkotó szellemre volt szükség, mint Mercy, hogy ez elpusztult, eltiport országot, melynek gazdagsága a rombolás omladékai alá temetve, alig volt sejthető, működésének oly rövid ideje alatt az eredmény oly magas fokára emelhesse,[16]) mert Mercy hadi erényei mellett annyi tevékenységgel s közigazgatási lángészszel birt, hogy magas és szép hivatásának tökéletes méltóan megfelelt.

A szükség hozta magával, hogy e tartomány eleinte katonailag kormányoztassék.

E végből az uj kormányzó gróf Mercy mindjárt a passaroviczi béke után savoyeni Eugen herczeggel együtt a szállások sőr-helyek fölosztását dolgozta ki ugy a lovasság, mint gyalogság számára, és egyszersmind 1724-ben a számos benépesitett pusztán leginkább a szerb lakók között zsoldnélküli nemzeti őrséget állitott,[17]) hogy e tartomány minden oldalról, de leginkább a Duna és a keleti határhegyek felől nyugat felé biztositva legyen. E csapatok a Temesvárott székelendő főhadi parancsnokság alá valának rendelendők. A vár parancsnoka gróf Wallis

Pál volt. Temesvár erődítményeit megerősitették, a helyőrség számára nagy kaszárnyát épitettek, szóval semmit sem mulasztottak el, mit helyi viszonyok s czélszerüség a város biztonságára és nagyobbitására javasoltak, a város ugyan is akkor kis terjedelmü volt, és a két palánka népességéhez képest, melyek a várost északról és délről környezték, kevés lakossal birt.[18])

Valamint a török város és vár átalakitása el lőn határozva, hogy ujnak engedjen helyet, ugy a keresztény vallás is a Megváltó keresztjét ujból kitüzte, mire uj élet s uj pallérozódás következett.

VI. Károly császár már 1717. oct. 7-én Temesvárra egy jezsuita collegium alapitását határozta el, mely négy miséspapból és egy szerzetes szolgából állandott. 1718. febr. 3-án érkezett meg az első jezsuita perjel, Pez Lőrincz, kinek a jezsuita missio számára három kis török házat jelöltek ki a nagy török imola mellett, mely templomjokul szolgálandott. Azonban a jezsuiták előtt már voltak Temesvárott bosnyák tartománybeli ferenczrendiek, kik az isteni tiszteletet szintén moscheában végezték, mely a mai kegyesrendiek helyén állt. A legnagyobb moschea, mely eleinte élelmezési raktárul szolgált, plebánia templomul rendeltetett, és 1718. apr. 8-án a tartomány-kormányzóság, a hivatalnokok és nép jelenlétében egyházi szertartások között ujra fölszenteltetett, és benne az ambrozianus hymnusz ünnepélyesen elénekeltetett. A templom „ad S. Mariam Serenam“-nak neveztetett, mert az ostrom alatt az idő többnyire derült s tiszta volt, mi az ostrommunkálatokat jelentékenyen előmozditotta.[19])

E szerint ismét megszólalt a keresztény ima ugyanazon épületben, mely 1552. előtt a régi Temesvár plebánia temploma volt.

Valamint Temesvárott, ugy a csanádi megye többi részében is a keresztény istenitisztelet igen szomoru állapotban volt, mert a visszafoglaláskor az egész terjedelmes egyházi megyében, hol egykor számos templom emelkedett, csak öt kath. lelkészséget találtak, tudniillik Makón (1700-ból, a legrégibb lelkészség,) Ó-Aradon, Boros-Jenőn (1702,) Oraviczán (1703,) és Aradon (vár, 1705.) A temesvári lelkészség helyreállitása után a lippai állitatott vissza (1717.) és ugyanazon évben a lugosi is. Utóbbit bosnyák ferenczrendiek látták el, mint szintén a pancsovai (1720.) és karansebesi lelkészségeket is (1725.)[20])

A görög keleti egyházügy, mint már előbb emlitettük, Csernovics Arzen patriarcha által valamivel korábban rendeztetett. Csak hogy most a temesvári püspöki széket Joannovics Vincze töltötte be, mig a verseczi megyét mint püspök Poppovics János kormányozta.[21]) E két püspök rendeletet kapott, hogy a Lipót és I. József császároktól nyert kiváltságok értelmében pópáikat fölszentelje, és minden szerb s román faluban szertartása szerinti templomot épitsen.[22])

A jobb jövőre irányzott kezdet eképen megtörténvén, a lelkeknek a kereszténység üdvös béketanai általi kifejlesztése előre látható volt.

E szép remények, fájdalom, a bánsági lakosság nagy részénél, azon részénél, mely a görög egyházhoz

tartozott, csakhamar borongni kezdtek. A nagy zilált-ság, mely alatt leginkább a papság tespedt, nem engedett valami gyümölcsöző fölvirulást remélhetni. És e tekintetben volt leginkább szükség, hogy az ügy lendületet, fejleményt nyerjen. Az akkori lakosok elvadulását, mi félelmet gerjesztő fokra hágott, mutatja az akkori időkben uralkodó élet- s vagyonbiztonság hiánya.[23])

A századokon át tartó szellemi s anyagi nyomás leginkább a románokból minden becsületérzést kitörült, fogalmaikat a jogról összezavarta. Évek multak, mig az uj kormány folytonos küzdés és kényszer után a románokat rendre és törvényességre csak némileg is hozzászoktathatta. A rablás és gyujtogatás szokásból mintegy második természetükké vált. Az elfogott vétkesek legkeményebb büntetésének kellett a többit a kihágásoktól visszariasztania. Midőn még Griselinia Bánságot beutazta (1775—1776), a tüzes harapó-fog általi szaggatás, kerékbetörés, akasztás rendes büntetése volt a rablóknak, ha a büntető igazság kezébe kerültek. Csak hogy a példa, — mondja Griselini, — oly kevéssé hat, hogy egy év sem mulik el, hogy az ember megtámadásokról és kifosztogatásokról ne hallana.

Mercy épen messzeterjedő tervei foganatositásához akart kezdeni, midőn az ujonan kitört háboru abban megzavarta. Ausztria és Spanyolország között tudniillik surlódások keletkeztek, melyek a grófot a harcz véres mezejére szóllitották. Siciliából, hadi tettei szinhelyéről, a harcz bevégzése után sokat szenvedve és sebbel visszatérvén, az 1720. május havában Temes-

várra érkezett, és a Bánság igazgatását ismét megkezdte.[24])

Mercy most minden erejét s tehetségét a rábizott tartomány fejlesztésére és mivelésére szentelte, és bámulatos, hogy e vitéz, különben a harcz babérai után törekvő férfi 13 évi rövid időszak alatt (1733-ig) mennyit tett a tartomány érdekében. Megérdemli, hogy müködését részletesb figyelemmel kisérjük, miután az által e tevékeny s lángeszü férfit a Bánság pallérozódása alkotójaul fogjuk megismerni, ki megérdemli, hogy emlékét tisztelve jegyezzük föl az utókor számára.

A Bánság beligazgatását tartományi igazgatóság vezette, mely eleinte kotonai-kincstári jellegü hatóság volt, mert még most is fönforgott a szükség, hogy a tartományt a még gyakran ismételt törökbeütésektől biztositani kell, ezenkivül a társadalmi viszonyok végtelen ziláltsága a közigazgatás erélyes kezelését tette szükségessé. A bánsági tartományi igazgatóság a bécsi cs. kir. főhadi tanácsnak és cs. kir. főkamarának volt alárendelve, s e kettős minőségben több tanácsosai voltak, kik részint valóságos katonai egyének voltak, részint a katonai vagy kincstári hivatalszemélyzethez tartoztak. A mint az időnkinti főhadi parancsnok volt az igazgatóság elnöke, ugy az időnkinti várparancsnok első katonai tanácsnoka volt annak.[25]) A bánsági főhadi parancsnokság alatt állt Szerbiának uj foglalt része is a Timok folyóig.

Hogy mindkét területen rendezett közigazgatást hozzon létre, Mercy fölosztotta azokat vidékekre vagy főnökségekre (közigazgatási hivatalokra), melyek mindegyike ismét több apróbb hatósággal birt,

melyeket járásoknak neveztek. Bánságban a következő 11 vidék volt: Sz. András (Temesvár részére,) Sz. Miklós (Csanád részére,) Lippa, Lugos és Facset, Karansebes, Csakova, Versecz, Becskerek, Pancsova, Uj-Palánka és Orsova vagy Mehádia Almással. Szerbia a klucsikrainai (Krisinával,) klocseini, galambócz, (Golubac) és omolii (Boricska-Rekával) vidékekre volt fölosztva. A belgrádi vidék e vár parancsnoksága alatt állt.[26])

Minden vidék élén egy kincstári főnök (Praefectus) állt, mint politikai gazdászati főhivatalnok, minden falunak volt egy kinéze (falubirája) mint nemzeti közege, több falu pedig egy fő-kinéz alatt állt. A vidékfőnökök hivatalszemélyzete állt egy ellenőrből, 2—3 alpraefectusból, egy irnokból s több gyakornokból. E főnökségeknek az emlitett alárendeltek beszámoltak, a főnökök pedig a főhadi parancsnokság alatt álltak, s a vidék minden politikai, gazdászati és törvénykezési ügyeit kezelték. A parancsok, rendeletek, levelek stb. kihordására huszárok és hajduk alkalmaztattak.[27])

Egyének hiányában, kik a szükséges ismeretekkel együtt a nép nyelvét is birták volna, Mercy kényszeritve volt egy belföldi szerb vagy román praefectusra gyakran két, sőt három vidéket is bizni. Igy egy Lugoson levő márvány emlék bizonyitja, hogy 1726 körül bizonyos, mehádiai születésü Rácz János ugyanegy időben lugosi, lippai és karansebesi főnök volt.[28])

Hogy a népből választott, vagy jobban mondva kiszemelt kinézek és főkinézek magasb müveltséggel nem birtak, és hogy nem ritkán olyanok is voltak kö-

zöttük, kik olvasni s irni nem tudtak, sőt számadásaikat csak rováson vezették, való dolog. A természet egyszerü gyermekei voltak, kik a századokon át szakadatlanul háborgató harczok által elfoglalva, hires külföldi egyetemeket, vagy belföldi tanintézeteket nem látogathattak, habár eljárásuk s kezelésük gyorsabb, s az akkori igénytelen időkhöz képest olcsóbb is volt, mint a mai sok irással összekötött bureaucratismus, mely utóbbi időkben 10 év alatt miriad ív papirt fölemésztett.[29])

A kinézek kiváltsága és kitüntetése hivatali minőségükben s abban állt, hogy házuknál tarthatták a botot, a békót, s ugynevezett hegedüt, a hatalom e primitiv jeleit, és házuk előtt állt a kaloda. A kisebb kihágásokat büntették, a kisebb polgári ügyekben biráskodtak, ezen kivül hivataloskodásuk ideje alatt mentek voltak a katonai beszállásolásoktól és adót nem fizettek. Egy főkinéz évi fizetése 120 frt volt, mi az akkori pénzszük időben s pénzügyi viszonyok között egy mostani szolgabiró fizetésével fölért.

Csodálni lehet, hogy vannak nálunk emberek, kik politikai szempontból a Mercy gróf által legmagasb parancsra behozott s foganatositott e kormányzási rendszert, habár az nem volt alkotmányos, habár az minden előbbi, a magyar királyok által az őslakóknak engedményezett kiváltságot megtagadott, az akkori harczias viszonyokkal igazolni iparkodnak, sőt ugy vélekednek, hogy a kérdésben levő országrész gyors fölvirágzása csakis ily lángszellem intézkedései egyöntetüsége és erélyessége, vagyis más szavakkal merev absolutismus által vált lehetségessé, miután különben, ha a

Bánság azonnal Magyarországhoz kapcsoltatott s megyékre osztatott volna, az ott létező szerteágazó közigazgatási formánál fogva oly fényes haladást bizonyosan nem tett volna. Az igaz, hogy az absolutismust is el lehet tűrni, ha annak kezelésére egy Mercyt használnak, azonban hasonló önzéstelen és igazságos kormányzót ritkán lehet találni. Már legközelebbi utódai, habár azok is a maguk nemükben becsülendők, szem elől téveszték a valódi czélt, és a katonai rendszernek buknia kellett, miután alig hogy 30 évig fönállt.

Miután a temesi Bánság politikai ujászervezése meg volt alapitva, az uj Cincinnatus minden gondját s törekvését mindenek előtt oda irányozta, hogy e tartomány puszta téreit miként népesitse be, az ugarul fekvő, posványnyal, náddal s erdővel boritott földet termékeny szántóföldekké mikint alakitsa át, hogy ez által az elhanyagolt földmivelésnek uj lendületet adjon, s egyszersmind az iparnak s kereskedelemnek utat nyisson.

E végből részint uj falukat telepitett, részint a régieket megnagyobbitotta. Nagyszámu gyarmatost, kézmivest, iparost és földmivest hitt be Német- Magyar- és Olasz-, sőt Spanyolországból is. Ily uj faluk voltak: Fehértemplom, az uj-palánki vidékben, mely 1717-ben keletkezett, és németekkel, magyarokkal, s nehány csehvel telepittetett be,[31]) egyszersmind az ujpalánki vidék főnöke s egy illyr-ezred ezredesének székhelye, mely ezred a környéken volt széthelyezve. Továbbá 1721—1722-ben keletkeztek Sz. Péter, Zádorlak, Uj-Bessenyö, Ujpécs, Detta, Bruckenau, Gutenbrunn, Kudritz, melyek mind sváb s más

német gyarmatosokkal népesittettek be.[32]) Mercyfalva az alapitótól nyerte nevét, és eredetileg olasz lakosokat kapott. Uj-Aradon a Maros mellett, Girodára, Gyarmathára 1720—1722-ben németeket telepitett, de ugy, hogy a románoktól és szerbektől elkülönitve laktak; Német-Lugosra (1718-) magyarok s németek, Verseczre (1729) és Karansebesre (1725) németek, szerbek s magyarok, Csákovárra (1724) németek, magyarok és tótok, Facsetre (1729) németek, magyarok és szerbek, Becskerekre végre Griselini szerint 1722-ben biscayai spanyolokat telepitett, kik a helyet Uj Barcellonának nevezték, mely nevezet azonban nehány év mulva a jövevényekkel együtt kihalt, miután ezek a közel mocsárok kigőzölgése által befertőztetett levegőt elviselni nem tudták. Már 1728-ban a spanyolok helyébe szerbek, magyarok és németek telepittettek.[34])

A „németek sirja," mint akkoriban a mi Bánságunkat méltán, de ma helytelenül nevezik, számos áldozatot kivánt. Az akkoriban kis Temesvárnak 1728-ban csak 51 szülötte, ellenben 484 halotta volt. Egészségesb és tisztább volt a levegő a keleti hegyi vidékeken, hol nem ritkán magas öreg kort ért embereket lehetett találni.[35])

A szaporodott népességet Mercy a földmivelés emelésének csak eszközeül tekintette, gyarapitó és czélszerü mezei gazdászatot akarván behozni, miután igen bölcsen átgondolta, hogy a földnek gyümölcsöztető mivelése nem sokára az iparnak, kereskedelemnek s müvészeteknek is életet fog adni. E czélból 1728-ban szakértő, tapasztalt földmiveseket hozatott

be Würtembergből, Hessenből, Nassauból, és ügyes mesterembereket leginkább Olaszországból, kiket bőkezüleg segitett. Az előbbiek Mercyfalu, Giroda, Gyarmatha körül Temesvár környékén, és Dettán Versecz s Fehértemplom vidékén kaptak földeket [36])

A talaj pontos megvizsgálása és tett kisérletek kimutatták, hogy az éghajlat itt kevesebbé, amott inkább kedvező a terményekre, sőt voltak vidékek, melyek minden terményre alkalmasak voltak, melyek csak a legkedvezőbb éghajlatok alatt tenyésznek.

Az iparnövények közöl leginkább festőfüveket, mint festőcsüllenget, és buzért iparkodtak termeszteni. E növények vadul tenyésznek Bánság sikságain s hegyein, és a haszon, melyet mivelésük hozna, nem volt eléggé magasra szabva. Örökös kár, hogy Mercy e tekintetbeni törekvéseit a későbbi, a nép gyarapodása iránt indolens idő semmibe sem vette és elhanyagolta. Hasonló kisérletet tettek a karórépával, melynek magjából olajt akartak verni, mely átszürve a faolajt pótolja, nyers állapotban pedig a gyapju kidolgozására, szappanfőzésre, világitásra s más czélokra használható. Megtanitották a benszülötteket a gabnanemek előnyös használatára, Versecz, Fehértemplom és Lugos körül a szőllő szakavatottabb mivelésére, és a bor kezelésére; továbbá gyümölcsfákat osztogattak ki, melyek ápolásával s nemesitésével a lakosokat megismertették.

A selyemtenyésztésre különös gond lőn forditva. Első kisérletet a fehér eperfák ültetésével Temesvár közelében tettek a Béga mellett. Azonban a

posványos talajban az ültetvények nem tenyésztek, és itt abbahagyták a tenyésztést, ellenben Versecz, Fehértemplom körül s e vidék egyéb helyein, hasonlóképen Dettán a csakovai vidéken, Guttenbrunnban nem messzire Lippától, szóval mindenütt, hol a fővároshoz kisebb távolságra szárazabb s könyebb volt a talaj, nagyobb ültetvényeket csináltak. Mercy gróf kénytelen volt ez ültetvényeket halálos büntetés kihirdetése által védelmezni, mi az akkori benszülöttek müveltségi fokát eléggé jellemzi. És csakugyan kettőn-hármon a halálos büntetést végrehajtatta, s minden vidéki főnök, alpraefectus, falusi biró a legnagyobb gonddal tartozott ez ültetvények fölött őrködni. A tett intézkedéseket azonban mindenütt az alkotó őrszeme és jelenléte kisérte, fáradhatlan tevékenységét és figyelmét semmi sem kerülte el, mi a tartomány jólétét csak előmozdíthatta, „Q. Cincinnatus volt, mint azt Plinius és Columella festik, Róma legméltóbb consula, ki hazájáért szerzett babéraival a békés ekét koszorúzta meg.“[37])

A javitott földmivelést, és az ipart s müvészetet előmozditó elemek ekképen elhintett magvai Mercy fáradhatlan szellemét további müködésre ösztönözték, mely iparvállalatok létesitését tüzte ki czélul, hogy az országban termelt nyers terményeket ugyan ott föl is dolgozni lehessen.

Temesvár előtt, keletre a vártól, helyet jelölt ki, melyen nem sokára népes házak emelkedtek, melyekből a ma is virágzó „Gyár-külváros“ fejlödött ki. Mercy itt papir-malmot állitott a szükséges gépekkel, nagyszerü posztógyárt minden kellékkel, hogy az országban termelt gyapjut ott dolgozzák föl, sodronyké-

szitő s kovácsmühelyeket, hollandi mintára készitett olaj-sajtókat répaolaj készitésére, és mindenféle kézmivest telepitett ott le; ezüst-, czin-, rézmivest, bodnárokat, kovácsokat, czipészeket, szabókat stb. Nem messzire selyemgyárt is épittetett, ellátva minden készlettel s helyiséggel a selyembogarak tenyésztésére, a selyem legombolitására, fonására s szövésére, szövőszékekkel ugy sima, mint beszövött és nehéz selyemkelmék gyártására. E gyár élén Rossi mantuai apát, érdemekben gazdag férfi állt. A gyárból kikerült első készitmények szent czélokra szenteltettek, és még 1780-ban a temesvári székesegyházban őriztettek. A második szövetet a császár nejének, Kristinának ajándékozta, mint oly tartomány iparának eredményét, mely még nehány év előtt a legvadabb állapotban volt.[38])

Mindez azonban még korántsem meritette ki Mercy messzeterjedő terveit és szándékait.

A székvárostól nehány órányira fekvő magaslatlánczolatok a legsürűbb erdőkkel voltak boritva, melyek egyéb hasznot nem hajtottak, mind hogy számos vadnak nyujtottak menhelyet, holott fagazdagságukat a város emelkedő gyáraival igen használhatta volna. Továbbá szükségessé vált a természet és ipar által termelt fölösleget a szük körből tovább szállitani, hol annak szükségét érezték, mi ismét a kereskedelem és közlekedés eszközei előállitását tette szükségessé.

Mivel azonban akkoriban vasutakról még nem is álmodtak, és a gőzerő, a XIX. század eleme, még pólyában feküdt, nem maradt egyéb hátra, mint a Bégát végtelen kanyargásaiból rendezett csatorna-ágyba

vezetni, mely körülbelől Facsettől Becskerekig terjedt. Innét azután a teherszállitó hajók a Béga torkán keresztül Titel átellenében a Tiszába, ezen ismét Titelen alól a Dunába mehetnének ki, és a Bánság természeti s ipar terményeit kereskedelmi forgalomba hozhatnák. 1728-ban Facseten alól a csatorna ásásához fogtak, a medret lehető egyenes irányban Ragitán, Balinczon és Kiszetón keresztül Temesvár alá vezették, hol a csatorna négy ágra oszlott, s megkerülve a vár-erődítményeket, utját egész Klekig folytatta, hol 16 mértföldnyi hossza után a régi mederbe ért. „E csatorna," mondja Griselini, „régi Rómához méltó emlék."

Mercy a földmivelés, ipar, kereskedelem s művészetek emelésére forditott fáradhatlan tevékenysége közben nem feledkezett meg a hasznost a széppel s kellemessel összekötni. A tartomány anyagi jólétére irányzott törekvései közben nem feledkezett meg a nép szellemi s erkölcsi nemesitésének nagyhorderejü munkájáról sem. Hasonlóképen figyelme s tevékenysége a tartománynak a török elleni biztositására is kiterjedt, s a védelmi eszközöket javitva és kiegészitve, jó karban tartani iparkodott.

Különös figyelmet forditott Temesvár erősitésére és szépitésére.

Már 1719-ben mozgásban volt minden, hogy a város uj alakot nyerjen. Belseje a török uralom alatt igen keleties jellegüvé vált. Szük, rendetlen, görbe, nagyobbrészint fa- vagy téglából, roszul épitett házakból álló utczái voltak, melyeknek piszkosságát és tisztátlanságát csak a török városok világhirü szemétdombjai haladták túl. Kőből kevés épülete volt, csak az imolák és a nagy-

puskaporos torony, a most már elenyészett aradi kapu közelében, melyet 1756-ban hordtak le. [39]) Sok eltisztitani való volt tehát, és ha megtekintjük a kitüzött tervet, mely szerint a város ujonan épitendő vala, nem tagadhatjuk meg elismerésünket egy oly időtől, melyet korunkban sokan a müveletlenség és butaság korának neveznek.

Temesvár a legszélsőbb védbástyát képezte a törökök ellen, ha Belgrádot kiveszszük, mely más oldal fölött uralkodott, és megerősitése hadtani szempontból nagyfontosságu volt. Már 1723. apr. 25-én tették le az első alapkövet az uj várfalakhoz, melyeket a régi miveknél küljebb, leginkább északnak húztak. A várépitkezések szakadatlanul folytak és csak 1765-ben végeztettek be.[40])

De nemcsak künn, hanem a várfalakon belül is fris élet és átalános mozgékonyság uralkodott.

Az uj kormány védelme alatt csakhamar telepedtek le német gyarmatosok Temesvárott, és már 1718. jan. 1-én megalakult a német tanács, melynek élén városbiró állt, ki mellé négy tanácsos rendeltetett.[41]) A szerb, illetőleg görög keleti lakossságnak, mely részben az Eugen által visszafoglalt várral együtt vétetett át, saját tanácsa volt, mely csak 1780-ban, midőn a város királyi szabadalmait kapta, olvasztatott össze a némettel. [42]) A tartományi igazgatóságnak alárendelve s a polgárok által hatósági jóváhagyás föntartása mellett választva, a tanács a rend föntartásáról, a biztonságról, város tisztaságáról tartozott gondoskodni, és örökségek tárgyalása, árvák vagyona kezelése és polgári ügyekbeni biráskodás tartozott hatósága körébe.

A többi között szigoruan meg volt hagyva a tanácsnak hogy a polgárokat a „tüzveszélyes fa- s agyaggal bevakolt kémények“ eltávolitására s ezek helyébe kőkémények állitására szoritsa. [43]) Innét képzelhetjük, hogy az épitészet akkoriban mily lábon állt Temesvárott.

Nem sokára azonban müvészibb érzék hatotta át Temesvár lakosait is.

Miután a tanács gondoskodása az épitési anyagok beszerzését megkönnyebbitette, és Mercy pártfogása következtében szakértő épitőmesterek telepedtek le, a török faházak helyében izletes és tiszta lakházak emelkedtek.

Hasonló gondot forditottak a templomok és más nyilvános épületek épitésére.

Eleintén a keresztény szokások szerint egyszerüen átalakitott török imolákban tartották az isteni tiszteletet, és csak később kezdtek gondolkozni templomok épitéséről. Mindenek előtt pedig püspöki székes templom volt épitendő, mert most a csanádi püspök ide tette át székhelyét. A Bánság elvesztésével a csanádi püspök egyházi működésének területét is elvesztette, és a püspökség puszta czimmé vált. A törökök kiüzetése után VI. Károly császár 1728-ban a visszafoglalt Bánságot mint a régi csanádi megye egy részét annak hatósága alá vissza helyezte. [44]) Gróf Nádasdy László akkori csanádi püspök Szegedről Temesvárra tette át állandó székhelyét, hova 1724. márcz 5-én tartotta bevonulását. A székes templom elkészüléseig a püspökök a jezsuiták templomában tartották az ünnepélyes szertartásokat. 1733. márcz. 19-én a fönállott második templom uj épitésének alapkövét is letevék, mely templom

a boszniai ferenczrendieké volt. A görög nem-egyesült székes templom és püspök palotája helyét szintén kimérték, ki Becskerekről ide tette át lakását.

Hogy a székváros vallási életének föllendülése mellett künn a tartományban sem maradtak hátra, bizonyitja azon tény, hogy Mercy 1733. őszén történt második elutazásaig nem kevesebb, mint 21 cath. lelkészség virágzott, mig a visszafoglaláskor csak egy, az oravicza i létezett, melyről már tettünk említést.

Krisztus tanaival a müvelődés és tudományok is tért kezdtek foglalni, mert a papok nemcsak a vallás terjesztői voltak, hanem az ifjuság és nép tanitói is. És ha itt a bánsági tanügy első kezdetéről csak röviden emlékezünk meg, csak azért történik, mert később e fontos tárgyról részletesen szándékozunk beszélni. Itt csak a Mercy alatti törekvéseket emlitjük.

A jezsuiták voltak az elsők, kik a Bánságban első, határozott lendületet adtak valamely rendezett oktatási rendszernek. Emlékezni fog ugyan az olvasó, hogy már korábban fönállott tanintézetek felől tettünk említést, melyekben a török uralom ideje alatt is jámbor szerzetesek buzgalma által az ifjuság nyert oktatást; az is igen valószinü, hogy a különböző hitfelekezetek iskolák által is iparkodtak terjeszteni tanaikat, igy említést tettünk egy Lippán fönállatt prot. gymnasiumról, azonban mind ez intézetek nyilvános tanodáknak nem voltak nevezhetők.

1726-ban, tehát tiz évre a visszafoglalás után volt, hogy a jezsuiták székházának ajtajára függesztett fölhivás a tanulókat az ujonan állitott három osztályu gymnasiumba meghitta, és 3 nap mulva,

nov. 7-én, „Veni Sancte“ megelőzése után a jezsuiták főnöke ez intézetet megnyitotta, s abba pater Miszeni Pált mint az első tanárt bevezette. A tanulók száma azonban igen csekély volt, miután a jezsuitáknak egy irott házi történelme szerint 1727-ben a három osztály tanulói száma a 25-öt meg nem haladta, mert szegény fiúkat nem fogadtak be. [45]) Emlitett történelemben az is emlittetik, hogy ugyanazon évben a deákok processió alkalmával az elemi tanulók után sorban tartoztak menni, [46]) miből következik, hogy alsóbb iskolák a népszámára már korábban voltak, alkalmasint a ferenczrendiek vezetés alatt, mert a jezsuiták többnyire magasb tantárgyakkal foglalkoztak.

Az 1727. év még érdekes adatokat szolgáltat számunkra.

A visszafoglalás már első évei óta megünnepelték Bánságban nepomuki sz. János napját, azonban emlitett évben császári és püspöki jóváhagyás mellett e szent, a temesi Bánság országos védszenteül választatott, és május 16-án tartományszerte ünnepelték napját. [47]) Átalában elődeink e szent vértanu iránt különös tisztelettel s kegyelettel viseltettek, s a legnagyobb szükség, mint p. o. pestis idejében, pártfogásához folyamodtak. E kiváló kegyelet jelei azon kápolnák Bánságban, melyeket nepomuki sz. János tiszteletére alapitottak és épitettek.

Egy másik adat 1727-ből e kor vallásos sajátságainak egyikére vonatkozik. Emlitett évben apr. 11-én ugyan is, nagyhét Parasceve napján Temesvárott nyilvános osztorozás esete fordult elő. A jezsuitafőnök által vezetett menet alkalmával tiz vezeklő osto-

rozta magát csillagalaku ostorral. Más nyolcz vezeklő keresztet czipelt. Amazok számára fiuk edényben vittek meleg vizet, melyben az ostorokról az aludt vért lemosták. Megjegyzendő, hogy ez ugy nevezett „ájtatos“ vezeklések gyakorlásától a katonák eltiltva voltak.[48])

A müveltség még mindig gyenge lábon állt. Még a jobb osztálybeliek is valami gyermekes, babonás hit rabjai voltak.

Különösen Magyarországban, melynek legnagyobb része annyi ideig tespedt tudatlanságban és barbarságban, a varázslók, boszorkányok stb. iránti vakhit teljes virágzásban volt. Maguk a hatóságok sem voltak mentek a lidérczektőli félelemtől. Képzelt boszorkányokat és varázslókat máglyákon égettek el. Szegeden 1728-ban hat boszorkánymestert, közöttük a város volt biráját, egy 80 éves öreget, és hét boszorkányt három máglyán égettek meg. Ez alkalommal a megmérés próbáját alkalmazták. Egy testes, vastag nő nem nyomott volna többet 1½ latnál (!) Tizenegy évvel később 1739-ben Arad és Gyula környékén a boszorkányok vizpróba alá voltak vetve, és ha el nem merültek, kivégeztettek.[49])

A tartomány székvárosa Temesvár, e közben mindinkább kiemelkedett a török romból, és a barbar uralomnak nem sokára elenyészett minden nyoma, a mint ma már csak az 1719-ben megkezdett, s 1729-ben bevégzett, 252 öl hosszu erdélyi kaszárnya emlékeztet a török belváros nyomára, miután ez épület a régi bástya és sáncz szerint épittetett.[50])

Két évvel később, hogy a nagy kaszárnya épitését bevégezték, 1731-ben, uj városház épitéséhez fogtak,

mely 1734-ben készült el. A még nem szabad városnak ez épület homlokzatára tüzött czimere, s e czimer két oldalára alkalmazott fölirat élénken emlékeztet amaz örvendeztető különbségre, mely az ujáteremtett és a török Temesvár között létezett. [51])

Ugyan akkor munkába vették a katonai laktanyát és más nyilvános épületeket. Mercy szándéka volt Temesvárt a birodalom legszebb városai mellé állitani, és e város sokat, igen sokat köszönhet neki. Már 1722-ben a haditanács elrendelte, hogy a városban „salitrommal össze nem kevert nehány kut ásandó.“ — 1729-ben vizvezetéket akartak épiteni, mely Temesvárt Gyarmatáról látta volna el vizzel, mely terv azonban nem került végrehajtásra. Csak Mercy sürgetésére fogtak 1732-ben egy kerekes vizmü épitéséhez, mely a Bégából, földalatti csatornákon és csöveken át megtisztitva, vezette a vizet a várba, hol nyolcz kifolyása volt, melyekből a lakosok egészséges vizet kaptak, lefolyása pedig arra szolgált, hogy minden tisztátalanságot egy arra készitett gödörbe vezessen. [52])

Mercy tevékenysége nem ismert határt, és bámulni fog mindenki, ki fáradhatlan munkássága s meszszekiható alkotásai eredményeit vizsgálja.

Főhadiparancsnoksága alatt az ó-orsovai védmivek is kijavitattak, Uj-Orsován (sziget Ó-Orsován alól,) Mehádián, Uj-Palánkán, Kubinon s Pancsován pedig ujak állittattak. Szintugy gondoskodott czélszerü hivatalnok-lakokról szerte a tartományban, és alatta terveztettek azon kaszárnyák, melyek több helyütt maig is fönállnak. [53])

Tervei s javitásai közepette lepte meg a háboru,

mely 1733-ban Ausztria, Franczia és Spanyolország között ujból kitört, s mely gond-, de egyszersmind áldásteljes működésének örökre véget vetendő vala.

A császár parancsára Mercy 68 éves korában, bár egyik szemére vak, a másikra rövidlátó volt, és a köszvény kinozta, mint tábornagy, az olaszországi hadsereg fővezéreül neveztetett ki. 1733 végével elhagyta a Bánságot, és többé nem látta. A derék férfi a Párma falai alatti véres csatában 1734. jun. 29-én elesett, egy muskéta golyó vitéz életének véget vetett. Eltemettetett a reggioi székeszegyház sirboltjába. [54])

És e nagy embernek, ki Bánságot visszahóditani dicsően segitett, békében még dicsőebben kormányozta, Bánságban mai napságig emlékkövet nem állitottak!

Azonban maradandóbban mint ércz és márvány fogja Bánság történelme Mercy emlékét hirdetni, és azon városok s falvak változó memzedékei, melyeket alapitott, örökös hálával fogják nevét áldani.

Béke és dicsőség hamvaival!!

MÁSODIK FEJEZET.

Gróf Hamilton kormányzása. — Erődítések. — A Hercules-fürdők. — Gr. Neipperg. — Az 1737—39-ki török háboru. — Bánság pusztulása. — Földrengés. — A belgrádi béke. — A kormány bizalmatlansága a magyar nemzet iránt. — Pestis. — Báró Succov. — Határszabályozások. — Báró Engelshofen. — Temesvár erődítisének bevégzése. — Kaszárnya- s vizműépitések. — Iparviszonyok. — A lakosság száma. — Bányamivelés.

(1734—1750.)

Már gróf Mercy távolléte alatt a Bánság főigazgatását báró Engelshofen Ferencz Lipót vezette, s ideiglenesen e minőségben meghagyatott. Kapott utasitásai a Mercy által megkezdett munkák bevégzésére szoritkoztak; önálló tetteket ideiglenes parancsnoksága idejéből nem ismerünk.

Engelshofent 1736-ban gr. Hamilton András altábornagy váltotta föl, kinek főfeladata volt a temesvári vár erődítésének siettetetése, és Uj-Orsován egy uj erődítmény épittetése, hogy mindenek előtt általa e dunai szoros biztositva legyen. E pont ugyanis a határszélek egyik legfontosabbikát képezte, mert uralkodik a dunai közlekedés fölött, és védte Bánságot minden váratlan betöréstől, melynek a nyugati oláh határról ki volt téve. Az uj erődítmény hamar elkészült s a császárné tiszteletére „Erzsébet sáncznak“ neveztetett. [1])

Midőn ez alkalommal Hamilton gróf a Bánság

déli részeit meglátogatta, Mehádia közelében azon helyet is megtekintette, mely már a rómaiak idejében „Fontes Herculi sacri“ név allat meleg gyógyforrásáról hires volt. A régi kor e dicső emlékét igen szomoru állapotban találta. Tett jelentésére parancsot kapott, hogy a fürdőket helyreálitsa. Igy emelkedtek ki a romokból a világhirü uj „Hercules-fürdők“ Mehadiánál, melyek gyógyitó ereje ezrek szenvedését enyhitette, s az elfonnyadt életerőt uj friseségre ébresztette. A visszaállitás alkalmával számos római régiséget találtak, mint föliratokat, szobrokat, pénzeket, faragványokat s a régi idők maradványait, melyek most a cs. kir. régiségtár díszeül szolgálnak. [2])

Hamilton kormányzása alatt 1736-ban a püspöki székes-egyház alapkövét is letették Csanádon, melynek 1757-hen történt állitólagos bevegzését a szentély boltozatára alkalmazott fölirat csak határozatlanúl állitja. [3])

Hamilton gróf másnemü alkalmazás következtében 1737-ben Bánságból távozott. Utóda gróf Neipperg Vilmos Reinhard táborszernagy lőn, mig báró Engelshofen várparancsnokul maradt. Mindkettő az udvari haditanácstól a vár erődítményei minél gyorsabb befejezésére, valamint a tartomány egyéb erős helyei jókarba hozására utasittatott, minek alapos okai voltak, mert a Bánság ujra harczok szinhelye leendett, a harczi trombita harsogása ismét fölriasztandó volt a békés lakosokat, és a fáradhatlan munkássággal virágzásba hozott épitmények ismét ingadozásnak, sőt dülledezésnek lettek kitéve.

VI. Károly császár és I. Katalin czárnő birodal-

maikat kölcsönesen biztositó szövetségre léptek, s azon esetre, ha a két állam egyikét ellenség megtámadná, egymást 30,000 emberrel, sőt a veszély nagyságához képest még nagyob haderővel is segitni kölcsönösen kötelezték.

Mivel azonban Oroszország 1734-ben, midőn Spanyolországot és Szardiniát háboru borította el, fogadott kötelezettségének nem egészen tett eleget, a császárnak elegendő oka volt volna most hasonló közönyösséget tanusitni, midőn Anna czárnőt birodalma déli határszélén a törökök s tatárok folytonos túlkapásai nemcsak ingerelték, hanem 1736-ban azok folytán a portával háboruba keveredett. Sőt miután Oroszország lépett föl támadóul, a segélyezés kötelezettsége a császárra nézve tulajdonképen nem is forgott volna fön, de hogy annak daczára még is segélyre határozta magát, annak az az aggodalom lehetett oka, hogy ha most Oroszországot cserben hagyja, akkor az első alkalommal és pedig azon perczben fogja a kölcsönt visszafizetni, midőn arra kerül a dolog, hogy a pragmatica sanctio életbe léptetendő, és Terézz. főherzegnő örökösödési joga az osztrák ház országaiban szükség esetében fegyverrel is védendő leszen. [4])

Miután Károly császár minden törekvése, Oroszország és a porta között békés kiegyenlitést eszközölni meghiúsult, nemcsak a szerződésileg kötelezett segélylyel de egész haderővel akart a háboruban részt venni. Ugy tervezték, hogy a háboru oly erővel lenne folytatandó, miszerint annak egy, legfeljebb két hadjárat véget vetne. Az utóbbi olasz háboru a pénztárt kimeritette, a hadsereget meggyengitette és fogyasztotta ugyan, azonban egy rövid, habár nagyobb megerőltetés keve-

sebb áldozatba kerülne, mint oly harcz, mely évekig huzódhatnák.

Ily szempontból természetesen a fővezér-választás nagyfontosságu kérdés volt.

A választás gróf Seckendorf Frigyes Henrik tábornagyra esett, ki már régen a császári sereg egyik lepképzettebb tábornoka hirében, s mint ilyen, Eugen herczeg nagy kegyében állt, és arra kitünő szolgálatai által a herczeg logutólsó hadjáratában érdemessé tette is magát. Seckendorf alatt gr. Philippi és gr. Khevenhüller Lajos András tábornagyok, báró Smettau Sámuel táborszernagy és gr. Wurmbrand János Vilmos lovassági tábornok alvezéreskedtek. József szász-hildburgshauseni herczeg, azok egyike, kik a porta elleni háborut leginkább sürgették, és gr. Wallis Olivier külön hadtesteket vezettek, előbbi Bosnia, utóbbi Oláhország ellen; lotringeni Ferencz herczeg, Mária Terézia örökös főherczegnő férje, és amannak fivére, Károly mint önkénytesek csatlakoztak a főseregheż. [5])

Miután 1737. tavaszán a sereg, mintegy 44,000 ember Belgrad körül összegyülekezett, Jagodina és Nissa felé megindultak. A hadmüködés vezetését kizárólagosan Seckendorf tábornagyra bizva, Ferencz herczeg leginkább arra szoritkozott, hogy az összehangzást a fővezér és a vele egyrangu alárendeltek között föntartaná. Nissa bevétele után, mely majdnem minden ellenállás nélkül nyitotta meg kapuit a császáriak előtt, a hadjárat sikere biztosnak látszott. Azonban azon percztől kezdve, midőn azt hitték, hogy minden nyerve van, egyik szerencsétlenség, egyik balfogás a másikat érte.

Khevenhüller kisérlete Widdin ellen meghiúsult, és Seckendorf azon érzékeny kudarczok után, melyeket a szász-hildburgshauseni herczeg Bosniában vallott, kénytelen volt oda fordulni. Doxat tábornok, ki elegendő helyőrséggel Nissában maradt, az első török hadcsapat puszta megjelenésére megadta magát. Az osztrák csapatok minden ponton hátrányba jutottak, és az illetők örvendhettek, hogy a fáradalmak s nélkülözések, valamint betegségek által szánandó állapotba jutott sereget a hadjárat végén legalább császári területre biztonságba hozhaták. Khevenhüller csapataival Uj-Orsova felé huzódott, honnét azokat Salm gróf Mehadiára a Bánságba visszavezette. [6])

Ezeknek következtében kisebb elenséges csapatok már is kezdtek a hegyszorosokon át Bánságba átcsapni, és a császári csapatok Oláh- s Moldovaországba kisérlett betörései erélyesen visszaverettek.

Nem sokára nagyobb török haderő is nyomult Orsova felé a widdini helytartó parancsnoksága alatt, hogy onnét a császáriakat kiverje, kik a brzsai palánk közé sánczolták magukat Fethislam Kladowánál mig a császári fősereg másfelórányira innét Grabovacznál táborozott. A törökök Brzsát ostrommal bevették, a császáriak Ó-Orsovára hátráltak, a törökök azonban folytatták utjukat, és az uj-orsovai erőd átellenében megálltak. Itt két osztrák hadihajó, sz. Károly és sz. Erzsébet a törökök kezébe került, kik azokat fölégették, előbb azonban az ágyukat partra szállitották. [7])

Ily körülmények között igazolva volt a bécsi haditanács sürgetése, hogy a temesvári vármivek épitése s más kisebb erődök kijavitása minél gyorsabban befe-

jeztessék, miután még nem tudták, Belgrád vagy Temesvár lesz-e az ellenséges ostromlás czélpontja.

A törökök közeledésének hire Bánságban nagy rémülést gerjesztett.

Pani félelem fogta el a lakosokat. A legnagyobb rész, németek ugy, mint más nemzetbeliek, gyors menekülésre határozta magát, és semmi védelmi intézkedés sem tartóztathatta vissza. A Mercy által teremtett legtöbb iparvállalat vagy fölakadt, vagy épen föloszlott. Temesvár „Gyár külvárosa“ nem sokára elnémult, az iparosok s kézmivesek ott hagyták, a gyárak s gépek pihentek, a szövőszékek üresen maradtak, és nem volt többé kéz, mely a jólét gondosan plántált és sokat igérő virágzásnak indult növényeit ápolta volna. A harcz réme ily gyorsan riasztja vissza a béke áldásos működésü szellemét, és pillanat alatt hosszu évek alkotásait lerombolja!

A háboru rémével egy nem kevesebbé borzalmas csapás szövetkezett — a pestis. Eleinte kevesebb áldozattal elégedvén meg, nem igen vették figyelembe, mig egyszerre annál borzasztóbban s kegyetlenebbül pusztitott, és a népességet jelentékenyen megfogyasztotta. Itt elégnek tartjuk csak e nehány szóval érinteni a pestis dulását, miután alább annak lefolyását részletesebben szándékozunk előadni.

1738. april havában a törökök már fegyverben álltak és Dél-Magyarországot fenyegették.

Mig a sereg zöme Widdinnél öszpontosult, Hadschi Mohammed widdini basa 25,000 emberrel a vaskapun áthaladt, april 24-én Ó-Orsovánál tábort ütött, elsánczolta magát és raktárakat, mint szintén fegyver-

műhelyt állitott. Máj. 11-ke éjjelén a várhoz közeledett, és 3000 embert az Erzsébet-erőd ellen vezényeltetett, kik oly tüzzel támadtak, hogy sikerült nekik két zászlót a sánczokra kitűzni. Az erődben Miseroni őrnagy parancsnoksága alatt 400 lovas, és 3 zászlóalj gyalogság feküdt. Habár váratlanul támadtak a törökök, a császári lovasság mégis tett egy kirohanást, azonban a janicsárok nagy száma elől még is vissza kelle térnie, ha nem akarta, hogy utját a vártól elvágják. A gyalogság, mely a lovassággal egyesülni akart, nem tudott elég gyorsan a szigetbe menekülni. Nagyobb részét levágták, maga Miseroni őrnagy hősies küzdés után eles ett, azonban az erőd nem veszett el. A törököknek meg kellett elégedniök Ó-Orsovával, hol egyébiránt a császáriaknak sok raktáruk volt. Erzsébet-erődöt és az uj-orsovai szigetet erős ostromcsapat tartotta zárlat alatt. [8])

Erre a pasa Mehadia ellen indult.

Mehadiát, mely a Bánságba való bemenetelt védte, gróf Piccolomini tartotta 600 emberrel megszállva. 2000 török megtámadta. Az első és második kisérlet meghiúsult, mind a mellett több emberrel és tüzérséggel ismételték a támadást, az erődöt máj. 20-tól 24-ig lövöldözték, de kevés sikerrel és nagy veszteséggel. Most egy szorost keritettek hatalmukba, mely Mehadiáról Karansebesen s Lugoson át Temesvárra vezetett, s melyen, miután a császáriak nyitva hagyták, a pasa 6000 embert vezetett beljebb a Bánságba, hol apróbb csapatokra osztván azokat, mindenfelé elterjedtek, és temérdek kicsapongást követtek el. [9])

Mind e szerencsétlen eseményt a császáriak lassú-

sága okozta, és még is, mint mindig, ugy most sem inintézkedhettek a parancsnokok a körülményekhez s váratlanul fejlődő esélyekhez képest korlátlanul, mert kezüket kötve tartotta a bécsi haditanács, melynek fölhatalmazása nélkül előnyomulniok nem lehetett, e fölhatalmazás pedig még meg nem érkezett. Gr. Neipperg, ki Piccolomininak segélyére szivesen sietett volna Mehadiára, csapatait még nem összpontosithatta, gr. Königsegg Lothar József tábornagy s az osztrák sereg alparancsnoka Magyarországban volt ugyan, de betegen feküdt s a Száva melletti táborban lothringeni Ferencz megérkezésére várakozott, ki Seckendorf helyébe fővezérül volt kinevezve.[10])

E közben Piccolomini, ki semmi oldalról sem kapott támogatást és mindenből kifogyott, máj. 27-én becsületesen capitulálvan, Mehádiáról elvonulni kényszerült. A törökök most Uj-Orsovát kezdték ostromolni, melyet, mint emlitettük, Ó-Orsova elfoglalása óta zárlat alatt tartottak.

Uj-Orsova, melyet a törökök Ada-Kale-nak nevéztek, Dunaszigeten fekszik. A vár, mely központján állt közenyt (paralelogramm) képezett, melynek szegletei védfallal voltak ellátva, és az egész meglehetős árokkal, boltozott uttal, előlejttel (contrescarpe) s más mivekkel körülvéve. Hegyláncz fedte a helyet, azon felül nyugotra bástyaboltozatok, és keletre még egy védfal védték, mely utóbbi két mellvédfal által volt a várral összekötve, melyek a sziget két oldalát őrizték. Ó- és Uj-Orsova között a távolság félmértföld, és az Erzsébet sánczon túl valamivel hátrább egy négyszegletes torony állt, mely a várral összeköttetésben volt.[11])

Az ozmanok 16 ágyuból tüzeltek az Erzsébet-erődre és orsovai várra. A pasa, ki az ostromot vezette, a helyőrséget megadásra szólitotta föl, különben kard élére hányatja, azonban a parancsnok, Kronberg ezredes azt felelte, hogy „inkább a romok alá temetteti magát, mintsem hogy csak egy tapodtat is engedjen.“ Egyebiránt is utasitva volt, hogy utosó perczig védje magát, miután gyors fölszabaditást remélhet.

És csakugyan gr. Königsegg tábornagy parancsnoksága alatt több csapat egyesült Temesvárott, hova jun. 19-én a lothringeni herczeg is, Károly fivérével megérkezett.

Harmad napra megindultak a sereggel, s 24-én Lugosra, 26-án Karansebesre érkeztek, hol Lobkovitz herczeg s lovassági tábornok Erdélyből vezetett hadtestével csatlakozott h ozzájuk. Ez egyesült hadsereg jun. 27-én Szlatin a elé érkezett, honnét csapatokra oszolva, a szlatinai szoroson át, meredek hegyi ösvényeken, a Temes hosszában, Teregován keresztül, egész a domasinesai hegy magaslatára csak nagy nehezen mozoghattak, hol 28-án estve kifáradva s kimerülve érkeztek meg, mig a törökök Kornjaig huzták vissza előőrseiket.

Junius 29-én pihenőt tartottak, mit Ferencz és Károly herczegek arra használtak, hogy kevés kiséretttel kémszemlét tartottak, miközben vadászattal mutatták magukat.

Ekkor történt, hogy a herczegek a Turesi Morts hegyen kiséretüktől elválva, a járatlan vad erdőben eltévedtek. A veszély, melybe jutottak, rájuk nézve annyival nagyobb volt, mert nemcsak török őrcsapatok

czirkáltak az erdőben, hanem egy, leginkább álöltözetü románokból álló rablóbanda csoportjai is portyáztak, kik épen oly vadak s kegyetlenek voltak, mint a törökök, buvhelyüket az ottani hegyzugokban s hasadékokban tartották, gyülekezni is ott szoktak, és igy a herczegek szabadsága, sőt élete veszélyeztetve volt a legnagyobb mértékben.

A hadseregre a herczegek eltévedése igen lehangolólag hatott, annyira, hogy a török csapatok főparancsnoka, Hadschi Mohammed, ki az eseményt szökevényektől igen hamar megtudta s az alkalmat fölhasználta, könnyü szerrel nyomta vissza a császáriakat, kiket most gr. Königsegg a Slatina és Ilova között fekvő Kimpu fomi nevü síkságra vezetett vissza, hogy alkalmas tért nyerjen, hol az ellenséggel inkább szembeszállhat.

E hátrálás következtében a herczegek el lőnek metszve a seregtől s azon veszélynek kitéve, hogy az ellenség kezébe kerülnek.

Azonban a gondviselés őrködött fölöttük, és válságos helyzetükben mentőt küldött számukra bukosnicai származásu Vancsa Péter személyében, ki a császári sereg kalauza volt, és a herczegek eltévedése hirére utnak indult, hogy őket fölkeresi, [12]) mi sok keresés után végre sikerült is neki, mert a herczegeket Lunkavicza vidékén megtalálta, és mig a törökök az egész tájékon czirkáltak, az alatt Vancsa álutakon Kulmia Raskoviból, hol az első éjt a vadon rengetegben töltötték, Szemenikbe vezette őket, hol a legnagyobb nélkülözések között töltették ismét erdőben a második éjt Innét jul. 1-én Kulma Tilvin át a palumi völgybe, a Temes forrásához értek, innét Krakut, Pipit, Tilva de

hok-ot, Rakittát, Magurát, Kostejt és Kicsovát érintve, a szlatinai patak mellett, szerencsésen Szlatinához közel egy dombra érkeztek, honnét már a csak fertályórányira fekvő császári tábort megpillanthatták. Itt lothringeni Ferencz herczeget, annyi kiállott veszély és nélkülözés után, annyira elfogta az öröm s hála, hogy fogadást tett, miszerint azon helyen templomot épitett, mely fogadását nem sokára teljesitette is. [13])

A herczegek egy a dombból kiálló széles sziklán csak rövid ideig pihentek meg, mert vágytak visszatérni övéikhez, kik leirhatlan örömmel, szünni nem akaró, s a hegyekbe messze visszahangzó rivalgással üdvözölték a szerencsésen megmentett herczegeket. Az örömrivalgás visszhangja elhatott a törökökig. Vancsa Péter pedig, a derék román, gazdag jutalmat kapott, és hüsége, nemes tette gyümölcseit még évek hosszu során át élvezte. [14])

A herczegek szerencsés visszaérkezése után mindjárt más napon, jul. 2-án, a tábor fölkerekedett és az egyes csapatok a doomasiniai hegyen előbbi állásukat elfoglalták. 3-án Kornjaig nyomultak, és még csak ott tünt ki, mily nagy veszélyben forogtak a herczegek, mert minden hegynyilásból török csordák bukkantak elő, melyek a császári sereg előnyomulását akadályozni iparkodtak. 4- s 5-én több ponton eredmény nélkül ütköztek össze, mig végre 6-án, egy szakadatlan és roppant esőzés napján, a törökök merész támadást kisérlettek meg a császári sereg ellen.

Délutáni 2 órakor az ellenség megindult, s a hegyről a völgybe jöve, a császáriak balszárnyának tartott, melyet elszánttan támadt meg. Az első sor ingadozott,

hátrált, mi által a közép egyik szárnyéka veszedelemnek lett kitéve, és ez előnyt a törökök azonnal fölhasználni akarták. Egy erős osztály a hátráló sorokon keresztül a középre nyomult, sőt némelyek áttörtek a vonalon, és egész a főhadiszállásig, a herczeg sátoráig merészkedtek, hol azonban halálukat találták. Most az ozmanok a jobb szárnyt támadták meg, itt azonban ugy fogadták őket, hogy visszafordulva, gyors futásnak eredtek, mi közben 5 ágyut és sok lőkészletet elvesztettek. Sajnos, hogy nem lehetett üldözni őket, miután az eső ugy a fegyvereket, mint töltényeket használhatlanná tette.

A császáriak urai maradtak ugyan a csatatérnek, de a győzelmet drágán fizették meg, mert több mint 1000 emberélet esett áldozatul. Az ellenség alig vesztett harmadrésznyit. Mindkét fél győztesnek tartotta magát. Az előnyomuló császári sereg még fájdalmasabban lőn érintve, midőn az elhagyott török tábor helyén nehány ágyun kivül mintegy 1200 levágott keresztény fejet talált. [15])

Jul. 8-án a császári sereg ismét megmozdult, az egész málhát két huszár-ezred őrizetére bizván és két hadoszlopban Mehadiára indult, hol 9-én megérkezett.

A lothringeni herczeg a török helyőrséget magamegadására szólittatta föl, mely ugyanazon föltételek alatt capitulált, mint előbb Piccolommini. 2000 janicsár és 300 tüzér vonult ki, kiket parancsnokuk, Ibrahim Aga, a legközelebbi török sereghez vezetett. Mehadia elvesztése az uj-orsovai ostromzár megszüntetését vonta maga után. Már jul. 10-én tudták a császári főhadiszálláson, hogy a török Orsovától

elvonult, visszahagyva sátorait, málháit, lőkészletét és ágyuit. [16])

Erre a császáriak T o p l e z falu közelében a Cserna mellett tábort ütöttek, honnét egy hadosztály már Orsova felé el is indult, midőn az egyszerre jul. 12-én azon hírrel érkezett vissza, hogy az ozmanok, ez uttal a nagyvezér vezérlete alatt, ismét átkeltek a Dunán, és teljes erővel előre nyomulnak. [17])

E hirre a császáriak a mehádiai váracs háta mögé huzódtak, hol 15-én hirül vették, hogy a törökök támadólag közelednek.

A törökök csakugyan nem sokára a váracs külső bástyáját megtámadták és el is foglalták, azután magát a varacsot is bevették, s a helyőrséget fölkonczolták, de a császáriak kevés idő mulva viszafoglalták s kiverték őket. Most az egész ellenséges sereg G e n d s c h A l i szeraszker vezénylete alatt és a janicsarok egész csapata közelebb jött, a felső sánczokat háromszor rohanták meg, de mindannyiszor veszteséget szenvedve, visszaverettek. Az azonban nem rettentette vissza őket, negyedszer is megkisérlék a rohamot, s egyszersmind négy lovas ezredet is megtámadtak, melyek gróf P h i l i p p i tábornagy alatt a támadást derekasan kiállották addig, mig gróf N e i p p e r g táborszernagy nehány gránátos századdal és két dandárral segitségükre nem érkezett. Gróf P r e i s s i n g és St. I g n o n lovassági tábornokok szintén elősiettek dandáraikkal, és a törökök nagy veszteséggel kényszerültek visszavonulni. Egyszersmind az osztrák gyalogság a hegyről lerohant, a futókat egy szorulatban utolérte és sokat lekonczolt közülök. Az ellenség ez alkalommal mintegy 3000 embert, mig a császáriak csak 1200-at

vesztettek azonkivül a császáriak kezébe került 33 zászló egy nagy janicsár-dob és két pár üstdob. — Alothringeni herczeg ez ütközetben végig részt vett. [18])

Eddig kedvező volt a siker, és már azt hitték, hogy a Bánság a további török betörésektől megszabadult. Azonban bár ne feledné soha, mily változó a fegyverek szerencséje! — Mehádiát ismét elfoglalták a törökök. Ferencz herczeg lázba esett, és Kanizsához közel Kornjánál hagyott seregétől Temesváron keresztül, hova jul. 20-án érkezett, Budára, innét Bécsbe ment, hogy magát gyógyittassa. [19])

Ez alatt a nagyvezér az uj-orsovai szigetet és sz. Erzsébet erődöt vette ostrom alá.

„Az ostromlók tüzelése, — irja Ssubhi török történetjegyző, — jelképezte a koran e magasztos versét: „mint villámsugár villan le az égből a sötétség közepébe, és halálos félelemből kezeiket füleikbe teszik, nehogy hallják a mennydörgést. És bár hol vagytok, a halál megtalál benneteket, lennétek bár elsánczolt várakban.“ Naponkint nehány ezer golyó repült a várba, a török tábor scheikje, Abdulhakim minden éjel a szent zászló mellett állt, és a dervisekkel 70,000-szer imádkozta e surát: „Egy az Isten, Ő az örökkévalóság, Ő nem nemzett, Hozzá senki sem hasonló.“ A heves tüzelés következtében és szakadatlan ima közben, Uj-Orsova, daczára a védelmezők hősiségének, négy hét mulva az ostromlók kezébe került. A helyőrség megadta magát, és 1738. aug. 15-én a 2000-ből még megmaradt 800 ember az átadási szerződés 10-ik pontja szerint, az ágyuk kivételével, málhájával vonult ki a várból. [20])

Orsova és Kladova őrzését a nagyvezir Tos Mo-

hammedre, három lófarku pasára és Mahmud pasa vezérre bizta. Miután maga a nagyvezir Orsovát megszemlélte, szükségesnek tartotta Widdinbe és Nissába visszatérni, miután hirt kapott, hogy az osztrákok Szendrőnél hidat vernek.

A császári sereg aug. 18-án csakugyan átkelt a Dunán és Szendrőnél tábort ütött. De midőn a törökök közeledése felől értesültek, gróf Königsegg a sereggel a belgrádi vár ágyúi oltalma alá huzódott. Az ozmanok pedig pusztitó portyázást tettek Szerbián keresztül, egy huszárokból álló hadosztályt szétvertek, és megtámadták Szendrőt, melynek 1000 emberből álló helyőrsége kényszerült megadni magát. [21])

Gr. Königsegg jelentést tett Bécsbe a közelgő veszélyről, mire Ferencz lothringeni herczeg sietve Szerbiába érkezett. A tábornokokkal tartott haditanácsban elvégezték, hogy a gyalogság a várba, a lovasság pedig a Száván át Zimonyba vonuljon. Ez a törököknek nem minden ellenállása nélkül történhetett meg, kik erős napi menetek után Belgrád magaslatait megszállták. [22])

Minden körülmény a vár ostromlására mutatott. Mivel azonban az ősz már igen előre haladt és gyakori esőzések álltak be, a törökök voltak az elsők, kik elvonultak, és a sereg zöme Widdinbe ment téli szállásra.

Mig ez a Duna jobb oldalán történt, az alatt a baloldal nem kevesebbé volt kitéve a háboru nyomorainak.

Tos Mohammed orsovai és a viddini pasa elfoglalták az Orsovánál fekvő palánkot, benyomultak Bánságba, Uj-Palánkát könnyü szerrel, és sept. 17-én rövid ütközet után Pancsovát elfoglalták, mig mindkét

hely keresztény lakosai futásban kerestek menekvést és fedél, vagyon nélkül bolyongtak szerte. [23]) Ha azok futás helyett a két hely habár csekély helyőrségével egyesültek volna, legalább addig tartóztathatták volna föl az ellenséget, mig segély érkezett és a szerencsétlenség bizonyosan elhárittatott volna. A szomszéd csákovai és verseczi kerületekben is legkegyetlenebb pusztitásokat követtek el a törökök. [24])

Prédavágytól csábitva, nem sokára több román csoport is csatlakozott a törökökhöz, melyek Rákóczy József csapataihoz tartozóknak állitották magukat.

E nyers és zabolátlan csoportok sokkal több kárt tettek, mint a törökök, miután minden kezükbe került németet csekély áron rabszolgákul eladtak. E szerencsétlen sors leginkább azokat érte, kik az orsovai és mehádiai hegyvidéken Oláhország szélén laktak.

Fehértemplomot, [25]) Verseczet, Csákovát, a sz. györgyi szerzetes zárdát Denta mellett s más helyeket az 1738-ki nyár folytán e rablócsordák először kipusztitották, azulán fölégették, általában mindenféle kicsapongást követtek el, és utoljára még a lippai császári sóraktárt is megtámadták. A dolog most már még is komoly figyelmet gerjesztett, és Temesvárról egy pandur hadnagy a szerb nemzeti néphadból kirendelt 250 emberrel s nehány még hűnek maradt románnal e csorda ellen Lippára küldetett, kik azt innét szerencsésen el is kergették. Erre Raunánál (talán Radimna) a Klissurban levő főfészküket keresték föl, hol őket meg is találták, sokat közölük megöltek, 66-ot s 150 nőt gyermekestől elfogtak, számos marhát és egyéb házi készletet elvettek tőlük. [26])

Azt hitték, hogy ez erélyes eljárás által a föllázadt bánsági románokat megfélemlitik, azonban nem ugy volt.

1739. jan. 21-én Temesvárról ismét egy magyar, német és szerb nemzeti néphadból álló hadosztályt kellett a föllázadt román parasztok ellen kiküldeni, kikhez most törökök is csatlakoztak. E hadosztály közeledésére a rablók közől sokan Szerbiába futottak, azok pedig, kik nem menekülhettek, az erdős hegyekbe vették magukat, ugy hogy mindenütt csak üres, elhagyott falukra találtak, melyek közől többet fölgyujtottak.

A menekülők között volt bizonyos Jakab nevezetü egyik főczinkosuk is, kinek elfogására az ismert szerb főkapitány, Markovics Stanissa vállalkozott. E végből Stanissa febr. 4-én jelentékeny czirkáló csapattal kiindult Belgrádból. Jaszenovához közel egy 250 emberből álló és 3 zászlóval ellátott lázongó csapatra akadt, melyet azonnal megtámadt, mely alkalommal közülök 50, a többi között emlitett Jakab is elesett, 7 pedig fogva küldetett Belgrádba. Stanissa tovább üldözte a lázongókat, Suboticzánál és Krucsiczánál 29-et ismét fölkonczoltatott, 4-et pedig elfogott. A maradék a hegyekbe menekült, és tovább nem lehetett őket üldözni. [27])

Midőn Stanissa eképen mintegy 80 román lázadót kiirtott, több falujukat fölpörkölte, és majdnem 4000 marhájukat elhajtotta, febr. 14-én visszaindult Belgrádba, hol a magával hajtott marhát olcsó pénzen eladta.

Nehány napra visszatérte után Markovics Stanissa gróf Neipperg táborszernagy és bánsági fő-

hadiparancsnok rendeletére elfogatott. Azzal vádoltatott, „hogy bevégzett kiküldetésében nagy visszaéléseket követett el, a császárnak sok hű alattvalóját haszontalanul kivégezte, azoktól sok marhát és minden egyéb vagyonukat elvette.“ Miután azonban e vádakat ellene nem tudták bebizonyitani, és szigoruan ugyan, de az akkori időkhöz képest nem igazságtalanul járt el, tehát marcz. 4-én nemcsak visszahelyeztetett állásába, hanem magasb parancs következtében érdemei jutalmául báró Gölding altábornagy által a belgrádi összes tisztikar jelenlétében arany lánczczal földiszittetett. [28])

Ennyi balsors között, mely Bánságot érte, még a pestis is mind borzasztóbb mérvben dühöngött, sőt a földrengés borzalmain is át kellet esnie tartomány sokat zaklatott lakosainak. [29])

Még a háboru folyama alatt a béke-alkudozások párhuzamos menetet tartottak a hadi eseményekkel.

Midőn lothringeni Ferencz herczeg mint fővezér indult a hadsereghez, kimeritő utasitó parancsokkal lőn ellátva, melyek szerint a békét a táborban irná alá, ha mint Bécsben gondolták, az előzményeket Villeneufve aláirás végett hozná, ha pedig az előzmények nem volnának aláirva, akkor folytatná a háborút. A háboru megkezdődött. A hadjárat kezdete óta azonban egész Orsova átadásaig osztrák részről közvetlen lépések a békealkudozásokra nem tétettek. Midőn Fürstenberg, Königsegg egy rokona, Orsova átadása után a nagyvezirtől azon biztatást kapta, hogy ő a béke helyreállitására hajlandó, gróf Königsegg

azonnal irt neki, hogy a császári udvar franczia közbenjárás és jótállás esetében kész alkudozni. (1738. sept. végével.) Ennek következtében Villeneufve franczia követ és a török fölhatalmazottak Dolmabagdscheban hatszor tanácskoztak. Ausztria némi módositásokat kivánt a jelenlegi birtokállásban. A törökök Belgrád és Temesvár visszafoglalásáról beszéltek, és Orsova visszaadásáról vagy lerombolásáról, mit a bécsi udvar a birtoklás mérsékléseül kivánt, semmit sem akartak hallani. E szerint az alkudozás meghiúsult és a háboru ismét kitörőben volt.[30])

1739. jun. 27-én az osztrák sereg Pancsovánál átkelt a Dunán. Gróf Neipperg 13,000 emberrel innen maradt. Mint az ország kormányzása vezetője helyét ideiglenesen ismét báró Engelshofen helyettesitette, oly ferfi, „ki tevékenységgel s mind azon tulajdonnal birt melyeket a jelenlegi körülmények megkivántak.“[31])

Gróf Wallis Olivier tábornagy, egy nyers, össze nem férő és gyülölt ember, kinek hadi tapasztalatait és katonai tudományát azonban még ellenségei is elismerni kénytelenitettek, neveztetett fővezérül, és 56,000 ember, nem számitva a huszárokat, szerbeket s más könnyü csapatokat, állt parancsnoksága alatt. De a törökök elleni harczban ő is szerencsétlen volt, s még talán inkább mint elődei. A nagyvezirnek 100,000 nél több embere volt.

Az ellenség Grockának, 3 mértföldnyire Belgrádon alól, nyomult, és miután Wallis itt annak csak előörsét gyanitotta, tehát támadásra határozta magát. Azonban csalódott. Alig kezdődött a csata, midőn Elhaasch Aiwas Mohamed nagyvezér egész serege terjeszkedett ki ellene. Hét órai harcz után a győzelem

a nagyvezir részére dőlt, és Neipperg gyors megérkezése nélkül az egész császári sereg talán egészen szétveretett volna. Több mint 10,000 ember veszteséggel Wallis Belgrád sánczvonalai mögé hátrált, s innét a nagyvezir cseles mozgásai által félrevezetve, a Száván át Szerémségbe vonult.

A grockai ütközet után harmad napra a nagyvezir a Duna mellett Visniczán át Belgrád ellen indult és, miután annak külvárosait fölégette, az ostromárkokat a a vár ellen azonnal kinyittatta.

Ez alatt Tos Mohammed pasa szeraszkir, ki azt a parancsot kapta, hogy 10,000 emberével a Bánságba és Erdélybe törjön, Orsovából kiindult, először Homolicznál, azután nem messzire Pancsovától a Temes partján, mintegy két órányira a nagyvezir táborától, szintén letelepedett. A császári sereg Wallis, Neipperg és herczeg Lobkovicz által vezetve, átkelt a Dunán, és jul. 30-án hadi rendben az ozmanok elé ment. Nem sokára gyilkos csata fejlődött, melyben 500 török elesett, 200 megsebesült és számosan fogságba kerültek. Még az ütközet alatt a pancsovai török helyőrség a vá rost fölgyujtotta, és a vert seregrészszel gyors futásnak eredt. Egész táboruk és jelentékeny zsákmány került a győztesek kezébe, kik mindössze mintegy 100 embert vesztettek. Tos Mohammed pedig az ütközet elvesztéseért fejével lakolt. [33])

A nagyvezirt pancsovai kudarcza kitűzött czéljától vissza nem riasztotta.

Belgrádnak, mely a legjobb védállapotban volt, 15,000 emberből álló bátor helyőrséggel, elég hadkészlettel és élelemmel gazdagon el vala látva, az a szeren-

csétlensége volt, hogy gróf Succow altábornagy, egy lomha, gyáva és tehetlen katona parancsnoksága alatt állt. Aug. 13-tól kezdve mindennap tulságos rémjelentéseket küldözgetett Wallis fővezér hadiszállására, hogy a vár tarthatlan, hogy falai már rést kaptak, hogy a védelem lehetlen, és mind e jelentés koholt volt. A helyett, hogy Wallis személyesen győződött volna meg a dolog mibenléte vagy valósága felől, mit tennie kellet volna, aug. 15-én Gross ezredest a nagyvezirhez küldötte, és Belgráddal, mint a legközelebb tárgyalandó béke alapjával megkinálta. Ez előzékenység a nagyvezirt nagyobb követelésekre bátoritotta: Belgrád föltétlen átadását kivánta. [34])

Wallis most jelentést tett Bécsbe, Succow helyébe Belgrád parancsnokául Schmettau altábornagyot terjesztette föl, lerajzolta az alaptalan hirek után Belgrád tarthatlanságát, a várnak általa tett elhirtelenkedett fölajánlását mellőzhetlen intezkedéskint fejtegette, és midőn e sok valótlan s ferde hireket tartalmazó jelentését elküldte, csak azután küldte Schmettau fivérét, Kristófot Belgrádba, hogy a vár állapotát megvizsgálná. Schmettau Kristóf a várat a legjobb karban találta, tehát egészen máskint, mint Succow jelentette. Wallis azonban be nem várta Schmettau Kristóf kiküldetése eredményét, hanem a seregmaradékkal Pétervárad alá akart huzódni, de épen akkor érkezett meg Bécsből (aug. 21.) a császár által küldött Schmettau Samu, ki a visszavonulást sürgetősen ellenezte, és Wallis Surduknál megmaradt táborával. Schmettau Samu most átvette a belgrádi parancsnokságot. [35])

Már azt hitték, hogy az elkövetett hibákat helyrehozták, midőn egy közbejött esemény minden további törekvést lehetlenné tett.

Schmettau megérkezése előtt Belgrádba néhány nappal, aug. 18-án, gr. Neipperg Vilmos Reinhard uj utasitásokkal és fölhatalmazással ellátva, békealkudozások végett a nagyvezir táborába ment. E szerint Wallis ez ügyben mellőzve lett. Sértett becsvágya s ingerelt féltékenysége Neipperg ellen okozták, hogy nemcsak hirtelen, de legnagyobb mértékben hátrányos béke köttetett, mert nem emlitve, hogy Neipperget, ki kiséret s fedezet nélkül ment a török táborba, Aivas Mohammed eleinte igen nyersen fogadta, Wallis Schmettaunak Neipperghez a vár bevehetlensége felől küldött jelentéseit, sőt a Schmettau által jobban értesitett császár azon parancsát is letartóztatta, mely Schmettaunak meghagyta, hogy Belgrád átadását állhatatosan ellenezze. [36])

Igy egészen magára hagyva, a nagyvezir hatalmában, a franczia követ Villeneufve marquis által rábeszélve s félrevezetve, Neipperg 1739. sept. 1-én megkötötte a legnagyobb mértékben csúfos előzményeket, melyek értelmében Belgrád és Sabacz, az uj erődmivek lerontásával, Szerbia és az egész ausztriai Oláhország, az uj-orsovai sziget és vár, az Erzsébet erőd a porta birtokaul ismertettek. Boszniában a határok szabályozására a karloviczi békekötés szolgálandott zsinórmértékül.

Ellenben az osztrák császárnak maradandott a temesi Bánság, azon rész kivételével, hol a Cserna Orsova átellenében mintegy földnyelvet képez,[37]) melyet

a törökök valának megtartandók, azonban csak azon esetre, ha a földnyelvet lehordják és igy e részt területük végszéléhez csatolják. Ha pedig a munkát egy év alatt be nem végeznék, igényüket arra nézve elvesztenék. Az előzmények többi pontjában a mehádiai, uj-palánkai, kubini, pancsovai erődítmények lerontása és más kevesebb fontosságu tárgyak voltak kikötve. [38])

Mind ezekre nézve a császár jóváhagyását, be nem várva, Schmettau minden elenkezése daczára, Neipperg sept. 4 én az uj erődítmények lehordatását megkezdte, és két hétre rá, sept. 18 án, a Belgrád előtti táborban a franczia követ kezessége mellett az előzmények értelmében a békét 27 évre megkötötte. Károly herczeg nehéz szivvel irta alá oct. 2-án a gyalázatos békét, mely a magyar törvények s magyar tanácsosok mellőzésével köttetett. [39])

Igy lön a hirhedt és szerencsétlen belgrádi békekötés a császári főhatalmzottak hihetlen önhatalmaskodása és könyelműsége eredménye. Neipperg és Wallis börtönben lakoltak azért ugyan, de azzal a hiba nem volt helyrehozható. — A bécsi udvar méltányos bizalma a magyarok iránt, mely a király részéről nem hiányzott, e nemzetet hazájuk védbástyája föntatására lelkesitette volna. A magyarok fegyvert ragadtak, harczoltak, vért ontottak és győztek volna, s a habsburgi ház utolsó férfisarját trónján ily gyalazatos békétől megmentették volna. De Károly nem birt elegendő erélylyel, miniszterei ármányai és ijesztgetései ellenében nem tudott elegendő önállóságot kifejteni, kik azt sugdosták fülébe, „hogy a magyarok

nak nem kell hinni, hogy a magyarok nagy részét még mindig titkos elégületlenség tölti el, mely a háboru szerencsétlen fordulatánál a legveszélyesb következményeket vonhatja maga után.[40])

A belgrádi békekötésben megállapitott határok Ausztria és a porta kötött, a sistovi békekötés által módositott csekély változtatások kivételével, melyek a Csernánál és Unnánál tettek némi változást, maig is ugyanazok.[41])

A másik csapás borzasztó pusztitásai, mely ez időszakban Dél-Magyarországot ostorozta, nem kevesebbé rémletesek, mint a török háboru iszonyuságai. A halál angyala rémletes alakban vonult át e földön, gazdag aratást tartva biztosan taroló sarlójával.

Még 1738. január havában a bánsági országos igazgatóság biztos hireket kapott az Erdélyben kiütött pestisről.

Megtették a legkiterjedtebb óvó intézkedéseket, azonban már február első felében a bajt a Grünne-ezred egy zászlóalja a temesvári várba átplántálta. Febr. 22-én a bécsi kormány értesittetett, hogy a pestis kitört.[42]) Marcziusban már a polgáriak között is mutatkozott a betegség. Eleinte nem tartották „dögleletesnek, csak ragadónak és gonosznak", mint az orvosi jelentés is csak „gonosz lázról" tett említést, mi nem kevéssé járult ahhoz, hogy eleinte a bajra nem a kellő figyelmet forditották.

Marcziusban egészség-ügyi bizottmány alakult Temesvárott, mely minden óvó rendelkezést megtett s azok foganatositására fölügyelt. A pestises betegek

elhelyezése és a lakosság egészséges részétől leendő elkülönitése végett félreeső, magánosan álló épületeket kórodákul alkalmaztak s oly magánházakat, melyekben a pestis mutatkozott, azonnal elzártak. A Bánságot magát zárvonallal körülkeritették, Szegeden s Uj-Aradon veszteglőházakat állitottak. Minden fölfölé utazó e házakban veszteglésnek tartozott magát alávetni. Nehogy a lakosság a tartomány elzárolása miatt az éhhalál bekövetkezhetésétől rettegjen, egész Bánságban kihirdették, hogy a két veszteglőházhoz biztosok küldettek, kik a szükséges óvatosság mellett élelmi szereket szereznek.

Rémitő volt most Bánság állapota.

1738. májusban a kór átlepte Temesvár határait, és a temesvári s lippai kerület több helységében, mint Sz. András on, Kalácsán, Bencseken és Czer negyházán a temesvári, Lippában magában, Neudorfban, Jezseniczán, Vizmán a lippai kerületben már kiütött. Lippán legnagyobb mérvben dühöngött.

A ragály további terjedése megátlásaul az egészségügyi bizottmány fölterjesztése következtében az országigazgatóság a külső kerületekhez, melyekre a tartomány föl volt osztva, és az oraviczai, dognácskai, moldvai, szászkai s bogsáni bányahivatalokhoz körlevelet intézett. Senkit sem volt szabad valamely faluba bebocsátani, ki bizonyitvány által nem tudta igazolni, hogy egészséges helyről jő. Daczára az átalános és a katonaság által őrzött zárlatoknak s intézkedéseknek, a ragály terjedése nem volt akadályozható. Nyomai már a Maroson túl is, Világoson, mutatkoztak. Ennek következtében Bécsből még szigorubb intézkedéseket sürget-

tek, a többi között legszigoruabban megparancsolták, hogy a levelek s irományok füstölendők, mely parancs ismételve ajánltatott az illetők figyelmébe.

Ez intézkedések daczára a ragály csak tovább terjedt és pusztitott.

A temesvári kerületben ujabban Zsadányon, Medvesen, Gyarmathán, Kécsen, a lippaiban Barrán és Bakamezőn tört ki. A lugosi kerületben, melyet eddig megkimélt, Pancsován, Fadimakon, Misesten és Remetén, a becskerekiben magában Becskerekben dúlt. A bánsági sikság helyein május 1-től 15-ig összesen 116 beteg, 112 halott, és 2 lábbadozó volt.

Temesvárott a ragály nőttön nőtt, és az egészségügyre forditott költségek már jelentékeny nagyra emelkedtek. Bécsből érkezett segély nélkül az itteni pénztárak már nem birták volna a kiadásokat. Egy ideig már zavarban voltak, hogy a halottakat mikint temettethessék. A csász. kamrai igazgatóság jun. 20-án azt a rendeletet adta ki, hogy a pestises halottakat jövőre el kell égetni, és ezt egyedül azon okból, mert a halottakat a posványos talaj miatt nem lehetett elég mélyen elásatni. [43])

Az átalános félelmet nem kevéssé fokozták a már emlitett s most még inkább gyakoribb rablások. Az orvosok egyik ragályos helyről a másikba biztonságban nem járhattak, és csak a katonai erő szigorubb alkalmazása volt képes ez ujabb csapást némileg fékezni. A legnagyobb ovatosság volt szükséges, hogy az e czélra alkalmazott csapatok, mint átalában a Bánságban állomásozó katonaság a ragálytól ment maradjon. Az itteni

tartományból hozzá csatlakozó csapatok minden egyes embere külön vizsgáltatott meg orvosok által, és a gyanúsak kórházba küldettek.[44]) A legénység ruházata hasonló szigoru vizsgálat atá vettetett. Menetközben a ragályos helyeket kikerülték, és daczára e szigoru intézkedéseknek, nem egy ezredben voltak pestises betegek.

A pestises helyek, s mindenek előtt Temesvár elkeritése a katonai erő szaporitását igényelte. A vidéken szétszórt egyes házakat, ha azokban pestises esetek fordultak elő, a betegeknek a kórházba történt szállitása után, le kellett égetni. Mind a mellett, hogy az orvosok és seborvosok jól voltak fizetve, hiányuk kezdett már mutatkozni, miután többen szintén a ragálynak estek áldozatul. Hasonló sors érte a jezsuitákat is Temesvárott, kik mint lelkészek, a haldoklókat utolsó szentségekkel ellátták. Egyének hiányában a lelkészi szolgálatokat már nem voltak képesek teljesiteni, és a ferenczrendiek segitettek nekik. Julius 4-én az iskolákat a jezsuitáknál bezárták.

A borzasztó csapás terjedése még mindig nem volt meggátolható. Hogy Temesvár lakosait, mennyire lehetett, az egymással érintkezéstől megóvják, az ottani egészségügyi bizottmány szükségesnek találta, hogy vasár- s ünnepnapokon az isteni tisztelet ne a templomokban, hanem kivül tartassék. Uj-Aradon hasonló intézkedés történt, hol ez intézkedés ellenszegülésre talált, de Lippáról karhatalom küldetett, és azok, kik babonából a képzelt „vérszivók“ sirjaikat kinyitották, szigoru büntetésben részesültek.[45])

A temesvári kórházak a betegeket már nem voltak képesek befogadni s ujakat kellett állitani. Csak ismé-

telt pénzküldemények Bécsből, fedezhették a kiadásokat, „hanem a legroszabb — olvassuk egy 23-ról fölterjesztett jelentésben—hogy a baj több felé, és pedig a csákovai kerület német falvaiba is elharapódzott.“ A ragály rémletes magas fokon állt. Aug. 19-én csak a temesvári korodákban 497 beteg s 63 lábbadozó volt. Sept. végével a jezsuiták collegiuma egészen bezáratott, miután három szerzetes már meghalt, és a főnök maga kórházba került; a zárdában maradt nehány tagnak az utczáról ablakon át nyujtottak élelmet.

Hogy a kórházakat élelmi szerekkel elláthassák, az országigazgatóság minden kerületet fölszólitott, hogy hetenkint bizonyos mennyiségü tojást, zsirt, vajat, baromfit, borjut, bárányt stb a várba szállitson. Azonban a kerületeknek már maguknak sem volt, és azért a kamra elrendelte, hogy Slavoniából, Szerbiából és Magyarországból az élelmi szerek vámmentesen szállithassanak. A temesvári lakosok, kik a nyár folytán gabnájukat be nem hordhatták, kiket tehát az éhhalál réme szintén fenyegetett, a legközelebbi katonai élelmezési raktárakból, nevezetesen a szegediből láttattak el gabanával és liszttel. 1739. január vége felé végre Bécsből érkezett nagy élelmi szállitmány, mely olcsó áron a lakosok között osztatott ki.

Bécsből érkezett ismételt erélyes intézkedések végre a hozott rendszabályok pontosb megtartását idézték elő, minek eredménye már az 1738. év vége felé megnyugtatóbb volt. Temesvárott a ragály apadása kezdett mutatkozni.

1739 január havában a ragály csökkenése még biztatóbb fordulatot vett Temesvárott.

A vigasztaló hir a lippai, uj-aradi, csanádi, uj-szegedi, kanizsai és becsei bánsági vámhivatalokkal hivatalosan közöltetett, midőn az ország-igazgatóság 1739. febr. 7-ről e hivatalokhoz körlevelet intézett, melyben azért utasitattak, hogy a szomszéd tartományokból az uralkodó pestis gyanuja miatt egy utast se bocsássanak Bánságba, a nélkül, hogy az előbb a veszteglést ki nem állta és egészségi bizonyitvánnyal magát nem igazolta.

Szomoru látmányt nyujtott Temesvárott és környékén a számos öreg és gyermek, kik minden hozzátartozójukat vagy a háboru, vagy a pestis által elvesztve, gyám és istáp nélkül bolyongtak. Az idő viszontagságai nem engedték meg, hogy Temesvárott segélyezzék őket, azért előbb Uj-Aradra, azután háromheti vesztegzárolás után Kecskemétre küldettek ellátás végett. „A báj nem jár egyedül," tartja egy régi közmondás, és Temesvárnak az éhség, földrengés és pestis által okozott nyomoraihoz még tüzvész is járult, mely a nagy palánkát elhamvasztotta s annak lakosait földönfutókká tette. [46])

Végre közelget a forrón epedve várt idő, mely a sajnálatraméltó temesváriakat megmentendő volt a csapástól, mely immár 13 hónapig ostorozta.

Marcz. 28-án temették el az utolsó pestises halottat, és april 5-én a jezsuiták ismét megkezdték az oktatást. A buzgó hálaájtatosságokat és imákat pedig máj. 15-ig folytatták, mely napra volt az utosó vesztegzárosok kibocsátása is kitüzve. A megváltás napja végre elérkezett, és Temesvár Bánság védszentjének, nepomuki sz. Jánosnak hatalmas esedezéseért hálát

mondva, magát s a tartományt további oltalmába ajánlta, és ünnepélyes buzgó fogadást tön. [47])

Azonban a tartomány többi helyein a betegség még nem egészen szünt meg, még mindig hultak ujabb áldozotok, sőt imitt amott legnagyobb aggályt okozó mérvben dúlt.

Az ország-igazgatóság figyelmét először is Fönlak vonta magára. Egy év alatt itt másodszor dühöngött a kór. Második kitörését vigyázatlanság idézte elő, mi abban állt, hogy az első ragály alkalmával elásott ruhákat kiásták s használták, a nélkül, hogy előbb megtisztitották volna.

E borzasztó csapás további folyama kitünik a következő összeszoritott kimutatásból:

1739. oct. 26-ig a verseczi kerületben Komoristje, Kakova és Zsidovin; az uj-palánkaiban Oravicza és Fehértemplom; [48]) a becskerekiben Farkasdin, Szige és Sz. György, a csákovaiban Dubos voltak befertőzve. Továbbá Szőregen nov. 6-ig két fertőzött család volt, melyek 7 halottat vesztettek. Azonban a czélirányos intézkedések meggátolták ott a betegség terjedését. Rácz Sz. Péteren és Fönlakon a betegség még mindig dühöngött. Egy november hóban tett jelentésből látjuk, hogy Medikán hét, Prován nyolcz hét óta uralkodott. A karansebesi kerületben Lapusnicel, Globukrajova, Krusovecz, Petnik és Jablanicza már egy év óta szenvedtek kisebb nagyobb mérvben, hol összesen 1032 esett martalékaul. Homolicz a pancsovai kerületben szintén be volt fertőzve.

A tett intézkedések legfontosabbika a fertőzött, és

gyanus helyek szigoru elzárolása volt. Sajnos azonban, nem volt annyi orvos, hogy minden falu külön orvost kaphatott volna.

A ragály még nem elégedett meg aratásával. A már emlitett helyeken kivül decz. 6-ig még dúlt Domasinián a karansebesi, Vranjon, Jamon, Mercsinán és Petrovácz on az uj-palánkai,, és Murányon a temesvári kerületben, ugy hogy 1739 végével még 25 hely volt fertőzött. [49])

1740. jan. első napjaiban Módoson is kiütött a becskereki kerületben, hol vesztegintézet volt a Slavoniából, Szerémségből és Szerbiából jövő utasok számára, mely azonban most Fényre lőn áthelyezve. Ellenben több hely ragálymentesnek nyilvánitatott, és habár 1740. első hónapjaiban imitt amott egyes esetek fordultak is elő, még is lecsillapult dühöngése. Május végével már az egész Bánságot megszabadultnak remélték. Azonban Szécsány falu e reményt meghiusitotta. A rögtön oda küldött egészségügyi hivatalnokok csakhamar jelentették, hogy nemcsak Szécsányon, hanem a közel fekvő Zsadányon is, habár kevesen, de vannak pestises betegek. Erélyesen alkalmazott rendelkezések junius hó folyamában mindkét helyen elfojtották a bajt, mig juliusban ismét más irányban, nevezetesen Sz. Miklóson és Seffdinen másodszor, és Uj-Aradon harmadszor kitört. Facseten és Bodjesten a lugosi kerületben szintén mutatkozott. A betegség azonban már még sem volt oly mérges, és annál nagyobb tevékenységet fejtettek ki elfojtására. A fertőzött házak elzárolása mindenütt legczélirányosbnak s leghatásosb

eszköznek mutatkozott, miután a köznép orvosszerek használatára csak nagyhezen volt rávehető.

Aug. közepén még Nagy-Zsámon a verseczi és Elemér en a becskereki kerületben mutatkoztak nyomai. Komlóson, Szőregen és a bugok-Szallásokon pedig a csanádi kerületben még aug. végén is fordultak elő pestis-esetek.

Végre ütött a szabadulás órája! 1740. sept. havában végső nyomai is eltüntek Bánságunkból, és a temesvári egészségügyi bizottmány az újra éledő Bánságba lassankint kezdte bebocsátani azon szomszéd tartományhelieket, honnét veszély többé nem fenyegetett. [50])

Olvasóinkat bizonyosan érdekelné tudni, mily nagy volt az áldozatok száma, melyet a pestis e déli birodalomrészben elsepert. Az azonban nehéz, majdnem megoldhatlan föladat. A főbb adatok majdnem teljesen hiányznak, mert a hézagot még a halottas könyvek sem töltik be, miután akkoriban olyanok nem is voltak, vagy igen hiányosan vezettettek. E szemrehányás leginkább a görög n. egy. papságot illeti. Csak gyanitásokból tünik ki, hogy Temesvárott összesen legalább is 1000, és a vidékeken legalább két annyi esett áldozatul. Ha a Temesvárott elhullottak számát összehasonlitjuk az akkori népesség számával, mely hozzávetőlegesen 6000 lélekből állt, kitünik, hogy minden hatodik a pestis martaléka lőn. A vidékekre nézve azonban ily viszonylatot meghatározni nem lehet, miután az akkori népesség számáról határozott adatok hiányoznak. [51])

Gróf Neipperg után Bánság főhadi parancsnokaul báró Succov neveztetett ki, kiről már följebb, Belgrád utolsó védelme alkalmával tevénk említést. Minden-

esetre ujabbi balfogása volt a bécsi kormánynak, hogy e fontos állást oly méltatlan férfia bizta. Tartozunk azonban annyival az igazságnak, hogy elismerjük, miszerint Succov itt már valamivel tevékenyebbnek mutatkozott, mert első gondja volt, a rendet a tartományban lehetőleg helyreállitani, s a gazdászati, polgári és politikai zilált viszonyokat a kellő kerékvágásba visszaterelni. Azonban Bánság sorsát még sem sokáig intézte, mert már márcz. 12-én (1740) rögtöni halállal mult ki.

Succov főhadi parancsnoksága alatt az uj határ-szabályozások is Törökország felé megkezdettek, melyekre osztrák részről báró Engelshofen, az idő szerint várparancsnok, ügyelt föl. Különös nehézségek fordultak elő a már emlitett ó-orsovai vidék kimesgyézésénél, mely vizárok által volt elkülönitendő. Az elkülönítés teljes lehetlen volt. A török mérnökök maguk bevallották, hogy a Csernát nem volnának képesek egészen lecsapolni, és a körülfekvő faluknak a csatorna ásása által okozható károkért jót nem állhatnának. A Cserna e megkisérlett lecsapolása oly csatorna által, mely a viz tizenötödrészét sem volt képes magába foglalni, a török vizépitészek, vagy inkább a külpolitikát korlátlan befolyással vezető s haszonleső Mustafa Reiss Effendi (legfőbb országbiró) igen nevetséges vállalkozása volt, ki a Csernát a kijelölt irányban ugyan lecsapolni nem, de az arra utalványozott összegek nagy részét erszényébe szivárogtatni igen is értette. [52])

A nevetséges vállalat meghiúsult egészen, és igy a vitás orsovai terület a rajta fekvő falukkal a békekötés értelmében visszakerült Ausztria birtokába.

A belgrádi békekötés minden pontja még nem foga-

natositatott, midőn VI. (III.) Károly 1740. oct. 18- és 19-ke közti éjjel földi pályáját bevégezte. Már a gyalázatos béke aláirása óta kezdett betegeskedni, és meghalt férfi kora 45-ik évében. Magyarország Károlynak a török uralom alatt állott szülőföldünk, „a temesi Bánság“ visszahóditásaért ugy, mint azon méltányos elvekért, melyeket Magyarország kormányzására vonatkozólag fivére, I. József elvei alapján fölállitott, hálás emlékezettel tartózik adózni.

Az alattvalók vesztesége fájdalmát a koronautódba, a magas szellemü császárhölgybe, a hasonlithatlan Mária Terézia főherczegnőbe helyezett vigasztaló remény enyhitette.[53])

Léleknagyság, jóság és buzgalom a népek jóléte- és boldogságaért, melyek Károlyt ékesitették, Mária Terézia ban még nagyobb mértékben megvoltak, ki legnagyobb volt a történelem által ismert uralkodónők között. És ha széles birodalma minden népe anyai kegyében és gondoskodásában részesült, nem feledé el még a legszorongatottabb időkben sem Bánságot, azon tartományt, melynek további alakulása legszebb reményekre jogositott. Ha Károly alatt Dél-Magyarország e részében a cultura és szellemélet alapja megvettetett, ugy az, mint történelmünk folyamában látni fogjuk, fönséges leánya uralkodása alatt mind inkább fejlődő tökély felé vezettetett.

Succov halála után 1740-ben a bánsági főhadiparancsnokság ideiglenesen ismét báró Engelshofenre bizatott. Azonban két év mulva, 1742-ben, véglegesen kineveztetett, miután mint várparancs-

nok előbb gr. Scotti János vezérőrnagyban nyert utódot.

Kapott magas utasitás következtében a temesvári erődítmények befejezése Engelshofennek első, a város szépitése pedig második gondja volt. A még Mercy alatt épitett nagy katonai laktanyán kivül Engelshofen alatt még egy második épittetett, mely a mérnökkarnak szolgálandott lakhelyül. A polgári kórodát teljesen fölépitették, a püspöki székes egyház épitését pedig siettették. Mercynek egy másik terve is most végre lőn hajtva. Engelshofen fölügyelete alatt ugyanis ugy a gyalogság, mint lovasság számára kaszárnyák emeltettek, melyek Nagy-Becskereken, Ujpécsen, Csákován, Verseczen, Uj-Aradon, Lugoson, Karansebesen, Mehádián, Fehértemplomon,[54]) Pancsován,[55]) s Bánság más helyein maig is fönállnak.[56])

Miután az utóbbi évek csapásai alatt Temesvár legtöbbet szenvedett, tehát 1742. febr. 1-én, mint az az ország-igazgatóságnak 1746. jan. 28-án kelt rendeletéből kitetszik, a német magistrátusnak nyolcz falu szerződésileg átengedtetett. E helyek következők voltak: Rékas, Gyarmatha, Brukenau, Freidorf, Ujpécs, Besenyő, Kissoda és Kárány (Mercydorf.) E faluk adóban csak 1002 ftot tartoztak fizetni, a többi járulék pedig a város emelésére lőn átengedve. Azonban mily csekély volt akkoriban e faluk népszáma, kiviláglik onnét, hogy valamennyiben csak 347 adóköteles személy és 213 $^{6}/_{8}$ jobbágytelek és ház létezett, s azok egyenkint csak 1 ft és 47 kr hadiadót fizettek.[57])

Egy 1744-ben keletkezett legmagasb intézvény következtében Temesvárott a pétervaradi kapun kivül „uj német majorok“ (József-külváros) telepittettek. A másik külváros, mely egy, ugyanazon évi rendelet folytán keletkezett, a Mehala,[58]) mely szerb gyarmatosok számára lőn kijelölve, honnét is „Ráczvárosnak“ (szerbváros) neveztetett. De a tartomány egyéb helyei benépesitéséről is gondoskodtak. Igy 1740-ben Mehadiára és 1741-ben Dognácskára németeket telepitettek. 1743-ban egy régi falu romjain Szöreg uj falu keletkezett, hol magyarok telepedtek le. Továbbá 1748-ban Török-Becsét magyarokkal, németekkel és szerbekkel, 1750-ben pedig Szászkát németekkel szaporitották.[59])

1745-ben pedig az alibunári mocsár álló poshadt vizét kezdték csatornázás által lecsapolni, leginkább felső részén, hol azt északról a Birda, és délről a Bergava fogta kerül. A csatorna Dentától a csákovai kerületben a Bergava kifolyásáig a Temesbe Kanakon át volt huzandó. Később alkalmunk lesz e terv foganatositásáról és javitásáról részletesebben megemlékezni.

A különféle és hasznos tervezetek közől, melyek által Mercy az iparnak pályát törni buzgólkodott, egyedül csak az eperfák mivelése és a selyemtenyésztés maradt fön, de ez iparág is csak silányul tengett, és talán már régen fölakadt volna, ha Rossi apát, most már csanádi kanonok, a nép jólétének e forrására különös gondot nem fordított és arra még mindig föl nem ügyelt volna.[60])

Az utóbbi évek csapásai a népességet igen megfo-

gyasztották, de e tekintetben is kedvezőbb kilátások kecsegtettek.

Számos szerb és maczedoniai görög, megunva a török uralmat, saját vonzalmából jött Bánságba, s ott le akart telepedni. Mint elődeiket, őket is vendégszeretettel fogadták. Más részről a kath. paulichianusok Oláhországból Ó-Bessenyőn telepedtek le, hol kereskedelemmel s földmiveléssel foglalkoztak, és adójukat rendesen fizették. Midőn a szerencsétlen belgrádi békekötés következtében ausztriai Oláhország elveszett, az ott letelepedett bolgárok, összesen 300 család, nagy gazdasággal s számos nyájjal ellátva, a temesi Bánságba vándoroltak, hol elegendő mennyiségü földet s Oláhországban birt kiváltságaik megtarthatását kérték. Kérelmük teljesitve lőn s a paulichiánusokkal Vinga, Bodrog és Selyos nevü praediumokat, mint szintén a Vinga szomszédságában fekvő szanádi és duorini két majorságot ingyenben kapták, azonban az adományozott szabadalmakért kincstári haszonbérül családonkint 10 rénusi forintot félévi részletekben tartoztak fizetni. Minden egyéb tehertől, mint adó, beszállásolás, fuvarozás, örökre mentesek valának. [61])

1744-ben a vingai bolgárok szabadalmai, kiváltságai és egyéb kedvezményei megerősitettek.

A bolgár bevándorlók egy másik része az oraviczai bányakerületben nyert települési jogot, hol Krassován, Lupákon, Vodnikon, Nérmeten, Jabulczán, Klokodián, Rafnikon, és a Szemenik (Muntje) hegyvidék terméketlen torkolatában maig is fönmaradtak, és krassovának elnevezés alatt ismeretesek. [62])

Szellemi igényeik táplálásául Bessenyőn nemzetükbeli lelkész alkalmaztatott, ki Rómában a propagandában nyert nevelést, Vizgán pedig, mint ma is, bolgár szerzetesek látták el az isteni szolgálatot, kik engedélyt kaptak, hogy Krassován is állithassanak szerzetes házat az ottani vidék kath. lakói vallásos ellátása végett. [63])

A bevándorlott szerbek uj kegyben részesültek, midőn 1743. apr. 24-én minden kiváltságuk ismételve megerősitetett, leginkább azon hadi szolgálataik jutalmazásaul, melyeket Bajor-, Cseh- és Olaszországban teljesitettek. A kiváltság megerősitése egyszerü Confirmatorium által történt, azon záradékkal, hogy a patriarcha és illyr (szerb) nép ezen, I. József és VI. Károly által megerősitett szabadalmak élvezetében addig maradnak, mig hüségüket változatlanul megtartják. [64])

A bánsági hegyek a szemlélőnek nemcsak pompás hegyi panorámát nyujtanak, fölékesitve magas bükkös, cseres és fenyves erdőkkel, hanem nagymennyiségü érczet és kőszenet is rejtenek magukban.

Az érctartalmu nyomokat már a rómaiak fölfedezték, és kimondhatlan fáradsággal és kitartással tárnákat (Stollen) nyitottak a kemény kövek között, melyek maradványait Uj-Moldovánál s más helyeken maig is láthatjuk. Mercy a bánsági hegyek gazdagságára szintén nagy figyelmet forditott. Nem sokára dús erekre találtak, és több vas, réz s olomkohót állitottak. Azonban a kormány kezeiben a bányamivelés virágzásra nem jutott. Az állam át is adta 1734-ben a bánsági érczbányákat magán vállalkozóknak. Egy 1740. jul. 27-én kelt udvari rendelet szerint a magán bányászati viszo-

nyok rendeztettek, s 1741-ben a Maximilian-féle bányatörvényeket Bánságba is behozták.

Ily módon keletkeztek a moldovai, szászkai, csiklovai, oraviczai, dognácskai, bogsáni és ressiczai telepitvények helyett a hasonnevü bányaközségek. A bányamivelést azokban a magánosok nem közösen üzték, hanem minden bánya magának dolgozott és számolt. Mindamellet a bányamivelők összesen összefüggő testületet képeztek „bánya-társulat“ név alatt, mely az egész bányaközség közös érdekeit együttesen támogatta. Ezenkivül valamennyi „bánya-társulat“ az egész bányakerület közös érdekei védése végett egyesült, és mint ilyen, „az átalános bánsági bányatársulatot“ képezte. [65])

Az egész bányavidék közigazgatási tekintetben négy bányahivatalra, u. m. az oraviczaira, dognácskaira, szászkaira és moldovaira volt fölosztva, melyek ismét az oraviczai bánya-nagy alatt álltak; legfőbb bányahatóságul pedig Temesvárott egy bizottmány alakitatott, mely két tanácsosból és a szükséges személyzetből állt. [66])

A bánsági ércz-bányák beligazgatását az állam nagy engedményekkel a magán birtokosoknak visszaadta.

Mig a bányákat az állam kezelte, folytonosan veszteséggel dolgoztak. A birtoklás akkori nagy bizonytalansága, a török beütésektőli folytonos félelem eddig a magánosokat visszatartóztatták a bányamivelést saját koczkázatukra üzni. Az engedmények tehát, melyeket az állam most (1740) magán társulatoknak tett, igen kedvezők voltak. Bányatüregeket s hutákat kaptak fizetés

nélkül, minden bányaközség számára földeket, legelőt és erdőt hasítottak ki a kincstár birtokaiból, vagy azokat kizárólágosan a bányamivelés érdekében tartották fön; ezeken kivül kaptak szenet, fát és taksamentes üregeket. Mindezért fizettek az államnak a termelt réz után $7\frac{1}{2}$ százálékot, mint bányavámot, épitettek neki négy szabad kukszot, azonban az összes termelt rezet az átalános áron alól meghatározott beváltási árért tartoztak az államnak beszolgáltatni. [67])

Ez egyezmény következtében a társulatok által termelt rézmennyiség rövid idő mulva egy év alatt 5000 mázsára emelkedett, és mig a társulatok, a bányamivesek és a bányaközségekhez közeleső kincstári faluk pénzt s jólétet szereztek maguknak, az alatt az állam a bányavámok és réz ára különbségén évenkint több mint 60,000 ezüst ft tiszta hasznot huzott. [68])

A bánsági bányamivelés tulajdonképeni alkotója volt a későbbi bányatanácsos Hübner Dávid, kinek fáradhatlan vállalkozási szeleme és kitartó tevékenysége a legazdagabb gyünölcsöket eredményezte. Törekvései méltó társa volt Brandenburg Mihály János bányatanácsos, ki a moraviczai és ressiczai vasbányak maradéka egy részének élvezetében részerült, és kinek a bogsáni nagy olvasztó kemencze köszöni lételét. [69])

A bányamivelés szerencsés gyarapodása messzebb körökbe is kedvezőleg hatott.

A nem épen jelentéktelen pénzforgalom a kereskedelmet és közlekedést is emelte, és a bánsági bányák nem sok idő mulva az ipar piaczaivá, a jólét gyúpontja-

ivá lettek, melyek körül több falu keletkezett, melyek ismét az eddigi néma és puszta vidékbe életet öntöttek.

Az 1750-ik év bezárja a Bánság első ujáalakulása történetét a török kézből történt visszafoglaltatása óta, és 34 évnyi lefolyás után az igazgatás most uj szakba lép.

HARMADIK FEJEZET.

A polgári igazgatás behozatala. — Gr. Perlas polgári elnök. — A pestis uj kitörése. — Első nagy gyarmatositás. — Maria Terézia gondoskodása a gyarmatosok jóléte iránt. — Csatornaépitések. — A gazdászati ipar hanyatlása. — Kereskedelmi törekvések. — Életviszonyok. — A bánsági katonai örszélek. — Az iskolák állapota. — II. József Bánságban.

(1750 — 1768.)

Bánság igazgatása eddig tisztán katonai volt. A déli határcsapatok főparancsnoka katonai és polgári kormányzó volt egyszersmind s az igazgatási szervezet legkisebb ágazataig katonai jelleggel birt. E miatt a lefolyt évek alatt sok panasz merült föl, melyek megvizsgalása után illető helyeken el kellett ismerni, hogy a gr. Mercy által életbe hozott katonai kormányzási rendszer, melyet eddig a török fenyegetések ürügyével iparkodtak igazolni, az akkori időhöz képest többé nem kielégitő és eléggé czélszerü. A dolgon nagyon könnyen lehetett volna segiteni, de báró Kämpf jelentése, kit Mária Terézia a temesi Bánság helyi viszonyai

alapos tanulmányozása végett leküldött, és más besugdosások következtében Mária Terézia még mindig nem tartotta időszerűnek, hogy a magyar rendeknek az 1723. 20., 1729: 7., 1741; 18., 1751 24. törvényczikkelyekben kifejezett jogos kivánatukra tett királyi igéreteket teljesitse, minél fogva ez országrészt az anyaországgal még mindig nem kapcsolta össze. Mivel azonban a kellemetlen viszonyokon segiteni s változtatni még is kellett, a fejedelemnő, államtanácsa meghallgatása után, 1751 oct. havában arra határozta magát, hogy a Bánságban addig fönállt katonai kormányzási rendszert megváltoztatja, és kamraivá (polgárivá, tartományivá) alakitja. [1])

E legmagasb elhatárzás következtében a bánsági vidékek közül csak azok maradtak tovább is katonai kormány alatt, melyekben nagyobb katonai osztályok állandóan voltak elhelyezve, hova tartoztak a Duna hosszában fekvő következő vidékek: Pancsova, Uj-Palánka, Mehadia és Karansebesnek egy része, mely husz falunál többet foglalt magában, [2]) mint szintén a becskereki vidéknek a Tiszához közel fekvő némely helyei, melyekből az 1741: 18. trvczikk 5. §-a szerint a bánsági kat. határ-örvidék képeztetett, melyek azonban csak 1764—67-ben lettek a polgári területből véglegesen kiszakitva.

A többi 8 vidék (Districtus) mint „tartományi vidékek," pedig országos kincstári hatóság alá rendeltetett, melynek ez volt czime: K. K. Landes Administration. [3]) Állt az egy elnökből, hat tanácsosból és a pénztári, erdőszeti és épitészeti osztályoknál szükséges irodai, igtatói, kiadói és könyvve-

zetési hivatal-személyzetből. A vidékek fő-és alhivatalnokai, a királyi pénzek, gabona- is szénatizedek, vámok s határvámok beszedői, még a katonai vidékeken is, végre a pancsovai, kubini, uj palankai és az Orsova melletti zsupaneki vesztegzár-intézetek a „Landes Administration" alatt álltak, csak a bányaügy nem volt alája vetve. A jogügyek elintézése végett pedig külön tartományi törvényszék állitatott. [4])

A tartományi igazgatóság a cs. kir bécsi udvari főkamarának, mint közvetlen főbb hatóságnak lőn aláren delve. A bánsági és szerémségi szerbek ügyeire nézve 1751. sept. 22-kén kelt cs. intézmény által életbeléptetett „Illyr udvari deputáczió" állt fön Bécsben, melynek első elnöke gr. Kolowrat Ferdinand volt. [5])

Habár most már a főhadi parancsnok az igazgatás elnökségét nem volt viselendő, mint szintén az időszerinti várparancsnok a tartomány-igazgatóság első katonai tanácsosa nem volt többé, azonban kivételesen mégis báró Engelshofen táborszernagy neveztetett ki és erősitetett meg elnökül. Igazgatása azonban 1753-ban megszünt, mely évben gr. Perlas-Rialph mint első polgári elnök lépett a tartomány-igazgatás élére.

Perlas 16 évig viselte e hivatalát, mely idő alatt Bánság állapota több tekintetben jobbra fordult, más tekintetben azonban sok el lőn hanyagolva vagy a hivatalnokok haszonlesése, vagy végrehajthatlan tervek hajhászása miatt.

Már 1754-ben a székesegyház terén Temesvárott palotát kezdtek épiteni az elnök számára, melynek föld-

szinti helyiségeiben az irodák s kiadó-hivatal voltak elhelyezendők. E palota lett később a régi megyeház. A többi hivatal máshol helyeztetett el. A vidékekben a fő- s alhivatalnokok lakháza megnagyobbitatott, és más nyilvános és magánépületek jobb karba helyeztettek. [7])

E munkák közepette az 1762-ik év vége felé a tartományt ismét a pestis fenyegette minden borzalmával.

Legott betiltották a tánczzenét és minden nyilvános mulatságot, mint melyek a fenyegetett egészségi állapottal ellenkeznek. Adatok hiánya miatt nem tudjuk kimutatni, hány hely lőn ismét befertőztetve, csak annyit tudunk, hogy a baj Ulma- és Paulisig Versecz közelében nyomult be. A veszély terjedése meggátlásaul a verseczi bátor lakosok emlitett falukat körülsánczolták és őrizték.[8]) A következő nyáron 1763-ban, a pestis ismét megszünt, mert Temesvár emlitett évi jegyzőkönyvében jun. 8-ról olvassuk: „miután Isten segitsége és jósága a pestist egészen megszüntette, és minden ut, mint szintén az eddig elzárolt helységek szabad közlekedésre ismét megnyitvák, átalános hála isteni tisztelet tartatott, és gróf Engel csanádi püspök fölszólitotta a tanácsot, hogy a pestis megszünése következtében 1739-ben tett fogadalmat megujitsa. [9])

Az utóbbi török háboru alatt bevándorlottak legnagyobb része menekült. Sem intés, sem parancs nem tartóztatta őket vissza, erre kétszer rá jött a borzasztó pestis, és a megfogyott lakosság között gazdag aratást tartott. És habár egyes családok, leginkább szerbek s

románok ismét letelepedtek, a tartomány még mindig elhagyottnak s néptelennek volt tekinthető.

A nagy Mária Terézia, uralkodása kezdete óta Magyarország népessége szaporodását szivén hordván, a hubertsburgi béke megkötése után, arra vonatkozó anyai gondoskodását megkettőztette.

1763. febr. 25-én „gyarmatosítási patenst" bocsátott ki, melyben a békekötés következtében a hadseregnél feleslegessé válandó vagy szolgálat nélkül maradandó egyének fölszólitattak, hogy Pilsen, Eger, Ellbogen, Saaz, Lobositz, Jungbunzlau, Königgrätz, Landskron, Troppau és Weidenau nevü helyeken utlevelekért jelentsék magukat, hogy azok által a körülményekhez képest az összes „német, temesvári, magyar s erdélyi örökös tartományokban" fölvétethessenek, egyszersmind azokban (14. §.) minden colonistának, ki kincstári jószágokban letelepedik, s ott házat épit, hat évi adómentesség, épület- és tüzifára ingyen utalványozás, a kézmiveseknek pedig tizévi adómentesség lőn megigérve.[10])

Ezenkivül gyarmatosok toborzása végett a német birodalomban ügynökök vagy jegyzők bizattak meg, sőt Magyarországból ez ügyben megbizott több egyént küldtek ki, hogy leginkább ausztriai végtartományokból 400 cath. családot toborzzanak.

A toborzott nős gyarmatosok az utazás alatt 12, a gyermekek 2, a nőtlenek vagy özvegyek 6 krt kaptak, továbbá a letelepedők házépitésre öt évi előleg kedvezményében részesültek, mely idő után a kapott előleg fele elengedtetett, egyszersmind elvül tüzték ki, hogy

a Bánságban csak catholicusokat és nem egyesült görögöket telepitnek le. Kivételt tettek a visszafoglalás alkalmával talált spanyol és német zsidó családokra nézve.

1764. jan. 31-én az udvari kincstár kérdést intézett a bécsi, pesti, prágai és pettaui rokkantak parancsnokságaihoz, mint szintén az ezredekhez rokkanttak és kiszolgálttak végett, kiknek Magyarországban vagy Bánságban kedvük volna letelepedni. A jelentkezők a gyarmatosoknak engedményezett többi kedvezményen kivül 10—12 ft ajándékot kaptak. Ennek következtében az udvari haditanács ugyanazon évi marcz. 4-én azt az ajánlatot tette, hogy 800 emberből álló 4 századot összeállit s azokat még hadvadászokkal és kiszolgálttakkal megtoldva, a temesi Bánságban, és pedig a pancsovai, fehértemplomi és uj-palankai vidékekben letelepiti. [11])

Az udvari kincstár egyszersmind a temesvári igazgatóságtól erre vonatkozó elhelyezési jelentést kivánt.

1766-ban külön „gyarmatositási bizottmányt“ állitottak föl, és jul. 22-ről kelt legmagasb határzat által gróf Lamberg, azon bizottmány elnökeül, Cothmann és Festetics pedig tanácsosaiul neveztettek ki. A „Banko-Deputatio“ pedig parancsot kapott, hogy Ulmban, Kölnben, Frankfurtban, Schweinfurtban és Regensburgban császári biztosokat állitson, kik a gyarmatositást vezetnék. A toborzók fejenkint 1 ft 30 kr, minden családapa s anya 6 kr, minden gyermek 3 kr napidijt kapott utiköltségre.

Egy kimutatás szerint, melyet gr. Pelas igazgatóság elnök 1763-ki apr. 17-éről az udvari kincstárnak

fölterjesztett, Bánság összes vidékeiben, Temesvár várost is ide értve, nem több volt mint 32,981 cath. lélek. Elnöksége alatt akkoráig 299 német család telepedett be. A német gyarmatosok szaporitását annyival inkább szorgalmazta, miután a karansebesi, orsovai és becskereki vidékekben akkoriban német családok nem voltak elhelyezve.[12])

Innét magától értetődik, hogy a Bécsben mind inkább számosabban jelentkező gyarmatosok utleveleket és utalványokat Bánságba könnyen kaptak.

A bécsi városi tanács minden gyarmatosnak utiköltségül a városi főpénztárból a temesvári kincstári pénztár terhére 3 ftot utalványozott. Budán a Bánságba további 3 ftot kaptak. Később e 6 ft utiköltséget a gyarmatosok közvetlenül Bécsben kapták. Apriltól 1763. végeig mintegy 1000, a következő két évben 1000—2000 gyarmatos vándorolt be Bánságba, májusban számos elbocsátott katona, és Hauenstein, Trier s Lothringen vidékéről számos gyarmatos érkezett.

E kedvező kezdet következtében jun. 16-ról legmagasb meghagyás sürgette a „német népesités“ erélyes folytatását, azon utasitással, hogy az inkább, mint a puszták megtartása, tekintetbe veendő.

A magas kormány szándékához képest a cs. kir. tartomány-igazgatóság buzgalommal iparkodott a gyarmatositást illető legmagasb utasitásoknak eleget tenni. Az ügy könnyebb kezelése végett az több szakértőre bizatott, kik közöl megemlitendők Hildebrand igazgatási tanácsos, Knoll a temesvári vidék főnöke, báró Laffert csanádi ellenőr, és Neumann lippai sótári tiszt,

kik parancsot kaptak, hogy a jövevények számára falukat és házakat épitsenek.

A jövevények számára részint a létező falukat megnagyobbitották és határaikat kiterjesztették, részint egészen uj falukat épitettek.

Igy Knoll 1764-ben Sz. Péter, Bruckenau, Gyarmatha, Freidorf és Rékas [13]) német falukban, mely utóbbiban az előtt cath. szerbek (sokaczok) laktak, a házak számát ujakkal szaporitotta, melyeket a német jövevényeknek adtak. Ugyancsak Knoll 1765-ben Mercydorfba (Kárány,) melyet eredetileg olaszokkal gyarmatositottak, bizonyos számu németeket is szállitott, 1766-ban pedig Billét-et épitette, 254 házat emelvén egy régi falu elpusztult romjaira.

Báró Laffert 1764—1765-ben Csanádot, Perjámost és Sz. Miklóst [14]) szintén németekkel szaporitotta. Hildebrand 1765-ben tövéből ujonan épitette Szakálházát 300, 1767-ben Zsombolyát 405, Nagy-Jécsát 204, és Csatádot [15]) szintén annyi házzal.

Neumann szintén nem volt tétlen.

1764-ben 84 családot telepitett Lippára, nagyobb részint német kézmiveseket, ezek között harisnyaszövőket. Ugyanazon évben befejezte Gutenbrunnt 148 házzal, 1765-ben épitette Neudorfot 150, 1766-ban Schöndorfot 200 és Engelsbrunnt 106 lakással, ezenkivül Uj-Aradot [16]) 82 házzal és különböző tartományokból ugyanannyi családdal szaporitotta.

A Versecznél az 1763-iki febr. 20-án kelt legmagasb határzat következtében lecsapolt mocsáros helyeket

szintén németekkel telepitették, és a kiszáradt területen fekvő homokbuczkák egy részét fákkal ültették be. [17])

Ekképen vándoroltak Bánságba 1764—1766-ban Németország majdnem minden részéből szorgalmas, munkás gyarmatosok, leginkább föld- és kézmivesek, nevezetesen frankok, svábok, bambergiek, tyroliak, felső ausztriaiak, felső és alsó rajnaiak, pfalziak, mainziak, luxemburgiak, badeniek, kölniek, hesseniek, nassauiak, breisgauiak, fürstenbergiek, lothringiaiak, trieriek, elszászok, schwarczwaldiak, schweicziak, piemontiak, sőt francziak is. Közöttük több olyan is volt, ki 100—200 ft értékü vagyont, sőt a frankok némelyike 300 ft készpénzt hozott magával.

A bevándorlottak jó magaviseletét általánosan dicsérve emlitik.

Mivel azonban a nagy tömeg között sok olyan is volt, ki rendetlen életnek adta magát és gazdaságát elhanyagolta, már 1764-ki marcz. 7-én az igazgatási hivatalok parancsot kaptak, hogy külön gyarmatfölügyelőket alkalmazzanak, kik a gyarmatosok viseletére és munkájára fölügyelnének, s „a rosz magaviseletüekkel szigorúan bánnának.“ Későbbi rendeletek a fölügyelők eljárását szabályozták, melyek szerint a gyarmatosok tanácscsal, intéssel és feddéssel lennének vezetendők, a javithatlanok pedig a nyert kedvezményektől megfosztandók és elbocsátandók volnának. A gyarmatosokat veréssel illetni nem volt megengedve a fölügyelőknek. Czivódások mellőzése tekintetéből a gyarmatosok utasittattak, hogy netaláni sérelmeiket s panaszaikat a tartományi igazgatoság elé terjesszék.

Mária Terézia a gyarmatosok nemcsak testi, de lelki jólétéről is gondoskodott. Innét 1766-ki jul. 22-én azon legmagasb rendeletet bocsátotta ki, hogy minden falu lelkészszel s iskolatanítóval, és két hely egy sebészszel ellátandó, mely rendelet következtében minden faluban templomot és iskolát épitettek.

Egy 1767-ki maj. 13-án kelt leirat a temesvári igazgatást fölhatalmazta, hogy minden gyarmatosnak 24 hold szántóföldet, 6 hold kaszálót adjon, és gazdászatértő fölügyelőket vagy számvevőket alkalmazzon, egyszersmind kötelességévé tétetett, hogy minden év végén „az 1762. óta bevándorlottak általános létszámát" fölterjeszsze. Ugyan e leirat szerint nemcsak a német, de a belföldi telepitvényesek, azaz Magyarország egyéb vidékeiből bevándorlott magyarok, szerbek, románok is kaptak fél- vagy negyedtelket, a juhtenyésztés emelése tekintetéből pedig emlitett leirat meghagyta, hogy a bánsági telepitvényeseknek az eddigi oláh juhok helyett jövőben maczedoniaiakat oszszanak ki. [18])

Miután a német birodalom majdnem minden részéből folytonosan sereglettek be Bánságba uj gyarmatosok, 1767-ben leérkezett legmagasb rendelet folytán ujabban 2000 házat épitettek, melyek helyéül Vizesdia, Oroszin és Tőcsik kincstári puszták lettek kijelölve. Továbbá utasitásul volt adva, hogy a Maros mellé is telepitsenek németeket, az ottani „belföldieket" pedig Klek és Torak pusztákra helyezzék át.

Ily intézkedések Magyarország e részének népességét igen szaporitották.

A bevándorlókra nézve nem kevéssé volt kecsegtető az, hogy a kormány kiváló gondot s figyelmet fordit rájuk, és számos kegyben részesité őket. Igy a többi között már 1744-ben Vinga („Theresiopel") várossá lett, és egyéb kiváltságokon kivül azt a szabadalmat is kapta, hogy a városi tanácsot saját köréből, azaz bolgárokból választhatta, melynek hatósága minden politikai és bünvádi esetre kiterjedt, azon korlátozással még is, hogy a halálositéleteket a cs. kir. tartomány-igazgatóság erősitette meg, és minden ülésnél egy királyi biztos és szószóló volt jelen, kik egyszersmind az országfejedelmi jövedék behajtására fölügyeltek, állott legyen az pénzből vagy tizedből.[19])

A kormány mindent elkövetett, hogy Bánságot a cultura magasb fokára emelje és a lakosok jólétét előmozditsa.

Mária Terézia anyai gondoskodását a telepitvényesek valódi jóléte iránt majdnem minden rendelete tanusitja. Igy a többi között az 1767-ki marcz. 23-ról kelt leirat szerint a községek birái föl valának szóllitandók, hogy a gyarmatositásügy jobb és gyakorlatiabb kezeléséről javaslatokat terjeszszenek elő. Szakálház lakosait (50 család) egy ugyanazon évi nov. 25-én kiadott leirat, mert nedves házakban laktak, Grabaczra áthelyezendőknek parancsolta.[20])

A tartomány egészségi állapotának a javitott levegő általi emelése végett mindenek előtt a számos mocsár és posvány kiszáritása volt szükséges. E végből 1759 végével a hires Fremaut németalföldi mérnököt küldték Bánságba, kinek müködését részletesebben szándékozunk érinteni.

Fremaut először is a Béga-csatornát tűzte ki figyelme tárgyaul, mely csatornát, mint tudjuk, még Mercy ásatott.

Fremaut szükségesnek tartotta egy zsilip építését Kostélynál a lugosi vidékben. E zsilip egy, a Temesbe vezetendő mély árok által lehetővé teendette a Temes vizét szükséghez képest a csatornába vezetni, és ekképen azt mindig hajózhatóvá tenni. Más részről a csatorna túltelése esetében egy második zsilip, mely Topolevetznél volt épitendő, s egy második összekötő csatorna által a felesleges viz a Temesbe volt vezethető. E terv létesitése végett nemcsak két kisebb mellékcsatornát és két zsilipet kellett épiteni, hanem magát a Temest is kanyargásaiból jó darabra szabályozott mederbe kellett szoritani. Egy év mulva (1760) a munka elkészült, mely tökéletesen sikerültnek mondható.[21]) Azonban Fremaut másik tervére nézve egészen máskint áll a dolog.

E másik terv az ilancsai-alibunári mocsár lecsapolását, illetőleg kiszáritását illette, mely mocsár a becskereki vidékben állt, egész Versecz tájékáig terjedt, melynek kigőzölgése a levegőt ártalmas miasmákkal fertőztette be, s vize és iszapja mintegy 70,000 hold földet, vagy körülbelől 7 négyszegmértföldet, mivelhetlenné tett.

A versecz-alibunári mocsár körülbelől keletről nyugatra terjedő vonalban majdnem 4 német mértföldnyi hosszuságban huzódik. Steinlein és Kostka mérnökök, kik Fremaut fölügyelete alatt 1763—1769-ben a mocsár kiszáritásával megbizva voltak, czéljukat egy csatorna huzása által akarták elérni, mely legkö-

zelebb uton Botosnál szakadt a Temesbe. Miután azonban a Bergawát is csatornázták egyszersmind, mely a bánsági hegyláncz csomópontja alatt a Muntje-Semenikből ered, és vad zuhanyt képezve, a sikságon végtelen csavargásokban kanyarog, s e csatornát majdnem egyenes szöglet alatt vezették a lecsapoló csatornába: önkényt következik, hogy az által, a Bergawa magas állása esetében, a mocsár ellen visszalökést idéztek elő, és annak lefolyását a csatornába majdnem tökéleteseten egyensulyozták. Mindehhez járult, hogy a Temes közép viztükre és a mocsár legmélyebb talapja között a szinvonal különbözött, következőleg tökéletes lecsapolás emlitett módon egyátalában nem volt eszközölhető. Az egész lecsapolási csatorna tehát (Terézia-csatornának neveztetik) balfogás és vizmüépitészeti képtelenség volt.

Egészen másképen ütött volna ki a dolog, ha a mocsárt a Karas-folyóval hozták volna összeköttetésbe.

Vlajkoveczből ugyan is, mint államvasuti szakértő mérnökök állitják, a podhorányi fensik jelentéktelen átmetszésével a Karas völgybe juthatni és pedig oly eséssel, hogy az által a mocsártalap legmélyebb pontjai nemcsak kivájhatók, hanem mütani czélokra még hasznositható vizesés is eszközölhető. [22])

Ez uton a versecz-alibunári összes lapály biztosan és nem épen túlságos költséggel lecsapolható volna, emlitett módon azonban a vállalat tévesztett, mert habár a versecz-alibunári mocsár a Terézia-csatorna ásatása óta többé nem is állandó tó, a czélnak

még sem felelt meg egészen, és a száz év előtt tett minden munkának csak féligmeddig van értéke. [23])

Gróf Perlas elnök azon oktalan ürügy alatt, hogy a levegőt a rizstermelés eltávolitása által javitja, most fölhasználta az alkalmat, és a rizstermelést, mi már rég szálka volt szemében, Temesvár környékén betiltotta.

E termény mivelését Mercy gondoskodása honositotta meg, és buzditására nehány majlandi Giroda határában a rizstermelést megkisérlette, még pedig oly eredménynyel, hogy a hasznos terményt olcsóbban lehetett veszteség nélkül eladni, mint magában Olaszországban. Most az ültetvényesek itt kénytelenek lettek a mivelést abbanhagyni, és Girodát elhagyva, a csakovai kerületben a Bergawa patak mellet fekvő Omorra költözködtek, hol azonban annyi nehézségre bukkantak, hogy a rizstermeléssel ez uttal egészen fölhagytak. A mezei gazdálkodás többi ága épen oly kevés buzditásra talált, miután már Mercynek annyi fáradságába, és a kormánynak oly roppant összegeibe kerültek. [24])

Átalában Perlas igazgatását fényesnek és sikeresnek nem mondhatjuk. Nem fogta föl a tartomány érdekeit, melyek kiválólag földmivelésre utaltak, miután Bánság a kereskedelem terén csakis termesztményeivel szerepelhetett.

Magyarország kereskedelme az ország természeti fekvésénél, politikai viszonyainál és közlekedési eszközei hiányánál fogva akkoriban leginkább csak belkereskedelemre volt szoritva, de Mária Terézia azt tovább szándékozott kiterjeszteni.

Hogy Magyarországból és Bánságból a kereskede-

lemnek utat nyisson, a Dunán történő szállitásokat vámmérsékléssel könnyitette meg, a vásárokat rendeztette,és a postai közlekedést (1748—1750) megjavittatta. A Száva és Kulpa medrét kitisztitották, hogy azokat hajózhatóbbakká tegyék, Károlyvárosból Zengig országos utat (Via Josephina) épitettek, a conzulatus-ügyet rendezték, a bánsági kereskedelmi társulat szabadalmat nyert, 1776-ban Fiume egész területestől, leginkább a magyar kereskedelmi érdekek tekintetéből Magyarországba kebleztetett, és az ujonnan állitott partvidék saját kormányzót kapott. [25])

Emlitett kereskedelmi társulat, mely a bánsági kereskedelem terjesztését és lenditését tüzte ki föladataul, csak nem régiben keletkezett Temesvárott.

Kivitelül leginkább nyers termények szolgáltak, mint faggyu, méz, viasz, nyulbőr, gyapju, ökör- és juhbőr, toll, bor, pálinka, dohány, mindennemü gabona, végre szarv és sertés. Azonban a társulatnak nem volt tartós élete, már nehány év mulva föloszlott és pedig jelentékeny veszteséggel. Utána egy bécsi nagykereskedő-ház állitott föl ügynökséget, de nem kedvezőbb sikerrel. Az ügyre vonatkozó adatok hiánya miatt pusztán csak gyanithatjuk, hogy a kisérletek meghiúsulásának oka az ügyetlen kezelés lehetett, miután a kormány kedvezményekkel kivánta előmozditani a kereskedelmet, más részről a termények ára akkoriban igen csekély volt. [26])

A „most és egykor“ összehasonlitása végett ide igtatjuk Preyer sokszor idézett becses munkája 82-ik lapjáról a következő árjegyzéket, mely legközelebb Temesvárra vonatkozik ugyan, de az egész tartományra

nézve mérlegül szolgálhat, miután künn a vidéken az árak még csekélyebbek lehettek.

Egy oka (2¼ font) viza ára 14, egy font marhahus 3, télen 4, egy font borjuhus nyáron 3, télen 4, egy font gyertya 9, egy pint ser 4 kr, egy kallótlan pokrócz 1 ft, egy oka közönséges gyapju 7½ kr, egy mázsa 5 ft 31½ kr, egy mérő buza 1 ft 48 kr. Egy beteg naponkinti élelmezése a polg. kórházban 6 kr. Egy öt szobából álló lakás minden hozzátartozó helyiséggel ugyanott évenkint 80 ft. A „Trombitához" czimzett emeletes vendéglő 8000, a „Fekete sashoz" czimzett szálloda a hozzá kapcsolt italméréssel 5400 frtért adatott el.

A tartomány-igazgatóság egy 1761. oct. 27-én kiadott rendeletében a kenyér és liszt árát következőleg szabta meg:

Kenyér-árszabás:

Ár.	Nehézség.
Egy zsemlye ½ kr.	— font 6 lat.
„ „ 1 kr.	— „ 13 „
Közönséges kerek-zsemlye 1 kr. . .	— „ 18 „
Egy pár összetörött „ 1 kr. . .	— „ 20 „
„ szarvaskifli 3 kr. . .	1 „ 20 „
„ közönséges „ 3 kr. . .	3 „ —
„ fekete kenyér 1 kr. . .	1 „ 8 „
„ „ „ 3 kr. . .	3 „ 28 „
„ „ „ 6 kr. . .	8 „ — „

Liszt-árszabás.

Mázsa.	Iczcze.
Egy mázsa finom fehér liszt 3 ft 45 kr. .	2½ kr.
„ „ zsemlye liszt 2 ft 7½ kr. .	1½ „

Mázsa.			Iczcze.	
Egy „ kenyérliszt . .	1 ft	. . .	1	kr.
Dara			4	„

Történelmünk előbbi korszakaiban többször volt alkalmunk Dél-Magyarország legrégibb lakói, a románok belviszonyairól megemlékezni. Láttuk, mint szaporodott apránkint e nemzet Moldva- és Oláhországból történt ujabbi bevándorlások által. Mária Terézia uralkodása idejében is számos román csoport vándorolt be.

Az államkanczellariának egy 1765-ki sept. 11-én kelt jegyzéke az osztrák kormány őszinte és eszélyes magatartását tanusitja, a midőn az előbbi román bevándorlások folytán a tartomány-igazgatóságnak azt az utasitást adta, hogy a bevándorlásra ujabban jelentkező családokat az itteni befogadás reményével ne kecsegtesse, azokkal ne levelezzen, hanem inkább, a mennyire lehet, szándékukban akadályozza, a vesztegzár-intézetben levőket a vesztegidő kitelte után is legmagasb jóváhagyás nélkül beljebb ne bocsássa, még kevesebbé fogadja be lakosokul. Báró Penkler internuntius utasitást kapott, hogy az ausztriai kormány e nézetét azon hozzáadással közölje a portával, hogy véleménye szerint e, csak a jogtalan és elviselhetlen zsarolások miatt hazahagyott oláhok visszahivására legbiztosb mód lenne, ha a porta amnesztiát hirdetne ki számukra, melyben biztonságot, ótalmat és serelmeik orvoslását megigérné nekik. [27])

Ez utasitás oka a bánsági tartomány-igazgatóság azon jelentése volt, hogy 1765. aug. 6-án török Oláhországból 227, előbb pedig 535 román menekült át, kik kő-

zől többen még a 42 napi vesztegzárt is át akarták örni.

Egy 1765. decz. 4-én a temesvári igazgatósághoz intézett leiratból látható, hogy a török Moldvaországból Erdélybe és Bánságba menekült számos román család, nevezetesen azok, melyek a karansebesi vidékben egy hegy tövében telepedtek le s azonnal épitkeztek is, mint szintén azok, melyek az orsovai vidékben telepedtek le, ott ideiglesen meghagyandókul, azonban lassankint ovatos bánásmód által (jószerivel) máshova áthelyezendőkül rendeltettek. 1766. jan. 12-én pedig ugyancsak a tartomány-igazgatóság azt a rendeletet kapta, hogy ellenezze „nehogy a menekült oláhok Temesvárnál errébb és a Bégafolyónál vagy csatornánál tovább menjenek", miután legmagasb rendeletre „az Arad, Szeged és Pétervárad között fekvő vidékekben csak németek telepitendők le, de ellenben a török területről befogadott gyarmatosokat a határszélekhez sem nagyon közel kell elhelyezni". És csakugyan 1770. maj. 9-én a tartomány-igazgatóság által kiadott rendelet következtében azon török menekültek (szerbek és románok,) kik a becskereki vidékben, tehát a török határszélekhez igen közel telepittettek le, a csanádi, temesvári, lugosi és lippai vidékekbe osztattak szét. [28])

A különféle nemzetbeliek bevándorlása a dunamelletti részeket meglehétősen benépesitette, és a még Mercy által 1724-ben megkezdett tervet, a bánsági határszéleknek a horvát határszélek mintájára alakitandó katonai szervezését végre foganatositni lehetett.

A bánsági katonai végvidékek szervezését eddig az udvari kamarával folytatott alkudozások és

szerződvénytervek késleltették, miután mint emlitettük, a kat. parancsnokság 1751-ben Bánság legnagyobb részét ünnepélyesen átadta neki, ugy hogy a katonai terület elkülönitése és kihasitása a polgáritól véglegesen csak 1764—1767 között történhetett meg. Az uj határőri végvidék két ezredre, ugymint a német-bánsági és oláh-illyr- (ma román-szerb) ezredre osztatott, amannak törzshelye Pancsova, emezé Fehértemplom lett.[29])

Később, 1773-ban, ez intézmény határait szélesebbre terjesztették, és németek is telepedtek le ott. Három évre későbben mai kiterjedését nyerte, és azt a polgári területnek megyékre történt fölosztásával is, 1778—1779-ben, megtartotta.[30]) A két bánsági határőrezred fölállitása után emlitett törzshelyeken a báró Engelshofen által épitett kaszárnyákat tisztilakokká változtatták, egyszersmind mindkét ezred századai helyein 1770-ben a szükséges kincstári szállások épitéséhez fogtak, mi több évet vett igénybe.

A bánsági határok szabályozása által a katonai övezet végre létrejött, mely most az adriai tengertől egészen a Karpatokig $863^3/_4$ négyszeg mértföldnyi hosszú vonalban terjedt el.[31])

Régibb időkben a katonai végvidékek szervezetében valami határozott rendszer nem uralkodott.

Alapelvül az szolgált, hogy a végvidéki lakosok a saját költségükön mivelendő földjük szabad használatáért katonaszolgálatokat tartoztak tenni, azonban ugy, hogy az ország határain kivül viselt háborukban a fejedelem havidijt, ruházatra és hadi kellékekre pedig kiseb q nagyobb pótlékot adott. A földbirtok különböző

nagysága a személyes kötelezettségekre nézve nagy aránytalanságot szült, miután a szegény és gazdag egyenlő, de nem arányos terheket viselt, ezen kivül a birtokosok joga földjeiket illetőleg nem volt meghatározva, mi sok czivódásra és elégületlenségre adott okot, mely bajoknak csak hathatós alaptörvények vethettek véget.[32])

Ennek következtében a bánsági végvidék a többi mintájára egészen katonailag szerveztetett, mely szervezés szerint a temesvári főhadi parancsnokság és az ennek alárendelt illető ezredparancsnokságok képviselték hatóságaikat, melyek körébe nemcsak a tisztán katonai, de politikai, gazdászati és törvénykezési ügyek is tartoztak.

A végvidékek tartásának biztositása végett nem találtak akkori időkben alkalmasb módot, mint a közös háztartás behozatalát, mely több család és mindkét nemü egyes személyek közös együttlakásában állt.

Minden család-községben a legöregebb férfi a családapa, annak neje a családanya volt, kik a házhoz tartozók vallásossága, erkölcsössége, békéje és munkássága fölött őrködtek, és a közös szükségekről gondoskodni tartoztak. Minden tag tisztelettel és engedelmességgel tartozott viseltetni irántuk. A háziak minden keresménye közös vagyont képezett, melyből az egész családközség szükségeit fedezték és a katonai szolgálatot tevőket családaikkal együtt tartották. A családközségek az őrvonalszolgálaton levőket tartoztak élelmezni, de minden fej után az államtól valami pótlékot kaptak évenkint.[33])

Az akkori határőr kötelességei közé tartozott még végre ingyen robotolás, kézzel vagy igavonó marhával, oly épitkezéseknél, melyek akár az állam, akár a községek költségén történtek. Innét a munkakötelezettség kétféle volt: kincstári és községi; az előbbi a föld s birtok után, utóbbi a munkaképes férfiak és igavonó marhák számához képest volt kivetve. [34])

A végvidékbeli szervezet ez összeszoritott rövid vázlatából látható, hogy az akkori határőr legfőbb rendeltetése katonai hivatás volt, azért a határőrvidék fölosztása és igazgatása katonai elveken alapult. Később többször lesz alkalmunk e katonai intézmény további kifejlődéséről szólani.

Tekintsük most, hogy állt akkoriban az iskolaügy Bánságban?

A körülmények hatalma, mely szükségessé tette, hogy ez idegen önkényuralomból kiragadt tartományban majdnem mindent ujból kellett teremteni, hozta magával, hogy az általános tanügy szervezését és szabályozását, fölülről kapott rendeletek nyomán, oly időben kezdték meg, midőn a birodalom hasonlitlanul rendezettebb állapotban levő nyugati országaiban hasonló eljárásra még távolról sem gondoltak. [35])

Már följebb tettünk említést a bánsági népiskolák első nyomairól, melyek a tiszai és marosi határ-kerületekben lettek volna fölállitandók. Azonban a parancsot hamar elfelejtették. A hét éves háboru vége után egy 1764-ki jul. 24-kéről kelt császári rendelet az 1703-ban kiadott erre vonatkozó parancsot határozottabb szerkezettel ismételte. E rendelet szerint „minden faluban, vagy legalább minden században egy német

tanitó volt alkalmazandó, ki a nyers végvidékbeli népet oktatná, és katonai szolgálatra alkalmas, a német irásban és olvasásban jártasnak lenni kellő altiszteket nevelne, s ki, nehogy a fizetés a tanulást a határőrőknél gyülöletessé tegye, havonkint 15 ft fizetést a kincstártól kapna". Két évvel később (1766. jul. 22.) a tartomány-igazgatóság parancsot kapott, hogy minden falu, hol lelkész és templom van, iskolával és tanitóval látandó el, s ez időtől kezdve, habár alig lehet kimutatni, mily fokozatos haladásban, a tanügy a végvidékek minden részében lendületet nyert, miután azt a kormány kiváló gondoskodása tárgyává tette. [36])

A románok számára, legmagasb megbizás következtében, a 17-ik század vége felé Lazzarini Dániel, a temesvári ráczváros szószóllója, foglalkozott egy tankönyv összeállitásával, melynek első részét az udvari kamra „in Banaticis" 1770. marcz. 17-én a császárnénak átnyujtotta.

Azonban tartalmát az első kezdetre nézve igen terjedelmesnek találták, és a „deputatio aulica in illyricis" maj. 9-én parancsot kapott, „hogy a metropolita által a nem egyesültek számára összehangzó, minden tartományban alkalmazandó, s lehető rövidségü, de azért érthető katekizmust szerkeztessen, azután pedig azon módokról s eszközökről, mikint lehetne az iskolaügyet a nem egyesülteknél szervezni, az illető politicai hatóságokkal értekezzék, melyeket fog azután illetni az ügyre nézve szükséges előintézkedések kezdeményezése." Lazzarini munkáját ideiglenesen félretették, ő maga azonban kisérletül két évre „mint bánsági elemi

iskolai igazgató“ alkalmaztatott. Az illyr udvari deputátióhoz menesztett parancs második része nehány hónappal később az „illyr nemzet szabályozása“ által ismételtetett, egyszersmind azonban azt a rendeletet adták ki, „hogy minden faluban, hol nemegyesültek is laknak, azok gyermekei jövőre a kath. iskolákba visszautasithatlanul bebocsáttassanak, hogy ott oktatásban részesülhessenek.“ [37])

A kormány ez épen oly bölcs, mint jóakaratu intézkedései végrehajtása és eredménye között természetesen nagy hézag maradt, mi a tartomány sülyedt helyzeténél máskint nem is volt várható. Bármily helyesek voltak is ez intézkedések, bármily szép reményekre jogositott azok egynémelyikének foganata, a többi haszna és czélszerüsége, fájdalom, csak papiron maradt!

Tanitókat a végvidéki iskolák számára az északi szláv országokból kellett behíni, azonban daczára az akkori időkhöz képesti tisztességes fizetésnek, nem sok találkozott, kinek a rettegett törökök szomszédságában kenyerét keresnie kedve volt volna.

A pénzt, valamint átalánosan a nagyszerü gyarmatositásügyre, ugy az iskolák állitására tele marokkal szórták a Bánságban, azonban hogy fogalmat szerezhessünk, a fejedelemnő legüdvösb szándékai, a hatóságok legbuzgóbb törekvései mint hiúsultak meg ha nem is egészen, de hogy nem feleltek meg a várakozásnak, csak azt az egy esetet emlitjük föl, hogy a nagy fejedelemnő „kedvelt hivét“ Joannovics Vidak Vincze temesvári püspököt Mathesen altábornagy által kénytelen volt fölszólitani, hogy azon 18,788 ftot pótolja

vissza, melyeket 1759-től 1768-ig iskolapénzekből beszedett, „ha nem volna képes alaposan kimutatni, hogy azon összeget iskolai célokra forditotta.“ [38])

Igy történt, hogy itt, hol a kormány előbb mint az egész birodalomban vette kezébe az iskolai ügyek vezetését, a nyilvános népnevelés, kivéve egyes eseteket, a hetvenes évek elején a kezdeményezés és kisérletek első stadiumán alig haladt túl, és legkevesebbé sem volt képes az átalános erkölcsi s müvelődési viszonyokra jótékony befolyást gyakorolni.

Legkirivóbban lehetett azt a nőknél tapasztalni. „E nemzet leányai,“ olvassuk a varasdi parancsnokság 1775-ki jelentésében, „eddig a legnagyobb ostobaságban neveltettek, és alig képesek a maguk s férfiak számára szükséges legsilányabb varrást is elvégezni.“ 1774. februar havában pedig gr. Mertens főőrmester és Schlötzer János Henrik az eddigi nőnevelést következőleg rajzolják: „az oktatás a közönséges imádságokban áll, nagynehezen olvasnak imakönyvből, valami keveset tudnak irni, minden tudományuk abból áll, hogy a katekizmusból tudnak valamit könyv nélkül, hogy a vasárnaponkinti tanitás alkalmával valamit tudjanak felelni. Azonban e tanitás is rövid ideig tart, átalánosságokra van szoritva, a nélkül, hogy a vallás alapelveit megértetnék velük. A vallásban igen gyenge alapra fektetett oktatás után az anya a házi gazdaságban használja leányát, és készületeket tesz, hogy mielőbb férjhez adhassa. Alapos erkölcsi oktatásról az anyának sincsen fogalma, arra tehát leányát sem tanithatja, kivéve hogy botlások által jövőjét koczkáztatja.“

„A leány eképen nő föl, és ha akad férje, az anya

gondjától s erkölcsi oktatása egyedüli pontjának sürgetésétől föl van mentve, akkor azután a fiatal nő az általános szokást követheti, ha netalán természettől nincsen erkölcsi érzékkel megáldva, de az általános erkölcstelenségnek sem otthon, sem iskolákban alapos erkölcsi tanitás által nem iparkodnak elejét venni. [39])

Tizenhat év mult el már, hogy Bánságban a katonai igazgatást kamarai (polgári) váltotta föl, azonban általános haladás helyett több tekintetben hanyatlás volt tapasztalható. És honnét származott az? A hivatalnokok rosz gazdálkodásából.

Alig hihető, hogy Bánság, mely ma Ausztria gabonatárának neveztetik, akkor oly keveset jövedelmezett, hogy Mária Terézia nem egyszer kénytelenitetett a hivatalnokok fizetése fedezésére pénzt küldeni. A bécsi hivatalirodákban a román parasztokat nem czimezték máskint mint „rablók," „árulók," „lázadók", és a császárné természetesen azokul is tartotta őket, mert elhitették vele. II. József császárnak kezébe 1767-ben egy „emlékiratot" csempésztek, mely alá több bánsági hazafi, a többi között Soro altábornagy is alá volt irva. A császár átolvasta, zsebébe dugta, senkinek sem szólt felőle, s 8 nap mulva utban volt Bánságba. [40]) József legtöbbnyére igy tett, de igy is kellett tennie, különben az ő látcsövét is befátyolozták volna, mint tették anyjával.

Mikint találta József Bánságot, azt a következőkben beszéljük el.

A tartomány ugynevezett polgári része még mindig 8 főhivatalra, és minden főhivatal több alhivatalra volt osztva. Minden főhivatal élén egy vi-

dék-főnök és egy fő-kinez (főbiró) állt; minden alhivatalnak volt egy al-főnöke (vice praefectus) kinek ismét az alatta álló községekben a kinezek voltak alárendelve. Ha itt fölemlitjük, hogy akkoriban ritka román paraszt volt 10 évig fő-kinez, ki leányának 6—10,000 ft hozományt ne birt volna adni, körülbelül kiszámithatjuk, hogy az alatta álló kinezek és a fölötte álló vidék-főnök urak, a 6 igazgatási tanácsos és az udvari tanácsos összesen mennyit loptak. Gróf Perlas, maga is kapzsi ember, akkoriban ugy szólván félisten volt Bánságban, kit hivatalosan praesidensnek neveztek, az valamenynyi között a legfőbb volt, tudjuk már, hogy mi?

Midőn József császár megérkezett, az egész gyönyörü companiából egy lélek sem gyanitotta, hogy gazdálkodásukat csak gyanitaná is, nemhogy Temesvárott volna, ki alig hogy megérkezett, azonnal összehivatott egy csomó parasztot, és kihallgatta panaszaikat. Ekkor a császár szóval hallhatta azt, mi irásban zsebében volt. A hivatalnok urak fakereskedést üztek a tartományban, csatornákat ásattak, házakat épittettek, de mind azt nem az állam, hanem a maguk számára, a parasztok robotoltak, hogy hátuk görnyedt bele, de nem a kincstár, hanem a hivatalnokok hasznára. Előfogatot ingyen kellett szolgálni, és a praesidens ur komornyikja csak ugy előfogaton járt, mint ura. A katonaság számára történő szállitmányoknál a pénzt a hivatalnokok rakták zsebre, a paraszt pedig száját törülhette. Ha valamelyik paraszt csak moczczanni mert, a botnak és korbácsnak volt elég dolga. Egy itteni parasztnak sem volt igazi birtoka, kivéve a német gyar-

matosokat, mert bizonyos tekintetben rabszolga volt, s a mit birt, csak mintegy haszonbérül tekinthette, mert gyermekeinek nem hagyományozhatta. A gyalázatosságot a hivatalnokok annyira üzték, hogy 30 ftért a legelső jöttmentnek a kivánt paraszt-birtokot átadták, és az előbbenit családostól elkergették. Az igazgatás ily neme természetesen panaszokat, ellenszegüléseket idézett elő, ekkor Bécsbe jelentették, mintha az egész Bánságban csupa lázadó, és az egész Bánság egy rablóbanda volna. Igaz, hogy rablóbanda dúlt az országban, de az nem a parasztokból állt!

Miután József mind ezt és még sok egyebet hallott, mint jó orvos, az országos betegség gyökeres gyógyitásához szügsékes orvosszereket kezdte alkalmazni.

Az egész igazgatóságot, elkezdve a tanácsosoktól az utolsó hivatalszolgáig, kivéve nehány becsületesnek bizonyult hivatalnokot, elkergette, gróf Perlast magát pedig törvényes vizsgálatra Bécsbe kisértette. A hivatalnokok önkényét megszüntette, minden parasztot birtoka urává tett, minden főnök és biró adó-rovatot kapott, mely szerint a parasztot megadóztathatták, (előbb annyiszor szedtek adót, a mennyiszer a temesvári uraknak pénzre volt szükségük,) robotolás és fuvarozás adólevonás által pótoltatott, szóval József emberibb igazgatás alapját vetette meg.

Ez volt József első utazásának eredménye a Bánságba, mely 300 év óta nem látott határain keresztény fejedelmet.[41])

Bécsben ez utazásról keveset beszéltek, részletek csak akkor tüntek napfényre, midőn József az egye-

dül való uralkodást megkezdte. Az udvarban tudták ugyan, titokban susogtak is felőle, és biralgatták az uralkodás e szokatlan és sajátságos módját. József császár utazásait Khevenhüller „időtöltésből tett sétáknak“ nevezte. Bár csak mindig hódolt volna Ausztria aristocratiája ily időtöltésnek, akkor másképen állnának a dolgok a birodalomban és hazánkban!

NEGYEDIK FEJEZET.

Gr. Clary elnöksége. — A tartomány térképezése. — Benépesitési főutasitás. — Második nagy gyarmatositás. — Uj faluk. — Telepitési költségek. — Áttekintési táblázat. — Szellemi, mezögazdászati és iparviszonyok. — Vásári szabadalmak. — Bánság nagyobb helyei örvendetes emelkedése. — Népesség állása.

(1768—1774.)

Gróf Perlas 1768-ban a cs. kir. bánsági tartomány-igazgatóság elnökségétől elmozditatott, és helyét altringeni gróf Clary foglalta el, egyszersmind Kempelen is Bánságba küldetett, hogy a cs. kir államtanácsnak benyujtott tervét az uj elnökkel közösen végrehajtsa. [1])

E terv a telkeknek a gyarmatosokra nézve kecsegtető elosztásában állt, és pedig ugy, hogy minden nemzet földmivelő családai mindenben egyenlő mértékben részesüljenek.

Minden házra 32 holdat számitottak, de a birtokló többet is kaphatott, ha annak mivelésére képes volt,

és a temesvári polgárok, valamint a városok minden osztályu lakosai nem voltak kizárva, ha parasztelket birni akartak. Ez által kettős czélt akartak elérni, először: a földmives tevékenységének bizonyos tért kivántak kijelölni s igy szorgalomra buzditani; másodszor: egyenlő telek-adót akartak behozni, hogy a kiosztott telkek szerint a kincstár évi jövedelmeit biztosan ki lehessen számitani. E terv szerint még fölösleg telkek is maradtak, melyek udvarokra osztva, a cs. kir. tartomány-igazgatóság által a többet igérőknek bérbe adattak. [2])

A terv foganatositásához szükséges első lépés a Bánság térképezése volt.

Nemcsak egy általános, hanem minden egyes falu után részletes térképeket készittettek, és a még kiosztatlan földeket uj telepesek között határozták kiosztani.

Eképen kezdődött most Mária Terézia alatt a második nagy telepités, melynek sikeres kezelése végett 1772. jan. 11-én egy „benépésitési főutasitás“ bocsátatott ki, melyből nehány pontot közlendőnek tartunk.

Foganatos telepités érdekében szükséges „az egész országot pontosan fölmérni,“ mindenek előtt a már létező „falusi telkek“ fölmérendők, hogy a fölösleg mennyiségét ki lehessen számitani. Ha a falu „német,“ mindenek előtt a szükséghez képest a telepeseket oda kell elhelyezni, ha „oláh“ vagy „rácz,“ akkor az „betolható nemzetbeli alattvalókkal gyarapitható.“ Csak felesleges falusi telkek hiányában népesitendők a „puszták“, melyek közől leginkább azok választandók, melyek

erdőkhöz, vizekhez legközelebb fekűsznek, szőlőmivelésre alkalmasak, jó levegővel, egészséges ivóvizzel ellátvák, és kevés mocsáros helyekkel birnak.“ [3])

A faluk épitésére nézve az utasitás tartalmazta:

Se posványos, se oly helyekre ne épitessenek, hol mély kutakat ásni volna szükséges. A falu közepén legyen a templom, lelkészlak, iskola és kocsma helye, és minden utczában nehány közös kut. A főutczák 18—20, a mellékutczák 6—8 öl szélesek legyenek.

A falu telkeit egészekre 37 holddal (24 h. szántóföld, 6 h. kaszáló, 6 h. legelő, 1 h. belsőtelek,) féltelkekre 21 holddal (12 h. szántóföld, 4 h. kaszáló, 4 h. legelő, 1 h. belsőtelek) és negyedtelkekre 13 holddal (6 h. szántóföld, 3 h. kaszáló, 3 h. legelő és 1 h. belsőtelek) lehet osztani. Az elosztásnál arra kell ügyelni, hogy a paraszttelkeken kivül még egy darab kaszáló a lelkész, iskolamester, kerületi hivatalnokok, kocsmáros, mészáros és mesteremberek szükséges marhái számára fönmaradjon. Valamely gyarmat telepitését mindig a kocsma épitésével kezdték. „Az egy konyhából és két lakszobából álló lakházak vagy agyagból, vagy vályogból, vagy fonadékkal kevert fából épithetők.“ Az iskolaház is azonnal fölépitendő, melyben ideiglenesen az istenitisztelet is tartható.

Minden község élén áll a biró nehány esküdttel.

A falu birája a három szabad év alatt 24, a két esküdt egyenkint 12, a kisbiró 10 ft fizetést kap évenkint. A biró a falu számadásait vezeti, a rendre fölügyel, az árvaszámadásokat és adóbehajtást kezeli. Minden

falu a szükséges kézmivesekkel ellátandó, kik „kevés kukoricza földet," és egy vagy két marhára legelőt kapnak.

A fa-szükséglet előállitására is tettek intézkedéseket.

Igy az utasitás 90-ik pontja elrendeli, hogy minden gazda a kertjébe ültetendő gyümölcsfákon kivül, a talaj minőségéhez képest, háza előtt az utczán, vagy udvarában legalább 20 jegenye vagy eperfát, ezen kivül hogy a telepeseket a selyemtenyésztésre szoktassák, különösen kertjében 12 eperfát ültetni, azok tenyészéséről gondoskodni tartozik, mi évenkint megvizsgálandó, és arról rovatos kimutatás fölterjesztendő leszen.

Minden házat számozni kell. Minden nagyobb községben seborvos alkalmazandó és kórház épitendő. Egy seborvos azonban 3—4 kisebb helyet is elláthat. A seborvos Temesvárott orvosok előtt vizsgát tartozik letenni, kiknek jóváhagyása nélkül gyógyitnia nem szabad. [4])

E szabályzat szerint 1769-ben Grabacz 200, és Bogáros 201 házzal épült. Az előbbi epitésére Hildebrand, az utóbbiéra Neumann tartományigazgatósági tanácsos ügyelt föl. Utóbbi közbenjárására 1770 és 1771 között Kis-Jécsa 101, Mastort és Heufeld 80—80, Charleville és Soltour, hol németek lotharingiaiakkal vegyest laktak, 64—64 házzal épült föl. E faluk mind Sz. Hubert szomszédságában feküdtek, és az odavaló lelkészség alá tartoztak, mely szintén emlitett években keletkezett. Neumann ugyancsak emlitett években fejezte be a következő faluk épitését: Albrechtsfalut 80, Marienfeldet 125,

Blumenthalt 95, Segenthaut 77 és Greifenthalt 30 házzal. [5]) Hasonlóképen Neumann épitette Charlottenburgot a beregszói völgyben 32 trienti tyrol család számára, Altringent, [6]) Neuhofot és Buchberget egyenlő számu házakkal, és Lichtenwaldot 42 házzal. [7])

1772-ben vetette meg alapját Kreuzstettennek (előbb Keresztes) 65, Wiesenhaidnak (Réthát) 100, Königshofnak (Remete) 30 házzal, és Sz. Andrást, a temesvári vidék praefectusa székhelyét 42 családdal szaporitotta, [8]) Hildebrand tanácsos 1772-ben Osternt 52, Gottlobot és Trübswettert [9]) 203—203 házzal szintén befejezte. [10])

A telepesek erkölcsi neveléséről jobb vallási tanitás által iparkodtak gondoskodni; rendeleteket bocsátottak a gyakori lopások, különösen a ló- s marhalopások meggátlására, nemcsak törvények szigora, de oktatás által, különösen a nem egyesült románok oktatására a pópákat sürgették. A vallásos nevelés terjesztéseül 1769. aug. 29-én a kormány 6000 katekizmust küldött Engel csanádi püspöknek, a nép között kiosztandókat. [11])

Miután emlitett évben (1769) a telepesek betódulása igen nagy volt, azok szállitásaul külön hajók rendeltettek Günzburgtól egész Budáig. Átalában 1768—1771 között a bevándorlás tetőpontját érte el, mint azt a következő kimutatás mutatja:

1768-ban	bevándorlott	462	család	1,888	személylyel.
1769-ben	„	815	„	3,124	„
1770-ben	„	3214	„	10,292	„
1771-ben	„	387	„	1,585	„
	Összesen	4878	„	16,889	„

E bevándorlók ismét a német birodalom különböző tartományaiból vándoroltak Bánságba, mi természetesen a legkülönbözőbb nyelvjárás árnyalatait hozta magával. És valóban e tekintetben Bánságban a legnagyobb különbség uralkodik. Bánság nyelvejtésre nézve kicsinyben Dél- és nyugati Németország, és habár elvül volt kitüzve, hogy egy hazabelieket együtt hagynak, még sem volt mellőzhető, hogy valamely faluban különböző nyelvüek össze ne keveriljenek, miből gyakran a legbadarabb nyelvvegyülék származott.

A telepesekre tett költségek az arra határozott 200,000 ft évenkinti összeget jóval tulhaladták mindig, honnét az évenkint szaporodó betódulást lassankint megszoritani akarták. Sartori burgaui számtartó, ki meg volt bizva, hogy évenkint 7—800 bevándorlót szedjen össze, 1770-ben már utasitást kapott, hogy a toborzással lassan és ovatosan járjon el, miután már is felesleg mutatkozik. Ugyanazon év october havában hasontartalmu rendeletet kapott Leutner Ferencz kéhli cs. kir. jegyző. 1771. apr. 13-án kihirdettetett, hogy csak olyanok fogadtatnak be, kik maguk költségén utazhatnak és a szükséges fundus instructust beszerezni képesek; kincstári költségen később csak kivételesen szállitattak ismét telepesek Bánságba, mint 1773-ban 1385 család 5,568 személylyel, továbbá 49 tiroli Primörből stb. [14])

Szembetünő külömbséget veszünk észre a kincstár költségén és a saját költségükön bevándorlottak száma között. Az arány igy állt:

1772-ben bevándorolt 20 család 84 személylyel.
1773-ban „ 17 „ 65 „

1774-ben	bevándorolt	14	család	56	személylyel.
1775-ben	„	12	„	45	„
1776-ban	„	4	„	14	„
Tehát 5 év alatt összesen		67	„	264	„

És ezzel a betelepitést befejezték.

Ha az összes bevándorlók számát a hét éves háboru bevégzésétől kezdve egész Mária Terézia haláláig áttekintjük, a szám 25,000-re emelkedik, kik legnagyobb része német volt.[13])

Miután a gyarmatositási alaptőke évenkint 200,000 frtra volt határozva, a tizévi gyarmatositás meghatározott költsége 1763—1773-ig két millió ftot tesz ki, de ide kell számitanunk az évenkinti pótlékokat, továbbá a Bácska és Magyarország más részei begyarmatositását, mi ismét egy millióra emelkedett, ámde ez áron több mint 100 szép falu emelkedett, és több mint 50,000 dolgos kéz lőn megszerezve, melyek a puszta, mocsáros és homokos térségeket az ország termőföldeivé kezdték átvarázsolni.[14])

Azonban mint minden emberi munkának, ugy a gyarmatositásnak is voltak árnyoldalai.

Betegségek, melyek a gyarmatositottak között elharapództak, özvegyek s fiuk más falukba történt házasulása, szökések s más okok következtében sok üres házhely támadt, melyeket részint uj bevándorlókkal, részint szomszéd falukból áthelyezett lakosokkal töltöttek be. Az igazgatóságnak egy 1775-ki marcz. 30-ról kelt kimutatása szerint következő számmal voltak üres házhelyek: a lippai vidékben 84, a csanádiban 5, a lugosiban 8, a temesváriban 129, összesen

226 ház. Uj telepesekkel 524 ház lőn betöltve. Az erretett költségek a telepeseknek adott előlegekkel együtt 30,743 ft 45 kra rugtak.

Egészben véve, a gyarmatositást a tartomány-igazgatóság nagy gonddal vezette, a rendszabályok foganatositásánál a humanismust a tapintattal bölcsen párositotta, és balfogások ritkán fordultak elő. Ily balfogásnak kell jellemeznünk a gyertyámosi községnek a mali tovini pusztára 1778-ban történt áthelyezését. E mintegy 100 családból álló község még a török uralom előtt telepedett le Gyertyámosra, fazekasság- és fafaragásból élt, mire az ottani talaj és erdők bő anyagot szolgáltattak, de gyakran elkövetett falopás miatt történt áthelyeztetésük. Mivel azonban uj telepükben sem alkalmas agyagjuk, sem fájuk, sem egészséges vizük nem volt, a község virágzó helyzetéből nyomorult állapotba jutott, és kik még fönmaradtak, Bázosra, Petrovo Selora, Janovára, Remetére, Bencsekre és Bukoveczre lettek szétosztva, a megürült gyertyámosi házhelyeket pedig 18 zsombolyai fiatal házas pár foglalta el. [15])

Most még Czoernig után a temesi Bánságban az 1762-iki évtől 1772-ik évig részint ujonnan épitett, részint megnagyobbitott telepes faluk kimutatását adjuk a lelkészlakok, iskolaházak, kocsmák és telepes házak számával együtt. [16])

Keletkezték a következő években	Egészen ujonnan épitett faluk	vidék neve	házak: telepes-	lelkész-	iskola-	kocsma	összesen
1765	Billet		252	1	1	—	254
	Zsombolya		402	1	1	1	405
1766	Szakálház	temesi	300	1	1	—	302
	Angyalkut		106	—	—	—	106
	Szépfalu	lippai	210	—	1		211
1767	Csatád		202	1	1	—	204
	Nagy-Jécsa		202	1	1	—	204
1768	Grabacz		202	—	1	—	203
1769	Bogáros		200	—	1	—	201
	Kis-Jécsa	temesi	100	—	1	—	101
	Heufeld		78	—	1	1	80
	Mastort		78	—	1	1	80
1770	Nagy-Teremia (Marienfeld)	csanádi	123	—	1	1	125
	Kis Teremia (Albrechtsflur)		78	—	1	1	80
	Blumenthal		93	—	1	1	95
	Ság (Segenthau)	lippai	75	—	1	1	77
	Sz. Hubert		75	1	1	1	78
	Soltour (Secultura		62	—	1	1	64
	Charleville	csanádi	62	—	1	1	64
	Ibád (Wiesenhaid		98	—	1	1	100
	Kreutzstetten		63	—	1	1	65
1771	Lichtenwald	lippai	40	—	1	1	42
	Buchberg		30	—	—	—	30
	Neuhof		30	—	—	—	30

Keletkeztek a következő években	Egészen ujonnan épitett faluk	vidék neve	házak				
			telepes-	lelkész-	iskola-	kocsma	összesen
1772	Kis-Altringen	lippai	30	—	1	1	32
	Charlottenburg		30	—	1	1	32
	Királyfalva (Königshof)		30	—	—	—	30
	Greifenthal		30	—	—	—	30
	Trübswetter		200	1	1	1	203
	Kis-Ősz (Gottlob)		200	1	1	1	203
	Osteru		50	1	1	—	52
		Összesen	3731	9	26	17	3783

A következő években	Nagyobbitott faluk	teljes-	lelkész-	iskola-	kocsma	összesen
		h	á	z	a	k
1762	Uj-Arad	42	—	—	—	42
	Guttenbrunn	148	—	—	—	148
1763	Bessenyő	104	—	—	—	104
	Mercyfalva	143	—	—	—	143
	Sz. Péter	34	—	—	—	34
	Gyarmatha	235	—	—	—	235
	Bruckenau	92	—	—	—	92
	Rékas	42	—	—	—	42
	Ujpécs	9	—	—	—	9
	Versecz	30	—	—	—	30
	Kudritz	5	—	—	—	5
	Fehértemplom	4	—	—	—	4
	Lugos	9	—	—	—	9
	Temesvári mészkemenczék	20	—	—	—	20
1764	Sz. András	34	—	—	—	34
	Zádorlak	5	—	—	—	5
	Freidorf	19	—	—	—	19
	Lippa	71	—	—	—	71
	Detta	21	—	—	—	21
	Mehadia	4	—	—	—	4
	N. Becskerek	4	—	—	—	4
	Perjamos	74	—	—	—	74
1765	Neudorf	148	—	—	—	148
	N. Sz. Miklós	152	—	—	—	152
	Csanád	139	—	—	—	139
1766	Csákova	5	—	—	—	5
1767	Facset	35	—	—	—	35
	Összesen	1628	—	—	—	1628
	Áthozat	3731	9	26	17	3783
	Összesen	5359	9	26	17	5411

A kormány valamint a német birodalomból bevándorlott telepesekről, ugy „nemzetiek,“ különösen szerbek és románok gyarmatositásáról is gondoskodott.

Igy még Perlas elnöksége alatt e gyarmatosok részére több lakhelyet egészen ujonan állitottak. Egy falu, Titellel szemben, hol a Béga a Tiszába foly, s melyet szerbek és románok laktak, 1753-ban Perlasvárosnak neveztetett. Clary alatt is több falu lakossága „nemzetiek“ által szaporitatott, mint Bulcs [17]) 1771-ben románokkal, és 1773-ban Török-Kanizsa magyarokkal. 1774-ben egy egészen uj falut szerbekkel telepitettek be, melyet Clary után neveztek el. [18])

A bánsági határőrvidék népessége emeléséről szintén gondoskodtak.

Igy 1770-ben Kubint a német-bánsági és 1771-ben Szlatinát az olláh-illyr ezred kerületében, az előbbit szerbekkel és németekkel, utóbbit román telepesekkel gyarapitották. 1774-ben a német-bánsági ezred területén keletkeztek: Debeljacsa magyarokkal, Glogon németek- és szerbekkel, 1776-ban Homolicz-németek- s szerbekkel, Jabuka németek- és magyarokkal lettek betelepitve. [19])

Miután a mezei gazdaságot a bánsági benszülöttek még mindig igen kezdetlegesen gyakorolták, igen természetes, hogy a kormány gondoskodása az ipar ez ágára is nem sokára kiterjedt.

Kisérletet tettek a len és kender termesztés terjesztésére, mely azonban, miután a tervezőknek sem avatottságuk, sem tapasztalások nem volt, nem sikerült. Ellenben az Omoron visszaállitott rizsmivelés azon szembetünő tapasztalást nyujtotta, hogy e

termény atartomány éghajlatával igen megegyezik, és e tartomány legjelentékenyebb áruczikkévé válhatik. Hasonló gondoskodást fordított a kormány a selyemtenyésztésre, mely ágában a mezei iparnak a Bánság a birodalom bármely részével versenyezhetne, ha valahára a több irányadó helyütt tapasztalható indolentia az élénk munkaösztön elöl háttérbe vonulna. Mária Terézia a katonai laktanyává átalakitott temesvári gyárvárosi selyem-gyár helyett Verseczen épittetett egy e czélra szolgálandott épületet, mely hat kemenczével, több szobával és minden kellékkel el volt látva, melyek a nyers selyem földolgozására szükségesek. A tartomány-igazgatóság kötelezte magát a nyers selyem beváltására, és egy font gubót félforinttal fizetett. A tartomány-igazgatóság fizette a fonónőket, valamint az üzlethez szükséges egész személyzetet, ide értve az eperfa-ültetvények fölügyelőjét is alárendeltjeivel együtt, kik nagyobbrészint a kincstári uradalmakban szétszórva voltak. [21])

A bányamivelés a tapasztalt Delius, Dembscher s mások vezetése alatt mindinkább kedvezőbben fejlődöttt, ugy annyira hogy a külföld termeléseivel versenyezhetett. Az állattenyésztés, habár többé nem is volt a nemzeti vagyonosodás főforrása, még mindig igen jelentékeny vala. A juhnemesités végett Maria Terézia Spanyolországból s máshonnét jobb fajokat hozatott, melyeket a bevándorlottak s benszülöttek között szétosztatott. A lónemesitést szorgalmazó első intézkedések is Mária Teréziától származtak, melyeket fia, II. József, kedvező eredménynyel folytatott.

A Bánság akkori mivelődési állapotának fölemli-

tésc természetesen a tartomány szellemi viszonyait is megemliteni ösztönöz bennünket.

Azok még mindig igen szomoru képet nyujtottak!

Itt mindenek előtt meg kell említenünk, hogy 1763-ban a jezsuiták Temesvárott fönállott s a tartomány legfontosb tanintézetét képező gymnasialis 4 osztályához még 2 csatoltatott, melynek most ez lett neve: „Gymnasium Temesvariense Societatis Jesu.“ E tanintézet nem egészen 10 évig állt a jezsuiták alatt, miután 1773. jul. 21-én megjelent a hires „Dominus ac Redemptor noster“ czimü bulla, mely a jezsuitákat eltörülte. E rend föloszlásával a temesvári gymnasium is megszünt, mely később, 1788-ban volt ismét, azonban más vezetés alatt volt föltámadandó. [22])

A tanügy rendezése mily lassan haladt előre, kiviláglik egy 1773-ban fölterjesztett panaszból, melynek tárgya volt, hogy az 1764. jul. 24-ről keletkezett legmagasb parancs, mely szerint a Bánság kat. részeiben legalább minden századnál egy kath. elemi iskola volna a jövedelmekből föntartandó, „nagyobbrészint még mindig végrehajtatlan.“ Minden kat. határőrvidék között leginkább még a német-bánsági ezredben foganatositották e rendeletett. Ott ugyanis minden faluban, hol német határőrök telepittettek le, volt egy falusi iskola. Azonban a tanitókban nem volt köszönet.

Az udvari hadi tanácshoz egy 1774. marcz. 22-ről fölterjesztett jelentésben tiz iskolatanitó közől egy mint „haszontalan,“ három mint „rosz,“ kettő mint „középszerü“ és csak egy van mint „meglehetős“ jellemezve. Egyéb tankönyv a katekizmuson kivül nem volt. Valami

tanrendszerről, rendezett iskolai fegyelemről, az iskolák rendes látogatásáról szó sem volt. A román-illyr határőrvidékben volt egy nemzeti iskola Mehadián; egy német Kusicson — de az is csak papirosou, miután a tanitó betegen feküdt Fehértemplomon; ellenben a legtöbb faluban illyr tanitók voltak a községek költségén. [23])

Ha a tanügy a határőrvidékekben oly kevés eredményt igérő gyökeret vert, mily nyomorult lehetett ott az ifjuság képzése, hol a kormány rendeleteit nem katonai szigor és fegyelem hajtotta végre, és nem katonai hatóság ügyelt föl azok megtartására!

Egyébiránt igazságtalanok volnánk, ha a kormány e tekintetben hozott rendeletei sikertelenségét egyedül a benszülöttek indolenciájának tulajdonitanók. A hiba máshol feküdt. Ha közelebbről vizsgáljuk a dolgot, be kell vallanunk, hogy valami szembetünőbb eredmény a lehetetlenségek közé tartozott. Nem nemzeti s hazabeli tanitók képeztettek és alkalmaztattak, hanem a birodalom nyugoti és északi részeiből küldöttek tanitókat, és az iskolákat a germanizálás eszközeivé akarták fölhasználni.

1773-ban az udvari haditanács a temesvári főhadi parancsnoksághoz intézett leirásában megrovandónak találta a területén fönálló 3 német tanodának a 24 illyr tanodához aránytalanságát, és utasitásul adta, hogy a határőrök szoritandók, miszerint gyermekeiket, kiket al- s főtisztségekre ohajtanának majdan előléptetve látni, „a helyett hogy a kevésbbé szükséges illyr irással és olvasással vesztegetnék

velük az időt, mindjárt eleinte német iskolákba küldjék.[24])

Innét történt, hogy a népiskolák, a helyett hogy a népnevelést anyai nyelven terjesztették volna, minden áron a német nyelv terjesztésére s meghonosítására használtattak. Oly szándék, mely a népiskolaügy lényegével merőben ellenkezik, melyet mégis akkori időben helyeseltek, mely egyedül az egyformaság külső eredményét, az általános egyenlősités végczélját és ez által a közigazgatási gépezet kerekei kényelmesb mozgatását tüzte ki föladatául, ha nehány év alatt sikerülne, mint hizelegtek maguknak az illetők, hogy a német iskolák szaporitása és az által a németesitás terjesztése a többi nyelvet mindinkább háttérbe szoritaná, sőt már a következő nemzedékből végképen kiirtaná! Egyébiránt az az akkori idők éretlen szellemének volt kifolyása, mely az államszervezés mesterségének czéljaul az anyagilag czélszerűt tekintette, mely minden egyéb mélyebben fekvő érdekeket mellőzött.[25])

Ily gépies bánásmód a nemzeti önérzéssel hogy a birodalom biztos fönállására nézve mennyire veszélyes, azt ujabb időben is absolutistikus államkovácsok megvetendő kisérletei eléggé bizonyitották. A ma Europa sok részében teljes érettségre jutott állami mindenhatóság már akkor virágzásban állt, és egyedüli üdvös államelvül ismertetett el s magasztaltatott. Azonban nem gyanitották, hogy a rendeletek s intézvények halmaza alatt a talaj üregesedik, és hogy a nép önérzetét megfélemliteni lehet ugyan, de nem kiirtani!

Mária Terézia, iparkodva népe jólétét minden

tekintetben előmozditani, 1769. jun. 6-án Nagy-Becskerek községét vásári szabadalommal ajándékozta meg, „azon legkegyesb czélból, hogy az ipart s kézmiveseket emelje, s azon szándékban, hogy a kenyérkereset ez ágára a lakosokat ősztönözze, a még hiányzó iparosokat s mesterembereket oda édesgesse, hogy azok gyermekeiket mesterségre tanitandják, és ezeket az ipar- s kereskedelmi életmódban szükséges olvasás, irás és számolás tudományaiban, mint szintén a német nyelvben tanitatják," Egyszermind megigérte a fejedelemnő: „hogy ha idővel a mesterségek és müvészetek a kereskedelemmel emlitett helyen virágzásba jutnak, hajlandó leszen azon községnek városi jogokat is engedélyezni." [26])

Emlitett szabadalom 1-sö pontja meghatározza, hogy „Nagy-Becskerek mezővárosa mostani és jövendő lakosai szabad emberek legyenek," továbbá, „hogy az uj mezővárosnak joga van a vidék-főnök elnöklete alatt egy „vásárbirót" és 8 „tanácsbelit" választania, mely tanácsnak, melyhez még egy városi szószólló járul, a vidék-főnök mint kir. biztos ellenőrzése alatt, a polgári ügyek, vásárok s eladások a kijelölt vásárterületen alá lesznek rendelve." Egyszermind rendőri s polgári panaszos ügyekben, mint szintén kisebb vétségekben, e városi birós ág mint első folyamodásu törvényszék itélhetett a vidék-főnökhöz történendő föllebbezéssel. Továbbá a robot alóli fölszabaditás évenkinti 82 ft megváltással, „a nem legmagasb szolgálatra" teendő fuvarozás alóli fölmentés, a föntartott regalék mérsékelt haszonbérlése, két nyilvános vásár tarthatása, egy saját pecsét használási joga „Maria mennybemenetele képével s e körirat-

tal: „Sigillum Liberi oppidi Becskerek“, legkitünőbb engedményei emlitett szabadalmi oklevélnek. [27])

Öt évvel később a föloszlatott tiszai határvidék is 1774. nov. 12-én kelt kiváltsági oklevelet kapott, melyben Maria Terézia tekintetbe vévén azon nagy szolgálatokat, melyeket a szerb bevándorlók utódai a török, franczia, spanyol és porosz háborukban tettek, s mert e vidék lakosai „a más tartományokba kivándorló tiszai s marosi határőrök kártékony példáját nem követték, hanem a legmagasb parancsoknak félreismerhetlen engedelmességel hódoltak“, s mert „jelenleg is, miután mostani lakhelyeik fekvése tekintetbe vételével kényszeritve érezzük magunkat, polgári állapotba áthelyezni, bár mennyire ohajtottuk volna is katonai állapotban megtartani őket, e legmagasb szándékunkhoz a legengedékenyebben alkalmazták magukat“ stb. mind ez s egyéb indokok folytán Maria Terézia „jól átgondolt határzattal, előleges tanácskozás után és helyes tudomással“ Nagy-Becskereknek, mely mezővárossá emeltetett, azután Kereszturnak, Jozefovának, Nevelinnek, Mokrinnak, Vranyovának, Karlovának és Basahidnak (Kis-Kikinda) különböző szabadalmakat, kiváltságokat és mentességeket ajándékozott. [28])

A kiváltság fontosb pontjai a következők:

Tökéletes élvezete és birtoka „mind azon földeknek s telkeknek, melyeket letelepedésük óta birtak, miveltek, vagy bár mi módon használták“, a habár „kitünő“ s legnagyobb részt „állományszerü“ telkeknek a második „adózási osztályba“ való sorozása, „minden ingyen robot s fuvarozás, mint szintén a kat. beszállásolások alóli mentesség“, a dézsma megválthatása pénz-

ben, a „törvénykezési hatósággal biró tanács és törvényszék fölállitása saját költségükön, mely minden polgári s bünvádi ügyekben itélhet s intézkedhetik, „teljes autonomia a községi jogok adományozásában idegen adózók számára", továbbá a szabadalmazott helyek „soha el nem adhatók s zálogosithatók, vagy bár mi más módon el nem idegenithetők", joguk van magukat megválthatni" s mint egy test nevezett helyek „Kis-Kikindai kerület" nevet viselnek „élhetvén saját czimerrel és pecséttel." [29])

Kikinda és Vranyova megerősittettek eddigi két vásárt tartható szabadalmukban; a kerület a tartományigazgatóság közvetlen hatósága alá lőn rendelve stb.[30])

Ez idő tájt fejezték be Temesvárott a polgári elnök palotája épitését is, és általában Temesvár ekkor már oly karban volt, hogy a birodalom legszebb és legrendezettebb városai közé tartozott. Annyi bizonyos, hogy Temesvár, mint a tartomány központja és fővárosa, mint a tartomány egyházi s világi főhatóságai székhelye alig 60 év alatt oly virágzásra emelkedett, hogy midőn Magyarországhoz ismét visszacsatoltatott, Magyarország többi városait tulszárnyalta, és Pest után az ország legszebb s legrendezettebb városaul volt tekinthető. Egyébiránt nemcsak a telepitett faluk, hanem a régiebbek s nagyobbak népessége is szaporodott. Igy például Lugosnak és Versecznek már mintegy 900 háza volt, [31]) Karansebes, Csákova, Sz. Miklós Uj-Arad, Becskerek, Lippa, Kikinda, Pancsova, Fehértemplom is Mehadia tekintélyesen gyarapodtak.

A Bánság akkori népszámát következőnek állitják:

Becskereki kincstári vidékben		16,319	lakos.
Karansebesi	„ „	29,828	„
Csákovai	„ „	38,110	„
Csanádi	„ „	29,733	„
Lippai	„ „	31,402	„
Lugosi	„ „	34,034	„
Temesvári	„ „	46,868	„
Verseczi	„ „	75,108	„
Kikindai	„ „	10,491	„
Temesvár városban		6,718	„
Vinga	„ „	1,128	„
	Összesen	319,739	lakos, kik

nemzetiségre nézve következőleg oszlottak el:

Románok	—	—	—	181,639
Szerbek	—	—	—	78,780
Németek, olaszok, francziák			—	43,201
Bolgárok	—	—	—	8,683
Czigányok	—	—	—	5,272
Zsidók	—	—	—	353
			Összesen	317,928 [33])

Ha a kincstári vidékek e népszámához még a pancsovai, uj-palánkai és Mehadiai katonaividékek, továbbá a karansebesi vidék 23 faluja népességét számitjuk, mely utóbbi katonai maradt, akkor az egész Bánság összes népszámát mintegy 450,000 lélekre tehetjük. [34])

ÖTÖDIK FEJEZET.

B. Brigido elnök. — Uj vidék-fölosztások. — Bureaucraticus igazgatási rendszer. — Vizvezetés. Epitészeti hivatal. — Uj faluk. — A tanügy végleges rendezése. — A szerb viszonyok rendezése. — Brigido Pompejus utolsó elnök. — Bánság visszacsatoltatik Magyarországhoz. — Visszapillantás.

(1774 — 1780.)

Gróf Clary 1774 elején lemondott az elnökségről, és utóda báró Brigido József lett, egy becsületes, eszes, és sok ismerettel biró férfi, ki első kötelességeül tartotta, a vezetésére bizott tartomány, annak benszülött s bevándorlott lakosai szelleme, azok jogi, gazdászati s politikai viszonyai és helyzete felől ugy magának, mint a kormánynak pontos tudomást szerezni. E végből érett megfontolás és saját tapasztalásai alapján tervet dolgozott ki, melyben a kormánynak az ügyek vezetésében nagyobb gyorsaságot, egyszerüsitést és egyöntetüséget ajánlott. E tervet magasb helyen helyben is hagyták, és annak végrehajtásával 1775-ben emlitett elnök meg is bizatott.

E terv szerint a tartomány-igazgatóság előbbeni alakjában meghagyatott ugyan, azonban a kincstári vidékek négyre szállittattak le, és pedig a csatádira, verseczire, temesvárira és lugosira.

Minden vidék élére, melyek most „kerület“ nevezetet nyertek, mint a csász. örökös tartományokban egy „kerületi kapitány“ (Kreishauptmann) egy segéddel, két biztossal, egy tolnokkal, ne

hány irnokkal, és gyakornokkal neveztetett ki. Minden kerület uradalmakra (Herrschaften) volt fölosztva, bizonyos számu helységekkel (Dorfschaften.) Minden uradalom élén gazdászati igazgató (Verwalter) állt, kinek kötelességében állt az országfejedelmi adók- s egyéb jövedelmekről szólló számadásokat a kerületi kapitány elé terjeszteni, a befolyt pénzeket a kincstárba szállitani, a földmivelés és ipar állapotára fölügyelni, a rend háboritóit és közönséges bünösöket a kerületi kapitánysághoz beküldeni, melynél egy bünfenyitő biró a szükséges segédszemélyzettel volt alkalmazva. [1])

Ily módon a tartomány-igazgatás sokban meg lett könnyitve, és ugy a politikai, mint gazdászati ügyek kezelése nagyobb renddel és pontossággal volt eszközölhető. Ugy szintén most a népszám, marhaállomány, ipar és földmivelés állapota pontosb ellenörzés alá lön vetve, és az által az egyenlően igazságos és méltányos adóztatás lehetővé téve. [2])

Szabad és alkotmányos kormányzat barátai e bureaucraticus igazgatási gépezetben kevés örvendezni valót fognak találni.

Az idő haladó szelleme lassankint lerázza magáról a hivatalnok-uralom nyügöző bilincseit, a midőn a kormányzott népnek jogszerü befolyást követel saját kormányoztatásában. „Önkormányzása“ társadalom minden rétegében a korszellem jelszava. Habár a jelszavak nem mindig érvényesek, még sem tagadható, hogy absolutisticus kormányok mai napság sehol sem dicsekedhetnek alattvalóik rokonszenvével. Azonban kigunyolnánk

minden történelmi igazságot, ha a régibb idők bureaucratiájától minden érdemet meg akarnánk tagadni.[3])

Brigido termékeny szelleme a fönnebbiek által koránt sem volt még kimerítve, gondoskodása nemcsak ujak teremtésére, de a régiek javitására és visszaállitására is kiterjede.

Igy a többi között elnöksége rövid ideje alatt a még Mercy idejében épitett vizvezetés a temesvári Gyárkülvárosban czélszerüen kijavittatott, ugy hogy a vizet most ásott kútból lehetett meriteni és a városba vezetni. E mivet Steinlein Sándor még az 1774-ki év utolsó hónapjaiban készitette el, és a gyárvárosi kath. templomon alól van. Az ezen gép által a belvárosba vezetett viznek több kifolyása volt, melyeknek egyike fölé a katonai kórház előtt a Mercy- és Eugen- várfal között kőlobor volt emelve, mely I. Ferencz, Mária Terézia megboldogult férje mellszobrával volt ékesitve, ki azon kórház épitését befejeztette.[4])

Báró Brigido még egy tervét kell megemlitenünk, melyet az udvar elé terjesztett

E terv egy cs. kit. épitészeti hivatal állitására vonatkozott, melynek föladata volt volna a vizvezetésre s minden azzal összekötött épitkezésekre fölügyelni. Köréhez tartozandott továbbá a folyók hajózhatóvá tétele és szabályozása, az őrlő- és fürészmalmok fölügyelete, a mocsárok kiszárítása, gátak épitése stb. A kormány e tervet is elfogadta, és foganatositására évenkint 60,000 frtot utalványozott. Igazgatóul egy szakértő vizépitészeti tanár neveztetett ki, alája rendeltetvén a kincstári mérnökök s gyakornokok, mi által a műtani tudományok alapját vetették meg.[5])

1776-ban egészen ujonan épitetett két falu, Vojtek és Moravica, szintén e tevékeny elnöknek köszönheti keletkezését.

Hogy a tartomány-elnök némi kényelemben is részesüljön, és a nyári levegőt a város közelében élvezhesse, Maria Terézia a „pasa kutját“, hol a temesvári helytartóknak az egészséges ivóvíz miatt kéjlakjuk volt, a hozzá tartozó terjedelmes kertekkel együtt megvette, és oda a tartomány-elnök számára nyárilakot épittetett. Egy év alatt az épitést bevégezték, és az elnök „nyári villáját“ pompásan berendezték. [6])

Az „elnök-kert“ az egyedüli emlék, mely a nép száján az akkori időkből még ma is fönmaradt.

Báró Brigido több tekintetben emlékezetes igazgatása kevéssé még leköti figyelmünket, mert alatta a tanügy is szélesb alapra fektettetett, és egészen uj átalakulást nyert.

A kormány erélyes sürgetései következtében most már majd minden német kincstári faluban volt iskola meglehetősen fizetett tanitóval, [7]) melyeket a katb. papság nagy készséggel támogatott. A bánsági határőrvidékben sem maradtak tétlenül. Az uj szervezés ideje óta a legtöbb vidékben az ügy lassan ugyan, de annál gyökeresebben haladt előre. A német bánsági ezredben 1775 végével a pancsovai német elemi tanodán kivül két elemi falusi iskola volt Jabukán és Kubinban. 1776-ban Starcsova, Homolicz és Brestovacz faluk kaptak képzett tanitókat, 1777-ben Plosicz, Glogon és Sefkerin, később Opava és Perlasz. Az oláh-illyr ezred elemi tanodája Fehértemplomon volt, továbbá 1775-ki marczius óta Mehadián is állt fön egy

jól berendezett német elemi iskola, 1777-ben pedig a bozovicsi elemi iskolát helyezték jobb karba. [9])

A szerb és román lakosokra nézve a kormány más rendszabályokhoz nyult.

Azon évben, melyben báró Brigido az igazgatást átvette, a fejedelemnő a „nem egy. szerb és román népes elemi iskolák“ rendezése és emelése ügyében uj tervet készitetett. Egy 1774 ki maj. 24 én kelt legmagasb kézirat báró Mathesen András altábornagyot utasitotta, hogy a temesvári püspökkel tegye magát érintkezésbe, „miszerint a tervet tanácskozás tárgyává tegyék, azt az irányadó szabályok alkalmazásával megállapitsák, mindenek előtt pedig az előkészitéshez szükségesek mielőbb elintéztessenek.“ A tanácskozás eredményeül a deputatió in illyricis 1774. sept. 15-én a „bánsági népiskolák tárgyában“ 49 pontból álió tervezetet nyujtott be legmagasb elfogadás végett. Az alsóausztriai iskolai bizottmány azt a véleményt adta, hogy a Bánságba is a (szagani) elemi tanmód lenne alkalmazandó. Azonban a deputatio in illyricis ez ellen azt a helyes észrevételt tette, hogy czélirányosb lenne, egyelőre az épen most behozott rendszer mellett megmaradni; örülhetnek, ha eleinte csak a legegyszerűbb tárgyak tanitására alkalmas tanitókat találnak, és csak zavart idézne elő, ha most uj tanmódot hoznának be, melyről az ottani tanitóknak fogalmuk sincs.

A fölterjesztett terv 1774. nov. 29-én kelt leirásban császári jóváhagyást nyert és pedig lényegben a deputatio in illyricis véleményezése szerint, azon módositással még is, hogy az uj tanmód behozatalát legalább a főbb helyeken, mint Temesvárott, Csákován, Verseczen,

Lugoson, Karansebesen, Lippán, Sz. Miklóson, Vingán, Kikindán, és Nagy-Becskereken kezdjék meg, mi végből néhány ügyes, a német nyelvben jártas illyr egyént küldjenek Bécsbe, kik a sz. annai elemi tanodában gyakorlatilag kiképzendők lennének, s azután visszatérvén, arra kötelezteténének, hogy az elsajátitott uj tanmódra más iskolatanitókat is megtanitanának. [10])

E terv czélja, mint látjuk, az volt, hogy a szerb tanügy szervezete szélesb alapra fektettessék.

Háromszáz hetvenhárom uj iskola volt emelendő, 24 helyre állitandó, 19 bővitendő, melyekhez a szükséges fát a kincstári erdőkből ingyen szolgáltatták, de e jótékonyságban csak azon községek részesülhettek, melyek egy év alatt iskoláik épitéséhez, kijavitásához vagy bővitéséhez hozzá fogtak. [11])

Az iskolatanitók azonnal kettős házhelyet s két hold kaszálót kaptak, a többi fizetést pedig akár pénzben, akár termesztményekben a községekkel kötendő szerződés határozná meg. Minden iskola számára, melyekhez a tartozó házak száma a 100-at túl nem haladta, 12 tintatartó, ugyan annyi számoló tábla, 6 olló, ugyan annyi tollkés és vonalzó, 36 irón, és 1 rizsma papiros, százon felül még egyszer annyi lenne beszerzendő, s a tanitványok között 10,000 A-B-C-és könyv ingyen lenne kiosztandó. Továbbá iskolaalap lenne alapitandó, melynek szaporitását a püspöki hagyatékok negyedrésze képezné. Mihelyt a tanügy folyamatba jő, a pópák és kinézek minden hóban, a protopópák minden negyedévben, a püspökök „nagyobb tekintély végett“ egy e végre kinevezendő ‚igazgatósági egyén‘ kiséretében minden tizedik évben a lelkészséghez, tankerülethez vagy

megyéhez tartozó iskolákat tartoznának meglátogatni. A tanulók szorgalma buzditásaul végre Maria Terezia 1500 ftot rendelt ki évenkint, felében a verseczi, felében a temesvári megye ifjusága számára ajándékokra, melyek iskolai szükségletekben, ruházatban, kitüntetésekben állnának, és a látogatók által a legérdemesb tanulóknak ajandékoztatnának. [12])

E terv foganatositása nem haladt oly gyorsan előre, mint egyelőre várták. Azonban a halogatás vádja nem érintheti a tartomány-igazgatóságot, hanem inkább a tervet magát, illetőleg végrehajtását, melynek nehézségeit nem vették számitásba.

A temesi Bánság részére külön iskolai bizottmányt állitottak ugyan, melynek elnöke gróf Sauer Venczel tartomány-igazgatósági udv. tanácsos, ülnökei Pokasch Rudolf s Rüstel János tanácsosok voltak, mely bizottmány a gör. nem egyesültek tanügyét buzgalommal kivánta is előmozditani, azonban csak 1776. nyarán hivták föl mirievoi Jankovics Tivadar érdemdus iskolai igazgatót Bécsbe, „hogy az előkészitési tanfolyamon jelen legyen.“ [13]) Jankovics jól fölhasználta idejét Bécsben; nemcsak saját kiképeztetéséről gondoskodott, hanem a deputatiotól in illyricis folytonosan vagy tanácskozásra hiva, vagy általa megbizva, sok egyet mást leküldött, mi Bánságban megszerezhető nem volt; kijelölte az utakat s módokat, melyek által az uj tanmód a szerb iskolákban alkalmazható volna, a német tankönyveket leforditotta, vagy a nem egyesült népiskolák igényeihez alkalmazottan átdolgozta, és német minta után, de tekintettel a helyi

viszonyokra, az iskolatanitók számára „szükséges kézikönyvet“ szerkesztett össze. [14])

A deputatio in illyricis 1777. apr. 10-én Jankovics iskolaigazgatónak a n. egy. iskolák összes szükségletére vonatkozó költségvetését terjesztette föl, mely szerint szükségeltetett 5,736 téntatartó és számoló-tábla, 2,874 olló és tollkés, 17,090 irón, 478 rizsma papir, melyek szállitására, beleértve a csomagolást és szállitás költségeit Temesvárig, Kurzböck József cs. kir. udv. nyomdász 4,043 frt 28 $^{1}/_{2}$ krt ezüstben vállalkozott. Az összeg egyszermindenkorra helybenhagyatott. Mielőtt Jankovics Bécsből távozott (1777. majusban) a deputatiónak in illyricis 17 tanitó-jelöltet ajánlott, kik a tartomány-igazgatóság által hivatalosan behivandók és kiképeztetésük végett Bécsbe küldendők lennének. [15])

Ez alatt Bánságban a szerb viszonyok rendezésére fontos lépés történt.

Számos panasz orvoslása végett még 1769-ben gróf Hadik cs. kir. biztos jelenlétében Karloviczon synodust tartottak, melynek következtében 1770. sept. 27-én az első illyr „Regulamentum privilegiorum“ bocsátatott ki, melylyel azonban a nemzet nem volt megelégedve. E regulamentumban a szerbek kiváltságai épségbentartása mint eddig, ugy jövőre is megigértetett, de egyszersmind ki volt kötve, hogy a szerbek polgári ügyekben azon országhatóságnak lesznek alávetve, melynek területében laknak, a „metropolita csak egyházi feje a szerb nemzetnek, nem pedig világi előljárója is.“ Továbbá sem nyilvános, sem másféle nemzeti congressust a kormány előleges engedelme nélkül össze nem hihatnak. A Karloviczon 1774.- és 1776-ban tar-

tott püspöki synodusok a második regulamentumot idézték elő, mely kiadatott 1777. jan. 2-án, a szerb clerusra és nemzetre még visszatetszőbb benyomást tett. [16])

Utóbb emlitett synoduson, mely Karloviczon a metropolita és hét suffragenusa, a temesvári, verseczi, aradi, budai, bácsi, pakráczi és károlyvárosi püspökök által, az illyr nemzet titkárja hozzájárulásával, tartatott s a mint cs. kir. biztosul működő báró Brigido által 1776. sept. 21-én megnyitatott, és ugyancsak általa 1777. jan. 3 án bezáratott, az átalános regulamentumon kivül a megyéknek „proto-pópaságokra történt uj beosztása is létrejött, szorosan meghatároztatván, melyiknek területe meddig terjed, és mely lelkészségek s faluk tartoznak hozzá. [17]) A tanügy további fejlődésére nézve az uj fölosztás azért volt fontos, mert annak alapján a már 1774-ben tervezett s helyeselt iskolai felügyelet életbe léphetett. [18])

És csakugyan ettől kezdve a bánsági gör. n. egyesülteknél a tanügyre nézve örvendetes előhaladás volt észrevehető.

„Azon folytonos buzgalom következtében", olvassuk a deputationak in illyricis a császárnéhoz 1777. sept. 10-ről kelt fölterjesztésében, „melylyel az illyr nemzeti ügyek átalánosan, de különösen a tanügy vezettetik, in provinciali banatico immár oda jutottunk, hogy valamennyi iskola-könyv, a becsületességről irt olvasó könyv kivételével, mely épen sajtó alatt van, nemcsak elkészült, de a nép között ki is osztatott, valamennyi iskolai épület használható állapotban van, az elemi tanfolyamot a beérkezett jelentések szerint többen láto-

gatják, mint várható volt, és e szerint az ügy oly lendületet nyert, miszerint biztosan igérhető, hogy felségednek a következő év elején in provinciali banatico tekintélyes számú, jól berendezett és a legmagasb szándoknak megfelelő népiskoláról tehetünk jelentést.“ [19])

A szerb nemzetet azonban a második illyricum regulamentum a legnagyobb mértékben fölingerelte. A metropolitát és püspököket gyanusitotta, hogy a kormány iránti engedékenységből a nemzet kiváltságait föláldozták volna.

1777. oct. 26-án egy hetivásár alkalmával a verseczi n. egy. püspök, Poppovics Vigent, az utóbbi regulamentumot a szerb népnek kihirdetni akarta. Mivel azonban értesitették, hogy a nép föl van ingerülve, a kapott császári meghagyás szerint nem merte azt a templomban kihirdetni, hanem tette azt a püspöki residentia első emeletének egyik ablakából.

A püspök a kihirdetést még nem végezte be, midőn minden oldalról fenyegető kiáltások hallatszottak. „A kiváltságok“, kiáltották, „nemcsak a püspököknek, hanem az egész clerusnak és nemzetnek adattak, következőleg a püspökök maguk azokról lemondani nincsenek jogositva.“ Mig most a tömeg egy része a residenczia ablakait beverte, addig a kolomposok a kihágók egy másik részével a lépcsőkön fölrohantak, és az ajtókat betörve, a püspök szobáiba tódultak. Az alatt, mig a püspököt szobáról szobába üldözték, az utczákon jelt adtak a riadóra. A kaszárnyában állomásozott gr. Kálnoky-huszárezred egy százada gr. Bethlen századosa vezénylete alatt, mint szintén a verseczi német néphad egy százada, gyorsan sietett a lázongás elfojtá-

sára. Eleinte vak lövésekkel kisérlették meg az összecsődült lázongókat szétkergetni. Miután azonban az nemcsak hogy nem használt, sőt a lázongás mind fenyegetőbbé vált, nehány katonát kövek hajigálása által meg is sebesitettek, a százados a nép közé lövetett, és több halott, azok között egy 18 éves menyasszony s nehány sebesült maradt a téren. Egyik huszár neki rugaszkodott, fölvágtatott az első emeletbe, s épen azon perczben termett ott, midőn 4 czinkos az immár földre terített püspököt bántalmazta, szakállát tépte, és készült az eszméletlen főpapot az ablakon a dühös nép közé kidobni. A válságos perczben oda érkezett huszár bátor megjelenése és erőteljes káromkodása a gonosz merénylőket ugy megijesztette, hogy a püspököt elereszteték, és a kémények egyikén a kertbe menekülve, onnét a Dunán át Szerbiába futottak. Miután a lázongóbbak közől még nehányat elfogtak, a tömeg szétfutott, és a nyugalom helyreállt. [20])

Ezen és másutt előforduló hasonló jelenetek következtében Vidák Joannovics Vincze metropolita kényszeritve érezte magát a második regulamentum ellenében folyamodni, és a temesvári püspökkel Bécsbe ment. A legmagasb helyen az ügyben tárgyalt tanácskozmány eredménye az volt, hogy az 1779. jun. 16-án kiadott rescriptum declaratorium az előbbi regulamentum értelmét bővebben megmagyarázta. E rescriptum, mely 1782-ben egy consistorialis szabályzattal kiegészitetett, képezi a magyarországi és társországai, ide értve a kat. határőrvidéki területet is, görög keletiek cultus-ügyei maig változatlanul maradt államjogi szabályzatát. [21])

E rescriptum a szerb nemzeti kiváltságok elismeré-

sét tartalmazza ugyan, azonban nem az eredeti terjedelemben, „miután emlitett kiváltságok lényeges tárgyakban, milyenek a magszakadási ügyek, a nemzet függése a metropolitától in saecularibus, saját és külön magistratusok stb. nyomós és maga az államesélyesség által sürgetett tekinteteknél fogva modósitandók és korlátozandók.“ Továbbá emlitett rescriptum meghatározza, hogy a Magyarországban létező szerb nemzet vallási, erkölcsi s cultus-ügyeiben metropolitájától s püspökeitől függ, minden egyéb dolgokban azonban a papsággal együtt, mint az ország többi lakosa, a tartományi magistratusoknak és községi biráknak, azután pedig a magyar kir. udv. kamrának rendeltetik alá. [22])

Ezen, a regulamentumba szúrt rendelkezés folytán magyar részről tett sürgetés következtében a szerb, illetőleg a deputatio in illyricis 1779-ben eltörültetett, és annak müködése a magy. kir. udv. canczellariára ruháztatott át. [23])

1777-ben az időközben grófi rangra emelt Brigido József a gallicziai kormányzóság alelnökévé neveztetett. Brigido harmadfélévig működött Bánságban, de e rövid idő alatt sokat tett. Mint a tudományok buzgó pártfogója, bőkezüleg támogatta a tudós olasz Griselini Ferenczet, ki a kormány megbizásából az 1775—1776. években az egész Bánságot beutazta, s kinek az első terjedelmesb közleményeket köszönhetjük Bánságról. [24])

Brigido Pompejus, az előbbi fivére, neveztetett ki most tartományelnökké.

Brigido Pompejust hasonló szellem buzdi-

totta. Igy a többi között igazgatása alatt keletkezett 1778-ban Steierdorf falu Oravicza mellett, hova Felső-Stiriából bányászokat telepitett, és ugyanazon évben Uj-Moldova népességét németekkel s csehekkel szaporitotta. Azonban igen rövid idő mulva (1778.) ez utósó bánsági polgári elnök tevékenysége véget érendő vala.

Az 1778-ik évet Bánság történelmében, visszafoglaltatása óta, a legfontosb fordulópont jellemzi.

Bánságot mindjárt visszafoglaltatása után a Károly császár által elfogadott koronázási hitlevél III. pontja szerint Magyarországhoz visszacsatolni és alkotmányos magyar törvények szerint kellett volna igazgatni. Azonban könnyen kitalálható okokból, annak daczára, a bécsi udvari kamra bureaucraticus igazgatása alatt maradt. Miután immár háromféle igazgatási rendszert is sikertelenül megkisérlettek, végre az idő szellemének engedni kellett, és pedig annyival inkább, miután azt ugy magának a tartománynak, mint a magyar nemzetnek érdeke követelte, mely utóbbi a trón megmentése és föntartása körül tagadhatlan érdemeket szerzett magának. A nemes szellem győzött, és a magasztos fejedelemnő, Maria Terézia, az 1741-ki országgyülés 18-ik czikkelye értelmében elrendelte, hogy a bánsági polgári terület rég ohajtott visszacsatolása Magyarországhoz, mint anyaországhoz, foganatositandó. A katonai rész azonban, a bánsági határőrvidék, a maga szervezetében és függésében továbbra is a bécsi cs. kir. udv. haditanács alatt hagyatott. A polgári terület elrendelt ünnepélyes vissza-

csatolása az e végre kinevezett királyi biztos, gróf Niczky Kristóf vezetése alatt 1779-ben megtörtént.

A megállapitott határozmányok szerint a visszakeblezett uj országterület három megyére, u. m. Temes, Torontál és Krassó megyékre osztatott, s melyek most több, mint 200 éves álmuk után uj alkotmányos életre ébredtek. [25])

Hogy a bánsági parasztság iránti kegyes érzületét megkoronázza, a magasztos fejedelemnő 1780-ban uj, az egész egykori temesi Bánság területére érvényes, és a Magyarországétól eltérő urbéri törvényt bocsátott ki. A kettő közötti különbség abban állt, hogy a bánsági urbéri törvény a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt. A kedvezmények által azt a czélt akarták elérni, hogy ezen, a törökök által annyi ideig bitorolt, pusztitott és elnéptelenedett vidékekre, távolabb helyekről, fris munkaerőket édesgessenek, a bennszülötteket pedig kedvezmények által az uj rendszer részére megnyerni akarták.

Az uj közigazgatási átalakitással kapcsolatban 1780-ban a temesvári két városi tanács, (a német és szerb) nem minden nehézség nélkül, egygyéolvasztatott, és e város, különös állami tekinteteknél fogva, királyi várossá emeltetett, a nélkül, hogy a kincstárnak valami megváltási vagy fölszabaditási dijakat fizetett volna. [26])

Miután a tartomány visszakebleztetése után megyékre osztatott, és azokba a megyei közigazgatási s törvénykezési rendszer behozatott, természetesen diplomacziai tekintetben is 62 évig viselt „Temesi Bánság“ neve is megszünt, melyet, habár a nép olykor használ is, de

bizonyosan már mégis kihalt volna, ha a bécsi központi kormány ujabb időben nem egy, nagyon is szomoru emlékezetü experimentatio által föl nem frisitette volna.

A megtörtént visszakeblezés után igen méltányos volt volna, ha a kormány a románoknak az előbbi magyar királyok által törvényes alakban adott kedvezményeket, valamint a szerb gyarmatosoknak császári szóval s okmányokkal biztositott előjogokat s szabadalmakat fönntartotta volna, miután azok sem a korona, sem az ország érdekeivel nem ellenkeztek, mi azonban nemhogy nem történt, sőt azon faluk legnagyobb része, melyeket egykoron emlitett fajokbeli családok birtak, de a folytonos háboruk alatt kipusztultak s a kincstár birtokába estek, különféle adományozások utján egyesek birtokába került.

De a Temes-, Torontál- és Krassó-megyékbe 1779-ben behozott megyei rendszer, mely ott 1848-ig fönnállt, sem okozott a népség között valami oly átalános nagy örömet, mint azt egyelőre várták.

Az azonban igen könnyen megmagyarázható, ha meggondoljuk, hogy a megyei rendszert, az akkori politikai viszonyok között, csak a nemesi osztály egyeduralma képezte, ez osztály pedig a bánsági bennszülött románok, — kiknek régibb nemes családai a hosszas török háboruk alatt vagy kihaltak, vagy kivándoroltak, — valamint a később bevándorolt szerbek s németek között igen gyéren volt képviselve. Hogy tehát a három megye tisztikarát megalakithassák, kényszeritve voltak Magyar- s Erdélyországból nemeseket behivni, és igy a bánsági román, szerb s német a bekeblezés után viselhette ugyan a terheket, de a magában

becses megyei intézmény előnyeit s kedvezményeit nem élvezhette. [27])

Midőn később legmagasb kibocsátvány értelmében a keletkezett uj megyékben polgárok is vehettek nemesi birtokokat, és pedig azon kedvezménynyel, hogy a birtokszerzés által azonnal egyszersmind magyar nemességet is nyertek, az idegeneknek más megyékből megyei hivatalnokokká történt behivása nem sokára megszünt, és a közhangulat kedvezőbb fordulatot vett.

A temesi Bánság visszacsatolása, ez igazságos, és valóban királyi tény, a nagy Mária Terézia magyarországi uralkodásának zárkövét képezi. Eddig tartós egészsége hanyatlani kezdett, hosszasabban tartó betegeskedése mellvizkórrá fejlődött, melynek 1780. nov. 29-én, életének 64-ik évében, áldozatul is esett. Alattvalói mélyen s őszintén gyászolták, mert minden egyesnek anyja, segitője, vigasztalója volt, tartozott az bár a legalsóbb és tőle legtávolabb álló osztályhoz. Jelképe volt a méltóságnak és szivjóságnak, és a leglekötelezőbb modorban mindenkinek szivét meg tudta nyerni magának. A magyar nép különös szeretettel és hálával adózhatik emlékének, mert nemcsak kibékitette az uralkodó házzal, hanem százados mozgalmas és zilált helyzetéből a jólét s müvelődés ösvényére vezette.

NYOLCZADIK KÖNYV.

A Bánság Magyarországba keblezve.

ELSŐ FEJEJET.

II. Józsefés ujitásai. — Temesvárkiváltságokat kap. — A hadmegyei rendszer behozatala a határőrvidékbe. — Átalánosnépösszeirás Magyarországban. — Temesmegye óvása. — Románlázadás. — József kibocsátványa a földes urak s alattvalók közötti viszonyok rendezésére.—Uj politikai tölosztás. — A temesi kerülethez intézett utasitás. — A törvénykezési és egyházi ügyek rendezése. — Uj gyarmatositási patens. — Kincstári jószágok. — Isméti fölhivás benépesitésre. — Számos gyarmatos-lak épitése. — Magán telepitések. — Államköltségen telepitett családokra forditott költségek. —

(1780 — 1787.)

Még Mária Terézia életében egész Európában hatalmas ujitási és változtatási törekvések mutatkoztak, és a császárné maga a tekintetben kora követeléseinek hódalva, államaiban sok elavult jogot s szokást eltörült, és azokat ujakkal helyettesitette. A magyarok bár mily

erősen ragaszkodtak régi jogaikhoz és szokásaikhoz, mégis, a fejedelemnő iránti meleg ragaszkodásuknál fogva egyrészről, s a szeretett fejedelemnő szelid ovatosságánál fogva másrészről, az általa behozott ujításokat zúgolódás nélkül fogadták.

Fia s utóda, II. József, alatt a dolgok másként alakultak.

E fiatal fejedelem sok szellemi tehetséggel volt ugyan fölruházva, éles elméjü s nemes jellemü volt, „de", mint Conscience H. „Gesch. v. Belgien" czimü jeles munkája 401. lapján helyesen mondja, „egyszersmind daczos, nyugtalan, és a XVIII. század franczia irói elveivel telve, azaz mély gyülölettel telve minden iránt, miket régibb idők törvényekben, szokásokban, s rendszerekben ránk hagytak. A polgári társadalom átalakitása előmozditására érezte magát hivatva, azonban lelkesedése, mely tervei nagysága iránt áthatotta, vak zsarnokká tette, és a népeket legdrágább jogaikban megröviditette. Az állam szolgái véleményét és tanácsát megvetette, kik anyja alatt nagy tapasztalatokat szereztek, az isteni tiszteletre vonatkozó szertartások iránti kegyeletet vakbuzgóságnak, az ovatosságot félelemnek s gyávaságnak nevezte, és alattvalói szeretetével keveset látszott törődni. Kényszert akart használni, egyetlen egy zsarnok szavával minden régi intézményt eltörülni s helyükbe ujakat akart tenni, a népeknek hallgatniok s hatalmas királyi pálczája előtt meg kellett volna hajolniok, az egész császári birodalom általa átalakitva, csak egy törvényhozással, csak egy törvénynyel birt volna, és igy egyöntetüvé téve, annak a lakott föld leghatalmasb államává kellett volna lennie." Igaz, sok

visszaélés volt. Az európai társadalom megöregedett és elkorhadt, ujitás alá kellett vetni, követelte azt az idők szelleme, és ha József, anyja munkáját folytatni s későbbi felforgatásokat meg akart előzni, melyek a társadalmat borzasztó vérfürdőbe keverték, annak természetesen sok kopott intézményéről le kellett mondania. E tekintetben II. József nézete nagyon is korszerü volt, de ujitási buzgalmában igen messzire ment, az eszközökben csalódott, zsarnoki önkénye által alattvalóit elkeserítette, és elhibázta a czélt, melyet maga elé tüzött.

Miután II. József egyedüluralkodása első napjaiban (1780. nov. 30-án) Magyarország minden megyéjéhez intézett körlevele által, Magyarország népeit ótalma, s jogaik, szabadalmaik, kiváltságaik, és kedvezményeik sérthetlensége felől biztositotta, valamint az összes hatóságokat közigazgatási térükön, és az alkalmazásban levő államhivatalnokokat hivataluk viszonyaiban, eddigi kötelezettségük szerint, megerősitette,[1]) úgy látszott, ő maga volt az első, ki e biztositásokat elfeledte azon buzgalmában, hogy a hatóságok között a közügyek czélszerűbb felosztását eszközölje, és az ügyek gyorsabb kezelését egyszerüsitse.

Már mint társuralkodó belátta, mennyire előnyösb a kincstári ügyeket a politikai ügyekkel, melyekkel rendesen szoros összeköttetésben vannak, a kezelésre nézve is egyesiteni. E végből 1782. máj. 17-én az általános udv. kamrát fölosztatta, és a Magyars Erdélyországra vonatkozó ügyeket a magyar-erdélyi udv. canczelláriára bizta. Mivel azonban eképen a canczellária hatásköre felényivel is megsza-

porodott, az eddigi személyzetet nemcsak egy második alcanczellárral és négy tanácsossal szaporitotta, hanem némely, e közeg által végzett ügyeket, mint az egyházi, tanulmányi, alapitványi, jogi s urbéri ügyeket attól elkülönitett s azok kezelését külön bizottmányokra bizta.

Miután az udv. canczellária eképen szabályozva lőn, szükségképen a magyar királyi helytartótanácsot is szabályozni kellett.

A helytartótanácsra nézve történt változtatás legfontosabbika az volt, hogy Pozsonyból Budára tétetett át, mit II. József 1783-ban hajtott végre, mert nézete szerint egy jól rendezett államigazgatás főkelléke a törvények végrehajtására hivatott hatóságoknak az ország központjában központositása volt. Ugyanaz okból a legmagasb itélő birószágok, mint a királyi és hétszemélyes tábla, következő évben pedig a főhadi parancsnokság tétetett át Budára. [2])

Mielőtt mind ez áthelyezés megtörtént volna, József anyjának egy nagy igéretét teljesitette. 1781. decz. 21-én Temesvár városának kiváltságlevelét adatta ki. És már a következő évben gróf Zichy, királyi kincstári tanácsos, mint kincstári biztos, a város és kincstári igazgatás viszonyait rendezte.

Ennek következtében a város a kincstár által eddig fedezett 5027 frt. közköltséget átvállalta és annak fedezésére kárpótlásul kapta a pálinka mérési jogot, a „Gyárkülvárosban“ a „török Kakashoz“ czimzett kincstári kocsmát, négy malmot ugyanazon külvárosban, 5 egész, 3 fél, 12 negyed, és 40 nyolczad telket (a mai gyárvárosi szőllőket), melyek összes értéke 5953 frtra volt becsülve. A város tehát, legmagasb kegyelem által,

azon szerencsében részesült, hogy nemcsak ingyen szabadult föl, de még adományhoz is jutott. [3])

A Temesvárra nézve emlékezetes 1782. sept. 16-ik napján, az e végre kinevezett királyi biztos Eötvenes Lőrincz által, Ingrueber Ádám városbiró alatt, történt meg az uj szabad kir. város ünnepélyes beigtatása, és ezzel Temesvár politikai léte uj ösvényére lépett.

A kat. határőrvidék nyomorult állapota nem kerülhette el József mindent átölelő szellemét. Külön vizsgáló bizottságot rendelt ki az iránt: minden őrvidéken mily rendszer van tulajdonképen alkalmazásban?

Az e végből kiküldött báró Geneyne ezredes 1782- és 1783-ban az egész határőrvidéket beutazta, mi megtörténvén, a császárhoz azon rövid jelentést terjesztette föl, hogy ott tulajdonképen semmi rendszert sem követnek. József a visszaélések megszüntetése, az egyenlő adóztatás, és megfelelő igazgatás behozatala végett azonnal több rendeletet bocsátott ki.

Fölállittatott az úgynevezett canton-rendszer, mely szerint a határőrvidékek általános közigazgatása a tulajdonképeni katonai igazgatástó elkülönitetett, minek következtében a törzs- és főtisztek, mint szintén a katonai szolgálathoz tényleg tartozó közlegények katonailag kormányoztattak, a politikai és közgazdászati ügyek pedig, mint szintén a katonai szolgálathoz nem tartozó összes többi lakosság, az ezredparancsnokságtól független közeg alá helyeztetett, melynek vezetésével azonban ismét csak törzstiszteket biztak meg. [4])

József újitásai, habár a magyar karok és ren-

dek mellőzésével hajtotta végre azokat, az országnak eddig csak javára szolgáltak. Ekkor egyszerre csak, 1784. apr. 7-én, a magyar kir. helytartótanácshoz azon parancsot intézte, hogy Magyarország koronája, a nemzet e palladiuma, és a többi koronázási jelvény Pozsonyból Bécsbe szállitandó, mi az országkormány több tagjának minden ellenkezése daczára megis történt. [5])

Az ország alkotmányán ütött e seb még vérzett, midőn József új, hasonló fájdalmas és a nemzet életébe mélyen beható sebet ütött.

Ugyanis ama sérelmes rendeletét adta ki, hogy három év alatt a magyar birodalom minden hivatalnoka a német nyelvet folyékonyan tanulja meg beszélni és irni, és minden fő- és alhivatalnok, ki ez idő alatt a német nyelvben elegendő jártasságot nem szerez, elbocsátandó, — végre minden nyilvános ügy, emlitett idő mulva, a hatóságoknál nem más, mint német nyelven tárgyalandó.[6])

Ez röviden, de érthetőleg volt mondva!

Több megye, az ország régi jogaira hivatkozva, e sérelmes intézkedés ellen fölterjesztést tett, de hasztalanul, József makacsul ragaszkodott kiadott rendeletéhez. Továbbá elrendelte, hogy az egész magyar birodalomban, katonai erő közbejöttével, minden ház összeszámitandó, és valamint a nemesek, ugy a polgári lakosok összeirandók. Hogy pedig e parancsának nyomatékot szerezzen, számos sereget küldött be, és szállásoltatott szerte az országban.

Az uralkodó e szilárd elhatárzásai a szabadság-

szerető magyarokat igen lehangolták, és elégedetlenséggel, keserüséggel töltötték el.

Nehány megye a hatalom szava előtt elnémult s a kényszernek engedet., több megye azonban, mint a temesi is, föliratában kijelenté, „hogy ha csak sejtheté vala is, miszerint Ő Felsége igy bánni szándékozik, parancsának hallgatva engedelmeskednék. Azonban azt hivék, hogy a törvények szerint fognak bánni velük, és azért a törvények, haza, sőt Ő Felsége iránti köteles hűségből és lelkiismeretességből kénytelenek legalázatosabban fölirni. A legnagyobb készséggel engedelmeskednek ugyan, de nem szabad akaratból, nem jószántukból, mert meggyőződésük s lelkiismeretük ellen érzelmeiket nem erőszakolhatják. Engednek a kényszernek hazaszeretetből, mert látják, hogy Ő Felségének intézkedései, melyekhez netalán nyulna, mind neki, mind a hazának csak kárára lennének. Belügyek kiegyenlítéséhez kényszer még soha sem alkalmaztatott hátrány nélkül, miután arra csak törvények alkalmasak, melyek hasznát mindenki belátja, és azért mindenki engedelmeskedik azoknak.“ [7])

Valóban, úgy látszott, minden arra van intézve, hogy a magyarokat minden öröklött joguktól s szabadságuktól megfoszszák.

Mig az összeirás Magyarországban annyi ingerültséget és ellenszenvet gerjesztett, az alatt az Erdélyben, nehány rajongó népember, mint Hora, Kloska és Krizsán szitására, a románok lázadásának némi indokául szolgált, mely lázadás alkalmával nem kevesebb, mint 62 falu, 132 nemesi udvar hamvadt vagy

pusztult el, és mintegy 4000, legnagyobb részint nemes veszté életét, mig végre a lázongást fegyveres hatalom erélyes közbelépte fojthatta el. [8])

A lázadás okáról s lefolyásáról a gr. Jankovics és Papilla tábornok, királyi biztosok által fölterjesztett jelentésből elég világosan megérté József, hogy a nép jóléte emelésére kidolgozott tervének azon részét, mely a jobbágyok viszonyait földesuraik irányában illeti, veszély nélkül tovább nem halaszthatja. Nem csak a románok nyögtek a földesurak önkénye alatt, és nem alaptalanul attól lehetett tartani, hogy a románok példáját másutt is fogják követni.

Ennek következtében József 1785. aug. 22-én a földesurak és jobbágyok közötti viszonyra vonatkozólag lényegében a következő főpontokat tartalmazó rendeletet adta ki[9]):

„Uralkodásunk kezdete óta minden törekvésünket s atyai gondunkat oda irányoztuk, hogy a kormányunk alatt álló népek jóllétét vallás, nemzetiség és osztályokra való tekintet nélkül, megalapitsuk és előmozditsuk. Mivel pedig e czél legbiztosabban a földmivelés javitása és az ipar emelése által érhető el, mi csak akkor valósitható, ha a személyszabadság, mely a természet s az ország törvényei szerint mindenkit megillet, általánosan a jobbágyokra is kiterjed és a birtoktulajdon, mennyiben az a jobbágyokat is illeti, biztosittatik. Ennél fogva rendeljük:

1. Az alattvalói állást, mennyiben az eddig a lakosokat örök időkre a földhöz kötötte, jövőre nézve egészen eltöröljük, és ez értelemben az „alattvaló“ név használatát többé meg nem enged-

jük. Ennek következtében minden lakosnak, bármily vallásu és nemzetü legyen, személyükre nézve szabad költözködési jogot engedünk, és parancsoljuk, hogy az nekik minden helyen megadassék, miután azt a természetjog és közjólét követelik. Innét következik, hogy minden megváltási tárgyalás azonnal megszüntetendő.

2. Minden parasztnak szabadságában áll, földesura beleegyezése nélkül is, megházasodni, magát a tudományoknak szentelni, kézimesterségeket s művészeteket tanulni és azokat mindenütt gyakorolni.

3. A parasztcsaládok egy tagja sem kényszerithető földesuránál udvari szolgálatra, szabadságában áll azonban mindenkinek oly szolgálatot tetszése szerint elfogadni, s e tekintetben földesurával egyességre lépni.

4. Minden lakosnak szabadságában áll minden ingó és szerzett vagyonát, tudniillik földjei, szőllői, malmai használatát tetszése szerint eladni, elajándékozni, elcserélni, elzálogositani, gyermekeinek, rokonainak, vagy bárkinek örökségben átadni, azonban a földesurak törvényes perennalis jogának föntartásával, mire nézve azonban megjegyzendő, hogy a paraszttelkeken fekvő terhek, ha azokat a földes uraság el nem engedné, az utódokra is átszármaznak.

5. A jobbágyok vagyonának biztositása végett rendeljük, hogy alapos és elegendő ok, mint szintén az illető megyei hatóságok előleges vizsgálata nélkül sem őket, sem utódaikat birtokukból elüzni vagy egyik megyéből valamely földesurnak más megyében fekvő jószágára, akaratuk ellenére, áttelepiteni nem szabad.

6. A többire nézve a jobbágyok a már önálló ren-

deletekhez tartsák magukat, és kötekedő bánásmód esetében védelmet a megye ügyészénél keressenek, ki őket oltalmazni és panaszaikat orvosolni törvényszerüleg kötelességének ismerendi.“

Ez emberbaráti rendelet tehát a parasztosztály szolgaságának Magyarországban véget vetett, mely azt 1514 óta kinozta, s mely a földipart és mezei gazdászatot fejlődésében s gyarapodásában a török rabigánál inkább akadályozta.

Egy másik kir. rendelet 1785. marcz. 18-ról a főispánokat megyéjük tényleges kormányzásától, azonban czimeik s méltóságaik, mint szintén azon jogaik meghagyásával, melyek szerint hivataluk folytán az országgyülésen üléssel és szavazattal birtak, fölmentette. Az ország továbbá 10 kerületre osztatott föl [10]), minden kerület külön főnök vezetése alá rendeltetett, kik, mennyiben a kerületükhöz tartozó megyékben a főispáni foglalkozásokat végezték, főispán-helyetteseknek, mennyiben még különös, a főispánsággal eddig össze nem kötött hivataloskodással is megbizattak, királyi biztosoknak is neveztettek. [11]) E czimeken kivül mindegyik még titkos tanácsosi rangot is, és évenkint 6000 frt fizetést kapott.

A hatalom és működés, melyeket József a kir. biztosokra ruházott, horderejénél és kiterjedésénél fogva igen nagy volt, és az előbbi tiszthatósági illetékességet sokban fölülmulta. Kötelességükké tette kerületük minden megyéje s királyi városa hivatalnokait őrszemekkel kisérni s azokra fölügyelni. Szabadságot adott nekik minden hivatalt, az alispányokat kivéve, tetszésük szerint alkalmas egyénekkel betölteni, és

az engedetleneket vagy hanyagokat hivataluktól megfosztani. [12])

Miután József a tiz kerület, és a mindegyikbe beosztott megyék közigazgatási körét kizárólagosan rendőri ügyekre szoritotta, a törvénykezést, katonaélelmezést, és adóügyet pedig azoktól elválasztotta, természetesen a kir. városok s más szabadalmas helyhatóságok eddigi szervezete sem maradhatott fön. A városok összes gazdászati igazgatása minden kerületben az a végből fölállitott kincstári igazgatóságokra bizatott. [13])

Ezen minden kerületre s kir. biztosra kiterjedő általános szabályzaton s rendeleten kivül József minden királyi biztosnak még kerületére vonatkozó különutasitásokat is adott.

A temesvári kerületre vonatkozó utasitás ez volt:

„A Bánság pontosan megszabott három megyéje adóit egészen más szabály szerint kell kivetni, mint bárhol másutt. A parasztot még itt kimélni kell, ha nem képes fizetni. Nagy hiba, hogy a lakosok több földet vállaltak, mint mennyit jól mivelni képesek, és az által nagy adóterhet róttak magukra, minek következtében arra kell ügyelni, hogy a föld több darabra osztassék, és a községek s földbirtokosok több munkaerőt és telepitvényest szerezzenek maguknak.“

„E kerület két vidékre osztandó: síkságra, hova Bácsmegye is tartozik, és hegységre.“

„Amott a ló- s állattenyésztés még inkább, mint a földmivelés elősegitendő, mert abból a lakos helyzeté-

nél fogva könnyebben huzhat hasznot, mint terményekből, melyeknek kivitele a tengerre annyi nehézséggel van összekötve, s Olaszország változó viszonyaitól függ. A lakosságot itt csak annyiban lehet haszonnal és terhes költségek nélkül szaporitani, mennyiben a tájék egészséges, elegendő fával s jó vizzel el van látva, és ha a letelepedés szorgalmas emberekből áll. A költségek, melyek itt a gyarmatositásra forditattak, nem nyujtanak gyümölcsöző kilátást. Az eszközlendő letelepités olcsóbb s hasznosb lenne, ha az bennszülött rácz okból és töröktartományi kivándorlottakból volna eszközölhető, mint más külföldi lelepedőkből.“

„Hegyes vidékeken különösen a bányamivelést kell előmozditani, és a lakosokkal jól kell bánni. A Tisza, Maros és Temes pusztitó kiáradásainak megakadályozása nagy és folytonos figyelmet igényel. Az eddig épitett csatornák jó karban tartandók, a nehány város gondosan ápolandó, Temesvár népessége szaporitandó. A robotmegváltást lehetőleg elő kell mozditani, és az eladásra szánt jószágokat olyan vevőknek kell eladni, kik ott laknak, fogyasztanak, nem pedig, mint eddig történt, olyanokna , kik alattvalóikkal méltánytalanul bánnak. A kopár hegyi vidékeken a juhtenyésztést haszonnal lehet üzni, és mivel ott az élelmiszerek olcsók, több gyapjugyár fölállitása kivánatos volna.“

„Itt leginkább három népfaj lakik: oláh, rácz és német telepesek. Az oláhokkal (románok) itt még igen szolgailag bánnak, innét származik vadságuk, elégedetlenségük, és hajlamuk a lopásra. Mig tehát iskolai

tanitás által elegendő fölvilágosodás el nem terjed közöttük, és jó bánásmód által földjeik jobb mivelésére, házaik rendesebb épitésére, és gyümölcstenyésztésre nem szoktattatnak, addig csak olyakul tekintik magukat földjeiken, kik ott csak mától holnapig tartózkodnak. Nagy hiba volt, hogy más telepesek miatt legjobb földjeiket elvették tőlük, őket más falukba tették át és annyi zaklatással illették, holott ők a tartomány legrégibb lakói. Panaszaikat meg kell tehát hallgatni, és a legöregebbeket, kikhez bizalmuk van, okos magyarázatok s tanitások által kell kötelességeik felől meggyőzni, illetőleg megnyugtatni. A ráczok (szerbek) ügyesek, hanem ravaszságra hajlandók, jó katonák válnak belőlük ugyan, de kereskedelemre alkalmasabbak. Kivánatos volna, ha törökországi bevándorlók szaporitnák számukat. Papjaik nagy befolyást gyakorolnak rájuk.“

„Miután a Bánság három megyéjében még kevés földesúr van, és a megyei hivatalnokok is más megyékből lettek behiva, kik között azonban több jó közt számos rosz is volt, kik a népet zsarolták és nyomták, szükséges volt Jankovics grófot biztosul oda küldeni, ki kétségkivül sok jót eszközölt, de még sok tenni való van hátra, különösen, hogy az uj földesurak jobbágyaikat annyira ne sanyargassák.“

„Hogy a magyarok és ráczok között kiirthatlan gyülölség uralkodik, fájdalom, nagyon igaz. Minden eszköz fölhasználandó tehát, hogy e szenvedély legalább enyhitessék, és e tekintetben a biztos különös figyelmet forditson a hivatalnokok ügyességére, szor-

galmára, maguk mérséklésére, mint arra is ügyeljen, hogy a pópákkal miként bánnak?“

„A fatenyésztés emelésére minden lehetőt el kell követni, az alibunári salitromfőzés, a rizstermelés Omor vidékén, a tőzegásás minden módon előmozditandó.“[14])

A polgári igazgatás szervezése szükségképen a törvénykezés rendezését is szükségessé tette, melyre nézve József szintén az egyszerüsitést és kezelés gyorsitását, a mellett azonban a központositást, mint irányadó elveket tüzte ki.

Mindenek előtt legfőbb fölebbezési székül a hétszemélyes táblát legmagasb törvényszékké, s annak ülnökeit udvari tanácsosokká emelte, melyet minden többi törvényszék vezetésével és fölügyeletével megbizott. A királyi táblát csupán főtörvényszékké alakitotta át. Ez itélőszéket azon ranggal ruházta föl, melyet a helytartótanács birt, birái pedig kir. tanácsosi czimet kaptak. Fontosb nemesi perügyekre fönnállott az öt kerületi tábla, kevesebbé fontos ügyekre nézve pedig 38 megyei törvényszék állitatott. A nemesek és a parasztosztályhoz nem tartozók polgári peres ügyeik felülvizsgálására és elintézésére országszerte az öt kerületi tábla alá még 38 törvényszék, mindegyik egy elnökkel, négy ülnökkel s a szükséges többi személyzettel rendeltetett. [15])

A kir. városokban a polgári közigazgatás a törvénykezéstől nem azon arányban különitetett el, mint a megyékben. A törvénykezés a városokban, a megyei altörvényszékekhez utasitott bünvádi kereseteket kivéve, a városi tanács hatáskörében maradt.

Mivel azonban a tárnoki és személynöki táblák eltörültettek, a városi törvénykezéstől a felebbezés a királyi táblához történt. Az úriszékeket illetőleg végre csak azon lényeges változtatás történt, hogy a szolgabiró, kinek hatásköre csak polgári igazgatásra terjedt ki, az úriszéken többé meg nem jelent, továbbá, hogy e székek csak a jobbágyok urbéri és polgári ügyeikkel foglalkozhattak, és urbéri ügyekben a fölebbezés innét a királyi táblához történt, bünvádi esetek pedig a megyei altörvényszékekhez, mint első illetékességü bíróságokhoz utasittattak.[16])

Az egyházi ügyekre nézve is József több, részben igen czélszerü ujitásokat hozott be. Igy például a kath. püspököket minden polgári országos hatóságoktól elmozditotta. Sok zárdát eltörült. Azok jószágait s ingó vagyonát vallási alapitványok alapjára forditotta, melyek egyéb egyházi s üdvös intézkedések fedezése forrásaul szolgáltak.

Egy 1787. febr. 14-ről kelt rendeletével a határezredi kerületek fölosztásáról, a határcsapatok fölszereléséről s hadgyakorlatáról, a határezredek mikinti alkalmazásáról, és a határőrnépség kincstári munkakötelezettségéről, s megadóztatásáról rendelkezett. E szervezést azonban tökéletesen végrehajtani nem lehetett, mert Józsefnek nem sokára történt halála azt ismét megakasztotta.[17])

József uralkodása alatt a német telepités ismét lendületet kapott, és Bánságban a harmadik nagyobb mérvü betelepités kezdődött.

József leginkább a római német biroda-

lomból, (nevezetesen pedig a felső rajnai kerületekből, mint Pfalzból, Zweibrückenből, Hessenből, Frankfurtból, hol a német szorgalom leginkább a földmivelésről volt ismeretes,) iparkodott uj gyarmatosokat beho zatni, minek folytán Röthlein frankfurti császári residenshez a hirlapokban közlendő következő fölhivást intézte, melynek szövegét magyar forditásban közöljük:

„Mi II. József, Isten kegyelméből választott római császár, Magyar, Cseh, Gácsország és Lodomeria királya stb. ezennel tudtára adjuk mindenkinek, hogy mi Magyar-, Gács- és Lodomeria országainkban sok üres és puszta földet birunk, melyeket német birodalmiakkal, leginkább felső rajnai tartományiakkal szándékozunk benépesiteni. E végből minden hozzánk bevándorlandó birodalmi családnak, melyek földmiveléssel és kézimesterségekkel foglalkoznak, milyekre szükségünk van, császári szavunkkal igérünk:

1. Tökéletes vallás- és lelkiismeret-szabadságot; mint szintén minden felet illető pappal és tanitóval ellátunk.

2. Minden családot tisztességes, uj, az ország szokásaihoz képesti tágas lakházzal és kerttel ellátunk.

3. A földmiveseket családonkint elegendő menynyiségü háztelekkel, földekkel és rétekkel, mint szintén a szükséges igavonó s tenyészállatokkal, azután a földmiveléshez szükséges és házhoz tartozó szerekkel megajándékozzuk.

4. A kézmivesek és napszámosok csupán csak a házigazdasághoz tartozó szükségesek élvezetében részesülnek, e mellett azonban a kézmivesek, hogy szük-

séges műszereiket megszerezhessék, 50 rénusi frtot kapnak készpénzben.

5. Minden család legidősb fia szabad lesz és marad.

6. Minden család Bécstől, telepe helyeig, ingyen szállitatik, mihez a szükséges utiköltségek kifizettetnek. Továbbá az élelmezés addig tart, mig minden család képes lesz magát föntartani. Ha e kitüzött határidő után valamely családot valami szerencsétlenség érne, hogy magát nem élelmezhetné, három évi visszatérítésre mindenki kap előleget.

7. Hogy a jövevények, kik az utban az éghajlat változása vagy más ok miatt megbetegedni találnának, minél előbb visszanyerhessék egészségüket, kórházak fognak állitatni, melyekben a betegek a leggondosb ingyenápolásban részesülnek.

8. Végre minden birodalmi bevándorló szabadsága, letelepedése napjától számitva, tizegészévre biztositttatik, mely idő tartama alatt minden országos és földesuri adótól, tehertől, fizetéstől ment; a tiz szabad év lefolyása után azonban kötelesek a szokásos adókat, mint a többi lakos megfizetni. Mely elhatározásunkat és akaratunkat az igazság biztositása végett cs. kir. titkos pecsétünkkel megerősitjük. Kelt Bécsben, 1782. szept. 21-én, római császári uralkodásunk 19-ik, magyar- s csehországi uralkodásunk 2-ik évében. József s. k.“ [18])

E fölhivás 1783 elején került a rajnai vidékekbe és minden faluban s városban közkézen forgott. Habár a birodalmi fejedelmek eleinte Józsefet czélját nem látszottak ellenezni, később mégis a kivándorlóknak min-

denütt gátokat gördítettek utjukba. Az akadályok daczára azonban a kivándorolni szándékozók menekültek uraik területéről. Regensburgban a cs. kir. követségnél uj utleveleket és engedelmet kaptak, hogy a császári államokba vándorolhassanak. Bécsben azok, kik Magyarországba akartak jöni, az udv. canczelláriánál jelentették magukat.

Mielőtt az 1784—1789-ig történt bevándorlásról tüzetesebben szólnánk, J ó z s e f uralkodása első éveiből, mennyiben a telepitésre vonatkoznak, némely megjegyzéseket kell előre bocsátnunk.

1780. oct. 17-én hirdettetett ki s ugyanazon évi nov. 1-én hozatott be Bánságba az u j u r b é r i t ö r v é n y.

A b á n s á g i k i n c s t á r i j a v a k azon jószágokból álltak, melyek a visszakeblezett Bánságban 16 számtartóságra, 2 fő- és 13 alhivatalra voltak fölosztva, a Temesváron kivül és belül fekvő telkekből, házakból, gazdasági épületekből, a kat. vidék közepén fekvő m e h a d i a i f ü r d ő k b ő l, V i n g a városából, a szabadalmazott N a g y - B e c s k e r e k mezővárosból, és a szabadalmazott n a g y - k i k i n d a i k e r ü l e t b ő l.

Gróf Z i c h y javaslatba hozta a k i n c s t á r i j ó s z á g o k e l a d á s á t, miután a föntartási és javitási költségek önkezelés esetében a jövedelmek nagy részét fölemésztenék, a bérbeadás pedig a földesuri illetékek korlátoltsága miatt csekély bérdijjal kecsegtetne, ha pedig eladatnának, a bejövendő tőke után járó kamatok a kincstár javára esnének.

Kivételképen azonban (a bekeblezési biztos gr. N i c z k y véleményével összehangzólag) megtartandók

volnának: először a következő öt uradalom, u. m. Russova, Versecz, Komoristje, Füzes és Karassova, melyek a montanisticumnak lennének átadandók, továbbá a Maros mellett fekvő s husz faluból álló kápolnási járás (vagy az ugynevezett bulcsi alhivatal) a saját dereglyéin eszközölt sószállitás megtartása végett, azután ideiglenes megtartása a facseti kerületnek, mert a Facsettől Temesvárig vezető főfausztatócsatorna mentében fekszik s vágható erdőséggel van ellátva, miáltal nemcsak Temesvár, de az egész tartomány nagy része szükséges épület- s tüzifát kaphatna, honnét a kurtjai csatorna kinyitása és meghosszabitása is javaslatba hozatott; továbbá Gattaja és Omora rizstermelés végett, Sz. György és Opaticza falucskák, (mert csak rosz kezelés buktatta meg a „Secondo Cimoni" társulatot, midőn az Arisi és Jersabek társczég sikeres fönállása ellenkezőt bizonyit), — a királyi várossá emelt Temesvár, — a kiváltságos város Vinga, a kiváltságos nagy-kikindai kerület (mert 1774-ben nyert szabadalmai értelmében elidegenithetlen), és végre Nagy-Becskerek mezőváros.[19])

Az eladás alól egy 1780. aug. 31-én kelt udv. rendelet szerint e három praedium is, u. m. Saján, Thorda és Dovetak, azon okból vétetett ki, hogy háboru kitörése esetében a hadsereg marhájának legyen legelője, egyébiránt a kincstár részére kedvezőleg adattak haszonbérbe, miután a haszonbér 4900 ft. jövedelmet hajt, holott az az előbbi tiszta jövedelem 1190 ftnál többre nem ment. — Dorgost, Lalasinczet és Suzanoveczot szintén érdemes haszonbérre megtartani, miután elsőnél meszet égetnek, utóbbiaknál követ törnek.

A bekeblezési bizottmány az eladandó jószágokat következő osztályokra osztotta: 1) 3—400,000 ftot érő, 2) 150—300,000 ftot érő, 3) 150,000 ftól lefelé érő jószágokra, 4) egyes pusztákra. Egyébiránt azt is javaslatba hozta, hogy nagy jószágok darabonkint árvereztessenek. el.

A kedvezmények, melyekben az 1782-ki józsefi patens a gyarmatosokat részesitette, bővebben meg vannak magyarázva és határozva a magy. kir. kamra erre vonatkozó tudósitványában, mely szerint földmivesek, kézmivesek, iparosok és gyárosok a német birodalomból, kik Magyarországban szándékoznak letelepedni, és a római birodalomban levő egyik vagy másik cs. kir. hivatalnok által kiállitott rendes útlevéllel ellátva, Bécsben jelentik magukat, ott fejenkint 2 ft. utiköltséget kapnak, a Dunán Pozsonyba szállittatnak, hol, ha már előre határozottan ki nem jelentették volna, hogy máshova akarnak menni, letelepedési helyüket tudatják velük, és a letelepedési helyek közelebbi vagy távolabbi fekvéséhez képest vagy mindjárt oda, vagy tovább Pestre küldetnek, és mindnyája ismét további utiköltségül fejenkint 1 ftot kap.“ Mindazok, „kik a korona- vagy kincstári jószágokban földmiveléssel szándékoznak foglalkozni, vert falból épitett s egy szobából, kamrából, konyhából és istállóból álló saját házat kapnak, a földmivelés gyakorlására pedig az egész, fél, negyed vagy nyolczad telkekhez aránylag a meghatározott szántóföldeket, kaszállókat s legelőket hasitják ki számukra, melyek Temes, Torontál és Krassómegyékben 24 hold szántóföldből állnak egy egész telek után, a többi után pedig

aránylagosan kevesebből, mint szintén a szükséghez képest ingyen kapnak egy pár jármos ökröt, két lovat, egy tehenet a gazdasághoz megkivántató kocsival, ekével, boronával; azután tiz évig minden adótól s közkötelezettségtől, mint szintén uraságí terhektől és szolgálatoktól szabadok maradnak, valamint azok, kik kézimunka vagy mesterség által szándékoznak a vidéken kenyerüket keresni, házat kapnak szántóföldek s rétek nélkül, tiz évig tartó hasonló mentességgel."

Magán földes urak is vannak Bánságban, „kik szintén szándékoznának uj gyarmatosokat letelepiteni, és pedig Torontálmegyében: Lázár Lukács 100, Kiss Izsák 50, Karácsonyi Bogda 15 családot, azután Temesvár szab. kir. város mindjárt a városhoz közel fekvő Mehala falujában 20 parasztot és 10 háztelket, kiknek előbb emlitett földesurak háztelkeket, szántóföldeket, réteket ingyen adnak, de házat is és 2 ökröt ajándékoznak, és házépitéshez részükről lehetőségig járulnak." [20])

Daczára e soknemü kedvezésnek, aránylagosan kevés bevándorló jött Magyarországba s Bánságba, mert a legtöbb Galliczián ban óhajtott letelepedni.

A magyar helytartóság tehát Röthlein frankfurti császári residenst oda utasittatta, hogy hirdetné ki, „miszerint Magyarországban a telepités németekre nézve annyi buzgalommal, annyi gonddal és kedvezménynyel még soha sem volt ugy összekötve, mint jelenleg (1784)." A földmiveléssel foglalkozók 10, a kézmivesek és gyárosok, kikre szab. kir. városokban és mezővárosokban nagy szükség van, 15 adómentes évet s azonfelül 50, de a körül-

ményekhez képest 200 ftot is kapnak berendezésükre. Azok, kik uj házat szándékoznak épiteni, az ahhoz szükséges helyet, fát s egyéb anyagot ingyen kapnak a kincstártól. Azon előitélet, hogy Magyarország, de leginkább a Bánság „a németek temetője“ volna, még a török háboruk idejéből származik, melyet az ott immár virágzó német községek elegendőleg megczáfolnak, azután azóta sok mocsár van kiszáritva, és betegségek eseteiben kórodák állitása által kellőleg van gondoskodva.“

Ez intézkedések hirére 1784 óta több és több bevándorló jött Bécsbe azon ohajtással, hogy Magyarországban, nevezetesen Bácsmegyében és Bánságban letelepednek.

Gróf Révaynak a kir. helytartósághoz fölterjesztett jelentéséből kitünik, hogy 1784—1785-ben a temesi kerületben 1215 uj házat épitettek, és hogy az 1786-ra megkezdett 128 colonista ház szintén el fog készülni; minden falu kellőleg el van látva, a gyarmatosok számára kiosztandó gabonáról, takarmányról, jármos és fejőmarháról, mint szintén a megállapitott házi eszközökről intézkedés téve; továbbá minden faluban egy száraz-malom épitése van elrendelve.

A kath. uj gyarmatosok lelkiüdvét illetőleg, az ottani egyházi bizottmány a templomok s lelkészségek helyeinek kitüzése végett utasitást kapott, a Liebling be települt számos acatholicusnak szolgálandó lelkipásztorra nézve pedig a temesvári kincstári igazgatóság megbizatott, hogy az illető curatorokkal és superintendenssel tegye magát érintkezésbe. A jun. 7-ről 6007. sz. a. keletkezett udvari rendelet következté-

ben a telepesek letelepedésük alkalmával legalább egy rendesen mivelt irtványt kapnak, a második s harmadik irtására és kitisztitására pedig robotsegély hozzájárulásával szoritatnak. A temesi igazgatóság tehát utasitva lőn, hogy a legmagasb rendelkezésnek megfelelő eljárását tovább is folytassa.

A következő összeállitás a Bánságban ujonnan telepitendő 2988 gyarmat-család miként lett elhelyezését mutatja, nevezetesen mennyi lett már elhelyezve s letelepitve, 1787. oct. végéig mennyi volt elhelyezésre bejelentve, s azok leszámitásával 1788-ra mennyi maradt, azután melyek voltak lelkészséggel ellátva, melyek nem.

A királyi hivatalok neve		Gyarmat-helyek: Ujonnan épitett	Gyarmat-helyek: Nagyobbitott régi		A falukban részint kész, részint épités alatt levő házak	Elhelyezett családok száma	Lelkészséggel: betöltve	Lelkészséggel: betöltetlen
Számtartóság	Sz.-András		1	Sz.-András	140	140	1	
			1	Kis-Becskerek	116	116	1	
			1	Szakálház	3	3	1	
	Csatád		1	Freidorf	1	1	1	
			1	Lovrin	88	88	1	
	Monostor		1	Blumendorf	16	16	1	
			1	Mercyfalva	32	32	1	
		1		Orczyfalva	209	200	1	
	Köveres	1		Niczkyfalva	200	194	1	
		1		Bakova	144		1	
	Csákova		1	Csákova	16	16	1	
		1		Liebling	200	102	ev. 1	ref. 1
	Denta	1		Rittberg	234	82	1	
	Moravicza		1	Moravicza	145	145	1	

A királyi hivatalok neve		Gyarmat-helyek: Ujonnan épitett	Gyarmat-helyek: Nagyobbitott régi		A falukban részszint kész, részszint épités alatt levő házak	Elhelyezett családok száma	Lelkészséggel: betöltve	Lelkészséggel: betöltetlen
Számtartóság	Lippa	1		Traunau	103	100		1
	Lugos	1		Daruvár	202	57	1	
		1		Herrendienst	130			1
	Rékas	1		Rékas	100			1
	Ujpécs		1	Gyertyámos	66	66	1	
Tiszttartóság	Versecz	1	1	Versecz	21	20	1	
		1		Freudenthal	152	30	1	
		1		Margitta	160			1
	Bogsán			Móritzfeld	200	30	1	
Al-hivatalok	Facset		1	Facset	12		1	
		1		Gladna	34	21		1
	Probus	1		Ebendorf	120	60	1	
Kasznárság	N.-Becskerek		1	N.-Becskerek	36	36	1	
		14	13		2280	1555	22	6

Eichm. L. Dél-Magyarország. II.

Beszállásoltattak e kerületekbe:	Csatád . .	472	
	Csákova .	123	
	Denta . .	63	
	Lippa . .	222	
	Lugos . .	96	
	Monostor	47	
	Moravicza .	3	
	Ujpécs .	79	
	Rékas . . .	2	
	Sz.-András .	35	
	Versecz . .	291	1433 család,
kik a telepitettekkel kitesznek . . .		2988	„
Mivel azonban 1787 év végéig elhelyezendő csak		2880	volt,
tehát az 1788-diki telepitésre maradt .		108	család.

Mivel azonban biztosan föltehető, hogy e 108 család közöl némelyek kihalnak, mások megszöknek, a még elhelyczendőkre nézve az év vége előtt tökéletes számkimutatást adni nem lehet.[21])

Magántelepitésekre oly uradalmakba, melyek arra vállalkoztak, a kir. helytartóság utlevélnélküli családokat engedett át. 1786. jun. 6-án a helytartóság jelentette, hogy

Lázár Lukács földbirtokosnak .	100	
Kis Izsák „ .	40	
Temesvár városának Mehalára	19	családot küldött, és Karácsonyi Bogda földbirtokoson kivül egyetlen földbirtokos sem akar német birodalmi bevándorlókat átvenni.[22])

Daczára a helytartóság előterjesztéseinek, a német családok folyamatban levő bevándorlása nem szakadt meg, minek következtében a cs. birod. főposta hivat.

lapjában 1787. marcz. 13-án azon fölszólitás jelent meg, hogy miután a kir. kincstári uradalmakban üresen állott telkek a bevándorlott családok között immár kiosztattak, „ő cs. kir. ap. felsége megparancsolni méltóztatott, hogy a telepités azokban további rendeletig egészen megszüntettessék, minek folytán emlitett kincstári jószágokban letelepedni kivánók többé el nem fogadtatnak. Egyébiránt saját költségére és veszélyére továbbra is szabadságában áll mindenkinek Magyarországba bevándorolni, ott magánbirtokosoknál letelepedni, s azokkal e tekintetben megegyezni, a nélkül, hogy az ily bevándorlók a cs. kir. kincstártól nyerendő utiköltségre vagy bármi előlegre igényt tarthatnának.“

A következő kimutatásból, mely a 15 temesvári kerületben levő pusztának 1783-ik év György napjától 1789-ig, azaz 6 évre történt bérbeadásáról van összeállitva, kitünik, mennyit jövedelmez egy hold évenkint, és bizonyitja egyszersmind, hogy a telepités előnyösb a bérbeadásnál.

Puszta neve	Tartalmaz	Évenkinti haszonbér	Következőleg egy hold évenkinti jövedelme	
	holdat	frt	frt	kr
Mali Tovin	1842	1112	—	36 1/5
Toba	11,929	1206	—	6 7/119
Pakaz	9855	4000	—	24 1/3
Bareus	5497	2015	—	21 3/4
Szekusith Glogon	817	535	—	39 1/4
Mala Media	2533	906	—	24 1/8
Krivobara	1221	651	—	31 3/4
Grinda a lui Avram	1559	459	—	17 2/3
Szoka vel Topla	662	290	—	26 2/8
Skulith	1270	400	—	18 3/8
Bioszegh	787	320	—	24 3/7
Velki Greda	7686	950	—	7 1/2
Hajduska Greda	4092	905	—	13 1/4
Pirincsa	1764	500	—	17
Morminthie	3186	1472	—	27 2/3
Összesen	54,420	15,721	—	Átlagosan 17 1/3

Czoernig III. köt. 70—71. l. a II. József alatt Magyarországba államköltségen telepitett német bevándorlók számát 7,600 családra teszi, és egy családra átlagosan 5 személyt számit, mi kitesz 38,000 személyt. Ugyancsak Czoernig szerint az összegből a temesi Bánságra 2,702 család esik körülbelül 15,000 személylyel. E 2,702 család telepitési költsége, — egy családra 500 frtot számitva, 1.351,000 frt tisztességes összegre rugott.[23])

Belföldi, leginkább nemzeti gyarmatosok József uralkodása alatt Bánságban 1783-ban a következő helyeken telepittettek, u. m. Bakován Krassómegyében németek, magyarok és tótok, Bébán Torontálmegyében magyarok és németek; 1784-ben Pádén Torontálmegyében magyarok és németek; 1785-ben Temesmegyében: Sz. Andráson németek és szerbek, Niczkyfalván magyarok és németek; Orczyfalván németek, Móritzfelden magyarok és németek; ugyanazon évben Torontálmegyében Gyertyámoson magyarok, németek és horvátok; Krassómegyében Ebendorfon németek és tótok; 1786-ban a németbánsági ezredkerületben Brestováczon németek a Rajna vidékéről; Temesmegyében Daruvárott a fönnebb emlitett 78 ev. család helyett magyarok, németek és tótok; Kis-Becskereken németek; Krassómegyében Klokodicson bolgárok (krasovenok;) 1787-ben Temesmegyében Nagy-Zámon magyarok és németek, Lovrinon csupán németek.[24])

Ezek voltak a viszonyok, melyeket II. József hét év alatt a földmivelés, ipar, szorgalom és

civilisatio emelésére teremtett, azonban most vészterhes fellegek tornyosultak minden felől, melyek ismét romboló kitöréssel fenyegettek.

MÁSODIK FEJEZET.

Uj bonyodalmak a portával. — Hadizenet. — Az 1788-ki hadjárat. — A rámai hös nap. — A törökök benyomulása Bánságba. — A Veterani barlang. — Geppert kapitány. — Ütközet Slatinánál. — Megrohanás Szakulnál. — A versecziek hösiessége. — A törökök kivonulása. — Uj Palánka bevétele. — Az 1789-ki hadjárat. — Hadik fővezér. — A hadtestek állása. — Laudon. — Vécsey Mehadiánál. — Clerfayt és ütközet Mehadiánál aug. 28-án. — Kémszemle. — Kisérlet Poreéra. — Belgrád meghóditása. — Forrongás Magyarországban. — József reformterveit visszavonja. — József halála.

(1787—1790.)

Miután József közbenjárása a IV. Achmed és II. Katalin czárnő között fönforgó viszályok ha nem is kiegyenlitésére, de legalább elhalasztására nem sikerült, mint Katalin hü szövetségese, ugy látszik, örömmel ragadta meg az alkalmat, melynél fogva a törökök által eldődein elkövetett hitszegéseket némiképen visszatorolhatja. Oroszország mellett nagy haderővel szándékozott föllépni, talán hogy a dolognak hamar véget vessen, de talán azért is, hogy valami uj tartományt szerezzen! Ha József előre láthatta volna a németalföldi fölkelést, midőn Chersonban a

Krimben Katalinnal találkozott, igen hihető, hogy a törökkel a háborút kerülte volna.[1])

Mielőtt a kölcsönös hadizenet bekövetkezett, terv szerint Belgrádot rögtön megrohanni és elfoglalni kellett volna.

E végből 1787. decz. 2-án négy magyar ezredet, u. m. az Eszterházy Antal és Miklós, Gyulay és Ferdinánd ezredet s egy horvát ezredet a szükséges tüzérséggel hajóra szállitottak. Alvinczy vezérőrnagy és Gemmingen 300 ember élén előrementek, s másnap reggel Belgrád falai alá érkeztek. Azonban a fönemlitett ezredeket szállitó sajkák sürü ködben haladtak el Belgrád előtt, és csak Pancsovánál vették észre tévedésüket. Belgrád akkor még nem igen volt erősen megszállva, Alvinczynek a városban és várban barátjai voltak, kikre számithatott. Az ezredek megérkezésére hasztalanul várakozván, Alvinczy rohamot akart megkisérleni, de Gemmingen a kissé merész határzatot ellenezte. Fölhagytak tehát a tervvel, a belgrádi pasa időt nyert, és helyőrségét 9000 emberrel szaporithatta.[2])

József csak 1788. febr. 9 én izente meg a portának a háborut.

A császári hadsereg, Lascy tábornagy fővezérsége alatt, ekkor közel 200,000 emberből állt, közöttük 42,000 magyar s horvát, 2000 ágyuval. Az orosz hadsereg megérkezéseig Lascy védelmi harczra határozta magát. Hogy a török portyázásait megakadályozza, hadseregét öt hadtestre osztotta, melyeket majdnem 200 mértföldnyi vonalban terjesztett ki Bukovinától kezdve egész az adriai tengerig. Bukovinában herczeg

Szász-Koburg-Saalfeld Joziás lovassági tábornok, Erdélyben gr. Wartensleben altábornagy, Slavoniában gr. Mittrovszky altábornagy, Horvátországban báró De Vins altábornagy volt parancsnok. A sereg zöme Futaknál a Dunánál gyült össze.[3])

Marcz. 7-én Ferencz főherczeg és gr. Lascy fővezér Eszékre érkeztek, hol a fővezér megelégedését jelentette ki a jól fölszerelt hadsereg általa kijelölt állása fölött, mely erdők s mocsárok között terült el, hol a hadsereg legalább hatoda betegségek általi veszendőségnek volt kitéve, és hol kétszer oly erős haderő sem volt volna képes valami jelentékenyebb sikert kivívni. Ellenben a törökök szilárd helyeiket erős csapatokkal látták el, és még elegendő haderejük maradt, hogy Lascy őrvonalait ott törhessék át, hol akarták.

Természetes volt, hogy a csapatok ily zsibbasztása alatt a hősiesség és vitézség minden kisérletének, minél merészebbek voltak azok, meg kellett hiúsulnia. Mert habár sikerült is Bollarnik szluini határ-őrezred parancsnoknak báró De Vins parancsára Dresniket a buzini erdőben a törököktől elfoglalnia, ellenben az Unnánál a novii és dubiczai várak ellen intézett támadások tökéletesen meghiúsultak, hol gr. Nádasdy József 80 emberrel életét veszté. Sturliknál a császáriak szintén nem boldogultak. Herczeg Lichtenstein Károly is, ki kevéssel az előtt vette át a horvát hadtest parancsnokságát, Dubiczát sikertelenül ostromolta, és éjnek idején az Unnán át visszavonult. Mittrovszky Berbirt bombáztatta, a nélkül, hogy

valamit kivívott volna. Wartensleben Ó-Orsovát szállta meg.[4])

A bánsági hadtest hadjárata 1788-ban, bár egészben véve szerencsétlenül ütött ki, mégis a személyes bátorság és lélekjelenlét több példáját mutathatja föl, melyeket itt megemliteni helyén találjuk.

Az ostrovai nagy Dunasziget, a Morava és Karas folyók torkolatai között, 1788-ban az osztrákok által volt megszállva. Ráma várkastélyt is a szerb földön, az emlitett sziget alsó csúcsa közelében, mely az ellenség figyelmét elkerülte, szintén a császáriak foglalták el. A hegység, mely a Mlava és Pek folyók között a Duna jobb partjáig levonul, az Ostrava szigeten alól annyira neki fekszik a Dunának, hogy azt félkör kanyarulatra szoritja. A kerekség legszélsőbb csúcsán áll a toronyalaku négyszögü váracs, és ahhoz közel Ráma falu. A vidék előnyössége arra nézve, ki a bal partról a jobb partra átkelni szándékozik, már a régibb időkben ismeretes volt. A Duna itt csak mintegy 1000 lépésnyi széles, és egy sziget Uj-Palánkánál elég téres sánczra, mely az átkelést biztositja. Az osztrákok nem késtek e kedvező helyet fölhasználni, és a szigetet védelmi állapotba tették. Ellenben Ráma valószinüleg és joggal csak a szükségnek köszönheti eredetét, hogy az innenső védpontnak a tulsó oldalon egy másikat szemközt állitson.[5])

Csak miután Rámát az osztrákok megerősitették, ismerte föl az ellenség a hely fontosságát, és minden áron birtokába akarta keriteni. A váracs védelme vitéz kezekben volt. Báró Lo-Presti hadnagy, egy bán-

ságí születésü derék vitéz védte azt 23 emberrel a Belgiojoso (44. sz.) gyalog ezredből.

Junius 28-án éjjel 4000 török 3 ágyúval közeledett csendesen a váracshoz, és még nap följötte előtt, 3 órakor reggel, váratlanul s gyorsan megrohanta.[6])

Lo-Presti hadnagy az eltorlaszolt szük téren előrelátó meggondoltsággal tett intézkedéseket a védelemre, melyet a halhatlan spartaiak csüggedetlenségével volt eltökélve végrehajtani.

A dicső csoport már két óráig daczolt hidegvérüleg a túlnyomó erő ostromával s szakadatlan tüzelésével. Két óráig lövöldözték 12 fontosokból hasztalanul az Uj-Palánka előtti viz-váracsból a Ráma körüli török csapatokat. Ekkor a táborból segélyt akartak küldeni nekik. Négy század gyalogságnak kellett volna hajón átszállnia, hogy a szorult helyzetben levőket az ostrom alól fölmentse. Azonban a vihar oly hullámokat korbácsolt föl a Dunán, hogy az átkelés lehetlen volt. E közben az ellenség fokozott dühvel folytatta az ostromot, azonban minden törekvését a védelmezők erőködése visszaverte.

Esztelen támadásoknál gyakran csak a nagy veszteségek kényszeritik a támadó felet meggondolt intézkedésekre.

Rámánál is az az eset történt!

A vakon ostromló csorda, látva nagy veszteségeit, egyszerre eszélyességre tért. Ágyuit a kapunak szegezte és bezuzta. A keritésben földdel betömött falboltozatokat vettek észre, azokat is áttörték. Halottaikon. — a váracs előtt már 300 halottjuk hevert, — keresz-

tül rontva, az ostrom harmadik órájában utat és végre hat órai ostrom után két rést törtek a váracsba.

Ezt látták Uj-Palánkáról, de többet nem. Még csak nehány dörgés volt hallható, azután a váracs lángba borult, füst boritotta a helyet, és a törökök nem sokára a vidékből eltüntek. [7])

Egy nem sokára Rámára küldött őrjárat a hős védelmezők közől 18-nak sok sebbel boritott s csonkitott hullájára akadt, kiknek nevét, fájdalom, a történelem föl nem jegyezte. A vad csorda levágta fejüket, s fegyverükkel, tarisznyájukkal, tölténytáskájukkal s minden szerelvényükkel magával vitte. Lo-Prestinek s a többinek nem akadtak nyomára. Csak a következő napon (29.) találták meg a mezőkön kettőnek szétszórt testtagjait, és a váracs omladékai alól végre a hős Lo-Presti és a három hiányzó testét is kihuzták. A 21 hős közől 18-at Bánságban, 3-at pedig szerb földön Rámánál temettek el.[8])

Lo-Presti hulláját, melyen nyolcz seb nyoma látszott,[9]) hajón átszállitották Uj-Palánkára, hol katonai díszszel s nagy pompával temették el. Dicső neve azonban emlékezetben van, s nemzedékről nemzedékre száll. Ki még 1848 előtt Uj-Palánkánál a tulsó váracs romjait szemlélte, annak mutogatták sirja igénytelen emlékkövét, mely a rámai hős csontjait takarta. Most már annak is eltünt minden nyoma!

1788 julius végével a törökök az Al-Duna mentében oly tevékenységet fejtettek ki, hogy nem lehetett kételkedni, miszerint a Bánságra vetették szemüket.

Az egész folyam hosszában a Bánság védelmére nézve egy vidék sem oly gyenge, mint Ó-Orsova vi-

déke, az ellenség betörésére egy sem oly kedvező, mint a Cserna völgye, melyhez az uj-orsovai ellenséges sziget-vár kulcsul szolgál. Korábbi időkből az nem volt ismeretlen a törökök előtt, és azért aug. elején elhatározták, hogy Ó-Orsovát megtámadják, hol Papilla tábornok, egy tapasztalt katona, állt az osztrák előhaddal, mely 2 zászlóalj Reiskyból, 1 zászlóalj De Vinsből, 8 század oláh-illyr határőrezredből, a pancsovai vadászokból, 200 Würtemberg dragonyosból és 100 huszárból, összesen 4000 emberből állt. Papillának parancsa volt, hogy ha túlnyomó ellenséges haderő megtámadná, az esetben Mehadia felé visszahuzódjék.

Aug. 7-én korán reggel egy túlnyomó ellenséges hadosztály nyomult át a Csernán, Papilla előcsapatait mintegy 800 ember veszteséggel egész a koromniki szorosból kiszoritotta és elvett tőle 13 ágyut. Papilla közel volt ahhoz, hogy elfogják, azonban Nossak nevü őrmester kivágta.[10]) Erre gróf Wartensleben altábornagy, ki a bánsági hadtest legnagyobb részével Mehadiánál állt, csapatait (10,000 ember) a lassmarei elsánczolt magaslaton, a Cserna jobb partján, hol a Bela-Reka torkollik, összevonta. — Nyolcz nap mulva Jusuf pasa szeraszker 50,000 törökkel magyar földön állt.[11])

Az ellenség aug. 18-ki támadása az osztrák hadállása ellen nem sikerült. A Caplia-hegy birtokára maradtak szoritva, melynek aljában az Orsovára vezető utat elsánczolták.

Minden ponton túlnyomó erővel aug. 23-án a támadást ismételték, mely hat napig inkább hasonlitott ostromzárhoz, mint ütközethez. Csak egy pont ellen, a

bal szárnyon, a Lattermann őrnagy és 4 század német által dicsteljesen védett börsai ágyuház ellen a pecseneszkai dombon 26-án intézett rohamot 18,000 török, de azt is sikertelenül, és az alkalommal a legközelebbi hegycsúcsokról bombázták is az osztrákokat.

Az alatt, mig a császáriakat Lassmarenál mindinkább szoritották, másutt sem maradtak tétlenül.

Hogy az ellenségtől a dunai utat elzárják, Moavacz századost az oláh illyr határőrezred egy századával, 30 határvadászszal és 11 ágyuval Sviniczáról már előbb a „veterani barlang“ megszállására rendelték. Az orsovai csetepaté után báró Stein a Brechainville 25-ik számu gyalogezred őrnagya is zászlóaljával oda küldetett.

Aug. 10-én a törökök 30 sajkát, s 6 czirkáló hajót küldtek a Dunán fölfelé a sánczok megtámadására, azonban 4 hajó veszteségével kénytelenittettek visszahuzódni. Ugyanakkor Zsupanek felől 7000 török, közöttük 1000 lovas, Mehmed Memisch pasa vezérlete alatt nyomult azon pont bekeritésére, mi a császári sereg visszavonulása után semmi nehézséggel sem volt egybekötve; a külső előőrsöket mind hátra kergették, kik most egy eldugaszolt sáncz őrségéhez csatlakoztak, mely sáncz a hegyen kivül egy magaslaton a panikovai út mellett volt épitve. Miután a törökök e sánczot hét napon s éjen át majdnem szakadatlanul bombázták, és még semmi eredményhez sem jutottak, akkor a pasa összehivta csapatait, és minden keresztény főért egy aranyat s egy csellenkát (ezüst jelvény) igért. A hősiesen védett sánczot ötször ostromolták, és csak a hatodik ostromra esett a benne volt csász. csapat, mely

állt 4 tisztből és 412 emberből, a túlnyomó erő áldozatául, hűségét hősies halállal pecsételve meg. Stein őrnagy a hegy legmagasb pontján, hol egy czölöpzettel el látott favár állt, e szomoru esemény tanuja, zászlóalja maradékát (négy századot) gyorsan összeszedte, hogy azzal a barlangba vegye magát, melynek megtartása és védése rá volt bizva.[12])

Miután a barlang ellen intézett ostromok nem sikerültek, — az ellenség eddig nem kevesebb, mint 2000 embert vesztett, — a pasa más eszközhöz folyamodott: megkisérlé alkudozni.

Két ó-orsovai tekintélyes török, kikkel Moavecz ismeretségben volt, éjjel a barlangig lopódzott, s ezt kiáltotta: „Capitane Moavecz Ádám, add át a lyukat, és a pasa szabaddá tesz, és becsülni fog.“ E fölszólitásra haditanácsot tartottak, és miután a barlangban ugy az élelmi, mint lőszerek már hiányozni kezdtek, segély sem volt egyhamar várható, Stein őrnagy, Moavecz és a többi tiszt elhatározta, hogy a barlangot az ellenségnek azon föltétel alatt átadja, ha szabadon elvonulhatnak Fehértemplomba. A védelem 21-ik napján egy tiszt hat vadászszal parlamentairkint a pasához küldetett, ki a föltételeket elfogadta, s azonnal az átvételhez fogott. Janicsárjai és szpahiai kivont karddal két sorfalat képeztek, melyek között a még fönmaradt 700 hős, a nélkül, hogy egyetlen betege volt volna, aug. 30-án kivonult.[13])

A „Veterani barlang“ 1788-ban történt hős védelmének legnagyobb érdeme Voith János akkor tüzérhadnagyot illeti, ki arra önkénytesen ajánlkozott, és ügyesen épitett védmivei, buzditó szilárd magaviselete,

ügyesen irányzott lövései által még az ellenséget is csodálkozásra ragadta, és midőn az átadásnak meg kellett történnie, Memisch pasa a tüzérség parancsnokát be mutattata magának, s kitünő magaviseletét nem győzte eléggé dicsérni. Voith a Terézia-rend lovagkeresztjét kapta, s főhadnagygyá léptetett elő, és mint ilyen, 1789 nyarán az uj-palánkai sánczokban jó szolgálatokat tett.

Ez alatt a mehadiai völgyben a császáriak helyzete mindinkább megnehezedett. Ötszörös nagyobb erő ellen kikellett merülniök. Szükségessé vált a hátrálás, ha a mindinkább összeszoritott és megtámadott hadtest Karansebesseli egyedüli összeköttetését veszélyeztetni nem akarta, mert amaz az Almással már elveszettnek látszott. Hirek, hogy az ellenség Zsupaneknél mindinkább erősb állást foglal, aug. 28-án este Wartensleben altábornagyot arra határozták, hogy hadtesttével a Temes völgybe vonul, hol a teregovai és szlatinai szorosok annyi előnynyel kinálkoztak, hogy az előnyomuló ellenség haladását megakadályozhatja.

Szükséges volt tehát, hogy az ellenség előtt necsak titkolja elvonulását, hanem maga és az ellenség között tért is nyerjen. Az éj kedvező volt az állás kiüritésére, de a következő nap semmi sem biztositotta a hátrálás biztonságát, mihelyt azt a törökök észrevették.

E kétes helyzetben a tábornagy ezerek biztositása végett néhány száz föláldozására határozta magát.

Az út, mely a lassmarei állásból Karansebes felé visszavezetett, közel Mehadiához, a Bela-Reka jobb partjáról a bal partra tér át. Itt a patak és sziklafalak között huzódik Mehadiáig, a Strassovecz tövében, mely

magas, meredek sziklapárkány a Cserna és Bela Reka között. A hegy csúcsát ingatag szikladarabok boritják, honnét függélyes irányban a szoros jól belátható. Wartensleben altábornagy e helyiségre épitette hátrálása biztonságát.

Geppert századosnak a Terzi-ezrednél, ki előbbi szolgálataiból mint egy vadász század bátor s ügyes parancsnoka volt ismeretes, ugyanazon ezredből vállalkozó 100 önkénytessel kellett a strassoveczi hegyről, a mozditható sziklák s kövek lehengeritése által, az utánnyomuló ellenség utját gátolni. A terv sikerülése esetében mit kellessék tovább tennie, azt nehéz, vagy épen nem lehetett meghatározni.

Alapos bizalommal tehát mindent a százados bátorságára, hadi tapasztalataira és belátására biztak.

A seregben a tett intézkedések következtében a visszavonulást biztositottnak hitték ugyan de egyszersmind elveszettnek az osztályt, mely az egész hadtestet megmentendő vala. Midőn Wartensleben auguszt. 28- és 29-ke közötti éjjel lassmarei állását elhagyta és seregeit csendben Mehádián keresztül vezette, Geppert százados 100 önkénytesével a strassoveczi csúcsot elfoglalta. Minden ember 100 töltényt és négy napra kapott kenyeret.[14])

Alig szürkült, a törökök már utánnyomultak. Nem levén előttük gát, gyorsan értek a strassoveczi meredély alá. Most azonban egyszerre kövek s sziklák gurulnak le, és megakadályozzák, — habár a cselnek a hézagos sorokban utánnyomuló ellenség ellen nem volt a remélt hatása, — egy időre előhaladását. Most az történt, mi előre volt várható. Több száz török a hegy el-

len fordult, megkerülte, és a megmászható túloldalon a csúcsnak rohant.

Geppert százados mostantól kezdve megbizatását végrehajtottnak tekintette. Mit ezután kellett tennie, a nehezebb, az nem volt parancsolva.

Ez alatt a török csapatok a Strassovecz alatt föltartóztatlanul nyomultak a völgyben előre, mig amazok mind közelebb jutottak Gepperthez. A törökök első rohamai hevesek voltak, azonban a kis csapat hihetlen vitézséggel verte vissza azokat. Valahányszor közeledtek, mindannyiszor szuronyszegezve nyomta vissza őket. Geppert szándékosan használta a szuronyt, minek kettős haszna volt. Először a rohanók hevét megtörte, másodszor a lőkészletet későbbre kimélte. A támadás lankadó ismétlésekkel egész nap tartott, a nélkül, hogy általa valami eredményhez jutottak volna. Naplemente után az ellenség megszüntette támadásait, de Geppertet bekeritve tartotta.

Hogy a bátor kis csapatot meg lehessen menteni, azt még azon éjjel kellett megkisérleni.

A halogatás minden percze messzebb szakitotta a kis csapatot a hadtesttől, és Geppert állása tarthatatlan volt. Nem tekintve az egész napi ellentállás által okozott kifáradást, Geppert elhatározta, hogy csapatát további támadásoknak ki nem teszi. Éjfél tájban, midőn a török táborban mély csend uralkodott, csapatát tömeggé alakitva, melynek közepében sebesülteit vitette, az ellenségnek előtte leggyengébbnek látszó pontján, honnét ha terve sikerül, egy közel fekvő erdőbe juthatott, keresztül vágta magát. A merész támadás által fölrezzentve, a törökök fegyverhez kaptak, de

Geppert merénylete oly vakmerőnek tetszett nekik, és a megszökött kis csapatot oly biztos prédájukul tartották, hogy egyelőre nem is üldözték.

És ha meggondoljuk Geppert és csapata helyzetét, csakugyan kevés reményünk lehet, hogy menekülnek.

Geppert a közel erdőt hamar elérte. Az erdő sürü volt, és a kis csapat nem haladhatott valami gyorsan előre, de a sebesültek iránti testvéries gondoskodás és az együttmaradás ösztöne sem engedték, hogy utjukat gyorsan folytassák az erdőben, melynek irányát ugy sem ismerték. Reggel felé, midőn már hajnalodott, a sziklás Csernavölgyben, közel a mehadiai fürdőkhöz, találták magukat. De képzelhető meglepetésük, midőn egészen váratlanul észrevették, hogy Mehadiát már a törökök elfoglalták. Alig maradt annyi idejük, hogy a folyó balpartját s onnét a legközelebbi erdő szélét érjék el, melynek sürüsége eltakarta őket.

Geppert százados most csapatát mélységeken keresztül az erdővel boritott sziklás hegygerinczeknek vezette, mely a Cserna balpartján a Bánságot Oláhországtól elválasztja. Öt napig haladt kitüzött terve végrehajtásán, a fáradság minden nemével küzdve. Nappal mélységekbe rejtőzve, a járatlan ösvényeken csak éjjelenkint vezette csapatját. Folytonosan a hegygerinczneknek tartott, melyen már lovát sem vihette magával. A törökök folytonosan körülvéve őt, nyomában voltak, és ha imitt amott el is vesztették nyomát, a velük volt nagy kutyák segélyével ismét rá akadtak.

Lőkészletük fogyni kezdett, kenyerüket már fölemésztették. Némi rosz sajt, mit egyes szétszórt kuny-

hókban a pásztoroktól erőszakkal kellett elvenniök, a szükölködőknek nem volt elégséges. Kényszeritve voltak makkal és gyökerekkel táplálkozni. Több napig a szomj gyötörte őket, és a vad tájakon tüzzel nem enyhithették a lég zordonságát, nehogy az ellenség előtt elárulják magukat. Lábbelijük sem volt már, lábukon a sziklák s tövisek sebeket hasogattak, köpenyeiket s tarisznyáikat, e védszereiket az éj hidege ellen, kellett arra használniok, hogy lábaikat a hegyes kövek ellen megvédhessék. Aggasztó helyzetük annál magasb fokra hágott, minél magasbra jutottak a hegygerinczen, minél zordonabb lett a vidék. Éhség és sebek által kinozva, az uton több veszté életét. Még nehány nap, valamennyit hasonló sors érte volna. Ekkor Geppert elszánta magát, hogy Oláhország egy lapos vidékére Tismanának leereszkedik, ott csapatát kipihenteti, és kalauzt fogad. Ovatosság és erőtetett menés által sikerült ugyan neki az utána nyomuló ellenség figyelmét kikerülnie, de most uj nehézségre bukkant, a nép ellenszenvre.

A hegyekben, a pásztoroktól erőszakkal elvett csekély élelmi szerek miatt, Geppert uj ellenségeket szerzett magának. Igéretekhez, fenyegetésekhez, erőszakhoz kellett nyulnia, hogy Tismana közelében csak a legnélkülözhetlenebbet, egy az utat vezető kalauzt kierőszakoljon, különben minden várakozása daczára előbbi küzdelmei ugyanazok maradtak. Sőt a nép nyomukat elárulta, és a törökök ismét üldözőbe vették.

A milyen volt utjok a Cserna völgyéből föl- és Tismanának lefelé, olyan volt az innét azon hegygerinczenek, mely Oláhországot Erdélytől elválasztja. Nappa-

lonkint hasadékok ba hucták meg magukat, és csak éjjelenkint haladhattak fáradalmasan tovább, halottaikat hátrahagyva. — Igy érték el végre a Mararia hegyen azon pontot, hol Bánság, Erdély és Oláhország határszéle találkozik, honnét nem sokára Guguhoz értek, hol a törökök osztrák czirkáló csapatokat gyanitva, a további üldözéssel fölhagytak.[15])

Geppert százados innét a Sarkó hegyen át a Temesnek ereszkedett le, hol Wartensleben hadtestét találni remélte.

Mindjárt a mehadiai völgyben aug. 7-én történt események elején a Zimonynál táborozó hadsereg zöménél jelen volt császár és Lascy azt aug. 12-én Zimonyból Ó- és Uj-Banovczehoz, azután pedig a Dunán át ismét Fehértemplomhoz vezették. Innét Karansebes felé huzódtak, hová augusztus utolsó napján megis érkeztek. Szept. 3-án Szlatina és Ilova között foglaltak állást. Wartensleben altábornagy aug. 29-én, azon napon tudniillik, melyen lassmarei állását elhagyta, a Vécsey vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló utóhad dicsőséges verekedése által fedve, Fönesnél szerencsésen foglalt állást, honnét szept. 1-én egy kedvezőbbre, Armenishoz ment át, és 3-án a Kimpu fominál táborozó főssereggel egyesült.[16])

Az egész seregben Geppert kisded, és mint hitték, elveszett csapatára nagy aggodalommal gondoltak. Végre kibékültek a gondolattal, hogy csakugyan elveszett, miután hirét sem hallák. Végre szept. 10-én a sereg zömének háta megett megjelent a temérdek küzdelem által fölismerhetlenné tett, és felényire lefogyott kis csapat.

A császár a századost, ugy a mint volt, látni kivánta, és elbeszéltette magának a csapat viszontagságait. A hősben József helyes tapintattal, az atyát jutalmazta meg. Geppertnek két fia már tiszt volt a császári seregben, a többi négynek, kik még neveletlenek voltak, a bécsujhelyi katonai intézetben jelölt ki helyet, hogy atyjuk dicső nyomdokába léphessenek.[17])

Ez esemény után nehány napra, szept. 14-én a császár elhatározta, hogy az ellenséget Szlatinánál megtámadja.

E végből a bal szárnyat Lascy tábornagyra, a jobb szárnyat Wartensleben altábornagyra bizta, a közepet ő maga vezényelte. Mig Wartensleben az ellenséggel heves harczba volt keveredve, a török sereg egy része, hogy a császáriak bal szárnyát megkerülje, elfoglalt egy magaslatot, melyet Lascy megszállni elfeledett. E körülménynél fogva a császár jónak látta csapatait a Karansebes háta mögötti erős állásba visszavezetni, remélve, hogy az ellenséget a hegyekről lecsalja, és kedvezőbb ponton csatába keveri.[18])

Azonban másképen történt! Egy közbejött szerencsétlen esemény a tervet meghiusitotta.

Zivataros sötét éjben, 1788. szept. 20- és 21-ke között, Karansebes és Lugos között Szakul falunál útközben császáriak találkoztak és egymásra tüzeltek. Hire futott, hogy az egész török sereg előnyomul. A császáriak egy része vad rendetlenségben megfutott. József császár, ki a főcsapatok egyike előtt könnyü kocsiban ment, azonnal a legközelebbi lóra pattant, hogy a futamodást meggátolja, de hiában, ő maga is saját csapatai kereszttüzébe bonyolódott, és a futamo-

dók magukkal sodorták. Végre sok tévelygés után, egészen kimerülve, ismét megtalálta seregét, hol megtudta, hogy az alatt unokaöcscse Ferencz főherczeg is hasonló veszélyben forgott, és csak gr. Kinsky segéde lélekjelenlétének köszönheti menekülését.[19]) Midőn nappalodott, a sereg a történteken épen ugy csodálkozott, mint a törökök, kik mintegy 1000-en a császári sereg visszavonulását követték, és kiknek e zavar következtében sok mindenféle málha, lőkészlet, több ágyu, és a hadi pénztár is kezükbe esett.[20])

Kedvetlenül és betegen tért vissza a császár Bécsbe, mig ellenben a császári sereg Lugosra vonult.

Az utóbbi események közben jelentékeny török czirkáló csapat a Duna több pontján keresztül tört, és Uj-Palankát, Kubint, Pancsovát megszállta,[21]) honnét Bánság lakosai között rettegést és félelmet terjesztett el. Szept. 10 től 13-ig több ezeren, leginkább németek, a tartomány déli részéből északra Temesvár on túl menekültek. Több falut, nehány közel fekvő bányatelepet, valamint Fehértemplom[22]) törzshelyet és mezővárost, melynek lakosai a törökök iránti félelemből szintén menekültek, fölgyujtottak. Versecz is a lángok martaléka lett volna, ha 70—80 bátor férfi nem szövetkezett volna, hogy a város védelmére visszamarad. Parancsnokokul és intézkedőül bizonyos Hennemann Jakab nevü lakost választották maguk közől, kinek engedelmességet fogadtak és azt hiven megis tartották.

Emlitett bátor férfiak, kiknek Versecz akkor megmentését köszönhette, a helyet körülsánczolták és őrt álltak abban. Valahányszor törökök mutatkoztak, a kö-

vetkező cselhez folyamodtak; több dobbal és trombitával lármát ütöttek. A törökök nagy haderőt sejtvén, mindannyiszor sebtében visszavonultak.[23])

A derék védelmezők közől többen jutalmul érmet kaptak, mások életfogytiglan az 1 frt 10 kr. fejadótól lettek fölmentve. Vezetőjüket, a tapintatos Hennemannt pedig, ki az egészet intézte, József császár magyar nemességgel ajándékozta meg.

E czirkálások egyike alkalmával, a már előttünk ismeretes Memisch pasa e kerületnek alkalmasint román lakosait mindenféle igéretek által részére csábitani szándékozott, legalább a következő fölhivás (Bujuruldi,) mely az Oraviczához közel fekvő Vranj nevü falu lakosaihoz volt intézve s 1788-ban keletkezett, olyasmit gyanittat. Emlitett fölhivás magyar fordításban igy hangzik:

„Ki jelenleg Vranik (?) falu knéze vagy, és ti rajáhk, kik ott vagytok, legyetek üdvözölve, kikkel ezt közöljük:

„Ti fönemlitett rajáhk hozzám jöttetek, és egy bujuruldi kibocsátását kértétek, oly tartalommal, hogy ti a magas porta iránt engedelmességet tanusitni, a törvényes fejadót fizetni akarjátok, és bünbánólag kegyelemért esedeztek. És miután a magas porta dicsőségéhez és igazságosságához nem volna méltó, a rajáhk ily módon esedező seregét, kik fejadót fizetni, s magukat alávetni készek, kegyelemben nem részesiteni, annak okáért tehát, azon föltétel alatt, hogy csak saját becsületetek, vagyonotok és családaitok miatt aggódtok, és csak saját szükségleteikről akartok gondoskodni, pardont kaptok, és részemről azért irtam ezt a bujuruldit, s adtam ki nektek, hogy lakhelyetcken csendesen vi-

seljétek magatokat, és a rend s béke ellen ne vétkezzetek, azután azért, hogy senki, sem a katonák, sem senki más vagyonotokat s biztonságtokat ne bántsa. Ha Isten ugy akarja, e bujuruldi megérkezésekor a fönnebbi módon cselekedjetek, és az ellenkezőtől tartóztassátok magatokat. 1203 (1788. Kr. u.) Moharem 4-én. Pecsét. Mehmed Memisch az ő (Isten) szolgája.“

Mehmed neve körül a hét alvó: Jamliha, Masliha, stb. neve van irva Kitmér nevü kutyájukkal.[24])

Lehet hogy azonban, mivel az ellenség erejét az osztrák sereg ellenében csekélynek látták, vagy pedig mivel a bánsági románok az utóbbi török háboru idejében már inkább czivilizáltak voltak, a török minden izgatása daczára az egész hadjárat alatt, nehány kisebb rablást kivéve, egészben véve meglehetősen semlegesen viselték magukat.

Szerencsére, a törökök más oldalról rosz hireket kaptak hadseregük részei helyzetéről, és mivel ezen kivül még egy orosz sereg érkezésének is hire terjedt, Jusuf szeraszker elhatározta, hogy Bánságot egészen kiüriti. A helyett tehát, hogy előbbre nyomult volna, előbb Karansebest lerombolta, és seregeit lassankint Ó-Orsovánál a Dunán átszállitva, visszavezette.

Csak az uj-palánkai és pancsovai erődítmények voltak még az ozmanok kezeiben. De azok is nem sokára elestek. Harrach tábornok 2000 emberből álló seregosztálylyal, mely a Pálffy János és Esztcrházi Miklós magyar gyalogezredekből állt, volt ez erődítmények visszafoglalására kirendelve.

A Harrach tábornok által oct. 19-én az uj-palánkai sánczok ellen intézett támadás alkalmával az

ottani vidékkel ismeretes Lipthay Antal őrnagy kimutatta a helyet, hol az akkori kis vizállásnál az ellenséges sajkák kiköthettek. Azonnal 500 Pálffy ezredbeli küldetett ki, hogy a sajkákat elkergessék, mi annyira sikerült, hogy az azokon volt janicsárokat a sánczoktól elvágták, melyekbe a szipahik vetették magukat. A helyet három napig bombázták, mig végre oct. 21-én reggel Harrach vezénylete alatt az ellenség által elfoglalt kaszárnya ellen főtámadást intéztek, mely alkalommal Harrach alól a lovat kilőtték. Lipthay őrnagy csapata egy része által a sánczot megtámadtatta, az ágyukat személyesen vezette elő, azután leszállt lováról, az ácsokat összegyüjtötte, és csapata másik részével maga támadt. Az ostromot kétszer ismételte, de siker nélkül, és csak a harmadik támadás után sikerült a sánczot elfoglalnia, mely alkalommal Ziggan százados 300 önkénytessel különösen kitüntette magát. Lipthayt e vitézségeért a Terezia-rend lovagkeresztjével tüntették ki. A győzelem 150 ember életébe került, azok között e következő főtisztek: Szlávy, Stupart, Ránaky, Gosztonyi és Pinke.[25])

Nehány napra ez esemény után Harrach egy 52 hajóból álló ellenséges hajóhadat tett semmivé, mely alkalommal egy a nagyvezirhez fontos sürgönyöket vivő pasát fogott el, elvett 4 zászlót, 1 hatfontos és 2 hajóágyut, egy sajkát, 18 szállító hajót temérdek lő- és élelemszerrel, és ezzel az egész területet Moldovától Pancsováig az ellenségtől kitisztitotta és megszállta. A Pancsova ellen oct. 23-án intézett támadást gróf Nauendorf alezredes vezényelte három osztály

Wurmser-huszárral. Megrohanta az ellenség utóhadát, és elfoglalta Pancsovát, mely alkalommal a török parancsnok Memich pasa halálos sebet kapott.

Bánság védelmére Clerfayt táborszernagy parancsnoksága alatt 30 zászlóalj, 12 gyalog-, és 28 lovas század, összesen 20,000 gyalog, s 8500 lovas maradt hátra, kiket Pancsova és Szászka között egész Mehádiáig, azután innét Lugosig és Temesvárig szállásoltak szét, a fősereg pedig oct. 26-án Opovánál átkelt a Dunán Szerémségbe, hol téli szállásra huzódott. E szerint az ez évi hadjáratot october végével befejezték.[26])

Az ez évi hadjárat nem kevesebbe, mint 70 millió frtba és 40,000 ember életébe került, 25,000 ember pedig betegen feküdt a kórodákban. A hadsereg kiegészitéseül a magyarok parancsot kaptak, hogy ezredeik mindegyikéhez 400 embert állitsanak. A hadsereg élelmezésére minden lakos, a nemességet és papságot sem véve ki, birtokához aránylag bizonyos mennyiségü gabonát fél piaczi áron, a királyi magtárakhoz szállitva, tartozott adni, oly föltétel alatt, hogy az ár fele a beszolgáltatáskor kész pénzzel, másik fele pedig a béke helyreállitása után évenkint $4\frac{1}{2}$ %-al fizettetik ki. A hadi költségek viselésére minden polgári hivatalnoktól, még a nyilvános tanitókat sem véve ki, fizetésükből ahhoz aránylagosan minden száz után 6, 7, 10, 12—15 száztóli levonatott.[27])

Mindebből az illetők jó szántukból semmit sem teljesitettek!

A hadnép kiegészitését hurták halasztották, a hivatalnok zugolódott és panaszkodott a levonás miatt,

az ellenszegülő földbirtokosok magtárait s vermeit erőszakkal fölszakgatták, és a gyülésekben rájuk kirovott gabnamennyiséget a kormány költségén a királyi magtárakba szállitották. A sok zsarolás, a birtokosoknak s jobbágyoknak okozott károk a nép türelmét kimeritették, sőt több helyütt mozgalmakat idéztek elő.[28])

Ily körülmények között és a fegyverszünetre támaszkodva, a császár azt parancsolta, hogy a seregek télen át teljes nyugalomban hagyassanak, sőt a fegyverszünetet 1789. april haván túl is kiterjeszteni szándékozott.

Mivel Lascy folytonos betegeskedése ürügye alatt, vagy inkább balszerencséje miatt a fővezérséget letette, József császár a Szerémség és Bánság között öszpontositott fősereg vezényletét a 78 éves gróf Hadik András tábornagyra s a bécsi haditanács elnökére bizta, ki apr. 27-én Bécset elhagyta, és maj. 4-én Futakra érkezett.

Több körülmény által indittatva, a császár már máj. 2-án adta ki a parancsot, hogy a fővezér a Dunát Zimony és Ó-Orsova között haladéktalanul, de csak könnyeden erősitse meg, a többi alkalmazható sereget pedig Karansebesnél vonja össze. Gróf Hadik e szerint maj. 8-án a kapott parancs végrehajtására szükséges intézkedéseket megtette. A Bánságban Jabuka, Pancsova, Kubin és Uj-Palánka fedezésére 6 zászlóaljat, 26 lovas századot, azután a Moldova, Zsupanek és Mehadia közötti vonal védésére 4 zászlóaljat hagyott hátra. Miután most már a szerémségi hadtest 26 zászlóaljból s 53 lovas századból, a bánsági 28 zászlóaljból s 44 lovas századból állt, Szerémségből

16 zászlóalj s 33 lovas század, Bánságból 18 zászlóalj s 24 lovas század mehetett Karansebesre. A hadmozgósitás, melynek mielőbb meg kellendett történnie, Bánságban Clerfayt táborszernagyra bizatott.

A csapatok máj. 14-én kezdtek indulni, és 20-kán az utolsók keltek át a Dunán. A főhadiszállás, mely 17-én hagyta el Futakot, 20-kán szintén Opovára érkezett.

Már 21-én a sereg 5 hadoszlopban indult meg Fehértemplom felé. Az utolsó hadoszlop 25-én kelt ki opovai táborából, és 31-én érkezett a főhadi szállásra Fehértemplomra, hova az első oszlopok 25-, 26-, 27- és 29-én érkeztek meg. A Bánságban mozgósitott seregből 2 zászlóalj gyalogság és 8 lovas század Wurmser-huszár szintén a táborba érkezett.[29])

Fehértemplom azon fensik tövében fekszik, mely Krucsiczánál kezdődik, és a Nera- s Karas folyók között terül el. Majdnem órányira a Nera jobb partjától e fensik meredélyesen szakad meg, és bekeriti a hosszu völgy sikságát, mely nagy hadtesttek táborozására alkalmas. A most már ideérkezett csapatok csatarendben álltak Fehértemplom előtt a Vracsevgaj és Kusics közötti irányban. A pihenés első napjaiban az azon irányban fekvő utakat kijavitották, melyeken a táborzó hadtesttek mozdulandók valának, mely utak voltak Fehértemplomtól Karansebesig, Karansebestől Mehadiáig és Fehértemplomtól az Almáson át szintén idáig.[30])

A táborhelyeket szintén meghatározták.

Greovaczon, Gorujánát a Karas mellett, Kölnikonát a Bergava völgyben, és Prebulonát a Boganison, tehát öt hadmenetben lehetett Karan-

sebesig jutni. Innét a Szlatina és Ilova között fekvő táborba Mehadiáig a Fönes és Ruszka közötti hegyeken és a teregovai magaslaton át, tehát négy hadmenetben volt a mozgás lehetséges. A legfárasztóbb volt Almástól Mehadiáig. — A hegygerincz megmászása a Nera és Duna között Szászkánál épen oly fáradságos és nehéz, mint az elindulás az Almáson a stancsilovai őrháznál. Fehértemplomtól a mozgás a Neravölgybe Szászkánál; a dilfa balanti ormon, a bussivai völgybe Dalboseczen, Borlovenen és Petniken át, tehát hét hadmenetben történhetett Mehadiáig.

A császár ez intézkedéseket tökéletesen helyeselte, és még csak arra figyelmeztette a főhadvezért, hogy a fáradságos szoros utat, Rudariától az almási völgyben a Duna völgyeig, annyira kiszélesittesse, hogy azon esetben, ha a törökök Mehadia ellen valamit merészelnének, azokat Petniknél nemcsak homlokban, hanem a nyitandó uj uton hátban is megtámadni lehessen.

Mehadiát tehát Karansebestől 4, Fehértemplomtól csak 7 menet után lehetett támogatni. Hogy tehát a Fehértemplomnáli kényelmes táborozás előnyét a legfenyegetettebb ponttóli (Mehadiától) távolság hátránya által ne veszélyeztesse, Hadik seregének egy osztályát Almás felé ugy előre akarta tolni, hogy az Mehadiától épen oly távolságban állna, mint Karansebeshez. Erre vonatkozólag herczeg Waldek altábornagy jun. 24-én kapta meg a szükséges rendeletet, és 2 zászlóalj Károlyi, 2 zászlóalj Eszterházy és 1 osztály Wurmser-huszár osztatott be hozzá. Ez osztály jun. 26-án reggel indult ki Fehértemplomból, és 29-én kirendelt ál-

lására ért. — Két osztály huszár Bozovicsot szállta meg, hol már 1 zászlóalj Deutschmeister állt. Innét egy osztályt Rudariára küldtek, hogy a Toplez, Ó-Orsova és Ogradina felé vezető szoros utakat őrizné, egy másik osztály pedig Borlovenbe ment, hogy Mehádiával összeköttetésbe lehessen jöni. Két zászlóalj gyalog és négy osztály huszár a stanesilovai őrháznál, két zászlóalj a Maria-hó csucsán állt. Utóbbiaknak különösen az volt föladatuk, hogy azon utakat fedezzék, melyek Moldovába, és Sikeviczán át a Duna völgyébe vezetnek.[31])

Clerfayt táborszernagy már jóval előbb jelentette, hogy a törökök Orsovában a fegyverszünet megtartására nem érzik magukat kötelezetteknek, miután a viddini pasától, és nem a belgráditól függnek. Ily magyarázat arra mutatott, hogy a törökök a fegyverszünetet nem szándékoznak megtartani. És csakugyan jul. 3- s 4-én eleségrablás végett a zsupaneki völgybe törtek, berohanásukat 2500 emberrel fedezvén, kik Kladovából jöttek, és sajkákon átmentek Ó-Orsovára. Clerfayt táborszernagy, ki Mehadia és Karansebes között csak Slatina háta megett juthatott volna a czélnak megfelelő álláshoz, kinek tehát az el ő nyomásra, melyet ott netalán szenvedne, Erdélytől elszakitva, Temesvárra és Aradra kellett volna sietnie, hogy azon pontokat megtartsa, a fővezértől kért utasitó parancsokat.

Hadik jul. 18-án valamennyi hadtesttre vonatkozó utasitást adott ki azon esetre, ha az ellenség nagy erővel törne elő Mehadia felől, és különösen herczeg

Waldek altábornagy a Moldovánál levő hegy megtartására utasittatott.

Ez utasitó parancsok szerint a Margánál álló csapatok (6 zászlóalj, és 6 osztály huszár) Erdélybe nyomulnak.

Clerfayt táborszernagy gyengébb ugyan, hogy sem egy Mehadia felől nyomuló nagyobb haderőt sikerrel megtámadhatna, azonban mégis Ilovánál, vagy Fönesnél is, Vécsey vezérőrnagy csapatait kell bevárnia és magához vennie. Megtörténvén a csatlakozás, Karansebes előtt kell tartania magát mindaddig, mig a Fehértemplomnál összegyült hadtest, mely azután Greovacznak indul, Karansebesnél megérkezik, hogy vagy ott, vagy Lugosnál az ellenséggel szembeszállhassanak. Ha mégis Clerfayt Karansebes előtt nem tarthatná magát, akkor Lugosra, vagy szükség esetében Lugosról a Temesnek lefelé addig kell huzódnia, mig azon hadtesttel találkozik, mely ezen vonalban Verseczen és Dentán át a Temesnek fölfelé nyomul. Ha az egyesülés igy megtörtént, akkor a hadsereg ott támad, hol az ellenséget találja.

Herczeg Waldek altábornagy hadosztályával az Almásnál és Stancsilovánál, mint szintén ifjabb Lilien vezérőrnagy a Moldova és Uj-Palánka közötti csapatlánczczal, meddig lehetséges, az átalános hadmozgásban részt nem vesznek. Ha azonban e hadosztály kényszerittetnék állása elhagyására, tehát akkor menjen Fehértemplomra, és foglaljon állást a Karas jobb partján. Az uj-palánkai erős sáncz, melyet a Duna foly körül, és nyolcz napra elegendő élelemmel van ellátva, ennyi időre önállóan is magára hagyható. De ha az ellen-

ség azon vidékben oly jelentékeny számmal mutatkoznék, hogy herczeg Waldek összevont hadosztálya hátrálását a tartomány belsejébe folytatni kénytelenittetnék, az esetben az uj-palánkai sáncz is elhagyandó.

Ha az volna az ellenség szándéka, hogy egész erővel a felső Klisuron keresztül Fehértemplom ellen nyomul, tehát az ottani hadtest a Karas megett foglal állást. Csak legvégső esetben mennek azután Waldek és Lilien is oda. — Ha pedig, ugyan akkor Clerfayt táborszernagyot is nyomná az ellenség Mehadia felől, akkor a Temes jobb partján lefelé huzódva, a Fehértemplomnál álló hadtesttel egyesülend.

Ha a Fehértemplomtól Lugosra huzódó hadtest vonulása közben nemcsak Waldek, de Reisky altábornagy is pancsovai állásában megtámadtatnék, akkor a kettő hadosztálya egyesül. Ha itt nyomulna elő az ellenség túlnyomó erővel, akkor a fő hadtest Lugosról visszatér.

Herczeg de Ligne táborszernagy hadteste Zimonynál (20 zászlóalj és 17 huszár osztály) minden esetben önállólag tarthatja magát.[32])

Ezekből állt az utasitó rendelet a bánsági valamennyi hadcsapatra nézve. Azonban herczeg Waldek és Lilien a moldovai hegy megszállása és a Duna elzárolása végett még külön utasitásokat is kaptak.

Egy Lattermann-zászlóalj elfoglalja a Babakajt.[33])

Három hat fontos ugyanazon zászlóalj kellő fedezete alatt, balra a főállomástól helyezendő el, honnét az ellenséges hajók még lőtávolba esnek.

Egy Pálffy zászlóalj a vranovaczki hegyet foglalja el; előtte a siroviczi mezőn egy Lattermann-zászlóalj foglal helyet. Az őrhelyeket spanyol lovasok fedezik.[34]) Azok állása már a helyfekvés által annyira biztositott, hogy hadműtani segélyt nem igényelnek. Csak ott, hol a Dunavölgyből Dolnja Lyubkova felől az Alibégre a nehéz bejárás kocsiuttá változik, épitendők ágyutelepek, hogy netalán a hegyre fölfelé jövendő ellenséget kartácslövésekkel lehessen fogadni.

Az alibégi meredekség tövében, mintegy 1500 lépésnyire Babakajtól, a hegyfalak a Duna bal partjától annyira viszahajolnak, hogy egy zártkörü üteg fölállitását igen elősegitik. Ide 6 hatfontos állitandó föl, honnét a 140 ölnyire fekvő Duna kényelmes lőtávolba esik. E telepet 100 önkénytes az Alibégen álló zászlóaljból fedezendi, kik addig védelmezik magukat, mig lehetséges, azután az ágyukat a Dunába sülyesztik, és a hegyre másznak.

A sikeviczai völgyet s a hegygerinczre vezető utat a bal szárny biztositása végett 4 németbánsági és 2 oláhillyr határőrezredbeli század Gornját es Dolnja-Lyubkovát, azután Berzaskát a Branovaczky szabad csapat 3 százada foglalja el. E hadosztályok visszavonulása a vranovaczki hegy és a Mária-hó csúcsa felé, Szászkán fölül történik.

Hogy ez állás jobb szárnya is Babakaj és Alibég között biztositva legyen, Lilien vezérőrnagy a Moldova és Divics közötti sikon 2 század Wurmser-huszárt és 4 század Harrach-dragonyost álllitand föl.[35])

E rendeletek következtében Lilien vezérőrnagy a csatárlánczot Divicstól kezdve a Duna hosszában Ali-

bégig és igy tovább egész Berzaszkáig azonnal fölállitotta. Waldek herczeg pedig Stancsilovától kezdve a Maria-hó hátgerinczén kapcsolta magát e csatárlánczhoz.

A belgrádi pasa által épen azon időtájt ismételve tett biztositások következtében, hogy a Bánság határszéle egész hosszában a fegyverszünetet nem fogják megzavarni, Hadik tábornagy gróf Vécseynek a béke legszigorubb megtartását és minden ingerkedésre szolgáló alkalom kikerülését hagyta meg; a czirkáló őrök ne mutassák magukat a hegyen, honnét az orsovai szigetbe láthatni; az élelmiszerek beszerzése a zsupaneki völgyben az ellenség kisebb csapatai által, eltürendő, a szabad csapat az előőrsről visszahuzandó, s más csapatok által helyettesitendő.

A legnagyobb engedékenység mellett a békét nem véletlenség által, hanem tervszerüleg a kellő időben szándékoztak félbeszakitani.

Azonban Vécsey vezérőrnagy már jun. 16-án jelentette, hogy minden iparkodása hasztalan, mert már 15-én 200 szipahi kényszeritett egy osztrák őrséget a bratinai magaslat (Koramnikhoz közel) elhagyására; másnap reggel pedig 400 szipahi az Erdődy-huszárezred egy tiszti őrjáratát támadta meg, s azt a támogató osztálylyal együtt, viaskodva nyomta vissza Toplezen keresztül egész a csaplai hegy aljáig. Midőn itt a törökök egy egész huszár-századot csatakészen találtak, visszafutottak. Két huszár és 7 ló maradt halva, 3 huszár s 3 ló megsebesült.

Csak a mehadiai völgyben fölállitott császári előhad kimért s kitérő magatartásának tulajdonitandó,

hogy a fegyverszünetet, melyet minden szertartás nélkül kötöttek, szintén a szokásos fölmondás nélkül is élénk ellenségeskedés nem váltotta föl. E hó végéig tehát nyugodtan maradtak, azonban mégis a foglalt állás biztositása végett az Erdélybe indult 6 zászlóalj s 6 huszár század visszaparancsoltatott.

Gróf Hadik fővezér, bármint nyomták évei száma s régebben kapott sebei, mindamellett késznek látszott tettdús életének végső erejével a hadjárat czélját kivívni, és Belgrádot elfoglalni. Jul. 22-kén még azon előleges tervet tudatta, az átkelés Belgrádba mikint volna előkészitendő s végrehajtandó, és a Bánság s Szerémség összeköttetése biztositása végett mi volna teendő, azután mikint lehetne a várt megrohanni, a külvárosok s viziváros megtámadása mikint volna intézendő, hogy a felső vár ostromlását meg lehessen kezdeni.

Ez alatt a császárt a nagy fontosság, melyet a Belgrád ellen intézett vállalkozásnak tulajdonitott, annak sikere miatt aggodalmassá tette.

A hadsereg nagy nehézségeknek nézhetett elébe. A fővezér, agg korában, nehéz betegségéből még mindég ki nem épülve, összeroskadt volna. E tekintetekből kiindulva, József elhatározta, hogy Hadikot visszahivja, és a fővezérséget báró Laudon Gedeon tábornagyra bizza, ki aug. 1-én Ó-Gradiskán a császárnak jul 28-ról kelt következő kéziratát kapta:

„Miután Hadik tábornagy egészségi körülményei s annak sulyos következményei, melyeket kiállott betegsége hátrahagyott, veszélyeztetés nélkül nem engedik, hogy a Belgrád ellen intézendő harcz fáradalmai-

nak magát kitegye, és még kevesebbé volna remény, hogy azt a harczot bevégezhesse, indittatva érzem magamat, nevezett tábornagyot ide a haditanácshoz visszahivni, s küldöm e hadfit, jelen irásommal megkeresve önt, hogy e hadsereg vezérletét átvegye, melyhez azon csapatok is tartoznak, melyeket Tót- és Horvátországból is ahhoz csatolhat.“

„Ön tehát egyedül fogja mint en Chef az egész Belgrád elleni vállalatot vezetni, és nem tehetném, hogy annak foganatositását inkább biznám másra valakire, mint önre édes tábornagy, ki bizalmamat teljes mértékben birja, s arra ugy a hadsereg, mint egész közönség részéről érdemes.“ [36])

E szerint valamennyi császári hadtest, Likától kezdve egész Mehádiáig, egy győzelemhez szokott fővezér kezében volt.

A törököknek e hó elejétől üzött folytonos ingerkedései a mehadiai völgyben Vécsey vezérőrnagy állása ellen Clerfayt táborszernagynak nem egy aggodalmat okoztak. Ez ingerkedések szükségessé tették, hogy a fővezér azon osztály helyzetét pontosan szemügyre vegye, és az szolgált tevékenységének első tárgyául.

Már aug. 1-től kezdve Vécsey több oldalról Mehadiáról azt a hirt kapta, hogy 14,000 török, legnagyobb részint lovas, Csemetznél megérkezett. A következő napokban e hirt semmi mozgás sem igazolta, és még az Allionra kiküldött czirkálók sem tudtak valami bizonyost mondani. Azonban a 4-én visszatért őrjárók jelenték Vécseynek, hogy az ellenség gyors menetben közeledik Ó-Orsova felől. Mindjárt nem sokára

2000 szipahi a Mehadia előtti elsánczolt állást kisérlé megtámadni, azonban az ágyuk s határvadászok elől nagy veszteséggel kénytelenek voltak hátrálni. A szipahik első támadása visszaveretett ugyan, de nem sokára a törökök oly haderővel nyomultak előre, hogy az egész állást körülkeritették, és 6000 emberrel homlokba álltak.

A határvadászokat a jobb szárnyon a janicsárok támadták meg: egy másik csapat a Bela-Rekán a balszárnynak sietett,[37]) és egy harmadik a Jenelicza-hegyen át az osztrákok állását hátba akarta keriteni. Ez ellen két század indult ki egy ágyuval. A taraczkok hatásos tüze a balszárnyon a janicsárokat a hegynyilásokból kikergette, és V é c s e y állása kétes védelménél fogva elhatározta, hogy az ellenséges túlnyomó erőt gyorsan megtámadja. Az Erdődy-huszárezred három százada bátran vágtatott a törököknek. Mozgásuk eltakarta az utánuk nyomuló zászlóaljat, (Stein ezredéből,) mely négy ágyut vitt magával. A lovasság egyszerre ketté vált, s a két szárnyon foglalva helyet, az ágyuknak szabad tért engedett. Az ágyuk heves tüzelése az ellenséges csapatokat futásra kényszeritette. A huszárok most a megfutamodott törökök után vágtattak, egész a preboji hegyszorosig üldözték őket, mely a lassmarei magas hegy tövében nyilik, s egy zászlót és gazdag zsákmányt foglaltak el tőlük.

Az ellenség mintegy 150 embert vesztett halottakban és sebesültekben. V é c s e y vesztett egy tisztet, 15 huszárt s 16 gyalogot, 7 embere megsebesült. [38])

Ez alatt az ellenség óráról órára növekedett.

Mintegy 20 sajka Orsovához közel uj csapatokat

szállitott a zsupaneki völgybe, melyek az előttük levőket Mehadiáig tolták előre. V é c s e y kényszerítve látta magát 6-án ez állása elhagyására, és Teregováig visszavonult. Támogatása végett C l e r f a y t összes csapataival Karansebesről Fönesre sietett. W a l d e k erre szintén megerősitette a bozovicsi állást az Almásnál. Azonban a törökök Foksánnál, jul. 31-én szenvedett vereségük hirére, rögtön megszüntették minden további vállalkozásukat a zsupaneki völgyben. Lassankint visszavonultak és Mehadiát is csak előhaddal tartották megszállva.

Azon összehangzó hirekre, hogy az ellenséges csapatok Zsupaneknél megkevesebbedtek, C l e r f a y t táborszernagy elhatározta, hogy összes csapataival ismét előnyomul Mehadiáig.

Aug. 17-én reggel a hadtest Kornja felé megindult. Két zászlóalj gyalog és négy osztály huszár képezte az előcsapatot. A Czerhanorán 600 szipahi állt vele szembe, de csakhamar visszaveretett. A bulvasniczai hidnál, mely Mehadián fölül, a bal parton a Béla-Rékába vezet, az ellenállás ujra kezdődött, sőt 3 ágyu támogatta azt. Azonban az osztrák ágyuk az ellenséget tökéletesen megszalasztották. Minden további ellenállás nélkül kiüritették Mehadiát. Délután Mehadiát, valamint az előbbeni állást C l e r f a y t táborszernagy csapatai foglalták el. [39])

A mehadiai völgyben történt események e fordulatánál érkezett meg L a u d o n tábornagy 17-én Fehértemplomra. Első gondja volt a Szászkánál álló osztály megerősitése által nemcsak döntőbbé tenni az Almáson keresztül Mehádia felé a mozdulatot, hanem e támoga-

tás által a Divics, Moldva és Berzaska közötti csapatlánczot is megerősiteni. Azért már 18-án parancsot adott, hogy Blofszky vezérőrnagy 2 Alvinczy-zászlóaljjal, 1 zászlóalj Lascyval, 1 zászlóalj Brechainvillel és 6 század Schakmin vasassal a következő napon Szászkára induljon. A tábornagy 20-án maga is oda ment és megszemlélte az Almáson keresztüli összeköttetést Mehádia felé. Továbbá tudatta Clerfayttal, hogy ohajtaná, mennyire lehetséges, a törököket Bánságból egészen kiüzni.

Midőn Clerfayt aug. 17-én a törököket Mehádiából kikergette, egyszersmind a Kraku Omir és Djalu Ohni csúcs közötti állást is a Béla-Réka mindkét partján megszállta. A legszélsőbb szárnyat a magasan fekvő Kraku Bokár csúcsán több czölöpözött kisebb sáncz védte. Távolabb e ponttól, a Lassmarc háta mögött a Kraku Vizokán, nagyobb sáncz volt épitve. Innét La Frason keresztül vissza Kraku Bokárig a hegytő hátán fatorlat feküdt, mely által az összeköttetés Mehádiával biztositva maradt. Kraku Omiron jelentékenyebb erőmiv állt, mely jobbról fatorlattal, balról az állás központjával, a megerősitett temetővel, czölöpzetvonal és spanyol lovasok által volt összeköttetésben. Mindjárt a patakon túl, a bal parton, a Strassovacz ereszkedőjén ágyuütegek és gyalogok voltak fölállitva. Ezek fölterjeszkedtek egész Djalu Ohniig. Innét egész a Soku Pierilor kupjáig, a fürdők fölött a Csernavölgyben, és azután tovább a hegytő hoszszában egész Pecseneszkáig összehordott fatorlat feküdt, mely a bal szárnyat védelmezte.

Ez volt amaz erős állás, melybe Clerfayt

csapatait helyezte, és melyben további rendeletig mozdulatlanul állni szándékozott.

E közben aug. 27-én az ellenség egy ujabbi mozdulata minden tétovázásnak véget vetett. Tschargatschi Mehmed pasa egész erejével ugy előre nyomult a völgyben, hogy este már Toplez és a csapliai hegy között állt.

Másnap hajnalhasadtával az ellenség megszállta a lassmarei fensikot, s 2000 ember, legtöbbnyire lovas, azonnal lement a sikságra.

Clerfayt táborszernagy 1 Terzi-zászlóaljat küldött ki a Kraku-Bokár megszállására, egy másik zászlóalj ugyanazon ezredből e pont támogatására volt kirendelve. A Kraku-Omir lejtőjén levő vonal és elsáncolások védelme az oláh-illyr ezred határvadászaira és 1 Eszterházy zászlóaljra volt bizva. A Bela-Reka bal partján levő sánczokban és a balszárnyon 2 Reisky zászlóalj állt.

E közben az előre küldött szipahik a jobb szárny erejéről biztos tudomást szereztek maguknak. Utánuk sok gyalog ment az elsánczolt magaslatok irányában. A janicsárok támadását 5 ágyu támogatta, melyeket a törökök Lassmareról vittek le a sikságra. A támadás a jobb szárny sánczai ellen reggeli 9 órától délutánig tartott. Hatályosan visszavertek minden támadást. Mindamellett, ugy látszott, hogy Tschargatschi Mehmed a csata eldöntésére teljes erejét nem akarta kifejteni; nyugodtan állt a Lassmaren, sőt végre ott elsánczolni kezdte magát. [40])

E föltünő határozatlanság az eldöntés perczét siettette.

A haladéktalan támadásra kiadott parancs örömrivalgással fogadtatott. Egy Eszterházy zászlóalj, 2 de Vins zászlóalj és 2 Stein zászlóalj öt négyszeget képezett, és a Kraku-Omir és Béla-Reka közötti térségen két csatarendben állt föl. Egy Eszterházy zászlóalj hátul a temetőt tartotta megszállva. Egy de Vins zászlóalj, 1 Alvinczy zászlóalj támogatásra voltak kiállitva. Tiz század Erdődy-huszár az első, 6 század Würtemberg vasas a második csatarend hézagai között, és ezek háta mögött még 6 század Anspach dragonyos foglalt helyet. A táborszernagy Hutten vezérőrnagygyal a jobb, Wartensleben altábornagy d'Alton vezérőrnagygyal a balszárnyon, és Wallis altábornagy a középen vezényelt. Auersperg vezérőrnagy volt az összes lovasság parancsnoka.

Az indulás zene között történt. A támadás a sikságon felállitott ellenséges ágyuk ellen volt irányozva.

A sereg, miután az ágyukat elnémitotta, föltartóztatlanul ment a Lassmare lejtőjén föllelé. Az osztrák ágyuk oly gyorsan és hévvel támogatták a vállalkozást, hogy az ellenség gyenge ellenállás után ingadozni kezdett. A meddig a szaladókat utolérhetni lehetett, a császári lovasság folytonosan vagdalta. Csak midőn már őket üldözni többé nem volt szabad, midőn a gyalogság a nehéz ut miatt a lovasságot tovább nem követhette, csak akkor ért véget az üldözés. De a középhad oly gyorsan nyomult előre, hogy az ellenség ágyuit és puskaporszekereit hátrahagyta, s 3000 ember, kik a jobb szárny sánczai támadásával voltak elfoglalva, hadtestüktől elmetszetvén, a hegyekbe kényszerült menekülni. Állása legvitézebb védelmezése után a Terzy-

ezred az átalános előnyomulást követte, több osztálya a hegyekbe nyomult, hol az elszéledt ellenség egy részét elfogta, de annak jelentékenyebb számát leölte.

Clerfayt táborszernagy 29-ke éjjelén csapatosztályával a toplezi hegyen táborozott. El volt határozva a kivívott előnyöket fölhasználni, és a törököket egész az uj-orsovai ágyuk alá kergetni.

A csapatok tehát 29-én reggel a koramniki hegyszorosnak indultak, hol ellenállás volt várható. Azonban az ellenség már az éjjel e pontot is elhagyta, sőt a Zsupanek melletti sikot is kiüritette. A táborszernagy tehát elégnek tartotta, ha csak két de Vins-zászlóaljat és 6 osztály Erdődy-huszárt küld előre a Dunáig. Néhány száz szipahit, az utolsók még, kik a sikságon maradtak, a huszárok a Csernán túlra nyomtak, s a hidat azonnal elszedték. A sereg zöme, mintegy 15,000 ember, már átment a Bagna patakon, és Csernecznek sietett. Az uj-orsovai ágyuk s azon 17 sajka lövegei, melyek Ó-Orsováből a vár ellen lefelé mentek, az előnyomult csapatok ellen sikertelenül működtek. Ellenben a császári ágyuk sem érhették el azon 22 ellenséges sajkát, melyek közel a Cserna torkolatához a Dunán álltak.

A törökök előtte való napon 5 ércz ágyut, 35 lőszerkocsit, 4 hordó puskaport, 8 zászlót hagytak hátra, 300 halottjuk Lassamare és Toplez között feküdt; mintegy 700 a jobb szárnyon a hegyekben. 84-et, közöttük egy bimpasát (vezető) s más 7 tisztet elfogtak.

Az osztrákoknak 29 halottjuk s 8 lóveszteségük volt, 79 ember s 29 ló megsebesült, 9 ember s 6 ló hiányzott. [41])

Clerfayt táborszernagy Mehadiánál kivívott győzelméről, 28-án este, a toplezi hegyről rögtön jelentést tőn a fővezérnek. Laudon következő napon kapta a hirt, és mielőtt megtudta volna, hogy a törökök végképen át kergettettek a Csernán, már 29-én Fehértemplomon kiadta a főseregnek Belgrád elleni indulását elrendelő parancsát.

Mig a főssereg öt hadoszlopban Pancsova felé lassan haladt, és Clerfayt is, a fővezér rendelete következtében, nélkülözhető csapatait a mehádiai völgyből Fehértemplom felé utnak inditotta, az alatt az örsláncz mentében a Duna mellett két ütközet történt, melyeket itt érinteni szükségesnek tartunk.

Az Uj-Palánkán fölállitott Liptay Pálffy-huszár-ezredes szept. 7-én a Branovaczky szabad csapat egy osztályát Jovanovics Marian vezérlete alatt Enderich gör. n. e. tábori lelkész kiséretében, ki arra önkénytesen ajánlkozott, a Duna jobb partjára átküldte, hogy az ellenség felől tudomást szerezzen. Az osztály Passarovicz (Posarevacz) és Szendrő (Smederevo) között lesbeállt, s másnap mind két hely őrségét megrohanta, melyek a Morava jobb partján találkozni szoktak. Mindjárt első megrohanásával szétverte a törököket, kik megfutottak, s 25 halottat hagytak a csatatéren. Három fogságba esett, egy nagy hajót és 8 lovat vesztettek.[42])

Az ozmanoknak nyilt összeköttetésük volt a Dunán Orsovától egészen föl a poreczi szigetig. Utóbbit erősen megszállva tartották, hol 24 sajka állt rendelkezésükre, melyek mindegyike 2—3—4 ágyuval volt ellátva.

Lilien vezérőrnagy rendeletet kapott, hogy a törököket onnét elkergesse. A támadás elősegitéseül Rehbach, Anspach-ezred ezredese vezérlete alatt

2 osztály Anspach vasas,
1 „ Würtemberg dragonyos, és
1 „ Erdődy-huszár, s
2 század oláh-illyr-ezredbeli Zsupaneknél és Ó-Orsovánál összevonult. Ez által a várban levő ellenség figyelmét vonták magukra, és megakadályoztatták, hogy az Uj-Orsovánál levő 16 és a Porecznél lévő 24 sajka ne egyesülhessen. Hogy utóbbi annál kevesebbé sikerülhessen, 4 század az Almástól a Karan sziklafal alá a Duna örvényéhez huzódott.

Szept. 15-ről 16-ára éjjel Tersics alezredes a németbánsági ezred 4, az illyr-oláh ezred 2 századát Moavacz őrnagy alatt és a Branovaczky szabad csapat 4 századát Branovaczky kapitány alatt a Dunán átvezette, és Neuendorf Vurmser-huszár ezredes 16-án reggel 1 Lattermann zászlóaljjal, 2 Brechainville századdal, 1 Wurmser-huszár osztálylyal s 7 ágyuval a Duna balpartján, közel az izlasi veszélyes átjáráshoz, állt. Erre az ellenséges sajkák Porecz szigeten fölül az osztrák hadosztály ellen nemcsak heves tüzelést kezdtek, de még csapatokat is szállitottak a szárazra, de utóbbiak heves támadás következtében a szigetre szorittattak, és egy sajkájuk szétromboltatott.

Neuendorf ezredes most az elhagyott magaslatra ágyukat állittatott, a szigetet és sajkákat erősen lövöldöztette, és az ellenséget Ribniczánál a Duna jobb partjára vetette. Itt a Tersics alezredes alatt átkelt csapatok fogadták, azonnal megtámadták és visszavo-

nulásra kényszeritették. Még csak a sajkák álltak ellen. De egy másodikat is fenékben furtak, mi átalános megfutamodásra adott jelt. A sajkák most gyorsan futottak Orsova felé, Karannál nagy veszteséget szenvedtek, és utánuk menve, a törökök a Duna jobb partján szétszóródtak.

A támadók nagy zsákmányra tettek szert. 3000 zsák lisztet, 1000 akó pálinkát és temérdek készletet találtak az elhagyott táborhelyeken.[43]) Lilien vezérőrnagy a Poreé elfoglalásáról szólló jelentésében minden abban részt vett csapatot megdicsér, különösen pedig kiemeli, hogy Branovaczky százados igen derekasan viselte magát.[44])

E közben Belgrád várát bekeritették, és szept. 18-án megkezdték a bombázást. Tizenkettedik napra a külső várost 4 oldalról elfoglalták, rá két napra 48 hajót vettek el az ellenségtől, Osman pasa várparancsnok még sem akarta megadni magát. Csak miután mintegy 50,000 ágyulövés öt oldalról a várt részint lerombolta, részint düledezővé tette, kért Osman 15 napi fegyverszünetet az alkudozások tárgyalására, de csak 6 órát kapott. Laudon oct. 8-án irta alá a föltételeket, azután átvette Belgrádot, és a kivonuló, mintegy 12,000 emberből álló őrséget fedezet alatt Orsováig kisértette.[45])

Belgrád vára bevételének következményei nem kevesebbé fényesek voltak. Szendrő is elesett, és Szerbia egész a Timok folyóig az osztrákok hatalmába került, mi Uj-Orsova elfoglalását könnyüvé tette. Grófi Auersperg 1 Durlach-, 1 oláh-illyr- és 1 de Vins zászlóaljjal, mint szintén 1 osztály szabadcsapattal s

megfelelő ostromágyuval a télen át ostromzár alatt tartotta.[46])

Azonban a császári fegyverek mind e győzelme nem volt képes a magyarok elkeseredett kedélyét földeriteni. Az izgalom még nem csillapult le, melyet a gabona erőszakos behajtása, különösen némely megyében, majdnem a kitörésig fokozott. Uj panaszokra is ok volt. József ugyanis Belgrád elfoglalása előtt a következő évi hadjárat serege élelmezésére Magyarországtól a gabnaszükséglet kétharmadát, és a többi koronaországtól összesen csak egyharmadát követelte az előbbi évihez hasonló áron s föltételek alatt, továbbá a 9 magyar ezred kiegészitésére az elmult augusztustól kezdve a háboru végeig havonkint 350 ujoncz állitását szorgalmazta. Mindkettőt a megyei közgyüléseken határozottan megtagadták, és a megtagadás indokait a karok és rendek méltósággal, de erélyesen fölterjesztek. [47])

A terhek s nyomorgatások kimeritő előszámlálása után, melyek a király által önkényleg behozott uj rendszerből a nemzetre sulyosodtak, minden baj orvoslása egyedüli s törvényes eszközeül országgyülés összehivását sürgették, fölterjesztésüket azon sürgetős kérelemmel zárván be, hogy hallgatná meg a király igazságra s törvényekre alapitott fölterjesztésüket, és az országgyülést mielőbb Budára, mint az ország központjára, hivná össze.[48])

József válasza a megyék föliratára nem olyan volt, hogy a már forrongó kedélyeket megnyugtatta volna. Azt felelte, hogy minden ellenállást e halasztást nem szenvedő ügyben hatályos eszközökkel tudand

megtorolni. Az országgyülés egybehivását a béke helyreállitása után igérte, addig haladéktalanul teljesitsék azt, mit a közjó érdekében követelni kénytelen. A megyék azonban kimondott vonakodásuk mellett határozottan megmaradtak.

A merész, daczos, sőt kihivó hang, mely a megyék válaszát átlengé, József népei iránti szeretetteljes szivét mélyen sebzette. Nehéz küzdelem után, melyben önmagát legyőzte, engedett a kényszerüségnek, és annyi szeretettel, annyi feláldozással alkotott művét, egész élete fáradozásai gyümölcsét, sirja szélén egyetlen tollvonással megsemmisitette. [49])

1790. jan. 28-án, 24 nappal halála előtt, irta alá József azon fontos leiratot, mely által Magyarország politikai és törvénykezési alkotmányát és igazgatását előbbi alakjába, mint Mária Terézia alatt volt, visszahelyezte. Következő évben országgyülést akart tartani, s azt törvényes megkoronáztatásával mint király megnyitni. Ellenben ő is remélé, hogy segélyükre várakozó hazájuknak ők is segitségére fognak sietni, és a küszöbön álló hadjárat alkalmával a harcztéren állandó hadseregnek valamint élelmezéséről, ugy ujonczok általi kiegészitéséről, mint azt legkönnyebbnek látandják, gondoskodni fognak. [50])

Erre a koronára vonatkozólag is történtek intézkedések, melyek szerint gróf Keglevics József és Nádasdy Mihály febr. 17-én azt a többi koronázási jelvénynyel átvették, s következő napon 6 magyar testőr kiséretében Budára vitték, hol 21-én leirhatlan örömmel fogadták. Ez diadalünnepe volt a hatalmasan fölébredt, független nemzetiségnek és

az alkotmányszerü szabadságnak, melyek egész országban a legkülönbözőbb módokon nyilvánultak. [51])

Mig a nemzet sértett érzülete ily módon részint kiengesztelődött, azonban erőteljesb határozottsággal nyilatkozott, részint a fölizgatott szenvedélyek vihara által végletekig engedé magát ragadtatni, az alatt a nemes emberbarát, a boldogtalan fejedelem József, az örök álom békehelyén nyugodott, mintegy pihenve életfáradalmaitól.

Azon megnyugtató öntudatban, hogy mindig csak a jónak és igaznak elismertet akarta, hunyta be szemeit József, febr.20-án, rendkivül tevékeny életének 49-dik évében. Rövid életének sejtelmében szakadatlanul csak a jónak magvát hinté el, de sem a földet kellőleg el nem készitvén, sem a föld fogékonyságára nem ügyelvén, az az ohajtott gyümölcsöt nem is teremheté meg, azonban a vetés egészen gyümölcstelenül még sem száradt ki. Az alkotmányellenesen föltolt jó elégedetlenséget, ellenszegülést, szenvedélyes kitöréseket idézett elő ugyan, de ily rázkódások között egy jobb állapot lehetőségének érzése ébredt föl. Csak önérdek, haszonlesés, alávalóság, fanatismus és rettegés az igazságtól dultak, fultak: az elfogulatlan szemlélő a nem egészen tisztán és világosan előállitott ujitásban fölismerte a valódit, igazit, és szükségesnek találta a régit, hogy amaz tenyészhessék; a nyugodtabb szellem a dolgokról többet magukban foglaló nézetekhez szokott. „József ittléte — mondja a szellemdús Fessler — sokakra nézve elviselhetlen volt; hogy itt volt, az még folytonosan jótékony hatást gyakorol mindenre; nem-

csak utódainak a trónon, de a nemzetnek is üdvös példákat és intéseket hagyott hátra: amazokuak a törvényes és alkotmányos uralkodás szükségességét, emennek azon intést, hogy a viszonyokat mulhatlanul átalakitani szükséges.“

HARMADIK FEJEZET.

II. Lipót mindent visszaállit. — Sándor főherczeg nádorrá választatik. — Szerb congressus Temesvárott 1790-ben. — Szerb kivánalmak. — Tököli. — A szerbek uj kivánalmai. — A szerbek polgári jogot nyernek. — Az illyr udvari canczellaria megszüntetése. — A szerb clerus ülést és szavazatot kap az országgyülésen. — A király és nemzet közötti bizalom helyreállása. — A sistovi béke 1791. aug. 4-én. — II. Lipót halála. — Visszatekintés a gyarmatositásügyre

(1790 — 1792.)

Miután József örököst nem hagyott, az örökösödési törvények szerint, ugy az osztrák tartományok, mint Magyarország, ifjabbik fivérére, II. Lipótra, toscaniai nagyherczegre szálltak.

Lipót a fönebbi leczkét megértette, s mindjárt trónra léptekor, mi 1790. mart. 29-én történt, kijelentette, hogy komoly akarata Magyarországra nézve uralkodását a trónöröködésre vonatkozólag az ország törvényei hü megtartásával kezdeni. Azért a főrendek és országos karok és rendek gyülekezzenek össze Budára országgyülésre, hol a nádorválasztást elintézni, a koronázási hitlevelet kiállitani, a magyar nemzetnek a törvényes

esküt letenni, magát megkoronáztatni akarja, és tanácskozni ohajt a felől, hogy Magyarország népeit szeretet s bizalom által mikint füzhetné magához.[1])

Éles tekintettel, de nyugodtan s higgadtan nézte a forrongást, mely az osztrák főherczegség rendei között mutatkozott, a törökkel viselt kimerítő háboruk következményeit, és Poroszországnak az európai súlyegyen föntartására irányzott hasztalan törekvése ürügye alatti fenyegető állását. Ily körülmények között szükséges volt mindjárt eleinte megmutatni, Magyarország rendei mit várhatnak tőle.

A régi egyházi szokásokat visszaállitotta, a proczessiók s ünnepélyes egyházi menetek megtartását megengedte, a zárdák eltörlését megszüntette, a házassági ügyeket ismét egyházi hatóságok elé utasitotta, meg levén győződve, hogy minden fölvilágosodási törvény téveszti czélját, mig az a nép gondolkozásmódjában támaszra nem talál. Minden hatóságnál és az iskolákba a gyülölt német nyelv helyett a latint hozta be. A szabad királyi városokat a megyék törvénykezése alól föloldotta, az államhivatalnokokat fizetésük lehuzásától a hadi adóra fölmentette. Lipót eszerint sokat eltörült, de szilárdsága teljes erejének megfeszitésére, eszélyességének minden ügyességére, nyugalomra s mérséklésre volt szüksége, hogy Magyarországnak a legszenvedélyesb szabadságszédelgéstől elkapott rendeit kicsapongó követeléseiktől a fejedelmi méltóság erélyével korlátozza.[2])

Az országgyülésen, Zichy Károly országbiró elnöklete alatt, a rendek Sándor Lipót főherczeget egyhangulag választották nádorrá. Ezt a

császár nem várta, de örömmel szentesitette. A kir. helytartótanács, mint Magyarország legfőbb hatósága, mostantól kezdve teljes hatályában és egyedül a királynak volt alárendelendő. Lipót megigérte, hogy nyilvános ügyekben a német nyelv soha se használtassék, ideiglenesen azonban a magyar nyelv teljes kifejlődéseig a latin tartassék meg. A temesi, krassói és torontáli, az országba ismét kebelezett megyéknek, a jász, kun és hajdukerületeknek, valamint Temesvár, Szabadka, Pozsega és Károlyváros ujonan szabad királyi városokká tett városoknak, hasonlólag a többi szabad királyi városokhoz, az országgyülésen ülés- és szavazat illetékességet engedélyezett.[3])

Mig a rendek a nemzeti s nemesi szabadságaik biztositása fölött tanácskoztak, az alatt nemcsak a nemességet, de az egész nemzetet az ország délkeleti részéről veszélyes mozgalom fenyegette. Temesvárott, a mozgalom központján, nemzeti gyülekezetet tartottak, mely irányzatában a budai országgyüléssel merőben ellenkezett.

Ugyanis a szerbek engedélyt kaptak, hogy Temesvárott „nemzeti congressust“ tarthassanak.[4]) Hogy e nemzet minden osztálya képviselve legyen, elhatározták, hogy a gyülekezet az Arad, Temes, Torontál és Bácsmegyékben lakó gör. n. egy. nemzetből választandó 25 egyházi tagból, 25 nemesből, 25 polgárból és 25 katonai egyénből, összesen tehát 100 követből állhat.[5]) Királyi biztosul a pétervárади parancsnok, báró Schmiedfeld altábornagy neveztetett ki.

Több előzmény elintézése után a cogressus 1790.

szept. 1-én nyittatott meg, és már 7-én a gyülekezet a királyi biztosnak a következő kivánalmakat terjesztette elő:

1) E nemzetnek adott privilegium legkegyelmesebben erősittessék meg, ennek értelmében fönállására külön terület szakittassék ki, melynek minden ügye szorgalmazása, valamint a nemzet s közös jogaik képviselése, mint szintén akár a nemzetet átalánosan, akár egyházukat különösen illető tárgyak vezetése végett a legmagasb udvarnál külön tanács, in partibus pedig az ahhoz szükséges s annak alárendelendő közegek állittassanak föl, és végre a nemzeti kapocs az egyházi, polgári s katonai rend között az eddigi szokásos gyülekezetek által, midőn a szükség azt kivánni fogja, föntartassék.

2) A g. n. egy. vallás szabad s nyilvános gyakorlata valamennyi örökös tartományban törvényesen ismertessék el, következőleg e vallás követői elé, bárhol lakjanak, semmi akadályok se gördittessenek, hanem a különböző tartományok szervezetéből származó polgári jogokat, mint mások, méltányos mértékben élvezhessék, valamint alá vannak vetve a közterheknek; és érdem szerint közhivatalokban s méltóságokban részesittessenek. E tekintetben a foganatos ótalom s biztositás kieszközlendő, és pedig minden egyes ország törvényei szerinti szükséges formalitások megtartásával.

3) A nemzeti határ-hadnép, beleértve a bánsági ezredeket, az udvari haditanács vezetése alatt meghagyandó, és ha most, vagy később az állam érdeke ugy kivánná, hogy e hadnép polgári állapotba helyeztessék, az esetben ne vettessék alá a közönséges gyarma-

tosok állapotának, hanem érdemeihez mért uj szervezetet szabadalmakkal és kiváltságokkal kapjon.[6])

Schmiedfeld altábornagy e kívánalmak olvasása után a congressust figyelmeztetendőnek vélte, „hogy a külön terület (szerb vajdaság) kihasitásánál az ország nincsen megnevezve, holott a terület határozottan megnevezendő és a kihasitás lehetősége tekintetbe veendő lenne.“ Erre az egész gyülekezet, mint az arra vonatkozó jegyzőkönyvben olvasható, kihasitandó területül a temesi bánságot jelölte ki, oda nyilatkozván, „hogy e legalázatosabban tett választás legmagasb jóváhagyását a leghálásb szivvel fogadják.“

Szept. 9-én, két nappal később, hogy e pontok határozatba mentek, a szerb tagok egyike, Tököli Száva, az övéi által annyira tisztelt Tököli Mihály unokája, komoly intő szót intézett a congressus többségéhez.

Miután előbb a privilegium kérdését tisztán és világosan elemezte, szónok áttért a nemzet legfontosb követelésére, azon javallatra, hogy a temesi Bánság mint külön szerb terület Magyarországból hasittassék ki, mit lehetlenség utáni ábrándnak nevez. Álljanak itt saját szavai:

„Szép, hasznos és a nép fogalmának megfelelő dolog, külön földterülettel birni. A mi nemzetünknek is, mely királyért és országért annyi érdemeket szerzett magának, haszna volna belőle és dicsősége, ha saját tartományában lakhatnék minél mélyebb gyökerek verésére. De a fönforgó nehézségek miatt a szomszéd Szerbián kivül egy tartományt sem ismerek, mely bennünket e szerencsével biztathatna. S bizony, ezen kivül

mást méltán nem is követelhet a mi nemzetünk, máshoz nincsen joga, más nem az övé. Szerbiából jött ki nemzetünk nagyobb része; Szerbiában voltak a mieinknek székhelyeik; Szerbia egymaga igértetett oda a kiváltságlevelek által, semmi más tartomány. Hogy mint szabadjon tehát kérnünk vagy remélenünk más földterület tulajdonjogát, olyasét, mely be van keblezve Magyarországba, mely ennek alkatrészét képezi? Valamint most, ugy hajdanta is be volt Magyarországba keblezve a temesi Bánság; kikebelezése ellenkezik az ország törvényeivel, a király hitlevelével, s még a mi kiváltságainkkal sem egyezik meg. A köztörvények ugyanis tiltják bármily földterületnek Magyarországtól elszakitását; mindenik király, koronázásakor, esküvel fogadja, hogy az országhoz tartozó tartományokat abba visszakebelezendi; és a mi kiváltságaink ezen záradékkal keltek: „mennyiben az ország törvényeivel nem ellenkeznek," és „mások jogának föntartásával." Ha tehát a temesi Bánság kihasitása magukkal Magyarország alaptörvényeivel s a királyi esküvel nyilván ellenkezik, ha még kiváltságleveleink záradékai is ellenmondanak nekik, szabad-e ilyesmit remélenünk? Vélitek-e, hogy a király a letett esküt meg fogja szegni, hogy az ország törvényeit össze fogja tapodni, hogy igazságos záradékokkal körülirt kiváltságainkon túl terjedő kedvezéseket fog nekünk nyújtani? Istentelenség volna, ilyesmit csak gondolni is! Haszontalan tehát és eszélytelen azoknak szószátyársága, kik hogy rátok ijeszthessenek, s hogy a maguk czélzatait elérhessék, nem pirultak mondogatni: a király akarja, a király ohajtja a bánságnak kihasitását. S ezek vakmerősé-

gökben annyira mentek, hogy a király ebbeli ohajtásának okát is értésül adták, mondván: azért ohajtja a kihasitást, hogy a mi nemzetünk a király s a magyar nép közé, mint közbenjáró, vagyis — az ő szójárásuk szerint — mint ellenőr helyezkedhessék. Istentelen, szemérmetlen és sérelmes igék, melyek a király kegyelmességét sértvén, a visszavonás csiráit hintik egyszersmind az alattvalók között, s minden kigondolható politikai bünt foglalnak magukban . . .

De tegyük fel, hogy a temesi Bánság kihasitása lehetséges volna, — vajjon miféle boldogság háramolnék onnan reánk? Vélitek-e, hogy a törvényhozás egyedül reátok fog bizatni? Remélitek-e, hogy a közterhek viselésétől meg fogtok menekülni? Hiszitek-e, hogy nagyobb jogokat fogtok nyerni, mint mennyivel Magyarország bir? S boldogabbak lesztek-e tehát, ha saját földterületen laktok ugyan, de egyszersmind önkényes hatalomnak lesztek alávetve? Nem bánom, nevezzétek ezt boldogságnak, nekem az nem kell. Sőt, — hogy szintén tárjam fel lelkemet előttetek, — még azon esetre is, ha a kedvező szerencse magát Szerbiát adná nekünk saját lakunkul, ezt az önkényes kormánynyal járó szerencsét én soha sem kivánnám, hanem jogaink beczikkelyezését s a tartomány bekebelesitését, mint polgár és mint követ lelkismeretem szerint egész erővel szorgalmaznám, sürgetném. Bizony, még ez esetben is nemzetünk létele veszedelmen kivül volna helyezve, habár Szerbiában s Magyarország több tartományaiban szétszórva lakoznék, föltéve: hogy nemzeti congressusainkat, mint eddigelé, ugy ezentúl is fogjuk tarthatni, hogy az összes nemzet illetőségeit ezen gyülésekben

fogja tárgyalhatni; s hogy az ügyeinkre befolyással biró minden dicasteriumoknál és közhatóságoknál a méltóság és tiszt valamennyi fokain a magunk nemzetéből valókat is találunk. Higyjétek nekem, nem a földterület egymaga s ennek physikai állapota ád lételt a nemzetnek, hanem az abban lakozó népnek polgári állapota, a nemzetnek saját közjoga, s a lakosoknak a polgári törvények általi összeköttetésök, ezek adják meg külön mindenik nemzetnek a formát, a létezést. Ezek pedig biztositva lesznek nekünk, mihelyt a polgáriság jogát s a törvényeket, melyek bennünket Magyarországgal polgárilag összekötnek, nem fogjuk nélkülözni.“ [7])

Igy Tököli.

De a többségnek más nézetei, más czélzatai voltak.

Midőn a temesi szerb congressus 1790. nov. 4-kén munkálatát benyujtotta, a magyar rendek Lipóttal már megegyeztek abban, hogy a koronázási hitlevél azon alakban szerkesztessék, mint melyben azt Mária Terézia kiadta. Király és rendek egyetértésre kezet nyujtottak egymásnak, és ez okból következtethették volna, hogy a Temesvárott székelő congressus nem fogja mindenek előtt a Bánság kihasitását szorgalmazni, melynek bekeblezése a magyar országgyülésen alkatrészeinek, nevezetesen Temes-, Torontál- és Krassómegyéknek adott ülés- és szavazatjog által csak imint hajtatott végre. Mindamellett a királyi biztos elé német nyelven benyujtott terjedelmes javaslat második szakaszának 1-sö pontjában ezeket olvassuk:

„A legalázatosabb hü összes illyr nemzetnek a már nyilvánitott és most ismételt ohajtása leginkább szivén

fekszik: miszerint az e nemzetnek adott privilegium legkegyelmesebben erősittessék meg, annak értelmében külön terület, — mire nézve mint legalkalmasabbat a jelenlegi temesi Bánságot kiszemelni s a már legmagasb helyre legalázatosabban fölterjesztett nyilatkozatunkban egyhangulag kérni ugy e tartomány maga, mint a nemzet physikai fekvésénél s egyéb körülményeknél fogva bátorkodtunk, — a nemzet tömörülése végett kihasittassék, és minden ügye szorgalmazása, valamint a nemzet s közös jogaik képviselése, mint szintén akár a nemzetet átalánosan, akár egyházukat különösen illető tárgyak vezetése tekintetéből a legalkalmasb udvarnál a külön tanács, in partibus pedig az ahhoz szükséges és annak alárendelendő közegek állittassanak föl, és végre a nemzeti kapocs az egyházi, polgári és katonai rend között az eddigi szokásos congressusok által, midőn a szükség kivánja, föntartassék, mert egyes egyedül ez eszköz az, mely a nemzet kiérdemlett, de igazságtalanság és körülmények által elragadott méltányos helyzetét előmozdithatja s fölemelheti. Mindamellett a legalázatosabban engedelmes nemzet ugy a Bánság vagy más terület átengedésére, mint minden többi ohajtására nézve a legmagasb kegyelemnek s intézkedésnek alázatos hódolattal alárendelendi magát.“ [8])

Lipót a neki tulajdonitott elkülönitési tervet, a szerb külön területet illetőleg elejtette, de a kézirata által már megigért udvari dicasteriumot a szerbektől nem tagadta meg, és e szerint külön „illyr udvari canczellariát“ állittatott föl, mely 1791, marcz. 5-én gróf Balassa Ferencz elnöklete alatt életbe lépett.

Hogy a szerbek eddigi elkülönitett állásának, kiket mindig veszélyes vendégekül és a bécsi udvari politika eszközeiül tekintettek, véget vessenek, megalkotta a magyar országgyülés az 1791-ki 27-ik törvényczikkelyt, (szentesittetett 1791, marcz. 12-én), mely a gör. n. egy. hitfelekezetüeknek a polgárjogot (jus civitatis) megadja, és azokat az ország többi lakosaihoz hasonlóan jószágok szerzésére és birására, mint szintén Magyarországban s a hozzá kapcsolt tartományokban minden hivatal viselhetésére, az azokkal ellenkező törvények eltörlésével, képesekké teszi, föntartván a fejedelmi jogokat a papság, egyház és vallás ügyeit illetőleg, melyek tökéletes szabad gyakorlata megengedtetik, mint szintén az alapitványokra, tantárgyakra, ifjuság nevelésére nézve is, mint szintén az ország alkotmányával (fundamentali regni constitutioni) nem ellenkező szabadalmaik föntartásával, a mint Ő Felsége e jogokat dicső emlékezetü elődeitől átvette.“ [9])

Az országos rendek föliratukban egyszersmind azon reményüket fejezték ki, „miszerint Ő Felsége az „illyr canczellariát,“ melynek hatásköre s foglalkozása a fönállt „illyrica deputatió“ körére fog szorittatni, miután azokat a magyar udv. canczellaria könnyebben s gyorsabban végezhetné, legkegyelmesebben eltörlendi, mielőtt a már is mutatkozó jelentékenyebb visszásságok mulhatlanul megkivánnák.[10])

És csakugyan ugy is történt!

Az 1792: 10. t. cz. a gör. n. egy. metropolitát s püspököket[11]) a magyar országgyülésen ülés- és szavazatjoggal ruházza föl,

s egyszersmind elrendeli, hogy az illyr canczellária eltörlése után néhányan a szerbek közől, kik a szükséges képességgel birnak, ugy a magyar udv. canczelláriánál, mint szintén a magyar királyi helytartótanácsnál azonnal alkalmaztassanak. Ennek következtében Petrovics Péter budai gör. n. egy. püspök mindjárt udv. tanácsossá, Tököli Száva pedig a magy. kir. udv. canczellariánál titkárrá neveztettek ki, és a magy. kir. helytartótanácsnál is több érdemes szerb alkalmazást kapott. A budai püspök után 1798-ban Avakumovics István temesvári püspök neveztetett ki udvari tanácsossá, kinek 1805-ben történt halála után azonban a magyar korona tanácsosai sorában szerbet többé nem találunk.[12])

Miután a szerbek magyar állampolgárokul elismertettek, és az által mint olyak jogaik biztositékát megkapták, igen természetesen következett, hogy az 1790-ki congressus postulatumait, mennyiben azok a szerb nemzet elkülönzött állását követelték, egyszerüen pihenni engedték.

Mégis méltányos volt volna, ha a kormány az idézett t. czikk által a királynak föntartott egyházi, iskolai és alapitványi ügyeket nem kizárólagosan bureaucraticus módon, legföljebb a metropolitának engedve beleszólást, hanem a még mindig érvényes 1779-ki declaratorium szabályzatai szerint a nemzeti küldöttség hozzájárulásával kezelte volna. Az azonban tovább mintegy félszázadig nem történt, mert egész Stratimirovics metropolita haláláig congressus nem hivatott össze, az 1837- és 1842-ki pedig csupán csak az uj érsek választására volt szoritva. Emlitett

ügyek tárgyalhatására 1843. marcz. 23-án legfelsőbb helyen megengedtetett ugyan a nemzeti congressus összehivása, azonban a szükséges előmunkálatokat nagyon is lanyhán készitették, miután bekövetkeztek az 1848-ki események, mielőtt a kinevezett királyi biztos báró Kulmer Ferencz a congressust összehivta volna.

Miután az 1791-ki országgyülést befejezték, mely a nemzet és kormány közötti bizalmat ujból megerősitette, Lipót még abban is eleget tett a rendek ohajtásának, hogy a Sistovba küldött báró Herbart békebiró mellé Magyarország képviselőjeül gróf Eszterházy Ferenczet kinevezte, ellenben a rendek is a hadsereg kiegészitésére 6000 ujonczot megszavaztak.[13])

De midőn Eszterházy Sistowba érkezett, a békealkudozásokat már régen megkezdték.

Eleinte, ugy látszott, az alkudozások gyorsan fognak lefolyni, de a törökök később oly tulságos követelésekkel léptek elő, melyek még győztes részről sem voltak volna méltányosak, legkevesebbé lehetett pedig olyakat egy számos veszteség által megalázott s vert féltől várni. Végre hosszu vita után, aug. 4-én, a béke megköttetett, melyben a belgrádi 1739-ki béke, valamint az az óta Austria és a porta között kötött állami, kereskedelmi és hajózási szerződések megujitattak. A közbenjáró hatalmak, Angol-, Poroszország és Holland e szerződéshez hozzájárultak, és Lipót azt Bécsben aug. 13-án aláirta.

Egy ugyanakkor kelt külön egyezmény szerint a porta a bánsági határok szabályozása végett Ó-

Orsova helyet s várt egész vidékével a Csernáig, azután Horvátországban a felső Unna bal partján Cettinje várát, Drezsnik várkastélyt, és a Glinától Koronáig s Unnáig terülő vidéket Ausztriának átengedte. Azonban Ó-Orsovát megerősiteni, valamint az átengedett területeken erődítményeket épiteni nem volt szabad. Aug. 23-án a béke-okmányok mindkét részről Sistovon kicseréltettek, oct. 6-án Uj-Orsovát (Adakale) a törököknek átadták, és a diplomacziai viszonyok Ausztria és a porta között ismét megkezdődtek.[14])

A magyarok ezek következtében nem sokára a legnagyobb fájdalommal értesültek, s a miatt nem csekély panaszokra is fakadtak, hogy Belgrádot, Gradiskát, Dubiczát, Sabaczot, a meghóditott többi erősséggel s vidékrészekkel a törököknek visszaadták, habár a rendek e meghóditott részek megtartása és általában előnyösb béke végett a háboru folytatására a királynak ismételve minden lehető segélyt fölajánlottak. — A szultán örülve a porosz közbenjárás által a két nagy hatalomra, Ausztriára és Oroszországra erőszakolt kedvező békekötésnek, könnyen feledte 400,000 embere életét, s ugyanannyi piaszterét, és nagy ajándékokkal pompás követséget küldött Bécsbe, melyet Lipót a szokásos fénynyel febr. 26-án fogadott.[15])

E végzetteljes fordulóponton II. Lipót 1792. marcz. 1-én egy eleinte jelentéktelen lázas betegségben, még nem egészen 45 éves korában meghalt. Mi lett volna még a magyaroknak és többi népének, — mondja Fessler, — jelszava mutatja: „a királyok kincse alattvalóik szivében van.“ Nem sokáig, de sokat élt, a végzet által engedett idejében

nem sokat tehetett, de szelleme és erélye által a kevéssel is messzehatott.“

Habár a német birodalomból történő bevándorlás a Bánságba a háborus évek alatt tulajdonképen befejezettnek volt tekinthető, mégis Lipót rövid uralkodása alatt is e téren sok tevékenységet fejtettek ki, a midőn a megüresedett telkeket (sessiones) a kincstári uradalmakban benépesiteni törekedtek.

Az akkori német telepités kiegészitése megvilágositásául itt helyén látjuk néhány esetet kiemelni.

1790. jul. 13-án helybenhagyott fölterjesztés következtében a kassai kincstári kerületből, terméketlenség és tüz által elszegényedett colonisták Rittbergen helyeztettek el, hol szökevény német telepesek 34 házhelyet hagytak üresen, kik a benszülött gyarmatosoknak engedményezett 3 szabad éven kivül a gazdasághoz szükséges fundus instructust is (minden család 1 tehenet, 3 család együtt 5 lovat) a kincstárból megtéritésre kaptak. Egyszersmind a kutakat államköltségen helyreállitották, s a szomszéd kadarcznai községtől egy házhelyet csatoltak a fönebbiekhez.[16])

A kormány e telepesek elhelyezésénél arra is ügyelt, hogy a kincstári falukba, mennyire csak lehetett, egyenlő vallásu és nemzetiségü lakosokat telepitsen.

Innét a rittbergi katholikus colonistákat Daruvár, Moravicza és Vécseyháza kath. falukba, ellenben a daruvári 78 evang. családot Rittbergre szállitották át.[17]) A bevándorlók folytonos kinálkozásait, különösen tekintetbe veendő esetek kivételével, visszautasitották, és az üres házhelyeket belföldiek-

kel töltötték be. Igy például azon földmives családok, melyeket Leutner birodalmi jegyző további gyarmatositás végett a Batthyányi jószágokba fölszólitott, melyeket azonban gróf Batthyányi Tivadar be nem fogadott, 1790. nov. 27-én kelt legmagasb jóváhagyással a Bánságban helyeztettek el.[18])

Az átköltöztetés példáiul megemlitjük még azon 120 berczeli telepest, kik a Bánságba, azon 27 ujlaki családot, melyek Nyitramegyéből Csákovára költöztettek. Továbbá a csatádiakat a vizek összefolyása által kevesebbé veszélyeztetett helyre tették át, és számos német szegény család a kassai alapitványi jószágokból, honnét rosz termés és élelemhiány miatt maguktól vándoroltak Bánságba, Csatádon telepedett meg. Más telepesek is, különös körülmények tekintetbe vételével, részint több kedvezményt, részint előleget kaptak, mint például az ebendorfiak stb. Stiriai szénégetők, favágók is vándoroltak Bánság bánya-kerületeibe.[19])

Belföldi telepesek még elhelyeztettek 1790-ben, nevezetesen Lupakra Krassómegyébe bolgárok (krassovenok,) 1791-ben Ó-Orsova átvétele után az oláh-illyr ezred kerületébe németek, csehek, magyarok és románok.

NEGYEDIK FEJEZET.

I. Ferencz. — Francziaország hadizenete. — Fehértemplom és Pancsova katonai községekké lesznek. — Éh-inség. — József főherczeg nádorrá választása. — Bányászati ügyek, — Ferencz Ausztria örökös császárává nyilatkoztatja magát 1804. aug. 11-én. — A katonai határőrvidék alaptörvényt kap. — Szerb lázongási kisérletek. — Polgári néphadak. — Napoleon fölhivása a magyarokhoz. — Állampénzbukás 1811-ben. — Béke. — Versecz királyi várossá lesz.

(1790—1818.)

Lipót komor és végzetteljes időben halt meg. Rövid uralkodása alatt részint államaiban nem volt minden izgatottság kiegyenlithető s lecsillapitható, mit II. József merész ujitásai előidéztek, részint nyugatról (Francziaországból) a veszélyek mind fenyegetőbbé tornyosultak. Nagy és nehéz föladat várt tehát a 24 éves Ferencz császárra, ki nemes lelkületü atyja után trónra lépett.

Ferencz 1792. jun. 6-án Budán — mint első, — az eltörült Ferencz-kolostor templomában Magyarország királyává, négy napra utána neje, Mária Terézia, királynévá koronáztatott. Magyarországban nagy örömöt okozott a szivélyes és bizalmat lehellő felelet, melyet a magyar rendek meghivására (maj. 27-kén) adott. „Szándékaim tisztaságában“ — ezek voltak szavai, — és azok tudatában nyiltan kijelentem: e nagy-

lelkü nemzetnek soha sem lesz oka bizalmát megbánnia, soha sem engedem magamat a kölcsönös bizalomban általa túlszárnyaltatni. Biztositsátok nevemben honfitársaitokat, hogy magamat az alkotmány legbuzgóbb megtartójául mutatandom; biztositsátok, hogy akaratomat mindig a törvények, czéljaimat becsületesség, őszinteség és a nemzet iránti bizalom vezérlendik.“ [1])

Trónralépte után nehány hónapra a forradalmi Franczia-ország hadat izent neki. Ferencz a magyaroktól, mint királyuk segélyt kért. Ellenkezés nélkül és összetartólag szavaztak meg a rendek 5000 ujonczot, 1000 lovat és négy millió forintot. Az országos határzat 22 czikkelybe foglaltatott, melyek közől a nevezetesbek, a már fönemlitett s a szerb nemzetet érdeklők, a következők:

A magyar parasztok viszonya földesuraikhoz, és azoknak emezek által okozott rövidsége törvényes uton mikint orvosolható, meghatároztatott. A törvénykezés gyorsitására, a perek megrövidítésére s a jogorvoslatok visszaélései ellen czélszerü rendelkezések hozattak. A magyar nyelv a tulajdonképeni Magyarország egész területén fő-, a tartományokban mellék tantárgyul tekintendő és mint ilyen az iskolákban tanitandó. Külföldiek, kik sem az ország egyetemét látogatni, sem nyilvános hivatalokért pályázni nem szándékoznak, a magyar nyelv megtanulása szükségességétől fölmentendők.[2])

A kereskedelem, mely a sistovi béke után Bánságban a Dunához közel fekvő helyek terjeszkedését és jólétét jelentékenyen emelte, I. Ferenczét 1792-ben

arra inditotta, hogy Fehértemplomot, két évvel később (1794.) Pancsovát katona-községekké emelte azon kötelezettséggel, hogy egy bizonyos adókötelezettségen kivül mindegyik a maga köréből egy honvédelmi hadosztályt képezzen.[3]) A király e kegyteljes kitüntetése számos német, szerb és román telepest édesgetett oda, ugy annyira, hogy a kereskedelem és város szépitése előmozditása tekintetéből e két törzshely rendszeres fölosztását volt szükséges eszközlésbe venni.[4])

Bánságra nézve egyébiránt az 1794-ik év a nyomor és szükség éve volt.

Már az 1793-ik novembertől kezdve kevés vagy épen semmi hó és eső sem esett. 1794-ben januárban kemény, száraz hideg uralkodott, és csak egyszer esett hó, az első és utolsó e télen. A nyár tökéletesen esőtlen és harmattalan volt, a hőség azonban tartós, majdnem elviselhetlen. Minden kerti és mezei vetemény kiszáradt, és a nyomoruságos gabnakalászokat tövestől kellett kitépni, hogy kévékké köthessék. Egy hold alig termett 4—5 mérőt. Széna és szalma, mint átalában takarmány és zöldség semmi sem termett, a kutak kiszáradtak, és vizet sokszor órányira sem lehetett kapni. A nyájakat falukon kivül minden 24 órában csak egyszer itatták, miután a források is kiapadtak.

Az előbbi évi rosz termés következményei csak a következő év (1795.) tavaszán mutatkoztak, és a szükség legnagyobb mértékben kezdett érezhetővé lenni.

Egy mérő buzának ára 7—8 frt volt, de ez áron is alig volt kapható. Voltak hetivásárok, melyeken sem gabona, sem liszt nem volt látható. A pékek nagyobb

helyeken csekély lisztkészletükből drága pénzért sem tudtak elegendő kenyeret sütni, és már éjfélkor ostromolták házaikat az emberek, hogy a perczet el ne mulaszszák, midőn a kenyeret a kemenczékből kiszedik. A kenyeret váró emberek között gyakran verekedésre került a dolog, s az erősebbek elverték a gyengébbeket az ablakoktól, melyeknél a pékek a kenyeret kinyujtották, hogy az éhezők tolongásától megkiméljék magukat. A kormány s más adakozók végre szétosztásul gabnát küldöttek le. Azonban az inségnek csak az ez évi gazdag aratás vethetett véget, a midőn egy mérő buzát ismét 1 frt 45 kr. — 2 frtért lehetett kapni.[5])

1795-ben a magyarok elvesztették nádorukat, derék s átalánosan szeretett barátjukat, Lipót főherczeget. Jul. 10-én Laxenburgban tüzijáték készitésénél részt vevén, a puskapor fölrobbant, s ő oly halálos sebet kapott, hogy harmadnapra, alig 23 éves korában közfájdalomra meghalt. Helyébe az 1796-ki pozsonyi országgyülésen a király jelenlétében öcscsét, a 20 éves Józsefet választották meg egyhangulag a rendek nádorrá, mely választást a király megerősitette.

Mivel Bánságból az ottani magántársulatoktól bányaügyekben folytonos panaszok érkeztek be, a kormány végre vizsgálatot rendelt el.

Miután a kiküldött bizottmány, melynek elnöke reichensteini Müller udvari tanácsos volt, e hiányokat pontosan megvizsgálta és éretten megfontolta, 1802-ben az itteni társulatokkal szerződést kötött, mely egyrészről a bánsági bányamivelés megszilárditására szolgált, másrészről bizonyos rendszert állapitott meg a kincstár és társulatok közötti kölcsö-

nös jogokra s kötelességekre nézve, mely egyesség alaprészeiben egész 1851-ig Bánságban a bányamivelő társulatok alapzatát képezte.

Miután e fontos tény a társulatok fölvirágzása-, de egyszersmind pusztulása föltételeit is magában hordozta, részletesb elemzését e helyen szükségesnek tartjuk.

A reichensteinféle szerződés azon helyes és humanus nézetre volt alapitva, hogy ha az állampénztár a bányászati vállalatokra tenne is látszólagos áldozatokat, és mellette közvetve le is mondana a nyereményről, mégis a közügy, és igy az állam közvetlenül előnyben részesülne; továbbá, hogy kedvezmények és támogatás által ily nehéz, bizonytalan és veszélyes üzlethez, mint a bányamivelés, nagyobb kedvet gerjesztene, és az által az érczek kiaknázását előmozditaná, mire ugy az államnak, mint iparnak mellőzhetlen szüksége van, s mi bányamivelési kedv nélkül a földben maradna. Az uj szerződvény tehát a társulatoknak nemcsak az 1740-ki bányarendszert biztositotta, de még tőke-előlegezés kedvezményében is részesitette őket réztermelésre, tehát kamat-tehermentes forgalmi tőkét kaptak. Az állam a társulatoknak a még nyers érczben levő s egy állami szakértő egyén által kiszemlélt rezet azonnal előre kifizette.[6])

Ez államelőlegezések azonban állami ellenőrzést tettek szükségessé, és az által a kezelésben dualismus keletkezett, mely szükségképen a bányamivelés szabad fejlődésének gátolására, s átalában a bányamivelés feloszlására vezetett. A társulati igazgatás mellé királyi is állittatott, melyek közől utóbbinak rendeltetése volt az elsőt vezetni, ennek pedig amazt ellenőrizni. A ter-

melt érczet a társulatok költségén s koczkázására a társulat kohóiban társulati munkások dolgozták ki királyi bányahivatalnok fölügyelete s vezetése alatt, és a társulatok működésükben a kir. bányahivatalok jóváhagyásához voltak kötve. Utóbbiak mintegy gyámnokai voltak a társulatoknak, és miután egyszersmind a földesuri hatalmat képviselték, polgári, büntető s rendőri hatóságot is gyakoroltak. Ily viszonyok között a királyi hivatalnokok és társulatok angyalok, s nem emberek voltak volna, ha közöttük surlódások nem keletkeztek és egymás mellett a közjóra összehangzólag müködtek volna. A gyakorlatban azonban mindkét tényező kölcsönös akadályául szolgált egymásnak, s nagyban ugy, mint kicsinyben szétágazások mindkettő tevékenységét megbénitották.

Azonkivül ez intézkedés nagyon költséges is volt. Négy bányahivatal, mindegyik egy bányanagygyal, kohómesterrel, bányamérővel, leereszkedővel, kémlészszel, — ezek fölött egy bányaigazgatóság egy főnökkel és számos előadóval s a többi szükséges személyzettel, minden társulatnál egy könyvvezetőség, ezek fölött egy társulati központi számvevőség és ismét egy királyi főszámvevőség, — mind e hivatal összevéve az államnak s társulati háztartásnak jelentékeny kiadásokat okozott minden szükség nélkül, és a mily arányban hanyatlott a bányamivelés, oly arányban halmozódtak össze az irodákban az okmánycsomagok és haszonvehetlen papirmunkálatok.[7])

Ily körülmények között kikerülhetlen volt, hogy a királyi hivatalok s társulatok kisebb nagyobb mérték-

ben ellenséges lábon ne álltak volna egymással, mely baj, mint látni fogjuk, idővel mindinkább nagyobbodott.

Mig nálunk Bánságban béke uralkodott, az alatt a franczia háboru tovább s tovább dühöngött, és a magyarok, mint mindig, ez alkalommal is bebizonyitották hősies szellemüket. Őseik dicső nyomdokait követve, a rendek pénzben s ujonczok adásában bőséges segedelmet szavaztak meg, és a kivívott babérokban testvériesen osztoztak meg a Magyarország nemzetiségeit összeolvasztó ezredek, melyek seregparancsnokai között a magyar korona majd minden nemzetiségét képviselve látjuk.[8])

A lunnevillei békekötésbe ravaszúl becsempészett bőtartalmu gyúanyag Bonaparte terjeszkedési vágya következtében ujra lobbot vetett. Ausztriát ismét háboru fenyegette, és arra kényszeritette, hogy Magyarországban, mint a többi örökös tartományban 1804. márt. 17-én az összes hadsereg kiegészitését sürgesse. Francziaország tulnyomó ereje, és a most már franczia császárrá emelt Napoleon hatalmaskodása Europa többi fejedelmének nemcsak féltékenységét, de önfentartásuk miatti nyomasztó gondját is fölébresztette.

A habsburgi uralkodóház birodalmában, mely sem egységgel, sem nagyságához mért erős tömöritő központtal nem birt, mióta nyugoti német birtokait elvesztette, nagyon érezték az átalakulás szükségét. Az első alkalom az államegység megalapitására 1804-ben, később 1806-ban kinálkozott, midőn „a római szent birodalom“ nemcsak tényleg, de névleg is megszünt, és I. Ferencz, annak cziméről mindenkorra lemondva, az „örökös császári“ czimet fölvette.

„Most egy uj ausztriai birodalom alapitására tervet készitek,“ — mondja az udvar első publicistája — Gentz Frigyes, Müller Jánoshoz 1806. aug. 4-ről intézett levelében. „A császárnak a birodalmi kormányt méltósággal kell letennie; Bécsnek meg kell szünnie székvárosnak lenni, a német államok mint mellék-, határtartományok tekintendők; a kormány széke Magyarországba áthelyezendő, és ez ország számára uj alkotmány készitendő. Magyarországgal, Csehországgal, Gallicziával, és mi még Németországból maradt, el lehet még bánni a világgal, csak akarjuk. Fiumét és Triestet minden áron meg kell menteni, vagy visszafoglalni, különben ez államnak nincsen vizi közlekedése, egyebe mindene van, a legnagyobb bőségben, a természet által védett határszéleket némi mesterség által ugy meg lehet erősiteni, hogy még az ördög és minden legiója sem nyomulhatnak be. Ha ez mind megtörténik, ugy Porosz- és Németország jókor könyörögjenek ez uj monarchiánál segélyért!“[49])

És valóban, ily átalakitás oly lépés volt volna, melynél áldásosabbat az uralkodóház hatalma nagyobb szilárditására soha nem tehetett volna. Azt tanácsolta minden érdek, azt Magyarország érdeme a dynastia iránt. Egy pillantás Európa akkori térképére, egy egyszerü összeszámlálása a Duna teknőjében lakó népeknek, meggyőzhetett mindenkit, ki ódon politikai hagyományok között nem tespedt, hogy a Duna Ausztriára nézve nélkülözhetetlen folyam, és ez uj császárság leginkább mint dunai hatalom tarthat jogigényt tekintélyes, sőt nagy jövőre.

Azonban e lángeszü terv megtört, mint tudva van, Ferenc császár szivósságán, ki sem önkényuralmáról és absolutisticus hatalmáról a német-, csehországi örökös tartományokban, sem azon reményéről lemondani nem akart, hogy körülmények fordultával sikerül még neki Nagy-Németországban hegemoniáját visszanyernie. A szándékolt egységes, alkotmányos állam helyett, sulyponttal Magyarországon és székvárossal Budán, mint tudjuk, maradt a régi, minden szabadságot nélkülöző, belsőleg bonyodalmasan összeférczelt monarchia, mely kormány alakjára nézve két, egymástól lényegesen különböző, és egymással csak az uralkodó személye, a „personal-unio“ által összekötött államból állt. A tervezett egységes állam helyett az ugynevezett „osztrák birodalom“ alapittatott, mely egy egységes államtól jogosultan követelhetett föltételeknek semmi tekintetben sem felelhetett meg.

A birodalom ujá alakitása után a kormány mindenek előtt figyelmét a határőrvidékre forditotta, melynek vére és vagyona felett mindekkorig korlátlanul rendelkezhetett.

Az ottani ezred- és hadmegye-parancsnokok közötti vetekedések panaszokra és vizsgálatokra adtak okot, és „az ezred- és hadmegyei hatóságok közötti folytonos, a szolgálatra hátrányos surlódások miatt“ szükségesnek találták a fönnebb már emlitett és József császár által behozott hadmegyei igazgatást 1808. nov. 1-jén megszüntetni, és az egész belső közigazgatást ismét minden egyes ezred parancsnokára, minden törzs és főtiszt közreműködésével, átruházni. [10])

Azonban e rendszabály valódi oka akkor csak az absolutisticus katonai hatalom irányzata volt, hogy a parancsnokságok ellenében minden beleszólást kizárjanak, és a közigazgatást is a vakengedelmesség elvére alapitsák.

A határszélek ugy szervezete, mint igazgatása még mindig csupán csak töredékmű volt. 1801-ben a hadügyminiszterré nevezett Károly főherczeg bizatott meg, hogy a katonai határszélekben a szükséges javitásokat folyamatba tegye. Károly főherczeg e tárgyban, nem mint eddig tettek, hogy irást irásra halmoztak, hanem erélyes fölhivást bocsátott ki, hogy mindenki, bármily rangu és állásu is, nyiltan és szabadon irja le véleményét a határvidékek szervezésének és igazgatásának gyarlóságairól és hiányairól, valamint azoknak czélszerü javitásáról, és irásba foglalt nézeteit, mellőzve minden tekintetet, mik a nyilatkozat őszinteségét gátolhatnák, közvetlenül a főherczegnek küldje meg.

Akkori időben valóban szabadelvü gondolat!

Több mint 200 különféle tervezet érkezett be, melyeket a főherczeg azon határozott parancscsal nézetett át, hogy a fogalmazványok mindegyikére kellő figyelem fordittassék. De még ez nem volt elég. A főherczeg beutaztatta a határvidékeket, hogy necsak a hatóságoktól, de még a köznéptől is a fönforgó ügyre nézve kellő fölvilágositásokat s értesitést szerezzen magának. Tett vizsgálódásainak eredménye szerint a hatóságok minden előbbi javallatát átdolgoztatta, és igy jött létre végre a katonai határvidéki szervezés rendszere, melyet Ferencz császár 1807. aug. 7-én „határvidéki alaptör-

vények" nevezete alatt az országgyülés hozzájárulása nélkül helybenhagyott, és mely egész 1850-ig gyakorlatban maradt. [11])

Ez alaptörvények szerint az 1754-ki „határ-törvények" alapján ismét önkényes alapelvül mondatott ki:

1) hogy az őrvidékekben az összes földbirtok katonai hübér, melyhez a birtoklónak, a császárt illető főtulajdonjog föntartásával, a határvidéki kötelezettségek teljesitése mellett, örökösödési haszonvételi joga van. 2) Hogy a határőrök, kik fegyvert viselni képesek, minden kivétel nélkül személyes (semmi capitulatio által nem korlátozott,) hadiszolgálatra kötelezettek ugy az országban, mint az országon kivül. A határcsaládok katonáikat az országban maguk élelmezik. 3) A nép társalmi (laktársi) élete a katonai czélnak rendeltetett alá, és az ujonczozási rendszer a laktársi vagy házközösségi rendszerre alapittatott. Oly ház közösség, melynek minden egyes családrésze katonát nem állithatott, egymástól szét nem válhatott. 4) A határőrök azon joga, hogy iparra, kereskedelemre, vagy tudományokra adhatták magukat, rendszerileg korlátoltatott, s lehetőleg a legszükebbre szabatott. 5) A határnép közintézetekre minden hold földtől és réttől egy kézi és félnapi vontató napszámot tartozott évenkint ingyen szolgálni. 6) A határnép földje termésképességéhez és müvelhetési fokához aránylag holdankint 12 krtól 3 ezüst frtig földadót, azonkivül egyéb kereskedelmi vagy iparadót tartozott fizetni, ugy hogy a katonai határvidék egészben véve az államnak nem esett terhére, és nagy katonai terhe daczára maga magát

fizette. Természetesen azon összeg, mely az által az állam javára esett, a határvidék nemzeti vagyonát megrövidítette, miután tulajdonképen maga magát emésztette föl. [12])

„Az 1807-ki határvidéki alaptörvény“ — mondja az ujabb kor egy szellemdus irója — magában véve az előbbi kényuralomhoz képest végtelen jótékonyság volt, habár az absolut katonai hatalom helyébe még inkább az absolut államhatalom lépett.

E korszakba két lázadási kisérlet esik, melyek, ha sikerülnek, valóban káros következményeket vontak volna maguk után.

A szerb lakosok egy része Bánságban, nemzeti óhajtásaik nem teljesülése miatt még mindig neheztelve, nehány rajongó által a következő esztelen tervre engedte magát csábittatni; hogy tudnillik használják föl a most kedvező alkalmat, és a cath. vallásu németeket, kiknek vagyonos állapota már régen szálka volt szemükben, vagy öldössék le, vagy legalább kergessék ki a Bánságból, és igy azután saját területet alkossanak maguknak. Különböző helyeken bizottmányok alakultak, melyek összeesküdtek, és csak kedvező alkalomra vártak, hogy tervüket végrehajtsák.

Az első csapásnak Pancsován kellett volna történnie, hol 1807. máj. 28-án urnapi menet alatt a fegyvertelen népet megrohanni és legyilkolni szándékoztak.

Azonban a gondviselés őrködött fölötte. Az összeesküvők egyikét emberibb érzés szállta meg, és a tervet előtte való napon délután 3 órakor a pancsovai ezredesnek fölfedezte. Az azonnal jelentést tett az ottani dandárnoknál, ki a szükséges intézkedéseket mindjárt

megtette. És igy történt, hogy az urnapi szokásos diszőrségen kivül 1 Benyovszky zászlóalj, 2 század német-bánsági határőr és 1 osztály lovasság állt ki, melyek szerencsére a vidékben voltak elszállásolva.[13]) Ez intézkedés az összeesküvők lázongási hajlamát mégis kissé lehüthette, mert a menet alatt és utána semmi sem történt. A főkolomposokat elfogták és a törvényszéknek átadták. [14])

Nehány hétre utána Ferencz császár és a hős Károly főherczeg meglátogatták Temesvárt és Bánságot, és alig tévedünk, ha sejtjük, hogy ez utazás a fönebbi kitörési terv következtében történt.

A gyilkos terv ez alkalommal meghiúsult ugyan, azonban a szikra alattomban pislogott, és egy évvel később ismét kilobbanóban volt.

1808. jun. 12-én, Sz. Háromság vasárnapján, Milosevics Rafael, fehértemplomi gör. kel. főpap, az egész tanácsot, a kath. esperestet és káplánt és a Lajos főherczeg határvidéki parancsnok fogadására itt időző oláh-illyr ezredbeli törzs- és főtiszteket ebédre hitta meg. A véletlen, sors vagy a hogy nevezni akarjuk, ugy akarta, hogy a szerb kitörés, mely az elmult évben még elég jókor elfojtatott, épen e napon ujból kitörendő vala. [15])

Poppovics Illés suboticzai gör. kel. lelkész azonban a szándékot az előttünk az utóbbi török háboruból már ismert szabad csapatvezérnek, most ezredparancsnoknak és ezredesnek, Branovaczkynak fölfedezte, ki a fölkelés elnyomására azonnal szükséges intézkedéseket tett, és 3 század határőrt Fehértemplomra

rendelt, melyek délután 5 órakor már megérkeztek, és az ottani polgári hadnéphez csatlakoztak.

Branovaczky éjjeli 11 órakor Mallya nevü zászlótartót nehány katonával az Oravicza felé $^3/_4$ órányira fekvő Krucsicza katonai községbe küldötte kémszemlére. A kocsis szerepét Wilsbach János polgár és polgárőrségi század hadnagya viselte.

Krucsiczához érkezve, Mallya egyedül ment a faluba, midőn azonban az ottani lakosok hangulatát a legnagyobb izgatottságban találta, vissza akart térni, de a lázangók a templomhoz közel elfogták, és a templomba vezették. Itt fölszólitották, hogy hüséget esküdjék nekik, mit azonban tenni nem akarván, az oda érkezett Dják Demeter nevü fiatal, 26 éves görög pap által halálra itéltetett. Mivel azonban azt sokan ellenezték, tehát csak kardját vették el, melyet nevezett pópa oldalára kötött, azután a stolát nyakába akasztván, egyik kezében a templom zászlóját, másikban az evangeliumos könyvet tartva, emlitett Wilsbach által Jam, Berlistje, Mirkovacz, Nikolincz, Rakasdia, Suboticza stb. körülfekvő falukba hordoztatta magát, hová már az előtt lázitó leveleket küldött, melyek által a népet fölkelésre buzditotta. De a románok e szerbnek nem akartak hitelt adni, és még erőszakkal is előhurczolva, senki sem akart hozzá csatlakozni. Ez által reményeiben csalódva látva magát, Wilsbachot hazabocsátotta, ő pedig a zászlót, evangeliumos könyvet s kardot egy erdőben elhajitva magától, a szomszéd Szerbiába akart szökni, de Rebenbergben elfogatott.

Mindjárt, hogy a csoport Krucsiczán a templomtól

eltávozott, a bezárt zászlótartót egy ismerőse kieresztette, ki mellékutakon visszatért Fehértemplomra, és a történteket az ezredesnek jelentette. Branovaczky még azon éjjel 2 órakor riadót veretett. Miután a katonaság összegyülekezett, felét a kath. templomnál a krucsiczai ut felé fölállitotta, a többit pedig a suhaji erdőcskébe küldte, hol a lázongók gyülhelye volt.

A szerbországi szerbek az itteni elégületlenekkel összeköttetésben voltak, és Rámánál már össze is gyültek, csak a kitüzött jelt várva, hogy a Dunán azonnal átkeljenek. Hogy azt megakadályozza, Jovanovics Marian nyugalmazott kapitány s bünrészes, az összeesküvés fölfedezése után azonnal lóra ült és Uj-Palánkára sietett.

Schmitz József fehértemplomi polgár és polgárőrségi százados, egy bátor férfi és hü hazafi, ki embereivel a kath. templomnál állt, megunva a várakozást, Krucsiczára indult. Golubovics főőrmester egy katonai osztálylyal utána ment. Krucsiczára érkezve, Schmitz százados az összecsoportosult lázongó határőrök előtt golyóra töltetett, és fölszólitotta őket, hogy fegyverüket lerakják, ellenkező esetben közibük lövet. Ez hatott. Erre a főőrmester minden családfő nevét föl-olvastatta, és a távollevők családait Fehértemplomra vezettette, hol azokat Lorenz Jánosnak a kath. templom átellenében fekvő s épen javitás alatt levő házába zárták. Az alatt más vidékeken a főbb czinkosokat szintén összefogdosták és Fehértemplomra behozták.

Göring törzshadbiró Temesvárról, ki esetlegesen

akkor épen Fehértemplomon volt, azonnal haditörvényszéket tartott.

Az első, ki kihallgattatott, Dják Demeter gör. n. egy. lelkész volt, kinek vallomásaiból tisztán kiderült, hogy a fölkelés inditója és főbujtogatója ki volt, tudniillik az oláh-illyr ezrednek épen a vizsgáló bizottságnál ülő egyik hadnagya, s krucsiczai parancsnok Scribetie, ki ülnöki helyéről azonnal eltávolittatott és őrizet alá vétetett. A további vizsgálat eredménye a többi bünrészest, mint szintén a tervezett lázadás indokát is kideritette, mi „fölségárulás“ volt, és nem többet czélozott, mint egy „szerb birodalom“ alapitását, és e végből a fehértemplomi, verseczi, oraviczai stb. kath. községek s mindazok kirablását s legyilkolását tüzte ki czéljául, kik e terv ellen szegültek. Emlitett lelkésznek rögtönitélő birósági itélet szerint junius 14-én esteli 6 órakor kellett volna agyonlövetnie, azonban püspöke Vidák J, Petár verseczi püspök, ki halálos itélete felől értesittetett és degradaltatása végett megkerestetett, ez okból Verseczre vitette magához, az alatt pedig a püspök Verseczről eltávozott, és miután más a szent kenetet róla le nem vehette, a rögtönbirósági itélet Djákon végre nem hajtathatott.

A bujtogatók elleni vizsgálat és kereset több évig tartott, mialatt Dják, Zsumanka hadnagy, s még nehányan Temesvárott a börtönben haltak el. Kötél általi halállal kivégeztetett Scribetie, a többi bünrészes pedig több évi sánczmunkára itéltetett.

Nevezetteken kivül az összeesküvésben részt vettek: Todorovics Trifun lelkész, Urosevics diakonus, Staics Athanaczko kereskedő, An-

tics Petar al-tizedes, Zsivanov Jovan, Putnik Athanaczko, Millovanov Stojan, Poppov Stojan, Durkin Mihály, Mihajlovics Petar és Stoka Dumistrasko.

Igy lett Branovaczky ezredparancsnok erélyes föllépése, és a fehértemplomi polgárőrség segélye által a szerbek, ez anarchicus rajongók második vészteljes fölkelése is elfojtva, mely egész Bánságra nézve, melyben akkoriban nem igen volt katonaság, a legsujtóbb következményeket vonhatta volna maga után.

Miután a katonai községek polgárőrhada a végvidékeken oly czélszerünek mutatkozott, elhatározták a rendek, hogy azt Magyarország többi városaiban is szervezik.

Annak következtében József főherczeg nádor 1808. decz. 6-ki közrendeletében következőleg nyilatkozott: „Magyarország és a kapcsolt részek rendei, midőn az utóbb tartott országgyülésen a külső biztonság erősbitéséről tanácskoztak, gondoskodásukat egyszersmind a háborus idők alatti belső biztonság kezelésére is kiterjesztették, miután az állandó katonaság akkor országon kivül van, és annak föntartását leginkább a szab. kir. városok polgáraira bizandónak határozták, kik e czélból fölfegyverzendők. Az országos rendek valóban bölcsen gondoskodtak, midőn Ő Felségétől e vigyázatot azok hü kezeire bizandónak kérték, kiknek szerencséje, jóléte és vagyona a belső biztonság megőrzésétől függ; és nem is alaptalanul helyezték teljes bizalmukat a szabad városok polgáraiba, mert a hazai történelem tanusitja, hogy az ország negyedik rende a biroda-

lom virágzására, emelésére és békéjére élete s vagyona föláldozásával nem keveset tett.“ [16])

E megtisztelő szavakkal bizta meg a főherczeg nádor a temesvári, verseczi, nagybecskereki és lugosi stb. tanácsot is, hogy a polgárhadat az emlitett országgyülési végzés szerint szervezzék.

A temesvári polgárhadnak nem sokára alkalma lett e várakozásnak megfelelhetni, és nemcsak 1809-ben, midőn a hadi események következtében a kincstár Bécsből Temesvárra vitetett biztonságba, hanem később is, nem oly régen, a polgárőrség végezte hosszabb ideig a főőrséget, valamint a kapuknál és egyéb őrhelyeken az őrállást.

Midőn 1809-ben Napoleon másodszor ment be Bécsbe, ott hirül vette, hogy a magyar fölkelő nemesség, mintegy 38,000 ember, közel a magyar-osztrák határszélhez van fölállitva. Mielőtt a fölkelő sereget megtámadta, megakarta kisérleni, valjon ez ellenségeit nem változtathatná-e ugyan annyi barátjaivá. E czélból Napoleon maj. 15-én a magyar fölkelő sereg legtekintélyesb vezéreihez követet küldött a magyar nemzethez intézett azon fölhivással, „hogy gyülekezzék össze Rákos mezején, rázná le magáról az osztrák igát, mely csak romlására van, és választana királyt saját nemzetéből, függetlenségében a francziák császára oltalmazni fogja.“ Azonban a magyarok megvetéssel utasitották vissza a szószegésről és csalásról ismeretes hatalmaskodó ajánlatát, ki őket a becsület szentségétől, hüségtől és kötelességtől eltántoritani akarta.[17])

Ha már a bécsi béke föltételei Ferencz császárnak s királynak nehezére estek, mily keserü fájdalom

tölthette el az atya keblét, midőn négy hónappal később-ben, 1810. febr. 8-án, legidősb leányának, Mária Louisenak egybekelését Napoleonnal tudatni volt kénytelen !

Azon évben a magyarok nemzeti életére vonatkozólag semmi nevezetes nem történt, de sokat vártak a király által 1811. febr. 20-án kihirdetett „javitott pénzügyrendszertől," melynek Magyarországba is történendő behozatala végett aug. 28-ára Pozsonyba országgyülést hirdetett, és még inkább, midőn aug. 29-én Majláth György kir. személynök, az alsó házban összegyült 438 országgyülési követet fontos dolgokra és roppant áldozatokra készitette elő, mig ugyanakkor a főherczeg nádor a felsőházban összegyült 88 mágnással s főpappal ugyanazt tudatta. Nem kevesebbről volt szó, mint a bankjegyek hitele isméti helyreállitásáról. Ezt egyedül csak a bankjegyeknek ötödrésznyi értékükre való leszállitása és ez értékbeni beválthatásuk végett a szükséges beváltó értékpapirok behozatala által történhetett meg. Az állam megmentésére ez elvet, habár a magyarok elvetették, szükséges volt foganatositani.

A Lipcsénél 1813. oct. 18-án történt véres ütközet és a waterlooi 1815-ik jun. 18-ki forró nap végre eldöntötte Napoleon sorsát. A hatalmas világrenditő elbukott mindenkorra. — Az osztrák hadsereg már az utóbb emlitett évi oct. 7-én visszatérhetett hazájába. A sereg különféle nemzetiségei visszatértek szülőföldükre, és végre valahára oly mozgalmas élet után tartós békét élvezhettek.

1816. oct. 13-án Temesvárott a városnak a

török uralom alól való fölszabadulása évszázados ünnepe nagy ünnepélyességgel tartatott meg.[18])

Következő — 1817. — évben I. Ferencz felséges nejével beutazta Galiciát, Erdélyt, Bánságot és a kat. határőrvidéket. Ez utazásában Verseczre oct. 9-én történt érkezése alkalmával e várost, mely 1804. óta vásári szabadalommal birt és melynek saját tanácsa volt, azon magas kegy érte, hogy kir. várossá emeltetett.

Az arra vonatkozó legmagasb határozat magyarul következőleg hangzik:

„Tekintetbe véve azon lényeges érdemeket, melyeket Versecz kamarai mezőváros községe iránt am és az állam iránt renditbetlen hűsége, ragaszkodása és különböző időkben hozott jelentékeny áldozatai által szerzett magának, inditatva érzem magamat, nevezett helyet királyi várossá tenni. Ennek következtében akaratom oda terjed, hogy mihelyt emlitett község földesurával, a kamarai kincstárral kiegyezett, illetékes fizetéseit teljesitette, és többi uj viszonyát a fönálló rendszabályok szerint rendezte, — mi végett a közös udvari kamarával egyetértőleg külön politikai-kincstári bizottmány a helyszinére kiküldendő, melynek politikai biztosa kinevezésére a magy. udv. kanczelláriát fölhahatalmazom, — arról a szabadalom haladéktalanul kiadassék, minek folytán gondja lesz a magy. udv. kanczelláriának, hogy az udv. kamarával szükséges érintkezésbe tegye magát, és azzal együtt e meghagyásomat mielőtt foganatositsa. Kelt Verseczen, 1817. october 9-én. Ferencz s. k.“

Annak következtében a robot- s regale-javadalmak 1818-ki szept. 18-án kelt határozmány szerint a kama-

rai uradalomról a város-községre szálltak. Annak oka, hogy Versecz nem azonnal kapta meg a királyi városi szervezést, az volt, hogy a kamarától átvett tárgyakat előbb meg kellett becsültetni, és a megváltási összeget a kamarának ki kellett fizetni. A pénzviszonyok változása miatt a becsléshez kétszer is hozzá fogtak, és csak harmadszor állapitották meg.[20])

ÖTÖDIK FEJEZET.

Telepitési és müvelődési viszonyok I. Ferencz alatt. — Üres telkek Bánságban. — Franczia és német emigransok bevándorlása. — A telepesekre vonatkozó rendelet. — Az üres telkek betöltése. — Nehány tiroli colonia letelepitése a Bánságban. — Német családok elhelyezése román falukban. — Csehek betelepitése a Bánságban. — Eszrevételek a cseh telepesekről. — Uj telephelyek más nemzetiségek számára. — Az 1831-ik év. — A kolera. — Az iskolák állapota. — I. Ferencz halála.

(1794—1835.)

Habár a franczia forradalmi háboru a honfiak ezreit szólitotta a messze csaták mezejére, mégis a Bánság népessége nem sokára részint uj telepitések, részint szökevények visszatérése által ismét megszaporodott. A jólét a földmivelés, ipar s kereskedelem, utak, csatornák s hidak épitése, puszta földek termékenyitése, mocsárok kiszáritása, és bányamivelés következtében emelkedett; a nép erkölcsösödése pedig czélszerü, habár minden philantropicus köve-

telést nem kielégitő, rendőri, iskolai és fölügyeleti intézetek s intézkedések által észrevehető vigasztaló átalakulást nyert.

A II. Lipót alatt követett gyarmatositási elveket lényegben I. Ferencz alatt is föntartották. Azon kivül a bánsági telepitvényeseknek megengedték, hogy telkeiket ugy a szabad évek letelése előtt, mint után szabadon eladhassák.

A bánsági telepitvényeseknek adott e különös kedvezmények daczára időnkint mégis az ottani kincstári falukban sok telek és ház állt üresen, mit a lakosok részint kihalása, részint elszegényedése és kivándorlása okozott. Igy 1794-ben Temesmegyében 250 egész, 597 fél, 1029 negyed, és 660 nyolczad telek állt üresen. A következő nyolcz faluban, u. m. Perkossovában, Butyinban, Gattaján, Nagy- és Kis-Szemlakon, Omoron, Sosdján és Dentán 76 egész, 433 fél, 787 negyed és 110 nyolczad üres telek volt, melyeket ujra fölosztottak és a szomszéd kincstári falukból uj telepesekkel töltöttek be.[1])

Az adóhátrálék 1794-ben 143 kincstári faluban üresen álló telkek következtében 222, 571 frt s 43 kra rugott, honnét a kamara, a magy. udv. canczelláriával egyetértőleg, a gyarmatügy javitására kiküldendő bizottmányt hozott javaslatba. Egyes átköltöztetések most is történtek. Igy például Ferencz- és Zichy-falukból Bencsekre, Perjámosról Rácz-Szent-Péterre, hova az előbbi helyről 30 fiatal házaspárt költöztettek át.

Tekintetet érdemlő esetekben az adómentes éveket most is továbbra kiterjeszték.

A telepitéseknél azon korábban követett elvet is megtartották, miszerint lehetőleg egy vallásu és nemzetiségü telepeseket helyeztek el falunkint, hogy minden viszálykodásnak elejét vegyék. Hanyag, dologtalan és makacs gyarmatosok kitelepitése példái most is előfordultak, melyek között a legnevezetesb Daruvárt fordult elő, hol 132 gyarmatost kitelepitettek. Uj gyarmatositási kisérletek is történtek, mint a pakraczi és cservena-medjai pusztákon és a kikindai kerületben.[2])

A Ferencz uralkodása alatt történt gyarmatositás történelméhez tartozik megemlitenünk azon németek s francziák bevándorlását, kiket a harczias események nevezetesen az osztrák végtartományokból kiszoritottak, és kik Magyarországban s Bánságban találtak ótalmat és befogadást.

a) Mellőzve egyes franczia emigransok befogadását, csak azt jegyezzük meg, hogy 1709-ben 4—500 emigrans kérte befogadtatását, kik közöl azonban csak egyes családok lettek elhelyezve.

A német birodalmi gyarmatosok, nevezetesen 1802-ben 2—3000 sváb bevándorló betódulása ama korábbi tapasztalatokra s szabályokra alapitott elnöki rendeletre szolgáltatott okot, miszerint az üres telkekre a birodalomból csak vagyonos és rendszerető bevándorlók telepitendők, miután eddigi gyakorlat szerint egy családra gyakran 500 frtot is elpazaroltak, és a telepesek a szabad évek letelte után az előleg megtéritése nélkül a kincstár kárára megszöktek. Emlitett svábok, kiknek vagyonuk van, csak azon föltétel alatt telepithetők le, hogy elhelyeztetésü-

kig ágypénzt, vagy gabna-előleget, vagy más pénzbeli kedvezményt az állam pénztárából nem kapnak, hanem az üres telkekre kapott utalványnyal, s a 3 szabad év kedvezményével megelégesznek. E megujitott rendelet legmagasb helyen is jóváhagyatott 1804-ben.[3])

Kivételek egyes bevándorlók vagy községek javára történtek, kik a cs. kir. katonaságnak lényeges szolgálatokat tettek, a császári ház iránti ragaszkodásuk által kitüntették magukat, vagy a hadi események miatt vagyonukat elvesztették. Az ilyenek az előbbi jogok élvezetével helyeztettek el Bánságban. Ily tekintetből oly bevándorlók is, kik már az országban voltak, és szegénységük miatt Budáról az utat nem folytathatták, 10—15 frt előleget kaptak. — Azok is, kiknek volt valami vagyonuk, s mint gyarmatosok elhelyeztettek, három évre kaptak mérsékelt előleget, ha elszegényedtek és zsellérekké lettek. Egyszersmind ismételve elrendeltetett, hogy a birodalmiak, mennyire csak lehet, németek közé osztassanak, és román falukban az üres telkekbe nemzetbeliek helyeztessenek.

Daczára az előbbi időkhöz képest korlátozó rendeleteknek a bevándorlók, nevezetesen würtembergiek, badeniek, hesseniek stb. betódulása oly nagy volt, hogy ismételve kimondatott a birodalmiak bevándorlásának időnkinti megszüntetése még azon esetben is, ha vagyont hoznának magukkal, miután nem volt annyi telek, mennyi a németek betelepitésére elégséges volt volna.

Ezen s az 1805-ki jun. 28-án kelt legmagasb határozat következtében egy ideig nem találunk birodalmiak bevándorlásának a kincstári jószágokba nyomára

egész 1808-ig, hanem a kevés üres telket részint a már benlevő németekkel, leginkább azonban nemzetiekkel telepitették be. Csak 1808-ban telepitettek be ismét több bánsági üres telket Daruvárott, Niczkyfalván, Bakován és Vécseyházán 80 falkensteini s más német családdal, melyeket a harczias események elszegényitettek.[4])

b) Miután a bécsi békekötésben Salzburg, az Innnegyed, a Hausruck negyed részei, és Tirol ismételve Bajorországnak, a villachi kerület, Krain, Görz, Triest, Istria, a horvát tengermellék, és Horvátország egész a Száváig „Illyr tartományok" név alatt Franczia országnak engedtettek át, e tartományok hű érzelmü, leginkább Tirol és az illyr tartományok népei között számosan találkoztak, kik habár honukon kivül, de mégis ausztriai uralom alatt kivántak maradni.

Innét 1810-ben az egyesült udv. canczellária minden tartomány-főnökhöz rendeletet menesztett, hogy Tirol, Krain, Karinthia és Illyria örökös tartományok azon lakosai, kik Bukovinába vagy Galliciába menni kivánkoznak, az ottani államjavak igazgatóságánál, kik pedig Magyarországban vagy Bánságban ohajtanának letelepedni, a magy. kir. udv. canczelláriánál jelentsék magukat. Az udv. kamara a Magyarországban üresen álló telkek számát 2900-ra tette, következőleg mintegy 3000 család volna telepithető. Czoernig sokszor idézett jeles munkája után közöljük a bánsági üres telkeknek a XIX-ik század első felében történt lassankinti betelepitése kimutatását ugy számra, mint helyenkinti elosztásra nézve.

A bánsági kamarai jószágokba $180^{2}/_{3}$-ban elhelyezett gyarmatosok és lakosok összes kimutatása.

Uradalom	Családok	Faluk	Javadalmakkal betelepitett: egész (telkek)	Javadalmakkal betelepitett: fél (telkek)	Lakos (családok)	Házakat kapott (családok)	Azazoknak adott előleg összege: ft	kr
Csákova	1	Liebling	—	—	1	—	—	—
Versecz	1	Freudenthal	1	—	—	1	60	—
Kövercs	16	Bakova	6	3	7	5	1071	45
Lugos	14	Kövercs	—	14	—	14	6917	20
		Összesen	7	17	8	20	8049	5

A bánsági kamarai uradalmakban 1803-ban üresen állt, és 1804. végeig betöltött telkek száma kimutatása.

Üres egész telkek	432.	
„ fél „	974	
„ negyed „	687	
„ nyolczad „	662	
	2755.	
Az év folytán betöltött egész telkek	69	
fél „	150	
negyed „	181	
nyolczad „	81	
	481.	
Betöltendők maradtak egész telkek	363	
fél „	824	
negyed „	506	
nyolczad „	581	
	2274.	

és pedig a következő számtartóságokban:
Ujpécs,
Csákova,
Denta,
Köveres,
Lippa,
Rékas,
Sz.-András,
Lugos,
Versecz;
alhivatalokban:
Facset,
Bulcs;
tisztartóságokban:
Bogsán,
Szászka,
Oravicza,
Krassova,
Nagy-Becskerek.

A Bánságban 1806—1807. években haszonbérbe adott üres telkek kimutatása.

Nevezetesen	Egész	Fél	Negyed	Nyolczad	Iparföldek
	telkek				hold
1806-ban	243	593	359	503	$208^{729}/_{8}$
1807-ben	253	569	370	570	$257^{1128}/_{8}$
melyek üresen álltak, következőleg 1807-ben a különbség	10	—	11	67	$49^{384}/_{8}$-el
több mint 1806-ban, ellenben ugyancsak 1806-ban a féltelkeknél . . .	—	24	—	—	—
a különbség, melyek üresen maradtak.					

1809-ben egész Magyarországban 2900 üres telek volt, melyek közől a temesi Bánságra 1380 esett. Következő (1810.) évben Bánságban betöltetett 22 egész, 80 fél, 111 negyed, 101 nyolczad üres kamarai telek.

E telkek nagyobb részét tiroliakkal, innausztriaiakkal, badeniekkel és würtembergiekkel töltötték be, mint az a következő részletezésből kitünik.

Witsch Rudolf mérnök mint cs. kir. kamarai biztos, uj telepitvények állitásához, nevezetesen tiroliak számára Krassómegyében, bizatott meg.

Ő Felsége 1810. jun. 9-én keletkezett legmagasb határozatával helyhenhagyta, hogy a füzesi és széchen-szállási, utóbbi pusztai üres telkek tiroliak betelepitésére fordittassanak. A tanusitott hüség különös figyelembevételével azon tiroliaknak, kik földmivelléssel foglalkoztak, egész 1000, különösb esetekben egész 2000 frtig terjedő, kézmiveseknek kisebb előlegek engedményeztettek, melyek a 3-ik évtől kezdve 6 évi részletekben voltak az illetők által visszatéritendők. Azon tiroliak, kik sóvágással foglalkoztak, Marmarosba s az ottani sóbányákban ugyanazon kedvezményekkel fogadtattak be, melyekben a Felső-Ausztriából 1775-ben bevándorolt sóvágók részesültek.[5])

Daczára e különös kedvezményeknek, a tiroliaknak nem igen volt kedvük Magyarországban, nevezetesen Bánságban letelepedni.

Részint még azon elfogultsággal voltak eltelve, hogy Dél-Magyarország a „németek sirja," részint sikságon lakni nem szerettek, részint megszokott erkölcseik, szokásaik, viseletük és életmódjuk megváltoztatásától tartottak. Miután továbbá Magyarországban megtelepedésük esetére még nagyobb követelésekkel álltak elő, tudtukra adatott, hogy az állam nem szétszórva, hanem együtt hagyva szándékozik őket letelepiteni, és hogy nagyobb bizalomra gerjeszszék őket, legmagasb meghagyás következtében Speckbacher és Thallgutter két vezetőjük Bánságba küldetett, hogy a telephelyeket megnézzék.

Erre keletkezett az 1810. szept. 1-én kiadott legmagasb meghagyás, mely szerint Füzesen 30 uj ház

tiroli mintára és partos helyen egészen kemény anyagokból épitendő.

Nevezett két tiroli utiköltségre 200 frtot kapott. A gyarmatosok családfejenkint 30 frtot, a családanyák ugyanannyit, cselédre 20-at, 7 éven fölüli gyermekre 15-öt, hét éven alóliakra 8 frtot kaptak. E tiroli családok mindegyike egész telket kapott, s kivánságra 1—2 holdat szőlőmivelésre. Az is megengedtetett nekik, hogy öltözetüket s lőfegyvereiket megtarthassák; fiaik közől csak a Magyarországban születtek katonakötelezettek, és üres szomszéd határbeli földek haszonbérbeadásánál caeteris paribus, ők különös figyelembe veendők. Miután sem Speckbacher, sem Thallgutter nem birták magukat arra határozni, hogy Bánságban letelepedjenek, 1811-ben a tiroltelep előljárójául Steck Euseb, következő évben pedig Mader neveztetett ki. Egy tirol ház fölépitése az akkori papirpénzben 5199 és az egész telep házakkali ellátása 32,153 frt s 24 krba került. Egy templom és egy iskola épitését is elrendelték, és Steuffer János Máté lett a tirol község első lelkésze.[6])

Egy másik tirol telep Königsgnadon telepedett meg, mely falut 1813—1814-ben épitették 56 házzal ugyanannyi tirol család számára. A falu épitése iskolaházzal együtt 259,721 frt $37^{3}/_{4}$ krba került.

Telep-előljáróul s községbiróul Eichhammer neveztetett ki. Mivel azonban nem sokára a telepek egy része katonává lett, másik része pedig visszament Tirolba, az eképen megürült Königsgnadot más birodalmi bevándorlókkal népesitették be, a többi között néhánynyal azon 257 főre menő 35 würtembergi családból, me-

lyek 1816-ban Magyarországon keresztül Oroszországba vonultak, hogy a Kaukazus mellett uj hazát keressenek maguknak, de elszegényedvén, a Bánságnál tovább nem mehettek.

Azon 56 gottschei család is, melyek Krajnát elhagyták, Bánságban keresett menedéket. Ezeket az orosviczai urodalomban egy negyed telekkel s favágás-alkalmazással kinálták meg. Mivel azonban a rosz föld miatt ott a kinált telkeket nem fogadták el, Daruvárott és más helyeken telepittettek le 1812-ben.

Daruvárott Prebulon és Valjadenjen 141 falkensteini családot is letelepitettek, melyeket a háboru juttatott inségre, mint szintén Lieblingen és Szakálházon 1811—1814-ben 23 baden-durlachi családot helyeztek el.[7])

A háboru és drágaság következtében annyi német bevándorló tódult Magyarországba és Bánságba, hogy valamennyit elhelyezni nem lehetett. Mintegy 900 würtembergi, hesseni és badeni táborozott pénz és segély nélkül Temesvár körül. Ez ügyefogyottak szomoru helyzetét tekintetbe vévén, a magy. udv. kamara azon javallatot tette, hogy azokat kivételesen román helységekbe is helyezi, és minden családnak 300 frt előleget ad. El is helyezték őket azután üres telkekbe, azonban minden további előleg nélkül, miután a stuttgarti és karlsruhei csász. követségek előre figyelmeztették a bevándorlókat, hogy különös kedvezményekre számot ne tartsanak. Egyszersmind a követségekhez azon utasitás menesztetett, hogy jövőre bevándorlási utleveleket csak vagyonosoknak adjanak.

Az eddig emlitett német bevándorlók a magyarországi és bánsági üres telkeket egymaguk be nem tölthették volna, azonban megjegyzendő, hogy 1810 óta Bánságban az átengedett illyr tartományokból is különböző horvát s illyr lakosokat, mint banderialistákat, határőröket s más nemzetieket elhelyeztek.[8])

Mivel pedig korábbi tapasztalatok azt bizonyitották, hogy a németek csak ott tudták magukat föntartani, hol nagyobb tömegben együvé telepedhettek, ellenben más nyelvrokonok közé egyenkint szétszórva, legtöbbnyire elszegényedtek, sőt románok között nem ritkán sem életük, sem vagyonuk nem volt biztonságban,[9]) annak s azon körülmény következtében, hogy német bevándorlók folytonosan jelentkeztek a Bánságban történendő elhelyeztetésükért, 1817-ben a kamara rendelkezése alá tartozó üres jobbágytelkekről a mellékelt különíve látható kimutatás terjesztetett föl az állam canczellariához.[10])

Azon nehány telket, mely Bánságban üresen állt, legnagyobb részt azon nemzetiekkel, vagy németekkel töltötték be, kik már az országban voltak. — Igy 1818-ban Perkossován baden-durlachiakat telepitettek le, kik egy idő óta már Magyarországban tartózkodtak. 1820-ban stajermarki bányászokat osztottak el az oraviczai, szászkai, csiklovai és boksáni üres telkekre, öt évi határidőt adván nekik a kapott előlegek visszatérítésére.

E század első negyedében nagyobb s kisebb szakaszokban tartottak a betelepitések Dél-Magyarországban, mig végre 1829-ben minden tartományfőnökhöz azon utasitás menesztetett, hogy ezentúl az ausztriai

birodalom határain német bevándorlókat át ne bocsássanak, hacsak 300 ezüst frtnyi vagyont ki nem birnak mutatni.

Az eddig elért eredmények a megkezdett mü bevégzésére serkentettek.

Miután a német gyarmatositás leginkább csak a sikon mutatkozott eredményesnek, tehát Bánság hegyes részei népességének szaporitására is tekintettel kellett lenni, és arra leginkább a cseh (czech) gyarmatosokat találták legalkalmasabbaknak. E szerint már 1823-ban maj. 1-én egy uj hegyi falu épitése 100 házzal a Babakajon, mely Elisabethfeld nevet kapott, azután az alibeg-neudorfi 43 üres házhely betöltése, valamint Sz. Helena falunak 100 családra történő kiegészitése hagyatott helyben, utóbbi Magyarly fahaszonbérlő kérelme folytán, hová cseh favágókat telepitettek.[12])

A telepeseknek 3 adómentes évet azon reményben hagytak helyben, hogy ez idő alatt laképületeiket s kijelölt földeiket ugy helyreállitják, miszerint azon évek letelte után a kincstár iránti tartozásaikat minden nehézség nélkül teljesithetik, sőt az alibegi gyarmatosok az elfogadott 164 hold térmértékü erdős földek tekintetéből 1518 négyszög ölet, azután más erdős kincstári földekért az elisabethfeldi és sz. helenai cseh gyarmatosok, tekintve a favágásból szerezhető keresményük csekélységét, az első termékenyitéstől számitandó 10 szabad évet kaptak különös kedvezményül. E telep-helyeket 1834-ben az őrvidékhez kapcsolták, és a famunkával foglalkozó gyarmatosok 178 hold erdős földtől 1324 □ ölet s tiz adómentes

évet, a cserjével benőtt 363 holdtól 1320 □ ölet s hét adómentes évet, a már kivágott, de még nem termékenyitett 411 holdtól 1050 □ ölet, s öt adómentes évet, a legelőre szánt 490 holdtól 600 □ ölet s három adómentes évet kaptak kedvezményül.[13])

Emlitett cseh telephelyeken a lelkipásztorkodással az uj moldovai kath. lelkész bizatott meg.[14])

Az udvari haditanács által az oláh-illyr ezred völgyes vidékeiben telepitendő gyarmathelyek érdekében tett intézkedések következtében a cseh telepitmények kedvezőleg szaporodtak. Egy 1828. marcz. havában kelt kimutatás szerint az oláh illyr ezred területére a már telepitett Schönthal, Weidenthal, Wolfsberg, Wolfswiese, Weizenried, Schnellersruhe, Lindenfeld, Eibenthal és Freuenwiese, azután Ravenszka, Sumicza, és Uj-Zsupanek nevü gyarmathelyeken 1036 cseh család osztatott szét. Miután pedig Weizenried 1828-ban már 500 lakossal birt, saját lelkészt kapott, Weidenthal a szlatinai lelkészhelyettes, Schönthal a bozoviczai, Eibenthal az orsovai, és Wolfsberg a franzdorfi lelkészhelyettes gondjai alá bizatott.

Egy 1830-ki kimutatás szerint e cseh telepitmények népessége a következő volt:

Weizenried	469	lélek
Schnellersruhe	266	„
Ravenszka	237	„
Eibenthal	356	„
Frauenwiese	186	„
Uj-Zsupanek	43	„
Schönthal	281	„

Sumicza	123 lélek
Weidenthal	597 „
Wolfsberg	444 „
Wolfswiese	256 „
Lindenfeld	166 „
Összesen .	3424 lélek

Sadova, most szintén czechek lakják, eredetileg román falu volt, mely Mária Terézia idejében keletkezett. A román gyarmatosoknak, kik az erdős hegyszorulatokban szerteszét laktak, s a vidéket sokszor biztonság tekintetében veszélyessé tették, le kellett jönniök közelebb az uthoz, hol a föld is mivelhetőbb volt, és ugy keletkezett a barátságos kis Sadova falu, hova később nehány cseh család is átköltözött.[15])

Eleinte a czech gyarmatosoknak, kik legtöbbnyire az Elb-völgyből, azután az óriás hegység tövéből a königgrätzi, végre a bunzlaui és csaszlaui kerületekből vándoroltak be, nemcsak az éghajlattal, de a szükséggel is sokat kelle küzdeniök, miután ellátásukról nem igen gondoskodtak, és a magasb hegyoldalokat jelölték ki számukra, hol előbb erdőket kellett irtaniok, hogy házakat épithessenek és földeket nyerhessenek. Ezen akadályokat azonban később és lassankint a haditanács által tett intézkedések és a gyarmatosok szorgalma megszüntették, mely nem egyedül a favágással szerezhető csekély keresményre szoritkozott, hanem egyéb kereseti ágra is kiterjeszkedett, mint állat- s baromfi tenyésztés és kert-ipar, melyek folytán baromfit, tejet, vajat, sajtot, zsirt, tojást és zöldséget hordtak Karansebesre és Orsovára, továbbá az eibenthali kőszénbányákban, a ruszbergi és fer-

dinandsbergi vashámorokban elegendő munkát találtak, mi által több keresményt szereztek magoknak.[16])

De nemcsak itt, hanem más vidékekben is alapitottak uj gyarmathelyeket.

Igy keletkezett 1824-ben Torontálmegyében Szécsánfalva, melyet németekkel telepitettek be. Következő évben Temesmegyében Bencseken a lakosokat németekkel szaporitották, hol kath. lelkészséget is alapitottak. Torontálmegyében 1826-ban emelkedtek Knez németekkel, Ujvár és Jánosföld németekkel s magyarokkal; 1828-ban keletkezett Ernesztháza, 1829-ben Magyar Csernja, előbbi németekkel, utóbbi csupán magyarokkal, végre 1832-ben Maleniczfalva magyarokkal és németekkel.

Ennyi szorgalmas gyarmatos telepitése Bánság sivatagos, mocsáros, homokos és erdős vidékeinek mivelési állapotát, természetesen, szemlátomást emelte, mi valóban, nem sokára látható is lett. Röviden a természet adományaival oly gazdagon megáldott tartományunk most mint méltó szem csatlakozhatik a császári birodalom legkitünőbb országai szép lánczolatához.

Az 1831-ik év két tekintetben majdnem veszélyessé vált Bánságra.

Midőn emlitett évben a bánsági katonai őrvidék zászlóaljainak ki kellett indulniok, szerb részről az 1807- és 1808-ki fölkelési kisérletek ismétlése nagy aggodalmat okozott, mire a szerb nép több notabilitásának az itteni zárdák egyikében titkos úton följelentett gyakori összejövetele adott okot, azonban semmi to-

vábbi eredményt nem mutatott. Egyelőre csak tanácskoztak, minek eredményét csak későbbi időben (1848-ban) láttuk már akkor előkészitve.[17])

De ha az 1831-ki forradalmi fondorlatok csak aggodalmak okozásánál tovább nem fejlődtek is, jött helyette egy másik nem szivesen látott vendég, mely Magyarország e részére nézve a legnagyobb mértékben veszélyessé válhatandott.

Emlitett év nyarának vége felé egy eddig ismeretlen, borzasztó betegség, mely a legerősb alkotásu emberek életének nehány óra alatt véget vetett, az ugynevezett „ázsiai cholera“ kezdte vidékeinket pusztitani, és innét egész Európában körutat szándékozott tenni. Miután átalánosan ragályosnak tartották, senki sem kételkedett, hogy az akkoriban az orosz kormány ált. a szerencsétlen Lengyelország ellen küldött tatár csordák hozták az országba, honnét Galiczián keresztül terjedt át Magyarországba. És csakugyan e betegség első nyomai Sáros-, Szepes- és Zemplénmegyékben mutatkoztak. Nehány hó mulva alig volt vidék az országban, melyet e pusztitó betegség megkimélt volna, melynek majdnem félmillió ember esett áldozatul.

Miután Magyarország és Bánság, ugy szólván, első áldozatai voltak a cholerának, nem csoda, ha ez ismeretlen betegség, mely hozzá véve még, némely vidékben megdöbbentő mértékben dühöngött, rémülésre, rendetlenségekre, sőt helyenkint zavargásokra adott okot. Maguk a rendőri és orvosi rendszabályok, melyeket a kir. helytartótanács orvosrendőri osztálya e betegség ragályosságát szem előtt tartva, kiadott, még táplálták a nép ijedelmét, rémületét és zavarát. E rendszabályok

szerint minden község, melyben a cholera kiütött, mint előbb a pestis alkalmával, el volt zárolandó, és a szomszéd helyekkeli közlekedése egészen meg volt akadályozandó. Mivel azonban ily elzárolások gyakran hetekig tartottak, különösen nagyobb városok elzárolását a mellőzhetlen élelmi szerek szállitása miatt teljes szigorral föntartani sehol sem lehetett. Nehogy tehát a ragály terjedjen, korlátokkal elzárt helyek jelöltettek ki, hol a közlekedés a szerek és személyek gondos átvizsgálása után eszközöltetett. A postán a hirlapokat s leveleket átlyuggatták és füstölték, s csak azután küldötték rendeltetésük helyére. Még a papság is azt az utasitást kapta, hogy a haldoklóknak az utolsó szentségeket behajlitott végü pálczácskákon nyujtsa. És miután e betegséget az országhatóság orvosrendőri osztálya s utána az orvosok egész serege ragadósnak jelentette ki, ki kételkedhetett volna azon, főképen miután több eset fordult elő, hogy egész családok kipusztultak, melyekbe befészkelte magát?

Mint pestis idejében történni szokott, barát barátját, rokon rokonát kezdte kerülni, nehogy egy kézszoritás, egy érintés által a borzasztó, épen oly kinos mint rögtöni halál kóranyagát magába fogadja vagy valamelyik kedves lényébe átplántálja. Minden ház, s menynyire lehetett, minden családtag elkülönözte magát félelmében. És csak a harangok folytonos zúgása, vagy az emberüres utczákon a koporsókat, vagy azok hiányában a zsákba dugott halottakat hordó szekerek zöreje hirdette az elzárttaknak, hogy még nem egyedül vannak a világon.[18])

Habár pedig a cholera Temes, Torontál és Krassó-

megyékben, mint átalában a bánsági katonai örvidéken több ezer embert áldozatul ragadt, e borzasztó betegség pusztitása aránylagosan még sem volt oly nagy, mint Magyarország északi megyéiben.

A hosszas, pusztitó háboruk következtében a birodalomban az igazi vallásosság hanyatlóban volt. Sajnos, de igaz, a rendszabályok, melyekhez a miatt a kormány nyult, nem voltak eléggé alkalmasak a baj orvoslására, mert csak külsőségekre terjeszkedtek; az iskolás gyermekeket elég szorgalmasan vezették a templomokba, de a lelki tanitás nem fogott rajtuk.

A József által eltörült szerzetes rendeket ismét behozták és a felsőbb iskolákat azokra bizták, kik minden természettudományt elfojtani törekedtek, hogy a buta oktondi vakhitet annál mélyebben meggyökereztethessék, mintha nem épen a tudomány és müveltség volnának a valódi vallásosság és istenitisztelet támaszai. Oly tanterv s tankönyvek hozattak be, hogy nyomorultabbak már nem lehettek, és ha jobb tervek merültek föl, azokat vagy ad acta tették, vagy addig tanácskoztak fölöttük, mig nem az ujitások is ódonságokká váltak. Külföldi egyetemek látogatása csak kivételesen, befolyásos pártfogók közbevetésére, akkor is nagy ritkán engedtetett meg, és e rendszabály a tanári vagy lelkészpályára készülő protestans ifjakra is kiterjesztetett, holott a protestansoknál régi időktől szokásban volt a külföldi egyetemek látogatása. A külföld szellemi termékeit, könyveket s folyóiratokat a legszigorubb vizsgálat alá vetették, és a szabadelmüebbek, habár a legkomolyabb tudományokkal foglalkoztak, kérlelhetlen tilalom alá estek. A történelmi s phi-

losophiai munkákat leginkább sujtotta a censura e szellemgyilkoló eljárása. Ily körülmények között igen természetes volt, hogy a történelem tanulását veszélyesnek tartván, azt az iskolákban elhanyagolták. A philosophiai két évi tanfolyamban, most főgymnazium, a történet- és természettan nem is voltak kötelezett tantárgyak, azaz, csak azok köteleztettek hallgatni azokat, kik tandijt nem fizettek, ki e nehány forintot lefizette, ez áron mindkét fontos tantárgyban a legkényelmesb tudatlanságot vásárolhatta meg magának.

Az irodalmi foglalkozást nemcsak hogy becsben nem tartották, hanem ha az név- s születésnapi költemények irásánál tovább terjedt, elfojtani igyekeztek, és e végből épen oly önkényes, mint szigoru censurát állitottak föl, mely egész Ausztriát a külföld szellemi iránya s tevékenysége beharapódzása ellen vasfalakkal vette körül, és rendszertelensége által oly esztelen dolgokat követett el, hogy azok kaczajra voltak volna érdemesek, ha keserü és boszus könyükkel nem kellett volna megsiratni azokat.

Hogy a szabad eszmék élő szavak általi terjesztésének elejét vegyék, a II. Lipót alatt behozott titokban kémkedő s föladásokban gyönyörködő rendőrséget még nagyobb mérvben szervezték és osztályozott dijak kitüzésével buzditottak föladásokra.

A bécsi rendőr-főnöknek törvényszerüleg Magyarországban nem volt hatásköre, azonban mégis nagy befolyást gyakorolt hazánkra is, habár azt nem közvetlenül, hanem a kormányszékek által foganatosithatta. Törvényeink rendőri ügyekben a királyi hatalomnak igen nagy tért engednek, és azért számos esetben, me-

lyekre nézve külön törvény nem állt fön, sőt itt-ott a fönálló törvények ellenére is, a bécsi központi rendőri hatóság által követett elvek s megállapitott szabályzatok a magyar kormányszékek közvetitése által hazánkra is kiterjesztettek. Az illető rendeleteket a kormányszékekhez mindig a király nevében küldötték meg, melyek a szerint kényszeritve voltak engedelmeskedni, és azon rendeleteket foganatositni. Azon magyar kanczellár, vagy bármely kormányközeg, mely merészkedett volna Metternichchel vagy Sedlnitzkyvel kikötni, hivatalát bizonyára nem sokáig tarthatta volna meg. Igy történt, hogy a sajtóra, censurára és nyilvános tanintézetekre nézve Magyarországban is ugyanazokat, vagy legalább hasonló szabályokat érvényesitettek, melyeket a német örökös tartományokban, a titkos rendőrség pedig a magyar kormányközegek teljes mellőzésével egyesegyedül a bécsi rendőrfőnöktől függött, attól kapta minden utasitását, és ahhoz intézte minden jelentését.[19])

A rendek iránt Ferencz császár a leghatározottabb idegenkedéssel viseltetett. Metternich jelszava volt érvényben:

„Mindent a népért, semmit a nép által.“

Ha pillantást vetünk az akkori kormánygépezetre, nem találunk miniszteriumokat, hanem csak udvari hivatalokat. Belügyekre nézve fönállt a magyar és erdélyi udv. kanczelláriа, azután a többire nézve a központi vagy együttes, a pénzügy-, adó-, korona-, jószágok-, bányászat-; kereskedelem-, ipar- és postaügyekre nézve az általános udvari kamara; és azután egy legfőbb törvényszék. A katonaügyek

az udvari haditanács, rendőrség és censura külön udv. hivatal alá tartoztak, a számvételt egy főszámvevőségi kormányszék kezelte. A császári ház ügyeire és külügyekre nézve titkos udv. és államkanczellária állt fön; az oktatásra nézve egy tanulmányi bizottmány az egyesült udv. kanczelláriához, a törvényhozási bizottmány pedig a legfőbb törvényszékhez volt beosztva. Ez udvari hivataloknak, kivéve a rendőrségit és censurait, testületi szervezetük volt. A Mária Terézia által behozott államtanács a császár mellett tanácsadóul működött.[20])

Mint könnyen következtethető, ily szervezet temérdek firkálást okozott, az ügymenetet kiállhatlanul késleltette, és mégis csak a legközönségesebben előforduló esetek elintézésének tudott megfelelni; ha valami váratlan történt, kapkodtak s gyámoltalanságukban nem tudtak mihez fogni.

Ferencz uralkodása első éveiben a magyarok nem idegenkedtek tőle, a franczia háború alkalmával a trónnak fontos szolgálatokat tettek, sőt a fejedelem iránt ragaszkodást is tanusitottak. De az absolutismusra hajlandó uralkodó kényelmesbnek találta leiratok által, mint az országgyüléssel tanácskozni. Az ellenzék, mely eleinte csak igazi tulkapások ellen és a törvények föntartása mellett viaskodott, később folytonosan fegyverben állt. Bécsben azt hitték, „hogy a trón nehány kegyelmes nyilatkozata mindent kiegyenlit.“ Azonban Zichy Károly gróf e nyilatkozatával nagyon tévedt, mert az 1825-ki nevezetes országgyülésen a császár személyét, ki iránt egyébiránt tiszteletet s

szeretetet tanusitottak, a kormányrendszertől különválasztották, melyet megvetettek és a leghevesebben megtámadtak.[21])

Gróf Széchenyi Istvánhoz, ki mindinkább nagyobb népszerüségre emelkedett, nemsokára Deák Ferencz országgyülési követ is csatlakozott. Egyiknek sem jutott eszébe Magyarország kiszakitása a birodalmi kötelékből, s mig első az ország szellemi s anyagi jólétét gőzhajózás, vasutak, iskolák, népnevelés által stb. iparkodott előmozditani, utóbbi a harminczas években a nemesek megadóztatását, szóbeli s nyilvános törvénykezést és esküdtszékeket követelt. Akarta az alkotmány átalakitását teljes democracziai alapon, mig ellenben a conservativek főbbjei a királyi hatalom megerősitésén s kiterjesztésén dolgoztak, mely az alkotmányos Magyarországban igen korlátolt, miután a megyei hatóságoknak jogukban állt minden törvénytelennek látszó királyi parancsot teljesitlenül hagyni.

Az $183^{2}/_{6}$-ki országgyülés alatt az ellenzék mind hatalmasabbá nevekedett. Ferencz császár az uj korszellemet ellenségeül tekinté a világbékének, mint szintén az államnak, melynek súlypontját a fejedelmi hatalom teljességébe, a tekintély uralmába helyezte, azért élete fogytáig nem szünt meg ez uj irány ellen küzdeni, habár akaratlanul is mindinkább engedé azon korlátokon túl terjeszkedni, melyek közé szoritani kivánta. Ebben következetes maradt egész élete végeig, mely 1835. marcz. 2-án érte utól. Magyarországban a nép, mely őt alig látta, személyes befolyását alig ismerte, halála hirét közönyösen fogadta. Az utóbbi ese

mények Erdélyben, és a pozsonyi országgyülésen, különösen a jobbágyok személyszabadsága és örökváltsága tárgyában 1825. óta növekedő népszerüségét igen megcsökkentették.

Nagy hibájaul lehet I. Ferencznek fölróni, hogy a béke husz évét nem arra használta föl, hogy a mozgalmas időket a nép jóllétére kizsákmányolta volna, hanem inkább ellenszegült a viharnak, és azt megakadályozni iparkodott. Ő, ki Ausztriát nagygyá és hatalmassá, vezérszerepre képessé tehette volna, inkább azon dolgozott, hogy attól elzárja és korlátozza. A szomoru következmények el nem maradhattak. Igaz, hogy a mulasztás nagy része Metternichet terheli.

HATODIK FEJEZET.

V. (I.) Ferdinand. — Kedvezmény a magyar nyelv iránt. — Uj urbéri törvény. — A cholera isméti föltünése. — Az illyr-bánsági határőrzászlóalj föllállitása. — Cultura viszonyok. — A selyem-, rizs- és bortermelés. — Nyelvkérdés — A természetvizsgálók nagy gyülése Temesvárott. — Polgári zászlószentelés. — A cs. királyi szab. dunai gőzhajótársaság előhaladása. — Tiszaszabályozás. — Az illyr-bánsági határőrzászlóalj ezreddé emeltetik. — Dohánytermelő telepek. — József nádor halála és István főherczeg nádorrá választatása. — Az 1847-diki országgyülés.

(1835—1847.)

A haldokló Ferencz császár utódának, Ferdinándnak hathatósan ajánlotta, hogy Metternichre hallgasson, mert tudta, hogy Metternich a régi rendszertől tágitni nem fog, és mindent meghagy a régiben, bármint nem alkalmas is az az időhöz. Igen természetes volt tehát, hogy a birodalom kormányzásában legkisebb változás sem történt. Hogy Ferdinandnak a kormányzást megkönnyitse, Metternich conferenczjai tanácsot állitott föl, melynek tagjai lettek Lajos és Ferencz Károly főherczegek, Metternich és Kolowrat miniszterek, mely a nehézkes ügyletmeneten legkevesebbé sem lenditett.

I. Ferdinand császár, ki mint koronaherczeg már 1830. szept. 28-án V. Ferdinand név alatt Magyarország ifjabbik királyává koronáztatott, kezébe

vette az uralkodás gyeplőjét.[1]) Ferdinand szive kimondhatlan jóság forrása volt, és a „jóságos“ melléknév, melyet a nép adott neki, nagyobb joggal uralkodóra még nem alkalmaztatott.

A magyar ügyeket az uj fejedelem vele született szelidségével és engedékenységével kezdte intézni.

Egy sokáig vitatott törvényczikkelyben Ferdinand megigérte azt is, hogy a magyar nyelv életbeléptetése és terjesztése végett minden elkövetendő, továbbá, hogy az eddig latin nyelven szerkesztett törvényczikkelyek mellé a magyar szöveg is melléklendő, végre Kraszna, Szolnok és Zaránd eddig erdélyi megyék- és Kővár vidékének régen hasztalanul sürgetett visszacsatolását Magyarországhoz helybenhagyta.[2])

Mint minden iparvállalatot, ugy a dunai gőzhajózást is minden lehető módon előmozditotta, melynek alig hat évi fönállása után már 1836-ban 700,000 ezüst frt. alaptőke mellett 7 pompásan épitett, és a legkitünőbb angol gépekkel fölszerelt hajója volt.

Pozsonyban a rendek táblája inditványba hozta a parasztok fölszabaditását azon jog fölruházásával, hogy minden robotolás és dézsma alól megválthassák magukat, továbbá inditványozta a kath. prot. és gör. n. egy. egyházak egyenjogositását. Ez inditványokat a főrendek táblája elvetette ugyan, de Széchenyi pártja, mely szabadelvünek nevezte magát, a régi alkotmány korhatag épületének nem egy követ tudta megingatni, és nem lehetett kételkedni, hogy a legközelebbi országgyülésen a felső tábla is

kevesebb akadályt lesz képes az idők szelleme elé görditeni.[3])

1836. maj. 3-án Pozsonyba jött a király, és 2-án személyesen zárta be az országgyülést, mely közel negyedfél évig tartott.

Ez év is Bánságra nézve végzetes volt. A cholera, e borzasztó betegség, imitt amott ismét mutatkozott, azonban aránylagosan kevesebb áldozatot ragadt el, mint első alkalommal.[4])

Egy 1838. febr. 9-én kelt rendelet a bánsági határőrvidékben kis változást idézett elő.

Miután a pancsovai és karansebesi törzshelyek egymástóli távolsága a szolgálatra nézve nagy kiterjedésük miatt hátrányul szolgált, Mihaljevics vezérőrnagy javaslatára emlitett évben a két határezredből egy uj, magára nézve önálló test alakitatott „illyr-bánsági zászlóalj“ nevezet alatt, melynek törzshelye Fehértemplomra tétetett. A rendelet még azon évi nov. 1-én foganatosittatott, és pedig az oláh-illyr határvidék négy század kerületet, a német-bánsági kettőt tartozott az uj zászlóaljnak átengedni, az oláh-illyr ezred neve pedig „oláh-bánsági ezred“-re változtattatott.[5])

Körülbelől ez időtájra esik Dél-Magyarország, de különösen Bánság selyemtermelésének legnagyobb virágzása.

1745-től 1838-ig szorgalmasan ültettek eperfákat, és a selyemtermelés évről évre emelkedett. Temes, Torontál és Krassómegyékben, mint szintén a bánsági katonai őrvidékben mindenütt épitettek fonodákat, és egyes helyeken beváltó állomásokat. Mennyire fejlődött

a selyemtermelés 1840-ig, kitünik már abból is, hogy a fehértemplomi öt fonoda 110 üsttel, egymaga 97,427 nevezetesen az illyr-bánsági zászlóalj vidékéből 33,412, az oláh-bánsági ezred vidékéből 9,731, és magától Fehértemplomtól 37,427 font gubót váltott be, s azért 64,489 ezüst frtot fizetett ki.[6]) Pancsován 2 fonoda 22 üsttel 1840-ben 113 mázsa és 85 font gubót váltott be, 13 font gubó 1 font tiszta selymet adott.[7])

A negyvenes évektöl kezdve a selyemtermelés évenkint csökkent, minek egyik főoka egyrészről a gubók önkényes beváltása volt, másrészről a drága munkaerő. Az ipar ez ága Bánságban ma már annyira hanyatlóban van, hogy majdnem megszüntnek tekinthető,[8]) mi valóban nagyon sajnálatos, miután belőle jelentékeny összegek folytak az országba.

A rizstermelés is ez időtájt nagyon hanyatlott.

Még pár évtized előtt Temesmegyében a Bergavánál e terményből jelentékeny mennyiséget arattak. Gattáján 1820-ban 150 hold 3000, és 1821-ben 175 hold 2800 pozsonyi mérőt termett. Ujabb időben azonban a rizstermelést részint a gyakoribb silány termés s drága napszám, részint aránylagos olcsó ára miatt nagyobbára abbanhagyták. Jelenleg, mennyire tudva előttünk, csak egy ültetvény áll fön, a Timáry uraké Topolyán Temesmegyében, mely nevezett uraktól kapott adatok szerint 4—6000 mérőt terem.[9])

Ha a selyem- és rizstermelés ujabb időben hanyatlott is Bánságban, de a szőllőmivelés annál nagyobb virágzásra emelkedik évről évre, és különösen két város, t. i. Versecz 6000, s Fehértemplom

4000 hold szőllővel mint a birodalom legnagyobb bortermő helyei hiresek, mert a két hely kedvező évben félmillió akó, leginkább fehérbort termeszt, mely czukoranyagja és sajátságos szelid zamatja miatt igen keresett, és legnagyobb részint kivitetik. Egyéb jó bort termő helyek Bánságban: Moldova, Svinicza, Zsupanek, Toplez és Mehadia a kat. határőrvidékekben, azután Lugos Krassó-, Szilas, Rékas, Kudritz, Markovecz, Jabuka, Kustel és a sümegi hegy Temesmegyében.[10])

Ferdinand 1843. maj. 20-án ismét személyesen nyitotta meg az országgyülést Pozsonyban, 22-én azonban ismét elutazott. Ez országgyülésen a parasztok sorsán lényeges könnyebbitéseket tettek. A törvényhozás több fogyatkozásán és hiányán segitettek, a nem nemesek jogot nyertek fekvő birtokokat vehetni és politikai hivatalokat viselhetni, a protestansok sérelmei orvosoltattak, és az izraelitáknak megengedtetett, hogy szabadabban mozoghassanak. Azon inditvány, hogy az államterhek egyenlő viselése minden állampolgárra kiterjesztessék, még mindig nem talált ugyan átalános helyeslésre, de némely megye nemessége önkénytesen adózott.[11])

A törvények közé emelt tárgyak közöl nagy fontosságu volt a következő is.

A nyelvkérdést, annyi idő óta szenvedélyes viták tárgyát, véglegesen eldöntötték, és a magyarok e részben táplált ohajtása elvégre teljesült. Megállapittatott, hogy jövőben a királyi előterjesztések, parancsok, végzések és rendeletek az országgyüléshez, valamint a törvények magyar nyelven szerkesz-

tessenek, és átalánosan hivatalos nyelv ugy a magyar kir. udv. kanczelláriánál, mint az ország többi hatóságainál, de különösen az országgyülésen a magyar legyen. Csak a Magyarországhoz tartozó országrészek, nevezetesen Horvátország követeinek, hol e tárgy nagy ellenszegülésre talált, engedtetett meg azon esetben, ha a magyar nyelvet nem birnák, a következő hat év alatt országgyülési szavazatuknak latin nyelveni kijelentése. Törvénybe ment továbbá, hogy azontul az anyakönyvek oly helyeken is, hol magyar hitszónoklatok nem tartatnak, csak magyar nyelven vezettessenek, honnét lelkészekül csak oly egyének alkalmazandók, kik a magyar nyelvet értik. A legközelebbi évtől kezdve az ország minden felsőbb tanintézetében, a horvát kerületi iskolákat kivéve, nyilvános tannyelvül a magyar határoztatott.[12])

A németek engedékenyen simultak e rendeletekhez, azonban az észak- és délmagyarországi szlávok szóval és irással heveskedtek e nyelvkényszer ellen, mely később annyi keserü gyümölcsöt termett.

1843-ban a magyar orvosok és természetvizsgálók társulata aug. 8-tól kezdve aug. 12-ig negyedik nagy gyülését Temesvárott tartotta, mely vendégszerető ellátásukra már előbbi évben tette meg barátságos meghivását. A gyülés emlékeül a város bécsi érmész Böhm J. D. által emlékérmet készittetett, melynek egyik oldalán a város czimere e körirattal foglal helyet: „Sz. K. Temesvár városa a m. orvosok s természetbuvárok az 1843. évi aug. 8. Kebelében tartott gyülekezete emlékeül.“ Az érem tulsó oldalát müvészien készitett nőalak disziti, a tudományt ábrázolva, balkezében a föld-

gömbbel, környezve a megfelelő jelképekkel, s ez alá irással: „Gazdagitva boldogit.“[13])

Megemlékezünk egy ünnepélyről is, mely 1844. oct. 29-én tartatott Temesvárott. Az a temesvári polgári vadászőrhad zászlószentelése ünnepélye volt, melyre a császár anyja, Karolina Augusta, mint zászlóanya pompás zászlószalagot küldött. E polgári ünnep fényét nemcsak a jelenvolt magas vendégek és az ország majdnem valamenynyi polgárőrhada küldötteinek jelenléte emelte, mert valóban érdekes látvány volt annyiféle katonai- és polgári egyenruhát együtt látni, „de e külsőségeken kivül,“ — irja tisztelt honfitársunk Preyer, — az egész ország polgári osztályának e paizshordozóiban, kik itt egy jelvényes jelenetre összegyültek, az öntudat érzülete nyilvánult, mely a rend s önbecs szellemével összeolvadva, az országnak tanubizonyságot adott, hogy ennyi elemet a közjólét ugyanannyi tényezőiül kell tekintenie.“[14])

Ez időtájt nagy előhaladást tett az annyira fontos Dunagőzhajózás is.

Az ó-budai hajógyár első rangu e nemü teleppé emelkedett. 1844-ben már 1200 munkást foglalkodtatott, kik két év alatt 10 gőzhajót 306 lóerőre, 30 áruhajót, egyenkint 3—4000 mázsa teherképességre, 20 kikötőhidat az ahhoz szükséges hajókkal, 4 vas szén- és 8 sertés szállitó hajót, 1 hadigőzöst épitettek, azonkivül 8 nagy gőzös közel állt a bevégzéshez. A vasut-ügy is örvendetesen fejlődött hazánkban.[15])

A legnagyobbszerü vállalatok egyike volt az, me-

lyet a Tisza szabályozására alakult társulat tüzött föladatául.

A kivitel tetemes költségei miatt eleinte oly csekély részvét nyilatkozott e vállalat iránt, hogy a tiszadobi társulatnak egy 1845. dec. 1-jén tartott összejövetele alkalmával csak mintegy 30 résztvevő jelent meg. Ferdinand király a vállalatot erélyesen támogatta. A nagy hazafi Széchenyi István, ki ez ügyben Bécsbe utazott, visszatérte után a Tiszaszabályozó-társulat központi bizottmányának Pesten 1846.marcz. 31-én tartott első gyülésében azt az örvendetes jelentést tehette, hogy a király a társulat czélja előmozditása végett a só fölemelt árából a szabályozás tartamára évenkint 100,000, s a királyi kincstári pénztárból pótlékul 50,000 ft részletekben fizetendő 100,000 ftot, két év alatt fizetendöt, utalványozott, s egyszersmind elrendelte, hogy a vállalat végrehajtására kölcsön utján kiteremtendő összeg, teljes biztositás és a visszafizetés módját illető pontok meghatározása mellett, a társulatnak megszereztessék. [16])

1845 ben a mintegy hét év előtt alakitott „illyr-bánsági gyalog határőr-zászlóalj“ legmagasabb rendeletre ugyanazon nevezet alatt „ezreddé“ emeltetett, mely czélból ugy a német-bánsági, mint az oláh-bánsági ezredek ismét több századot kénytelenitettek átengedni. Néhány évvel később (1848-ban) az „oláh-bánsági“ név „román-bánsági“-vá változtattatott, és e szervezés fönáll maiglan. [17])

Ferdinand áldásos uralkodása alatt nehány uj falu is keletkezett Bánságban.

Mindjárt uralkodása kezdete után 1835-ben alapi-

totta Torontálmegyében Csősztelek nevü falut, melyet német lakosokkal telepitett be. 1837-ben ugyancsak Torontálmegyében Duguszelót németekkel szaporitotta. 1839-ben keletkeztek Dólácz és Kavos, melyeket magyarokkal és németekkel telepitettek be, és még ugyanazon évben Cservena-Medja, hová bolgárokat telepitettek. Végre 1842-ben keletkezett Német-Szent-Mihály, szintén Torontálmegyében, hová, mint szintén Bocsárba is magyarokat és németeket helyeztek el. [18])

Már a korábbi uralkodók, nevezetesen II. József idejében, kisérleteket tettek Magyarországban és Bánságban a dohány nemesitésére. A tulajdonképeni kincstári dohányültető telepek azonban csak ujabb időben (1840—1847) veszik kezdetüket. A pécskai, ménesi, sz.-andrási, dentai és csatádi öt kincstári kerületben és a szőregi uradalomban állitottak ily telepeket.

A legkitünőbbek Bánságban:

A majláthfalvi, a sz.-andrási kerületben (95 házzal, 1844-ben már 150-el), a keglevichházia cservena-medjai pusztán a csatádi kerületben, a kübekházi (igy neveztetve az akkori udv. kincstári elnöktől), továbbá a kovácsii, kistelepi és kisszent-péteri a szent-andrási, ujházi és aurelházi a csatádi kerületekben, ó-szent-ivánszigeti, vedresházi, ürményházi (80), szitási (90), m.-sz.-mártoni és zimándi (30 házzal). A nagyszilágyi dohányültetők (mintegy 100 család) Cservena-Medjára költöztettek át 1844-ben, mivel a szőregi uradalomban kijelölt földjeiket a viz elboritotta. Emli-

tett helyekre leginkább magyar, de német és tót ültetvényeseket is telepitettek. [19])

E telephelyek felállitásánál azon elv mondatott ki, hogy az illető pusztákon a felesleg földeknek csak fele, legfölebb két harmada telepitendő be dohányültetvényesekkel, vagy ugynevezett kertészekkel. Ez ültetvényeseket nem tekintették urbéri jobbágyokul, hanem bérnökökül, honnét azokkal egy, vagy körülmények szerint több évre kötöttek szerződést. Minden ültetvényes kapott bizonyos számu hold földet, legtöbbnyire 10—20 holdat, holdankint fizetendő 2—3 ezüst ft évi haszonbérért, melyek közül 4 holdat dohánynyal kellett beültetni. Magot is kaptak előlegül, miért a termés felét kötötték le. [20])

Ferdinand uralkodása alatt még a következő faluk népességét szaporitották telepesekkel: Liebligét Temesmegyében 1845-ben németekkel, Buziásét magyarokkal, németekkel és tótokkal; ugyanazon évben Nermetet Krassómegyében bolgárokkal (Krassovenok), 1846-ban Oraviczát megmagyarosodott csehekkel, és Resiczát csupán tótokkal. [21])

Habár az egész birodalomban bizonyos jólét mutatkozott, az országok belsejében mégis az elavult kormányrendszer iránt mindinkább növekedő elégedetlenség fejlődött. Nem történt semmi változás, mely mégis oly sürgősen szükséges volt volna, s melyre minden oldalról vártak. A katonaságot és papságot kitüntették, mindenütt csak a protectio uralkodott, és a hivatalokban a polgáriak majdnem rabszolgai bánásmódban részesültek. Ide járult még a censura, melyet ügyetlenebbnek és nyomasztóbbnak már képzelni sem lehetett, s

melynek főczélja látszott lenni, egyenesen az elbutitást terjeszteni. A külföld szellemi élete átcsillámlott, de attól itt el volt zárva mindenki. Ausztriában nyomtatott könyvnek külföldön nem volt értéke, ide benn pedig bizalmatlansággal fogadták. Segély, megváltás után általános volt az epedés, de senki sem tudta, mely oldalról jövend az.

Leginkább forrongott Olaszország.

1847-ben meghalt a nagy nádor József fő herczeg, miután e méltóságot majdnem félszázadig viselte. József mindenkor arra törekedett, hogy a nép szeretetét birja, s azért az ellenzék nem egy ohajtásának engedett, mert jól tudta, hogy éles szelleme és, nagy tapasztalása a kellő pillanatban meg fogják neki mutatni az eszközöket, melyek alkalmazása által a nyilt törést elháritja, mi sikerült is neki. Utódaul a nádorságban Magyarországban született és nevelt fia István választatott, ki a nemzet előtt nagy népszerüségnek örvendett.

Az 1847-ki országgyülést Pozsonyban nov. 12-én Ferdinand személyesen nyitotta meg. Pestmegye a nagy agitatort, Kossuth Lajost választotta egyik követeül, habár a haladó párt higgadtabb része azt nem szivesen vette, mert Kossuth merész rohanását nem helyeselte. Gr. Batthyányi Lajosnak e választás kedvére volt, mert tudta, hogy az a kormánynak sok kellemetlenséget fog okozni, és mert reménylé, hogy Kossuthot fékezni birandja, miben azonban csalódott. Kossuth azonnal fejévé lőn az ellenzéknek, és Batthyányi kényszerült Kossuthnak a vezérszerepet engedni. [22])

Az országgyülés hangulatától a higgadt rész nem sok jót várt, és a kormány nehány hó mulva elhatározta, hogy azt föloszlatja, de végre nem hajthatta, mert az 1848-ki februári napok romba döntötték Franczia-ország trónját, és a marcziusi napok minden viszonyt megváltoztattak Ausztriában.

A végzetteljes 1848-ki év küszöbén állnánk tehát!

Nem tüzzük itt ki azon föladatot czélunkul, hogy ezen és a következő év fölforgatásait mélyebben elemezzük. Ez események még nagyon ifjak, és még nem vergődtünk azon álláspontra, melyen elfogulatlan és igazságos itélet már lehetséges, és midőn átalában tökéletes részrehajlatlanságot, vagy inkább pártokon fölüli állást, habár az lehetséges, de bizonyosan még nem hisznek.

Azért a következő könyvben leginkább, s mennyire lehetett, egyszerü történelmi előadásra szoritkozunk, és mennyire lehetséges volt, minden okoskodástól vagy megjegyzésektől tartózkodtunk. Czélunk csak az volt, hogy a főjeleneteket érintsük, melyek mint utóhang az átalános mozgalmakat Bánságban előidézték.

KILENCZEDIK KÖNYV.

Az 1848—1849-ki polgárháború.

ELSŐ FEJEZET.

A marcziusi engedmények. — Első vérontás. — Szerb nemzeti congressus Karloviczon s határzatai. — A szerbek több hadikészletet hatalmukba keritnek. — A szerb fölkelés szervezése. — Versecz megrohanása s ütközet. — Sz. Tamás megtámadása. — Ütközet Écskánál. — Sz. Tamás meghiúsult megtámadása. — Csata Fehértemplomnál aug. 19-én. — Fehértemplom második megtámadása. — Perlasz ostroma. — Az árulás első jelei. — Bécsi politika.

1848-ik marcz. 18-án volt, midőn a Bécsben 13-án és Pesten 15-én történt események a mi szülőföldünkön is villanyos hatást idéztek elő. — Miután Dél-Magyarországnak a Dunával határos részét majdnem egész Erdélyig legnagyobbára szerbek lakják, már akkor különböző forr-anyag volt itt összehalmozódva. Azok voltak egyházi nationalismusa a g. n. egy. papságnak, mely az orthodoxus egyházat lényegesen csak

szerbnek tekintette, az ifjuság és városi értelmiség divatos szabadelmű nationalismusa, azután a határőrök elégedetlensége, kik homályosan sejtették, hogy nyomorult helyzetük változása végett valaminek történnie kell. A magyar suprematia elleni törekvés átalános volt. Csak alkalomra vártak, hogy valamennyien azon egy ellen szövetkezzenek, és az alkalom a fönnebbi hir vala.

A Bánságba érkezett első hirek a forradalmat kizárólagosan magyar forradalomnak rajzolták. Ugy volt mondva, a magyarok, a nyelvvitának valahára véget vetendők, fölkeltek, mig végre Bécsből érkezett levelek az események összefüggését a székvárosban történt dolgok fordulatával megmagyarázták.

Ugy a városokban, mint falukon siettek a vivmányok birtokába helyezni magukat,

Mindeu város, minden kis falu megcsinálta a maga kis forradalmát, mindenekelőtt elkergetvén a régi, a még korlátolt census alapján választott tanácsát, s választván átalános választás utján helyette ujat. Hol könyvnyomda volt, ott a sajtó szabadságát azonnal fölhasználták, a vivmányoknak megfelelő proclamatiókat terjesztettek szét, a nemzetőrséget fölállitották, melybe a szerb is ép oly készséggel soroztatta be magát, mint a német gyarmatos. Ugy látszott, megszünt minden harag és neheztelés.

Ujvidéken és Temesvárott a pesti, marcz. 16-ki 12 pontot örömrivalgások között fogadták el, sőt Ujvidéken a vivmányokat 101 ágyulövéssel üdvözölték. Az eredmények oly rögtön s váratlanul következtek be, hogy első behatásuk alatt csak kevesen jutottak esz-

méletre és horderejük átgondolására. A megszokott mindennapi élet csendességét lázas izgatottság váltotta föl. Emlitett hó 19-én délután Temesvárott nagy néptömeg kiséretében a téreket s utczákat uj nevekre keresztelték, a disztért „szabadság térnek," és a fegyverszertár táját „Hunyady térnek" nevezték el.

Midőn az első magyar miniszterium kineveztetésének hire megérkezett, következő reggel Temesvárott a disztéren, nevezetesen a városháza, a főőrhely, a főhadiparancsnoki és a várparancsnoki lakok előtt négy földiszitett oltár állt, melyek előtt ugyanazon időben katholikus, evangelikus, gör. n. egy. és zsidó szertartás szerint hálaimák hangzottak a kinyert szabadságért, melyről mindenki azt hitte, hogy nemcsak a politikai, de nemzetiségi pártharcznak is véget vetett. Minden tekintély, kivétel nélkül, diszöltözetben jelent meg, de soknál, ki távolabb látott, a belső hangulat a külszinnel alig állt összehangzásban.

Mig igy átalánosságban a dolgok ily kedvezőleg alakultak, találkoztak mégis egyes helyek, hol azon voltak, hogy a magyar miniszteriumtól világos elismerését nyerjék ki egy oly jognak, mely fölött másfél évtized óta annyit vitáztak, s melyet világosan elismerni az országgyülés a mozgalmak rohamában elfeledni látszott, értjük a nyelv kérdésbeni önrendelkezés jogát, és a szerb nemzetiségnek az ország más nemzetiségeihez hasonló elismerését. Ez elismerés kétségtelen elővélelmében Pozsega megye gyülése a nemzet nyelvét a megyének ugy belső-, mint külügyeiben hivatalos nyelvül határozta, Ujvidék, Karlovicz, Zimony, Pancsova hasonló határzatokat

hoztak, és a szerbek által lakott minden hely tényleges gyakorlatába helyezé magát egy oly jognak, melyet, mint hitték, tőlük többé senki meg nem tagad.[1])

Azonban roszul számitottak.

A miniszterium Pesten a nemzeti érzület e nyilatkozatait kedvezőtlenül fogadta, és elhatározását, hogy a szerbek nyelvigényeit számba venni nem akarja, tényleg az által nyilvánitotta, hogy hivatalos tekintetben a szerb vidékeket magyarokul tekintette. Ha már ez elegendő volt a szerbek érzületének tökéletes átváltozását előidézni, de a közöttük lakó magyarok türelmetlenlensége, és még inkább a nemzeti renegatok élesebbé tevék a helyzetet. April 8-kán szerb küldöttség jelent meg Pesten, mely a minisztereket lakásaikon fölkereste és közelebbi fölvilágositásokat kért. A miniszter-elnök ugy fogadta a szerbeket, mint a hü Ujvidék „magyarváros" küldöttségét, és biztositotta őket, hogy minden kivánságuk, mennyiben azok Magyarország érdekeivel egyeztethetők, tekintetbe fog vétetni.

Kossuth igy szólt: „Uraim! Önök Ujvidék 12,000 lakosa nevében egyenjogosultságot kivánnak a magyar nemzettel. Az méltányos, és e nemes nemzet szivesen bele fog egyezni, hogy önök minden állampolgári jogban és szabadságban vele osztozzanak."

A jelenvoltak egyike figyelmeztette a minisztert a délszlávok évek óta nevekedő forrongására. „A forrongás, — mondá, — félek, nyilt törésre fog vezetni, ha a déli szlávok azon várakozásukban, miszerint a dolgok uj fordulata a nyelvkényszernek véget vetett, csalódva látják magukat, és joguk elismerését másutt keresendik, ha Pozsony azt megtagadja."

„Ez esetben a fegyver fog határozni," — felelt Kossuth és visszavonult szobájába. — E percz idézte elő a szerb harczot minden iszonyatosságával és pusztitásával.[2])

A gyorsaság és határozottság, melylyel Horvátország lázadása kitört, a katonai erő, melylyel rendelkezett az által, hogy valamennyi határőr-ezred főparancsnoka állt élén annak, a nyilvánvaló kedvezés, melyben Ausztria részesitette, az alatt a magyar kormányt az immár elszakadt ország iránt engesztelő lépésekre birták. Marcz. 28-án ugyanazon miniszter, ki Horvátország létezését annyiszor kétségbevonta, fölhivást inditványozott ahhoz, és ugyanazon szónoki tehetséggel, melylyel előbb az ellenkezőt vitatta, annak szükségességét fejtegette, hogy a horvát nemzetiség tiszteletben tartandó. „Magyar- és Horvátország barátságos viszonyát," — mondá, — „csak a nemzetiség nemtisztelése zavarná meg."

Ez engesztelékenység azonban már csak akkor nyilvánult, midőn Horvátország már fegyverben állt, és fölhivását csatlakozásra az egész déli szlávsághoz kibocsátotta.[3]) — Ellenben a magyar kormány a szerbek irányában egészen más bánásmódot követett. Ezek forrongása még nem látszott előtte eléggé aggasztónak, hogy iránt engesztelő lépéseket vélt volna alkalmazandónak, tehát fegyverrel fenyegetődzött.

A pénzügyminiszter válaszának hire elegendő volt arra, hogy a szerb vidékeken is mindenütt a fölkelés kitörését idézze elő.

A kitörés először is azon tisztviselők ellen irányult, kik a magyar suprematia köztudomásu párthivei vol-

tak. A magyar háromszint, melyekben eddig a nemzet szineit tisztelték, és most csak egy párt szineit ismerték föl, nem mindig vérontás nélkül félretették és a szerb szineket tüzték ki. Sz. Tamáson és Ó-Becsén a Bácskában az anyakönyveket, melyeket egy idő óta magyar nyelven kellett vezetni, a templom szekrényeiből kitépték és az utczán megégették. Az auto da fét a pópák intézték. Nem sokára minden hely követte a példát, és a fölkelés jeladása lobogott Bácskában, a Szerémségben, a határőrvidékeken, a Bánságban az anyakönyvek égő lángjában.

Az első mozgalom, a fölkelés borzasztó jellegét hirdetve, april 24-én husvéthétfőn, Nagy-Kikindán az istenitisztelet után tört ki.

Emlitett napon egy csoport fegyveres kikindai szerb, szerb tricolorrol, jelent meg a városház előtt, és az ottani tanácstól az ugynevezett irtásföldek tüsténti kiosztását követelte. Egy század huszárt, mely ott állomásozott és ellenállni akart, megszalasztottak, a városházat megrohanták, a levéltárt szétrombolták, a börtön ajtait föltörték, és 85 rabot kiszabaditottak. A nagyobbrészint magyar s német tanácsnokok megfutottak, kettő közülök a kolomposok kezébe került és siralmas véget ért.[4])

Ezen s hasonló eseményekről fölterjesztett jelentések a magyar kormányt az előtte egyedül lehetséges eszköz, az erőszak alkalmazására határozták. A szerbek által lakott valamennyi hely ostromállapotba helyeztetett, és Csernovics Péter mint kormánybiztos teljhatalommal fölruháztatott, hogy a király s kormány nevében a lázadást elfojtsa. A rögtönitélő tör-

vényszék alkalmazása belátására bizatott. Hrabovszky altábornagy s pétervaradi várparancsnok, ki a magyar kormánynak, mint a király által Magyarországra nézve rendelt törvényesnek, rendelkezése alá adta magát, a királyi biztost mindenben támogatta, és maga is a szerb törekvések ellenében foglalt állást.

Ily körülmények között májusban Karloviczon nagy szerb nemzeti gyülekezetet (skuptsina) tartottak, melyre szerbek a szomszéd szerb fejedelemségből, Bácskából, Bánságból és a határőrvidékből ezrenkint tódultak. E gyülekezet azt határozta, hogy a független szerb vajdaság fölállitandó, és pedig képeztessék az az egész Bánságból, a Bácskából, Bodrog- és Baranyamegyékből, Szerémségből, a sajkások, a pétervaradi és bánsági határőrezredek kerületeiből. Ugyanaz alkalommal a gyülekezet Rajacsics Józsefet patriarchává, és Szuplikacz ezredest ezen ujonan alakitandó vajdaság vajdájává kikiáltotta.[5])

A szétment szerb nemzeti congressus Karloviczon központi bizottmányt (glavni odbor) nevezett ki, melynek élén Szuplikacz vajda, Rajacsics érsek és Sztratimirovics fiatal szerb hazafi álltak.

Minden városban és faluban fiók-bizottmányokat (Odbor) alakitottak, melyek a központival összeköttetésben álltak, és rövid idő alatt a már magában harczias népet mindenütt fegyverbe állitották. Ide járult, hogy Boszniából és Szerbiából főnökeik fényes igéretei által csábitgatva, de leginkább azon reményben, hogy a Bánság és Bácska vagyonos német s magyar

városaiban gazdag zsákmányra találnak, ezrenkint tódultak a fegyveresek. Stratimirovics, ki az osztrák seregben szolgált, s meglehetős katonai ismereteket szerzett, magára vállalta e tömegek szervezését, és nem sokára meglehetősen szervezett csapatokat állitott össze. Mindenek előtt a harczhoz és fegyelemhez szokott határőrökből kerültek ki derék csapatok. Továbbá az ugynevezett sajkás zászlóaljak is tömegesen csatlakoztak a fölkeléshez, és kerületük képezte a forradalom gyúpontját.[6])

Azonban nemcsak a szerbeknél ébredt föl a nemzeti érzés, hanem a románok, e régen elnyomott nép is, 1848. maj. 15-én püspökeik elnöklete alatt Balázsfalván, Erdélyben, a szabadság mezején összegyültek, önálló nemzetté nyilvánitották magukat, és a következő két napon nemzeti ohajtásaikat kérvénybe foglalták, melyet egy küldöttség maj. 30-án Ferdinand császárnak Innsbruckban átnyujtott.

Mivel azonban a császár ugyanazon napon Erdély unióját Magyarországgal szentesitette, a küldöttség a jun. 11-ki császári nyilatkozvány által oda utasittatott, hogy Erdély uniója által Magyarországgal és a magyar országgyülés illető (7.) törvényczikkelye által, mely nemzetiség-, nyelv- és vallás-különbség nélkül Erdély minden lakosát egyenlő jogokban és szabadságokban részesit, kivánalmaik legnagyobb részének elég vân téve, jövendő jólétük tehát e törvény végrehajtásától függne.

De miután a románok egy ismételt föliratban is ujabban szorgalmazták előbbi kérvényükben kifejezett

ohajtásaikat, 1848. jun. 23-án a következő legmagasb választ kapták:

„Különös tetszéssel fogadom a már Magyarországgal egyesült erdélyi román alattvalóim rendithetlen hűsége biztositását, és a jun. 11-én kiadott végzésem függelékeül kijelentem, hogy nemzetiségtek magyar miniszteriumon előterjesztésére külön törvény által biztositva, és nemzeti iskolák fölállitásáról gondoskodva legyen. Az általatok kért egyenjogosultsága a gör. n. egy. egyháznak az ország többi vallásával, valamint egyházi és iskolai igényeitek fedezése államköltségeken az utóbbi magyar országgyülés huszadik, a közös adóztatás a nyolczadik, a robot s dézsma eltörlése a kilenczedik, a sajtószabadság és esküdtszékek a tizennyolczadik, a népfölfegyverzés a huszonkettedik törvényczikkelyek által vannak helybenhagyva. Magyar miniszteriumom gondoskodni fog, hogy helyi panaszaitok megvizsgáltassanak és elintéztessenek. Román alattvalóim a nyilvános közigazgatás minden ágánál számuk és képességük arányához fognak alkalmaztatni, valamint én megvárom tőletek, hogy magyar koronám hivei lesztek, és mindent elkerültök, mi egyenetlenséget okozhatna, mert csak egyetértéstek polgártársaitokkal biztosithatja a nyert szabadságok élvezését, ki nektek királyi kegyelmemmel hajlandó maradok.“[7])

Nehány kihágás azonban Erdélyben a magyar miniszteriumot a rögtönbiróság kihirdetésére inditotta, a balázsfalvi gyülekezet által választott román nemzeti bizottmány ismételt kormányszéki rendeletek által föloszlattatott, és annak több tagja elfogatott.

A szerbek ügye az alatt kedvezőbb előhaladásokat tett.

A szerbek mindenek előtt azon jelentékeny hadikészleteket akarták hatalmukba keritni, melyek a bánsági határezredek törzs helyein voltak összehalmozva. Annak okáért a nemzet ezredesének rangjával fölruházott egykori határőri főhadnagy Drakulics a szomszéd német-bánsági ezred század-kerületeibe küldetett, kinek föladataul tüzetett Pancsován a hadikészleteket hatalmába keritni, és Perlasz körül tábort összevonni.

Koics egykori főhadnagyé; Stratimirovics odbor biztos parancsot kaptak, hogy Fehértemplomon foglalják el a hadikészleteket, mi valóban megis történt, mert báró Dreihann alezredes átadott 3 ágyut, 250 darab fegyvert és mintegy 50 mázsa puskaport,[8]) s még különösen az egész tartalék-zászlóaljat szétbocsátotta, mely utóbbival most az illyr-bánsági ezred egész fegyverképes népe Alibunárnál táborba szállt.

Ily módon a szerbek hatalma valóban nem jelentéktelenné nevekedett. Három tábort alakitottak.

A római és a Titel felé huzódó sánczok megett, melyek némelyike 5 öl magas volt, egy 8—9000 emberből, leginkább sajkásokból és határőrökből, s mintegy 1000 lovas szervianusból álló seregük állt. Perlasznál egy második tábor állt mintegy 5—6000 emberből, Alibunárnál pedig az illyr-bánsági ezredben a harmadik mintegy 4—5000 emberből Stratimirovics alatt, kit a karloviczi központi bizottmány a szerb-bánságra nézve obdor-biztosul nevezett ki. Ezen kivül volt vagy 100 ágyujuk, leginkább a sajkások zászlóaljaikból, különböző csöves, legnagyobb

részint 3—6 fontosaik, miután nehéz ütegek e földtéren haszonvehetlenek. E három táborból, melyek Pancsován, Zimonyon és Karloviczon keresztül folytonos erősödéseket kaptak, a szomszéd vidékekbe minden felé pusztitó és rabló kirohanásokat tettek, nevezetesen Titelből és a római sánczokból Földvár, Sz. Tamás és Zombor, Perlaszról Nagy-Becskerek, s a Bánság magyar és német városai s falvai, Alibunárból Versecz, Temesvár felé és Fehértemplomon túl a román Bánságba, melynek lakossága nagyobbrészint a szerbekhez csatlakozott. Fehértemplom, Versecz, Nagy-Becskerek, Ressicza, Bogsán, Uj-Moldova, Földvár, Sz. Tamás, Zombor és az iparos, leginkább német város Ujvidék a legvéresb iszonyatosságok szinhelyei lettek, melyekben a szerb lakosság részint árulás, részint tettleges csatlakozás által többnyire tevékeny részt vett.

Az e vidékeken állomásozó császári csapatok részint nem voltak képesek a lázadást fékezni, részint parancsnokaik nem voltak hajlandók határozottan föllépni.

A császáriak mindössze is 10—12,000 különböző csapatnemekből álltak. Parancsnokaik voltak: báró Blomberg ezredes Zomborban, báró Piret altábornagy Temesvárott, Bechtold tábornok Földvárott, Wallenhofer tábornok Ó-Becsén, és báró Dreihann ezredes Ujvidéken. Ez urak némelyike valóban nem tudta, hogy Pestről a magyar miniszteriumtól, és Bécsből a hadügyminiszteriumtól kapott ellenkező rendeletek irányában mikint viselje magát. Miután a magyar miniszterium parancsai nagyon is határozottan szóltak, a bécsi hadügyminiszteriuméi pedig folytono-

san rejtélyes homályba burkolva és kétértelmüek voltak, például Blomberg eleinte a magyarok mellett a szerbek ellen foglalt állást. Mások pedig, mint Dreihann ezredes és a temesvári főhadi parancsnokság is semlegesen viselték magukat, és csapataikkal, fegyveres kézzel, nyugodtan szemlélték, a két nemzeti párt mikint fojtogatja egymást.[10])

A magyar miniszterium ugyan biztosokat biztosokra küldött, de seregek nem álltak rendelkezésére, nehány pesti önkéntes század és a szomszéd magyar s német városok, mint az uj-aradi, lugosi, fehértemplomi s más helyek nemzetőrségei kivételével, melyek saját lételük megvédése végett siettek harczba.

Igy álltak a dolgok, midőn a két kir. biztos Hrabovszky altábornagy és Csernovics közbenjárására tiz napi fegyverszünet jött létre, melyet azonban nehány nap mulva az ujvidéki véres polgár-harcz félbeszakitott. Mostantól kezdve a szerb lázadás egész háboru jellemét öltötte magára.

A szünet napjai alatt a szerbek Alibunárnál Stanimirovics és Davics vezérlete alatt tökéletesen összepontositották magukat. Mintegy 5000-en jul. 11-én a szomszéd Versecz városát kisérlék megrohanni, hol Blomberg ezredes Schwarzenberg dzsidásaival és Hannover huszárjaival, a verseczi s aradi nemzetőri tüzérséggel és a szomszéd megyék számos nemzetőrségével állt velük szembe.

A csata a magyarok részére kedvezőtlenül kezdődött, miután egy mozgó csapat, mely Paulis nevü kis faluból Verseczre akart indulni, az ottani szerbek által

elárultatván, bekerittetett. E szerencsétlenek legnagyobb része borzasztó véget ért, némelyeknek fejét vágták le, másokat, kiket elfogtak, halálra vertek, mely kegyetlenségben a szerbek különös kedvüket látszottak találni, sok pedig, kik nem akarták magukat megadni, a lángokban találta halálát. Ellenben a tulajdonképeni csata, mely Versecz közelében a vlajkoveczi uton történt, sokkal kedvezőbben ütött ki. A szerbeket véresen visszaverték; elvesztettek 5 ágyut, 2 lőporszekeret, melyeket császáriakul ismertek föl, 3 szerb zászlót, melyek egyike ugy volt készitve, hogy tetszés szerint majd a feketesárga, majd a szerb szineket mutatta, mintegy 400 halottjuk boritotta a csatatért,[11]) és Stanimirovics, Davics, utóbbi vadállati kegyetlenségéről hirhedt, és Koics őrnagy szerb vezéreket, kik a fölkelés szervezésével Bánságban megbizva voltak, elfogták, Temesvárra vitték, hol nehány nap mulva, jul. 19-én, roppant nép jelenlétében rögtönitéletileg fölakasztották.

A verseczi ütközet eredménye egészben véve jelentéktelen volt, miután Blombergnek nem volt elegendő ereje, hogy győzelmét fölhasználhatta volna. A szerbek visszahuzódtak alibunari, később pancsovai táborukba, hol a Duna tulsó oldaláról csapaterősitéseket kaptak.[12])

Előtte való napon (jul. 10-én) Kiss Ernő ezredes az első támadást intézte a sz. tamási sánczok ellen, de a szerbek visszaverték.

Alig harmadnapra a verseczi csata után sokkal makacsabb összeütközés történt Földvár közelében a Tisza mellett, mely szakadatlan apró csetepaték között

14-ke reggelétől kezdve 18-ka délutánjáig tartott. Habár a Ferdinand-huszárok, s főherczeg Károly és Don-Miguel gyalogság századai vitézül verekedtek, Bechtold tábornok mégis kényszerült Földvárt kiüriteni, és ez alkalommal több falut, nevezetesen Földvárt magát a szerbek fölpörkölték. Ugyanazon héten Uzdin mezőváros, Pancsovához közel, Sz. Mihály, Neuzina és Vlajkovecz faluk hasonló szomoru sorsban részesültek.

Ez alatt Bánságban második komolyabb összeütközésre került a dolog.

A Tisza bal partján, mint már emlitve volt, a szerbek Perlasznál, Titel átellenében, tábort ütöttek, melyben mintegy 5000 ember állt, ellátva 12 ágyuval. Itt Drakulics volt parancsnok. A közel fekvő Nagy-Becskereken Kiss ezredes állt 3 zászlóalj gyalogsággal, 10 század könnyü lovassággal és 8 ágyuval. Kiss föladata volt a perlaszi tábor szétverése, és erős hadállás foglalása Titel átellenében.

Kiss ezredes a tábor megtámadása végett Nagy-Becskerekről Écskáig nyomult előre, midőn a sz. tamási ütközet hire ugy az övéi, mint a szerbek között villám gyorsasággal elterjedt. Kiss, parancsra várakozva, halogatta a támadást. Ellenben a perlaszi táborban nagy élénkség és lelkesedés uralkodott. Stratimirovics, ki jelen volt a táborban, átvette a vezényletet, és a szerb csapatokat a táborból még azon éjjel kivezette, melynek napján a sz. tamási ütközet történt.

Jul. 15-én reggel két hadrendben állt Écska előtt. Kiss ezredes csatarendben várta.

Jobb szárnyával egy fás helynek s a viznek tá-

maszkodva, ágyuit a középen a falu előtt állitotta föl, lovasságát pedig, mely a bal szárnyat képezte, a falu melletti sikságon terjesztette ki. Azonban a tér egy emelkedését a falu előtt elfelejtette megszállni. Stratimirovics ez emelkedést azonnal megrakta ágyukkal, és első hadrendét Kiss hadállása ellen előnyomulásra vezénylé, mialatt ágyui a két szárny ellen szakadatlan tüzelést folytattak, mi amazok kifejlését gátolta. A szerbek, igaz, a magyar ágyuk sulyát érezve, szintén csak lassan nyomulhattak előre, azonban egy osztályuknak nem sokára sikerült a város előtti téglakemenczék megett, melyekből a magyarokat kiszoritották, védelmet találnia és az által az ellenség közepét hátrálásra kényszeritenie. Ez alatt Kiss lovassága a szerbek jobb szárnyát megkerülni igyekezett, hogy az ellenségnek a visszamehetés utját elvágja.

Ekkor azonban a szerbek második csatarende a harcz helyére nyomul, a lovasságot megtámadja szuronynyal, és kemény csata után azt hátralásra kényszeriti. Ez által a szerb tüzérség és az első hadrend időt nyernek a közép ellen előrenyomulni, és a vakmerő szerb főnök Jancsa handzsárral fölfegyverzett harczтársaival eldönti az ütközetet. Kiss elhagyta Écskát és visszavonult Becskerekre. A szerbek Becskerek elleni előnyomulásra nem gondolhattak, miután arra nem volt elegendő erejük. Sőt oly ovatosak voltak, hogy még Écskát is megszállatlanul hagyták.[13])

A seregcsapatok, melyek Magyarország egész északi részéből délre özönlöttek, hetek óta hosszu ívvonalban álltak, mely Fehértemplomtól kezdve Verseczen, Temesváron, Szegeden, Szabadkán, Zomboron és Pé-

terváradon keresztül kinyult, és egyes táborok Nagy-Becskerek, Becse, Feketehegy, Verbász, Ó-Kér és Temerin előtt állittattak föl. Ez előnyös, habár a szétszórtság miatt gyenge hadállás ellenében a szerbek csak a sajkások kerületére, a római sánczokra és Sz. Tamás környékére szoritkozhattak.

Ha sikerül a magyaroknak Perlaszt és Titelt elfoglalniok, e gyúpontjait a fölkelésnek, ez esetben a szerbek kis ereje Sz. Tamásban és körülötte, minden összeköttetéstől körösközül elmetszve, perczig sem tarthatta volna magát. Sz. Tamásnak el kellett volna esnie, és Magyarország győzelme az Al-Dunánál bizonyos. Magyarország e győzelmét kiküzdenie volt föladata a szerb hadállások ellen irányzott kiszámitott támadásnak, melyet Mészáros hadminiszter Pestre történt visszatérése előtt végrehajtandónak határozott.

Aug. 18-án a magyar hadsereg megindult.

Hrabovszky, Bechtold, Eder és Wallenhofer tábornokok voltak a parancsnokok, Kolovrat, Bakonyi, Eszterházy és Kiss Ernő vezették az egyes hadosztályokat. Damjanics mint őrnagy egy honvéd-zászlóalj élén állt. A magyar sereg zöme mintegy 25,000 emberből állt 40 ágyuval. Az Sz. Tamás ellen nyomult. Egy 10,000 emberből álló hadosztály 20 ágyuval Turia és Földvár felé indult, mig a haderő maradványa a Tiszán az átkelést egy alkalmas ponton volt szorgalmazandó, hogy a szerbek bekeritését tökéletessé tegye, utjukat Titeltől elzárja, és győzelem esetében őket tönkre tegye.

Még ugyanazon napon délután minden pontot egyszerre megtámadtak, az ütközet azonban több óráig

tartó ágyuzás után, mely több helyütt gyujtott, eredménytelenül félbeszakittatott. 19-én reggel három órakor az átalános támadás a turiai és sz. tamási házmagas sánczok ellen ujra kezdődött. Az ütközet déli 10 óráig tartott, és habár a magyarok nagy hidegvérüséggel és vitézül harczoltak, mégis makacs ellentállás után nagy veszteséggel visszaverettek. A Sándor magyar gyalog ezred, melyet Bakonyi vezényelt, s melynek a később hiressé vált Aulich volt alezredese, különös vitézség által tüntette ki magát, mig ellenben a pesti önkénytesek s nemzetőrök mindjárt kezdetben rendetlenségbe jutottak, és a már félig kivívott győzelmet vereséggé változtatták. Erre a magyarok visszahuzódtak Verbászra.

A veszteség halottakban mintegy 1500-ra mehetett.

Mig a harcz szerencséje a szerb fegyvereknek Bácskában kedvezett, az alatt a fölkelés Bánságban csak lassan tudott előre haladni.

A szerb fölkelés legmakacsabb és legkitartóbb ellenállásra talált az illyr-bánsági ezred székhelyén, a jobbára németek által lakott Fehértemplomon, melynek lakosai vitézségük és gyakran oroszlán bátorságuk által, melylyel magukat a támadó s ostromló szerbek ellen egy egész hónapig tartották, a magyar hadtörténelemben nevet s még az ellenség elismerését is kivivták maguknak. Akkori parancsnokuk, Maderspach cs. kir. kapitány, ovatos és szemes vezetése a fehértemplomiaknak épen ugy megkönnyitette, hogy tarthatták magukat, mint bátorságuk megnehezitette a szerbeknek a város elfoglalását, melynek birtokától nemcsak az egész illyr-bánsági ezred, leginkább

szerbek által lakott területének fölkelése, de annak a Bánság keleti részeibe való terjesztése is függött, hol számos szerb érzelmü román csak leste a erczet, midőn Fehértemplom magaslatairól a szerb zász. Temesvár felé lengeni fognak, hogy ők is fegyvert ragadhassanak, s a magyar egyeduralom elleni harczban részt vehessenek.

Azon kivül a szerbek főterve volt, hogy a bánsági táborok is mielőbb Sz. Tamással és a Ferencz-csatornával egy vonalban megalakuljanak, hogy onnét a bácskai hadtesttel az egész tér szélességében a Maros ellen nyomulhassanak.

Alig mult el nap, melyben Knicsanin guerillavezér vakmerő servianusai a fehértemplomiakkal a vracsevgaji tábor előtt, vagy a fehértemplomi völgyben, hegyekben, vagy a szőllőknél ne verekedtek volna. A mint a szervianusok hosszu albaniai puskáikkal, az éj sötétségébe burkolva, sokszor egész a városi kőkert aljáig lopódzkoptak, hogy az előörsökkel vagy őrjáratokkal verekedést kezdjenek, ugy jelent meg sokszor rögtön egy csapat fehértemplomi a vracsevgaji tábor közepén, vagy lepett meg egy szerb tanyát az erdőben, és nem hátrált elébb a túlnyomó erő elől, mig vér s halottak nem boritották a csatatért.

A szerbek minden kisérlete, hogy Fehértemplomot békés megadásra birják, sikertelen maradt. Ha a tanács hajlandó volt is, de minden alkudozás megtört a polgárok ellenállása határozottságán, kik egyátalában nem akartak a szerb fölkeléshez csatlakozni.

Fehértemplom ez időtájt egészen meg volt fosztva minden rendes sorkatonaságtól. Az ingadozó Le Gay

alezredes (a Zsivkovics ezredben) tanácsosnak találta a szerencsétlen polgárokat sorsukra hagyni, és csapatával Verseczre vonult, hol Blomberg ezredes is volt. E szerint a város védelmére csak mintegy 4 század nemzetőr maradt idegen segélyül, melyekbe valami nagyon bizni nem lehetett[14]) A fehértemplomiak nagy része is nyomorult gyávaságból, nőstől, gyermekestől a várost elhagyta, és részint Verseczre, részint Temesvárra menekült. Mindezt a szerbek kémeiktől jól tudták és arra épitették szándékukat.

Végre ugyanazon napon, aug. 19-kén, melyen a magyar sereg Bácskában Sz. Tamást megtámadta, Boballics alezredes a vracsevgaji táborban részint határőrökből, részint szervianusokból, részint fölkelőkből mintegy 6000 emberből álló sereget gyüjtött össze, hogy Fehértemplom átadását kierőszakolja, itt azonban kemény dióra találtak.

Éjféli egy órakor a három részre osztott sereg ugyanannyi pontról a város ellen indult.

A vracsevgaji uton Boballics vezette a középet, a jobb szárny Knicsanin alatt a kusiczei uton, a bal szárny Milenkovics szervianus főnök alatt nyomult a város ellen. Mozgó csapatok kötötték össze a középet és szárnyakat. A 6000 között, a tiszteket oda számitva, volt mintegy 100 lovas, leginkább szervianus vadász. Tüzérségük 8, részint 6, részint 3 fontos ágyuból állt.

Négy órakor reggel valamennyi osztály Fehértemplom előtt állt. Ágyulövés adott jelt a támadásra, és most oly harcz keletkezett, melyben mindkét fél oroszlán bátorsággal verekedett, melyet ugy a magyar, mint

szerb jelentések példátlannak neveznek. A szerbek első mogrohanására azonnal elesett egy a verseczi hegyen lévő kis váracs, melynek őrsége legnagyobb részét álomban lepték meg, mely azonban mégis oly vitézül védte magát, hogy 30 szerb maradt a csatatéren. Ellenben a szerbek elfoglaltak 1 egy fontos vas ágyut és 1 magyar zászlót. Az itt elesettek között volt valami Arnautin Pera nevü szerb kalandor is, a vezetők egyike, kit az első golyók egyike talált. Sok szerb és szervianus már előtte való este a városba lopózkodott, és a szerb lakosoknál elrejtőzve, várta a támadás jelét, ezek a szerbek között lakó németek között oly bor zasztó iszonyatosságokat követtek el, hogy tollunk undorodik azokat részletesebben leirni.[16])

Az emlitett váracs megtámadtatása után nem sokára Fehértemplom több oldalon lángba borult, az ágyuk dörgése viszhangzott a hegyekben, és az apró fegyverek ropogása mintegy 10,000 puskából a sikon, a szőllők között és a város szélén szakadatlanul durrogott. A fehértemplomiak kétségbeesetten védték magukat a még meglevő két ágyujokkal (egy 3 és egy 1 fontos,) melyeket Philippovszky cs. kir. hadnagy és Koschatzky polgár irányoztak. Az ostromló szerbek ellen minden felől torlaszok emelkedtek, minden arasznyi tért vérrel kellett megvenniök. Déltájban a német templom környékén is fölcsaptak a lángok, midőn a szerbeknek sikerült a kerteken fölül betódulni, és nehány szervianus a torlaszok háta megett benyomult, kik azonban merészségük áldozataivá lettek.[17]) Ekkor, a legválságosabb veszélyben, Maderspach lelkesitő beszédet intézett a fehértemplomiakhoz, kiket az uj bá-

torsággal töltött el. Merészen nyomulnak előre és a szerbeket minden oldalon visszanyomják. Reggeli 4 órától délutáni 3 óráig tartott a harcz, végre miután mind két fél kimerült és a lőkészlet is apadóban volt, a szerbek bal szárnya hátrálni kezdett, minek következtében az egész szerb sereg visszahuzódott. Épen ekkor mutatkoztak a verseczi hegyen Blomberg dzsidásai, kiket egy osztály ágyu s kevés gyalogság követett. Azonban még csak lövést sem volt szükséges tenniök, a nehéz napi munka már el volt végezve.

A fehértemplomiak győzelmüket leginkább főparancsnokuknak, Maderspach kapitánynak köszönhették, ki mindenütt jelen volt, és a védelmet ovatosan vezette. Ő volt az, ki a fehértemplomiaknak mindjárt a sorkatonaság fönnebb emlitett kivonulása után javasolta, hogy torlaszokat emeljenek, mik nélkül a város bizonyosan nem tarthatta volna föl magát.

Mintegy 50 fehértemplomi, fájdalom, elesett, beleszámitva a legyilkoltakat és megégetteket, ugyanannyi megsebesült. A szerbek közől 6—700 maradt halva,[18]) kiket azonban, nehányat kivéve, az ütközet alatt eltakaritottak. A szerb sebesültek számát nem tudjuk.

Ha a szerbek elfoglalhatták volna Fehértemplomot, Blomberg ellenében igen könnyen megis tartották volna. De Fehértemplom még meghóditandó vala.

Most a szerbek, kikhez most sok román csatlakozott, megrohanták Uj-Moldova bányafalut, melyet porrá égettek. Perlaszról és Török-Becsénél ujonnan vert táborukból is tettek a szerbek kitöréseket, a többi között fölgyujtották Écskát, és Nagy-Becskereket is

fenyegették, hol Kiss Ernő ezredes állt alig elegendő erővel.

A fehértemplomi ütközet után (aug. 19.) a szerbek annak lakosaival alkudozni kezdtek, de az elkeseredés és makacsság, melylyel mindkét fél tett föltételeihez ragaszkodott, előre sejtették, hogy az czélhoz nem vezet. A szerbek 30 túszt kivántak a tekintélyesb családokból, mire a fehértemplomiak nem voltak hajlandók, s a szerbek több békealkudozót az elsőnél nem is küldtek. „Ohajtanám, hogy a fehértemplomi németek szerbek volnának," — mondá nem egyszer akkoriban Knicsanin, — „akkor már régen a Marosnál állnék."

Egyébiránt a város nemcsak nagyon sokat szenvedett, de az áldozatok is, melyeket a fehértemplomiak életben s vagyonban tettek, a szenvedett viszontagságok oly óriásiak voltak, hogy a szerbek remélték, miszerint rövid idő mulva a fehértemplomiak kénytelenek lesznek megadni magukat. Minden jel arra mutatott. E közben azonban aug. 22-én az ujonan szervezett honvéd zászlóaljak egyike, a 9-ik érkezett meg, mely példátlan vitézségéről s bátorságáról oly hiressé vált, és arra a lakosok kissé csökkent bátorsága ismét visszatért.

Folytonos ingerkedések között elérkezett végre aug. 30-a, mely napon a szerb tábor vezérei elhatározták, hogy Fehértemplomot ismét megtámadják.

Ez alkalommal a fiatal Nugent, osztrák tiszt és Nugent altábornagy fia, állt a szerbek élére. Mint 19-én, ugy indultak ki most is a szerbek éjféli 1 óra után, de most számosabban, miután az alatt Szerviából sokan átcsaptak hozzájuk, és most 12 ágyujuk volt, azok között egy taraczkágyu. Most is 3 oldalról köze-

ledtek, de ez alkalommal még csak az első torlaszt sem foglalhatták el, mert a városiak őrködése most nagyobb volt. Mindazáltal a harcz kezdetén elesett Djurics százados, egyike a legvitézebb szerb vezéreknek, ki azon perczben bukott le halálos sebesülten, midőn rohamra vezényelt. Fönn a rothkircheni uton állt a félt taraczk-ágyu, melyet Nugent perczre sem hallgattatott el; alkalmasint a gránátok vetése által a városiakat zavarba akarta ejteni, de a lakosok szerencséjére csak egyetlen egy gyujtott valamire való módon, mert annak szétrobbanása 4 házat döntött halomra. [19]) A polgárok a honvédekkel azon tudatban verekedtek, hogy most életre halálra megy a harcz. A zavart, melyet Djurics eleste a szerbek zömében okozott, a honvédek arra használták, hogy a védelmet támadásra változtatták, szuronyszegezve rohantak ki a polgárokkal a sánczok megül, a szászkai utczában egy 60 szerb által elfoglalva tartott leégett pálinkafőzőt körülkeritettek, és mind a 60-at kard élére hányták. Kirohanások másutt is történtek, és Knicsanin seregével visszavonulni volt kénytelen.

A harcz végével, mintegy fél négykor délután, Blomberg ezredes ismét megérkezett csapataival, hogy másnap, miután jól ettek és ittak, ismét visszavonuljon Verseczre. A szerbek ekkori veszteségét 300 halottra teszik, a fehértemplomiak ellenben vesztettek egy honvéd-századost, 8 közlegényt, azonban többen megsebesültek.

A szerbek Bánság más vidékén, a perlaszi és tomassovaczi táborokban sem voltak szerencsésebbek.

Sept. 2-án Kiss Ernő ezredes Perlasznál hadi-

tettei egyik legfényesebbikét hajtotta végre. Megunva a hosszas halogatást, a szerbeket saját táborukban támadta meg. Nehány percz alatt ostrommal bevette a sánczokat, a tábor 500 nád-viskóját fölégette, a szerb csapatokat szétverte, melyeket Drakulics nemzeti ezredes vezényelt, és gazdag zsákmányra tett szert, a többi között elfoglalt 12 ágyut, 20 mázsa puskaport, és 60,000 töltényt, melyek szakértők itélete szerint a bécsi hadszertárból származtak. Ez ütközetben gr. Hadik Gusztáv vezette a honvédeket, Vetter alezredes a Mihály-zászlóaljat s nemzetőrséget, és mint a hadi jelentés szólt, Vetter bölcs intézkedéseinek volt a nap szerencséje tulajdonitható. Ő volt a később mint hadász hiressé vált Vettertábornok. Herczeg Voronievszky szabad csapatának is, személyes vezérlete alatt, nagy része volt a győzelem dicsőségében. [20])

Drakulics sebes futással vonult vissza Perlaszra, de azt is elhagyta, hogy Titelre menekülljön, miután Kiss nyomban üldözte. A perlaszi tábor szétvertnek, a szerbek veresége teljesnek volt tekinthető.

Ha Kiss azonnal Titelnek fordult volna, első támadásra kezébe eshetett volna; ha Pancsova felé nyomul, az elébe vitte volna a fehér zászlót, oly nagy volt a rémülés, oly lehangoló e vereség hatása az egész Bánságban.

Ugy azonban a szerbek összeszedték magukat, és már nehány nap mulva, sept. 11-én, Stefanovics alatt, támadást kisérlettek meg Perlasz ellen. Egy erős hadosztály, Vetter vezérlete alatt, bátran állt vele szembe, két órai véres utczai harcz keletkezett közöttük, a szerbek visszanyomattak, ágyuik egy része Vet-

ter kezébe került, és Perlasz a lángok martaléka lőn. Perlaszszal hasonló sorsban részesült Elemér. Itt, egy termékeny síkság közepette, Kiss ezredes néhány év előtt pompás kastélyt épittetett magának, melynek fénye és belső elrendezése királyi palotához hasonlitott. Egy szerb csapat éjjel oda lopózkodott, a kastélyt megrohanta, lakosait legyilkolta, a kincsekkel töltött termeket kirabolta, és a pompás épületet az értékes régiség-gyüjteménynyel együtt földig égette. Midőn Kiss másnap oda érkezett, miután egy másik birtokán, Aradáczon, a szerbeket ismét megverte, csak füstölgő romokat talált. [21])

Ez alatt a Fehértemplomban fekvő honvédek sept. 9-én a szerbeket vracsevgaji táborukból kiverték, és a falut leégették.

Igy dult a harcz tovább és tovább, a nélkül, hogy kilátás volt volna arra, hogy egyhamar véget érnek. Az árulás is mind világosabban kezdődött előtérbe lépni. Már aug. 11-én a 2-dik oláh határőrezred egy egész zászlóalja, mely románokból állt s a csatatérre küldetett, átment a szerbekhez. Bechtold tábornok letette a parancsnokságot, mert nem tudta, a Bécsből vagy Pestről érkező parancsoknak engedelmeskedjék-e? Piret altábornagy Temesvárott hasonlóképen tett. Blomberg dsidás-ezredes, ki eddig vitézül viselte magát, az egyik szerb vezérrel, a fiatal Nugenttel, és a belgrádi osztrák consullal, Meyerhofer ezredessel titkos alkudozásokba bocsátkozott. Meyerhofernek a camarilla ármánykodásai minden szála kezében volt, és ő eszközölte a pénz-, fegyver- s lőszerküldeményeket. Latour osztrák hadminiszter pedig a

bécsi országgyülésben a szerb lázadókat, habár még akkor a császár és király nyilt parancsára osztrák ezredek is harczoltak ellenük, „kedves fegyvertársainknak“ nevezte. Egy másik osztrák tábornok, ki Magyarországban szintén parancsnok volt, s minden esetre mélyebbeu pillanthatott a szinfalak mögé, egy tiszti tanácskozmányban a dolgok állását következő szavakkal jellemezte: „Uraim! Vannak pillanatok az államéletben, midőn a fejedelemnek nem szavaiból, de szivéből kell olvasnunk.“ Igaza van, mert a mi időnkben a fejedelmi szóra nem valami nagyon lehet épiteni. [22])

MÁSODIK FEJEZET.

Az october 3-ki manifestum. — Temesvár ostromállapotba helyeztetik. — Jarkovacz éjeli megrohanása. — Uj miniszterium. — Ferdinand lemondása és Ferencz József trónralépte. — Császári kibocsátvány a szerb nemzethez. — A magyarok meghiúsult támadása Pancsova ellen. — Todorovics tábornok megszállja Verseczet, N.-Becskereket, Fehértemplomot, Bogsánt és Lugost. — Aradvárát a magyarok elfoglalják. — Temesvár bezárlása.

A mily szerencsétlenül folytak le a szerb ügyben történt vállalkozások Bánságban, és az által a mennyire koczkára kellett tenni minden eredménynyel kecsegtető ellenállást a magyar kormány intézkedései ellen nemcsak közvetlenül a Bánságban, de közvetve a Bácskában is, annyira volt mind e balsors arra szolgálandó, hogy a patriarcha által a mozgalomban képviselt irányt inkább előmozditsa, mint megzavarja.

Az udvar tudniillik az alatt Bécsbe visszatért, az insbrucki ingatag határozatlanság helyébe szilárd, változhatlanul követendő terv jelöltetett ki, melynek körrajzai mindig fejledezettebb alakban kezdtek napfényre bontakozni.

Az osztrák kabinet terjedelmes emlékiratban jelölte ki az álláspontot, melyről ezentul Magyarország viszonyát Ausztriához tekinteni, és annak következtében az események s törekvések ellenében, melyek lelkeül s központjául a magyar miniszterium kitünőbb tagjai tartattak, mily állást foglalni szándékozik. Ez

emlékiratban, melynek nyilvánulására egy az osztrák alkotmányzó országgyülésen történt interpellatio adott alkalmat, hol ugy a magyar, mint szerb ügyeknek szószóllói akadtak, nyiltan ki volt mondva egy egységes osztrák állam eszméje, mely államban Magyarország részeivel semmi más állást nem foglalhat, mint bármely más tartomány; ki volt mutatva annak lehetlensége, hogy ez ugyan egy államfő alatt álló ország két felelős kormány által igazgattathassék; szóval ki volt mondva az osztrák szempontból tarthatlan marcziusi engedmények ellen a harcz, és nem csekély suly volt abban arra fektetve, hogy ez engedményeket a magyar korona országai népeinek jelentékeny része, leginkább a déli részekben, mily visszatetszőleg fogadta, s hogy azok mint tartós, mind inkább nagyobb veszedelemmel és vérontással fenyegető mozgalmak kelesztő anyagaul hatottak. A horvátországi bán az ismeretes sept. 4-ki legfelsőbb kézirat által hivatalába és méltóságaiba visszahelyeztetett, mi által a horvát mozgalmat az udvar és osztrák kormány nyiltan és ünnepélyesen szentesitették.

Ugy az udvar, mint kormány nézetei azon várakozásokat illetőleg, melyeket a szlávok Ausztriában tápláltak, s melyek teljesitését mindkettőt támogató hüségük jutalmaul mulhatlannak tartották, irányukban kedvezőknek s buzditóknak látszottak. Innét a patriarcha is arra törekedhetett, hogy a szerb mozgalom részére az udvar s kormány jóváhagyását és ama hajlandóságát, miszerint a szláv elemeket az egész állam területén ezentúl az őket megillető figyelemben ré-

szesitendik, az által nyerje meg, hogy mind az mellőztessék, mit Bécsben talán megsokalnának, vagy mi tovább terjedhetne, mint az azon tervvel összeegyeztethető volna, mely az egységes birodalom eszméjének létesitésére ki volt tüzve. A patriarcha tehát minden gondját arra forditotta, hogy a szerb mozgalom eddig nyilvánuló nemzeti s Ausztria iránti állására vonatkozólag tisztán foederalisticus irányától a forradalom minden szinét eltávolitsa, és azt ne ugy tüntesse elö mint minden eshetőségre számitott törekvést. A Tiszánál szenvedett legutóbbi vereség arra kedvező alkalmul látszott szolgálni. [1])

E szerencsétlen ütközet után maga a patriarcha a Tiszához sietett, hogy a szétvert és ismét összeszedeledszkedő csapatokba személyes jelenléte által bátorságot öntsön. Egyszersmind érintkezésbe tette magát Mayerhofferrel, ki csak imint érkezett vissza Bécsből, hova azért sietett volt, hogy az osztrák kormánynyal azon módok és eszközök felől értekezzék, melyek által a szerb mozgalom a czélszerüség korlátai között megtartható volna.

Mig Délen, nevezetesen az Al-Dunánál a dolgok uj alakulás elé fejlődtek, az alatt Északon a forradalom gyúpontjain Pesten és Bécsben oly események történtek, melyek a magyar és osztrák összes mozgalmak folyamára a leghatározottabban visszahatottak.

Az osztrák országgyülés az udvar és magyar országgyülés közötti közbenjárást visszautasitotta. — Gróf Batthyányi Lajos kijelentette, hogy a magyar kormány élén tovább nem maradhat, és csak barátjai kérelmei s a magyar képviselőház ismételt bizalomnyi-

latkozatai által volt arra birható, hogy még egy ideig helyét megtartsa. A nádor, családja érdekeivel össze nem egyeztethető helyzetbe jutván, a magyarországi hadak főparancsnokságát letette, és a császár, illetőleg király, miután a közbenjárási kisérletek, melyekhez János főherczeg nevét kölcsönözte, valamint a más oldalról történt hasonló kisérletek is eddig föl nem leplezett okok miatt meghiusultak, gróf Lamberg cs. kir. tábornokot nevezte ki minden néven nevezendő magyar seregek főparancsnokává Hrabovszky helyett, és a király tekintélyének a magyar korona területén leendő visszaállitására a legszélesb fölhatalmazással fölruházván, mint olyat Pestre küldte. A magyar honvédelmi bizottmány pedig a fölfegyverzést és toborzást fokozott erélylyel folytatván, a hadjáratot a bán ellen megkezdte.

A dolgok állása annyira jutott, hogy csak csekély alkalomra volt szükség, miszerint a magyar országgyülés, mint a magyar önállóság és magyar királyság képviselője, azon fegyvereket, melyeket eddig csupán az ország föllázadt részei ellen használt, most Ausztria és annak kormánya ellen forditsa.

Ez alkalom bekövetkezett!

Ez alkalom gr. Lambergnek sept. 28-án a budapesti hajóhidon történt halála volt. Öt napra utána bekövetkezett az ismeretes oct. 3-ki manifestum, a magyar országgyülés föloszlatása, minden katonai és polgári hatóságoknak a bán alá helyezése és a király nyilt hadizenete saját parlamentje ellen. Gróf Latour halála végre az utolsó korlátokat is lerombolta, melyek Magyarország és Ausztria között még a nyilt

és határozott ellenségeskedést tartóztatták, és a harcz most a Felső-Dunánál is kitörésre került.

Mig a dolgok lassan-lassan egymás után igy alakulnak, Szuplikácz István, ki Olaszország csatatérein tábornokká neveztetett, oct. 7-én a Bácska, Bánság és Szerémség lakói nagy részének örömére Karloviczra megérkezett. Bevonulása győzelemhez hasonlitott. Stratimirovics az alig átvett szerb főparancsnokságot átadta neki, és eredeti minőségében az odbor alelnökségét visszafoglalta. [2])

Most mindenek előtt Temesvár felé forditsuk figyelmünket.

Piret visszalépése után báró Rukavina altábornagy, egy régi horvát vasgyuró, vette át Temesvárott a főparancsnokságot, s mindjárt oct. 10-én következő hirdetményével a várost ostromállapotba helyezte.

„Ostromállapot.“

„Vonatkozással ő cs. Fölségének, Schönbrunnban f. é. oct. 3-án kelt és egyuttal közzéteendő legmagasb határzatára, mely szerint egész Magyarország a haditörvényeknek van alávetve, Temesvár vára külvárosaival együtt mai naptól kezdve ostromállapotba helyeztetik és a haditörvény ezennel kihirdettetik.“

„A legmagasb királyi leirat 3-dik pontja értelmében az itteni nemzetőrség a várparancsnokság közvetlen parancsai alá helyeztetik.“

„Ki lázadásra izgat, ki a csapatoknak ellenszegül, vagy jogositlanul csak fölfegyverkezik is, rögtönitéletileg büntettetik.“

„Hat személynél többből álló minden összecsoportosulás tilalmaztatik.“

„Mig a csend és rend fönáll, a megkezdett ostromállapot a lakosok üzletére és közlekedésére akadályozó befolyást nem fog gyakorolni.“

„Minden fegyver, kivéve a nemzetőrökéit, 24 óra alatt elismervény mellett, az itteni tüzér-szertárba beszolgáltatandó, és ki e parancsoknak ellenszegül, a haditörvények szerint elitéltetik.“

„Temesvár, 1848. oct. 10-én.

Báró Rukavina,

cs. kir. altábornagy és várparancsnok.“

Ugyanaz napon délután a temesvári helyőrség egy nyilatkozatot bocsátott ki, melyet mint érdekes adatot az akkori eseményekhez itt fordításban adunk.

„Nyilatkozat.“

„Egy f. hó 8-ról, állitólag a király és nép nevében, Kossuth Lajos, mint elnök által aláirt rendelet Magyar-, Erdély-, Horvát- és Tótország várparancsnokainak kötelességükké teszi:

1) e parancsnak a „Közlöny“-ben történendő kihirdetése után hét nap alatt a nemzeti magyar zászló kitüzését;

2) hüségüknek Magyarország s a hozzá tartozó országok, valamint kész engedelmességüknek a honvédelmi bizottmány parancsai iránt ugyanazon idő alatt a honvédelmi bizottmányhoz irásban beküldendő kijelentését. Mulasztás esetében az illetők hazaárulókul tekintendők, és törvényen kivül állókul kijelentendők.“

„A temesvári helyőrség következő nyilatkozatra érzi magát kötelezettnek:

„Ő felségének, az alkotmányos császárnak és királynak, Schönbrunnban e hó 3-án kelt manifestuma, melyen miniszteri ellenjegyzés sem hiányzik, Magyarországot a hozzá tartozó országokkal, mint Erdély-, Horvát- és Tótországgal együtt haditörvények alá helyezte, minek következtében az itteni várparancsnokság Temesvár várát ostromállapotba helyezte.“

„Ugyanazon legmagasb manifestumban a katonaság a magyar miniszterium iránti hűség alól feloldoztatott, a magyar miniszterium s országgyülés feloszlattatott, és a volt pénzügyminiszter Kossuth Lajos, mint népbujtogató jelentetett ki. Ha pedig a császár és király ő felsége által ilyennek nevezett rendeleteket ad ki, mint az idézett, az csak egy bizonyitékkal több, hogy a neki tulajdonitott elnevezést megérdemli, de az legkevesebbé ad neki jogot, hogy királya és népe nevével visszaéljen, hogy az állam szolgáit, kik kötelességeikhez és esküjükhez hivek, és az alkotmányos császárért, királyért és hazáért utolsó csepp vérüket föláldozni készek, hazaárulókká bélyegezze, és azokat törvényen kivüliekké nyilatkoztassa.“

„Nem kételkedünk, hogy oly időben, midőn az orgyilkosság átkos példája egy királyi biztosnak minden népjoggal ellenkező meggyilkolása által adatik, oly időben, midőn a legszebb ajándék, melyet egy jóságos fejedelem népeinek adhat, a „szabad sajtó“ arra szentségtelenittetik, hogy az orgyilkosság mellett szót emel, találkozni fognak emberek, kik a banditák foglalkozásaira vállalkoznak, és nem egy derék, ki kötelességét teljesiti, orgyilkos keze alatt fog elvérzeni; de senki se higyje, hogy minket e veszély csak egy perczre is

ingadozóvá tesz a becsület és kötelesség pályáján, melyen eddig haladtunk. Nem! Sőt inkább egyhangulag és határozottan kijelentjük, hogy mi Temesvárt mindaddig, mig az átalános zürzavar tökéletesen meg nem szünik, és egy szilárd, kényszeritlen törvényekre alapitott kormány helyre nem állittatik, senkinek át nem adjuk, erre vonatkozólag senkitől parancsot el nem fo gadunk, hanem a monarchia és dynastia e fontos védfalát minden rendelkezésünkre álló eszközzel, vérünkkel és életünkkel az utolsó emberig megtartani elhatároztuk.“

„A temesvári vár helyőrsége.“

Ugyanakkor Rukavina altábornagy parancsára a temesi Bánság három megyéjére „Központi bizottmány“ alakittatott Temesvárott a különböző nemzetiségü legtekintélyesb férfiakból, kik a császár ügye iránt hivekül bizonyitották magukat, Torontálmegye szerbei azonban Becskereken külön „szerb választmányt“ alakitottak. Továbbá a megyék élére kormánybiztosok állittattak, a többi tisztviselő megtartotta előbbi hivatalczimét.

A közgyülésben Temesvárott oct. 23-án a várparancsnok tölhivására kimondatott az ottani nemzetőrség lefegyverzése, és miután az ostromállapot az alkotmányos formákkal ellenkezett, a közgyülések teljesen megszüntettettek. A tanács a törvénykezést és közigazgatást illetőleg megmaradt előbbi hatályában, a többire nézve a várparanesnok elnöklete alatt alakitott haditanács rendelkezéseinek hódolt. [3])

Két héttel később báró Berger altábornagy,

aradi várparancsnok, hasonló érzületet tanusitott, a midőn a várból a magyar érzelmü várost bombáztatta.

Az alatt oct. 13-án a szerbeknek sikerült, hogy a Tisza bal partján fekvő Török-Becsét 13 órai harcz után elfoglalhatták, mi által haderejük területét a Ferencz csatorna és Tisza mellett kiterjeszthették, s Nagy-Kikindának oct. 14-én történt bevétele után a Bánság éjszaki részén erős támpontot nyertek. Mindkettőnek eredménye azonban az egységes hadmüveleti terv tökéletes hiányában csak pillanatnyi lehetett. Nevezetesen Kikindát 3 nap mulva ismét föladni kényszerültek, és Vetter s Damjanich magyar tábornokoknak semmi sem állt utjukban, midőn azok előbbjük tervét, Nagy-Becskerekről Pancsova felé müködni, ismét megkisérleni elhatározták.

November elején csakugyan hozzá is fogtak e terv foganatositásához, és a szerb hadállásokat a Temes mellett (Tomassovacznál Knicsanin alatt) s a Karasz mellett (Lagerdorfnál Boballics alatt) véres ütközetbe keverték. Nemsokára azután Karlsdorf, Alibunár és Tomassovacz ellen egyszerre előnyomultak, hogy a mennyire lehetséges, ugyanegy napon valamennyi szerb pontot megrohanjanak, és a fölszabaditott uton haladéktalanul Pancsova ellen induljanak. Karlsdorf csakugyan el is esett, hol szerémségi és bánsági népfölkelés állt Agics és Baraics alatt, azonban Alibunár ellen Damjanics háromszor sikertelenül intézett ostromot, mig végre mégis sikerült a győzelmet kivívnia. Joannovics a szerémségiekkel gyorsan kényszerült hátrálni.

Alibunárról Tomassovacz felé fordultak a magyar

csapatok, hogy a fönebbi terv alapkellékeit tökéletesen végrehajtsák.

E közben azonban a hadállásaikból kiszoritott szerb csapatok Knicsanin alatt ismét összeszedték magukat, hogy az előnyomuló magyarok ellen Jarkovacznál támadólag léphessenek fel. A magyarokat itt éjnek idején álmukban meglepték, dühösen megrohanták, és a Bergavát s Temest lecsapoló csatorna felé, majd azon tul is visszanyomták. A szerbek kezében 9 ágyu maradt; hét kocsi lőkészlet a csatornába esett. Tomassovacz megmaradt, azonban Alibunár elveszett.

Decz. 5-én a tomassovaczi tábor ellen, mely Pancsova kulcsa volt, a magyarok ismét támadást intéztek, azonban háromszori sikertelen roham, és emberekben s ágyukban szenvedett nagy veszteség után a magyar haderő Ecskára és Zsigmondfalvára kényszerült visszavonulni.

E közben a magyar csapatok egy másik osztálya átkelt a Tiszán, s a tábor háta mögött, a nélkül, hogy jelentékeny ellenállásra talált volna, Tomassovaczhoz közeledett, s azt fölgyujtotta. Annak hirére Knicsanin azonnal 1500 határőrt és szerviánust a nélkülözhető ágyukkal Tomassováczra küldött, honnét a magyarokat csak véres mészárlás és mindkét részről történt nagy veszteségek után sikerült visszanyomniok. [4])

Az alatt Olmüczben herczeg Schwarzenberg Bódog elnöklete alatt uj miniszterium lépett az osztrák államügyek élére, mely az előbbeni cabinet által Magyarországra vonatkozó megkezdett politikát, az egységes államösszeg eszméjét illetőleg, programmja alapjául

elfogadta. Annak megfelelőleg herczeg Windischgrätz tábornagy Magyarország ellen a hadjáratot megkezdte, és a horvátországi bán horvát csapatosztályaival hozzá csatlakozott. E körülmények között adta át Olmüczben Stratimirovics megbizó levelét. A pillanat kedvezőnek látszott. Az osztrák kormány a hadterv megállapitásánál a szerb mozgalmat nem hagyta ki számitásából. Stratimirovics azért pillanatnyilag sem késett a szerb nemzet várakozásainak, midőn az sorsát a bán, patriarcha és belgrádi consul befolyására bizta, kifejezést adni.

1848. dec. 2-án bekövetkezett Ferdinand császár és király lemondása, és Ferencz József trónralépte, Jellasics horvátországi bán s a déli szlávság képviselője jelenlétében. Az osztrák kormány csak most tekintett minden kötelezettséget feloldottnak, melyek Ausztria és Magyarország koronái között fönálltak, és helyzetét Ausztria érdekében tevékenyen föllépni, kedvezőbbnek találta, mint valaha.

Nehány nap mulva a fiatal fejedelem, Ferencz József, a szerb nemzethez a következő okiratot intézte:

„Mi I. Ferencz József stb. Vitéz és hü szerb nemzetünk minden időben császári házunk iránti ragaszkodása, és trónunk s országunk hősies védelmezése által tüntette ki magát.“

„Ez érdemek elismeréseül s a szerb nemzet fönállása s jóléte iránti kegyelmünk és gondoskodásunk különös bizonyitványaul elhatároztuk, hogy a patriarchatus legfőbb egyházi méltóságot ismét helyre állitjuk, mint az

korábbi időkben fönállt, s a karloviczi érseki székkel összekötve volt, és a patriarcha czimét és rangját kedvelt hivünknek, Rajacsics József, karloviczi érseknek adományozzuk.“

„Továbbá indittatva érezzük magunkat, hogy vitézi Szuplikacz István főstrázsamesterünknek a szerb nemzet vajdájává történt választatását, ez őstörténelmi méltóság helyreállitásával, megerősitsük.“

„Császári akaratunk és szándékunk e legfőbb egyházi és polgári méltóságok helyreállitásával hü és vitéz szerb nemzetünknek nemzeti s igényeiknek megfelelő belső szervezés biztositékát nyujtani.“

„Mindjárt a béke helyreállitása után atyai szivünknek egyik első és kiválóbb gondja lesz minden népünknek ily belső nemzeti kormányzatot szervezni és megállapitani.“

„Kelt Olmücz királyi székvárosunkban 1848. decz. 15-én.

Ferencz József s. k.
Gróf Stadion Ferencz s. k.

Nemsokára, hogy e patens Olmüczben kiadatott, Pancsován egy férfi hunyt el, kinek halála e patens egyik felét azonnal megsemmisitette. 1848. decz. 27-én délután 4 órakor Szuplikacz tábornokot a guta megütötte és meghalt.

A patriarcha még ugyanaz nap külön proclamatióban adta tudtára a szerb nemzetnek e rögtöni halált, s a csapatok vezényletét ideiglenesen Mayerhofferre bizta. Egyszersmind gyors futárt küldött Todorovics tábornokhoz, hogy mint végleges főparancsnokot és remélhető vajdát Zimonyba meghivja.

A szerb harczszintéren rövid szünet után a harcz ismét elkezdődött.

A kemény hidegben, mely uralkodott, a mocsárok s csatornák befagytak, és a szerbek annak következtében részint a szent-tamási sánczokba, részint a védett falukba visszahuzódtak. A magyarok Sz.-Tamást megtámadni többé nem merték, mert eddig mindig véresen visszaverettek, ellenben az időközben tábornokká előléptetett Kiss Ernő 5 zászlóalj gyalogsággal, több század huszárral, és 24 ágyuval megkisérlé a szerbek egy másik fő fészkét, Pancsovát megtámadni s elpusztitani. 1849. jan. 2-án e város előtt a jabukai oldalon ütközetre került a dolog. A szerbeket Mayerhofer és a hirhedt Knicsanin vezették, és két órai heves harcz után a magyarok támadását visszaverték. [5])

Ez időtájban a különböző táborokban álló szerb csapatok átalában már nagyobb részint a határőrök rendszere szerint voltak szervezve; számos császári tiszt és katona, többi között az Ujvidéken állomásozó Zanini olasz ezred 4 százada, átment a szerbekhez, és többé nem nemzeti seregről, hanem az osztrák hadsereg déli hadtestéről lehetett szó, mely zsoldját a császári hadminiszterium pénztáraiból huzta, és a parancsokat nem a karloviczi odbortól, hanem a cs. tábornagy vezérkarától kapta.

A dolgok a harczszinhelyeken más fordulatot vettek.

Herczeg Windischgrätz jan. 5-én Buda-Pestre bevonult, a magyar kormány Debreczenbe huzódott, és az ottani haditanácsban a magyar haderőnek az or-

ság belsejébe történendő öszpontositása határoztatott el, hol tősgyökeres magyar földön az osztrák sergekkel inkább s nagyob eredménynyel szembeszállhatni reménlették.

Kisebb csapatosztályok a déli vidékekben a Vécsey parancsnoksága alatt álló 3-ik magyar hadtestből már előbb rendeltettek az északi hadtestekhez való közelebb huzódásra. Mert a magyar csapatoknak a Bácskából és Bánságból való kivonulása átalános lőn. Várost városra, hadállást hadállásra adtak föl, vagy kisebb helyőrségeket hagytak hátra, melyeknek a nemzetőrökkel vagy sebtében fölállitott honvéd zászlóaljakkal kellett volna tartaniok magukat. Ily körülmények között a Szerbiából átjött számos segély által megerősödve, — akkor a szerb nemzeti csapat mintegy 25,000 emberből állt 60 ágyuval, közöttük 10,000 szervianus gyalog és 2000 lovas. — Todorovics tábornok és Knicsanin nem hitték halaszthatónak az eredeti haditervet ismét föleleveniteni, és a temesi Bánságban a Maros, a Bánságban Szabadka és Szeged felé előnyomulni. Megerősödve nehány császári csapat által, melyek részint a délkéleti Bánságban álltak, részint Bem tábornok által Erdélyből oda nyomattak, a január 2-án történt pancsovai ütközet után haladéktalanul támadólag léptek föl. Todorovics keleten, Knicsanin nyugoton vette át a parancsnokságot.

Január 19-én rövid védelem után elfoglalták Verseczet, utána nemsokára Nagy-Becskereket, és Fehértemplomot szállták meg, utóbbit háromnegyedévi hősies védelem után. Febr. 13-án Knicsanin Sziregnél (Bácskában) nyert ütközetet a Szegedről

azon vonal védelmezésére odavonuló magyar csapatokon,[6]) febr. 18-án Zombor adta meg magát rövid ellenállás után, ugy hogy most, miután kelet felé Bogsánt és Lugost is megszállták, és Todorovics főhadiszállását egész Zsombolyáig (Haczfeld) előre tolta, az egész Bánság, a bányavárosoktól kezdve egész a Tiszáig, az egész Bácska, a Tiszától kezdve a Dunáig, a magyaork által kiüritettnek volt tekinthető.[7])

Mig eképen az egész Bánságot a magyarok kiüritették, de Aradvárát folytonosan zárlat alatt tartották.[8])

Arad vára a Maros által képzett deltán fekszik, (épen ott nagy hajlása van a Marosnak,) és harmadik oldalán széles árkokkal és sánczokkal van födve. Helyőrsége egészben 1581 emberből állt báró Berger altábornagy parancsnoksága alatt. A védfalazott hat oldal bástyáin eleinte 39 nehéz ágyu állt. A helyőrségen kivül még 222 fogyasztó volt a várban, polgáriak, sánczrabok stb. Az élelmi készlet csak 30 napig tarthatott, lóhus-használattal 60 -ig.

Már 1848. oct. 23-án a magyarok Máriássy alatt 8000 emberből és 12 ágyuból álló hadtestet vontak ott össze és a várt bekeritették.

Nov. 9-én a császáriak Ó-Aradot bombázták, és ez uttal a magyarok viszonozták a tüzelést. Nov. 10-től egész decz. 4-ig folytonos csatározások és kölcsönös lövöldözések között telt az idő, mely napon a magyarok a külerődök ellen meghiúsult ostromot kisérlettek meg. Időközben a magyarok ereje 20,000 emberre szaporodott 30—40 ágyuval. Decz. elején a helyőrség már lóhust evett, és Ó- és Uj-Aradot bombázta. Végre decz.

14-én Temesvárról gr. Leiningen tábornok alatt fölmentő sereg érkezett, mely az ostromlókat elkergette, és a várat 3 hónapra élelmezte. Ágyukat és lőkészletet is vittek a várba. Három nap mulva Leiningen visszatért Temesvárra, a közlekedés utóbbival fönállt azután még decz. 23-ig, de akkor a magyarok Gaál tábornok alatt ismét bekeritették a várt, ki azt rendes ostrom alá vette.

1849. febr. 3- s 4-e közötti éjjel nyitották ki az első táborlatvonalat. Tizenhat ütegből hulló golyózápor boritotta el a várt, és a biztonságtalan négyszögből (3 kaszárnya) a lakókat szük, nedves kazamatákba szoritotta. Febr. 13-án Temesvárról ismét érkezett egy császári hadtest Gläser altábornagy alatt Uj-Arad elé, mely a magyarokat kemény utczai harcz után onnét kikergette, és fris csapatokat s élelmet küldött a várba. Mig a hadtest Arad közelében állt, a közlekedés Temesvárral akadálytalan volt, azonban annak elvonulása után a kör ismét bezáródott. Az ostromlási munkálatokat ismét folytatták, sőt kiszélesitették, és a lövöldözés mindkét oldalról éjjel nappal szünetlenül folyt.

April 1-én a vitéz helyőrség kirohanást kisérlett meg, s 22 tinót hajtott a várba, azonban már minden utat bevágva s átfurva, a hidakat lerontva találta. A lövöldözés a kis vár ellen egész hónapon át szakadatlanul és hevesen folyt, minden épület már romban hevert, és betegség kezdett a várban harapódzni. Apr. 28-kán egy parlamentär a helyőrséget megadásra szóllitotta föl, azonban visszautasittatott. Májusban már élelemhiány mutatkozott, s naponkint 8—9-en haltak meg hideglelésben. A vár most már kiégett craterhez hasonli-

tott, annyira föl volt dúlva, romokkal, omladékokkal, bombadarabokkal volt térsége boritva. A mostani ostromparancsnok gr. Vécsey jun. 1-én második parlamentärt küldött a várba, ki egyszersmind a főcsatatérről az ostrákokra nézve nagyon szomoritó hireket vitt be, azonban még akkor is tagadólag válaszoltak. Jun. 3-án harmadik parlamentär érkezett igen kedvező és becsületes föltételekkel s azon ajánlattal, hogy kiküldendő tisztek által a dolgok állásáról meggyőződést szerezhetnek maguknak. E szerint 3 császári tiszt küldetett ki különböző irányban, kik visszatértük után bizonyitották, miszerint fölszabaditás nem remélhető. Tekintetbe vévén e körülményeket, az emberekben s élelmiszerekben való hiányt, a lerombolt védmiveket, báró Berger altábornagy, haditanácsa és az egész helyőrség beleegyezésével, 11 pontból álló becsületes capitulatiót kötött az ellenféllel.[9])

Jul. 1-én a cs. csapatok fegyvereik visszahagyásával, csak a tisztek tarthatták meg kardjaikat, kivonultak a várból és fedezet alatt a határig kisértettek. 75 ágyu, s mintegy 8000 fegyver került a magyarok kezébe.

Nem ily szerencsés eredménye volt Temesvár ugyanazon időben és nagy erőlködéssel folytatott ostromának.

A szebeni esemény után, — 1849. marcz. 15-én,— előre föltehető volt, hogy Bem tábornok elvégre a Bánságba is be fog törni. Az ősz Rukovina tehát mindent elkövetett, hogy Temesvárt elegendő élelemmel ellássa, és a helyőrséget 4000 ujonczczal szaporitsa. Hogy a polgári lakosságot is minden

eshetőségre az élelemhiány ellen biztositsa, a haditanács rendelete következtében, nemcsak mindenki 3 hóra tartozott ellátni magát élelemmel, hanem a tanácsis gondoskodott, hogy a polgárokat hussal elláthassa. E végből még aprilban 250 darab vágó marhát, s ezek számára 7000 mázsa szénát, és 2500 mérő kukoriczát szereztek be. Azonban a sok költség, melyet a rendkivüli viszonyok szükségessé tettek, a város pénztárát kimeritette. A követelő szükség fedezésére kölcsön által kellett segiteni, és midőn már az sem volt kapható, a város 5 és 10 frtos utalványokat adott ki 50,000 ezüst forint értékig.[10])

Mint előre volt látható, a magyarok Bem alatt Erdélyben már april elején kezdték meg müködésüket, és áttették azt Bánságba, melyet délkeletről egészen megszálltak, honnét Temesvár már apr. 25-én kényszerült kapuit bezárni.

E vár védfalazott rendetlen kilenczszögöt, s elébe épitett mellékvédvei s körfalai által három erőd-vonalat képez. Eredetileg posványos alapra épitve, a várfalak jelentékenyen sülyedtek, különösen a főbástya inkább, mint a külső sánczok, mi azt a lényeges bajt okozza, hogy majdnem egész keritésében szinvonalas tüzelés majdnem lehetlen a körfalakban vagy fedettuton álló védők érintése nélkül. Bombaerős férhelyei korántsem elegendők; kivéve elégtelen kazamatáit, még a katonakórház, az élelmiraktár s az erdélyi kaszárnya állták ki a bombázást, a többi katonai s még kevesebbé a város magánépületei nem nyujtottak védelmet.

Északi és nyugoti oldalon a lövonalon kivül a vá-

rost a terjedelmes vadász- és csókaerdő keritik, melyek az ostromlóknak minden előmunkálatot kényelmesen megengednek, telepekre s ví-árkokra szükséges anyagot nyujtanak, és a csapatok fölállitását elfödik. Ez erdők és a vár között a terjedelmes és szorgalmas Gyár-, József-külvárosok, a majorok és Mehala falu terjednek el, melyek épületeikkel s kertjeikkel részint a várstkig nyulnak, s e szerint az ellenség közeledését elősegitik. A Bégacsatorna, mely a várstk hosszában huzódik és vizét határányira Temesváron fölül a kostélyi zsilip által kapja, nem nagy fáradsággal lebocsátható, és akkor azonnal kész második táborlatvonalat képez, melybe természetes ví-árok vezet be.[11])

Ily körülményeknél s a helyiség létszámánál fogva a külvárosok védelméről szó sem lehetett, s midőn apr. 25-én a magyarok erős hadoszlopokban minden oldalról a város ellen nyomultak, mint már emlitettük, a vár bezárta kapuit. A vár összes polgári népessége akkor mintegy 3000 lélekből állhatott, miután többen már előbb távoztak. A helyőrség a következő parancsnokokból és csapattestekből állt:

Parancsnok: br. Rukovina altábornagy.

Mérnökkar-igazgató: Simonovics őrnagy.

Tüzér-igazgató: Scherb őrnagy.

Osztály vezér: Gläser altábornagy.

Dandárnokok: gr. Leiningen és báró Wernhardt vezérőrnagyok.

Csapattestek: 2 zászlóalj Zsivkovics 4-ik, 2 zászlóalj Rukovina 61-ik, 1 zászlóalj Leiningen 32-ik, 1 zászlóalj román-bánsági határőr 13-ik, 4 század Zanini 16-ik számu gyalogság, 3 osztály Schwarzenberg dzsi-

dás 2-ik sz., 1 osztály Max vértes lovasság, 1 osztály a 2-ik és 5-ik tüzér-ezredből, 1 osztály röppentyüs, 1 osztály árkász és 1 század szerezsan. Összesen 188 törzs- és főtiszt, 8659 közember, kik között azonban 4494 ujoncz volt 1270 lóval. Legnagyobb s legérzékenyebb hiány volt akkor a mérnöktestben és tüzérségben, melyet a lovasság- és gyalogságból történt beosztások által kellett pótolni. Különböző csőüregü ágyukból 390 helyett csak 213 volt, üteg-lőszert nem készitettek, de puskapor elegendő volt.

Most Temesvár legrendkivülibb catastrophái egyikének legfontosabb momentumait fogjuk érinteni.

Apr. 26-án a magyarok Vécsey alatt a József-külvárost szállották meg, de a község kérelmére ismét elhagyták, és ez és Freidorf között ütöttek tábort. Vécsey hadereje mintegy 8—10,000 emberből állt 69 ágyuval. Következő napon a várparancsnokság a következő fölhivást bocsátotta ki:

Temesvár lakói!

„Az ellenség gyülekezik a vár környékén, és azt ismét bünös tevékenysége szinhelyévé teszi. Az eddig minden lehető kimélylyel vezetett ostromállapot mostanság már azon stadiumba lép, melyben a legnagyobb szigor elkerülhetlen. Minden a vár biztonsága ellen elkövetett büntény a haditörvények szerint rögtönitéletileg halállal büntettetik. Ide tartoznak különösen: egyetértés az ellenséggel, történjék az szóval, irásban, jelek, mint tüzjeladások, röppentyük stb. által; minden csoportosulás, bármi néven nevezendő fegyverek s lőszerek birása, melyek beszolgáltatásának határideje 1849. apr. 29-ének délutáni hat óráig tüzetik ki, mire nézve

nemcsak a tulajdonosok, de a házbirtokosok is felelősek.“

„Az erődmivek terére lépni, a legszigorubb büntetés terhe alatt, tilos. Riadók esetében a lakosok házaikban maradjanak, ellenkező esetben a tilalomszegők a szomoru következményeket maguknak tulajdonitsák. Éjjeli riadók alkalmával a földszinti és első emeleti ablakok kivilágitandók. Terassokon s háztetőkön senki se mutatkozzék.“

„Utóbbi három pont csak a várbeli lakosokra vonatkozik, a külváros lakosaihoz pedig ismételt intéssel fordulok, hogy az ellenség tevékenységében részt ne vegyenek, és engem azon szomoru kényszerüségbe ne hozzanak, hogy büntetőleg kénytelenittessem föllépni. Erélyes eszközök állnak rendelkezésemre, és habár vérző szivvel, de alkalmazni fogom, ha tetteitek által arra kényszeriteni fogtok. Temesvár 1849. april 27-én. Báró Rukovina altábornagy.“

Eleinte haszontalan csatározások között telt az idő, de május 12-én Leiningen dandára 1700 gyaloggal, 620 lovassal, 16 ágyuval és 3 röpentyüvel kirohanást intézett a freidorfi tábor ellen, s több óráig tartó heves csata után az ellenséget visszanyomta. Veszteségük 2 tiszt s 49 közember volt. A magyarok az ütközet alkalmával 300-nál több halottat hagytak volna a csatatéren.

A tulajdonképeni ostromlás csak most kezdődött.

Máj. 14-én a magyarok a Gyár-külvárost is megszállták. Ez által a vár most magára szoritkozott helyzetbe jutott, elzárva minden összeköttetéstől a külvilággal. Az ostromlók először is a vizvezetéket pusztitották

el, mely a várt éldelhető vizzel ellátta. A várban volt ugyan 130 kut, de ártalmatlan vize csak 13-nak volt.[12])

Május 18-án kezdték először lövöldözni a várt.

Reggeli 4 órakor ugyanis a magyarok egy bokrok mögé rejtett taraczk-ütegből a Józsefvárosból, egy másodikból a majorok mellől és egy harmadikból a Gyárvárosi serháztól 10 fontos taraczkokkal hevesen kezdték a várt ostromolni, a csapatok pedig a III. IV. és V. sáncz hosszában a vársikon fölállitott tábort lődözték. Két 12 fontos ágyu is erősen dolgozott. Másfél óra mulva azonban az ágyuk elhallgattak, mintegy 200 gránát esett a várba, de egy sem gyujtott.

19-ről 20-ára éjjel ismét hullott nehány golyó a várba, melyek közül egy a gör. n. egy. templomába esett. A lakosságot, mely ily golyók romboló hatására nem volt elkészülve, rémület fogta el, és az ablakokat, boltajtókat dorongokkal, homokzsákokkal s ganajjal torlaszolta el.

Máj. 31-én mintegy 400 ember élelemhiány miatt a várt elakarta hagyni, de a magyar előőrsök visszautasitották őket.

Éjjeli csatározások és csapatmozgatások között a magyarok most ütegeiket szaporitották s elhelyezték, és jun. 11-én délelőtt a vár ellen 50- s 60 fontos bombákkal heves tüzelést kezdtek, melyet a várból hasonló hévvel viszonoztak. Mindkét fél igen jól lőtt, azonban a várból küldött lövéseknek semmi különös hatása sem lehetett, mert a magyar ütegek jelentékenyen be voltak ásva. A bombázás éjjel nappal tartott jun 17-ig délig. A pusztitás és a város rémülete nagy volt; alig maradt épület sérülés nélkül, és a lakosság, melynek csak leg-

kisebb része talált helyet a kazamatákban, rémülve hagyta el lakását, a pinczékbe menekülve. Jun. 14-ke éjjelén egy bomba beszakitotta a kath. székesegyház boltozatát, melyet bombabiztosnak hittek, s melyben mintegy 100 ember keresett oltalmat. A robbanás borzasztó volt, és a templomban levők egy része menedéket a sirboltban keresett, hol azután állandóul tartózkodtak, és boldogoknak tartották magukat, hogy a halottak fülkéiben gondteljes fejüket lehajthaták. Égések a városban gyakoriak voltak, azonban mindannyiszor sikerült azokat tovább terjedésük előtt elfojtani. E bombázás alatt legalább is 2000 bomba esett a városba, a mellett kiállhatlan hőség s mintegy 1000 beteg volt a kórházban. A katonai tekintélyek nagy megerőltetésébe került a rémülés által fölizgatott lakosokat megnyugtatni. A következő napokban a hőség árnyékban 30 fokra hágott, a katonai kórházban a betegek száma szaporodott, a lakosok között pedig inláz, scorbut, cholerához hasonló esetek fordultak elő, e mellett élelemhiány mutatkozott, mi mindössze a félig szétrombolt városban oly csüggedést idézett elő, mely erősb jellemeket is megrenditett volna.[13])

Jul. 2-án délután 2 órakor a két ellenfél kölcsönös megegyezése alapján mintegy 800 lakos vonult ki a várból a bécsi kapun, melynek még sokan szerettek volna hátat forditani, ha az üldöztetés félelme vissza nem tartóztatta volna őket.

Jul. 4- és 5-ke közötti éjjel a magyarok ágyutelepei ellen a várbeliek kirohanást tettek, mely alkalommal 18 ágyut beszegeztek, a telepőrség legnagyobb részét fölkonczolták és 10-et foglyul ejtettek, mely

eredmény a helyőrségbe uj bátorságot öntött.[14]) De jul. 6-án a magyarok ismét 20 üteget szereltek föl, s 30 mozsárból s 30 nehéz ágyuból kezdtek tüzelni. Jul. 11-én Rukovina-gyalogok, nehány nappal később románbánsági határőrök rohantak ki s több ellenséges ágyut haszonvehetlenné tettek. Jul. 18- és 19-ke között rohamot intéztek a magyarok a vár ellen, de eredmény nélkül.

A bombázást jul. 20-ki délután 3 óráig (14 napig) borzasztó dühvel szakadatlanul folytatták a magyarok, és leirhatlan nyomorba döntötték a várost. A nagyobb égések közé tartozik az irgalmasok kolostorának s templomának és az átellenben fekvő polgári kórház lehamvasztása; a fegyverszertár, a legerősb épületek egyike romba dőlt, és a várost végpusztulás fenyegette. A legerősb pinczék sem nyujtottak többé biztos tartózkodást; a kaszárnyákat s üregeket némely perczekben a szó szoros értelmében golyózápor boritotta el; a katonai s polgári egyének csonkitása borzasztó volt s annyira szaporodott, hogy az orvos-személyzet éjjel nappal tag lemetszéssel volt elfoglalva. Ki a halált s romlást szóró bombák, tüz s a már érzékenyen mutatkozó élelemhiány veszélye elől menekült, az tarthatott, hogy a typhus vagy cholera áldozataul esik. Innét képzelhető, mily kétségbeesett volt a város helyzete. Jul. 19-től kezdve marhahust csak kétszer osztottak ki, s a lóhust már sokan inyenczfalatnak tartották.[15])

Julius 20-án egy szökevény azt a hirt hozta, hogy Kossuth a magyar táborban a város előtt van; e hirt 22-én ismételve bizonyitották. Kossuth a vár bevételét minden áron sürgette volna.

Jul. 24-én Gläser altábornagyot temették el, ki

előtte való napon, egy éjjeli szemléje alkalmával a főbástyáról történt lebukása következtében agyrázkódásban halt meg. Itt megemlitjük, hogy a közlegények temetkezési helyeül a 13-dik, a törzs- és főtisztekéiül a 10-ik, a polgárokéiul a 11-ik számu sáncz közötti tér lön kiszemelve.[16])

Jul. 25-én a magyarok ismét rohamot kisérlettek meg, de véresen visszaverettek. Gróf Vécsey, az események hatalma által kényszeritve, még egy csapást merénylett Temesvár meghóditása végett. Aug· 4-én este 4 hadoszlopban rohant a vár ellen. Miután két támadása visszaveretett, a magyarok harmadszor is összeszedték magukat s bátran előre rohantak. Az erdélyi kapu előtti párkányzatot már megis mászták, midőn egy gyors szurony-támadás visszaverte őket.[17])

Aug. 5-én délután 2 órakor egy magyar törzstiszt mint parlamentair jelent meg a szélső vonalnál, ki által gr. Vécsey tábornok, mint az 5-ik magyar hadtest parancsnoka, a helyőrséget „tekintettel rendkivüli vitéz maga védelmezésére“ tisztességes capitulatióval kinálta meg, mely azonban azon megjegyzéssel utasittatott vissza, hogy a helyőrség száznapi magatartása Vécsey tábornokot eléggé meggyőzhette, miszerint az utolsó töltésig védelmezi magát.

Aug. 8-án az ostromlók 28 ütege volt összesen tüzben, és a püspökhidnál a majorok felé már a Bégacsatorna jobb partján a második táborlatvonalba hatott. Azonban már nehány nap óta észrevették a várban, hogy a váron kivül oly mozgás uralkodik, melyekből a városra nézve kedvező eredményeket lehetett következtetni. Aug. 9-én a magyar táborban s

ví-árkokban egyszerre nagy mozgás keletkezett, ugy rémlett, mintha nyugot felől ágyudörgés volna hallható, és nem csalódtak. Az ágyudörgés mindinkább közeledett, s az ellenség magatartásánál fogva bizonyosnak látszott, hogy a várra nézve válságos pillanat közeledik. A legfeszültebb várakozás fogott el mindenkit, mely egyszerre félelmet s reményt gerjesztett.

Rukovina kitörésre tartotta készen csapatait. Északkeletről hatalmas ágyudörgés hallatszott, alig lehetett két órányira, és nem volt kétség, hogy hatalmas seregek állnak egymással szemben. Dél felé hosszú kocsivonal huzódott nyugotra Gyarmatha felé, a magyarok hátrányban látszottak lenni s mintha hátrálnának. Két órakor áll az ütközet. A magyarok a csókai erdőt erősen tartják megszállva, és a közeledő sereg jobb szárnyát iparkodnak megkerülni. E perczben a várőrség Blomberg alatt a bécsi kapun át kirohan, és herczeg Lichtenstein Ferencz altábornagy 4-ik hadtestével találkozik, mely a legválságosb perczpen a nap s vár sorsát eldönti.[18])

Mielőtt tovább mennénk, a következő fejezetben futó pillantást vetünk az ez alatt történt s idáig fejlödött eseményekre.

HARMADIK FEJEZET.

A románok emlékirata. — Az ujabbi események. — Magyarország hét kerületre osztatik. — A magyarok győzelmei. — A debreczeni országgyülés. — Magyarország kimondja a függetlenséget. — Ausztria szövetkezik Oroszországgal. — Haynau. — Uj hadterv. — A magyarok visszavonulása a Bánságba. — Szöregi és temesvári csata. — Temesvár fölszabadulása. — Görgey Világosnál. — Zárelmélkedés. — Bukovina halála. — Az 1849-ki nov. 18-ki cs. patens.

Itt mindenek előtt azon emlékirat emlitendő meg, melyet a románok 1849. febr. 25-én az osztrák miniszteriumnak Olmützben átnyujtottak, mert abból megismerjük a román fölkelés főbb eseményeit és e nemzet ismételt kivánalmait.

Ez emlékirat magyarul igy hangzik:

„Fölség! Erdély nagy fejedelemségéből, a Bánságból, a Magyarországgal határos részekből és Bukovinából a román nemzet, mely a többi nemzet között a legrégibb, s az általa lakott területen a legszámosb, miután negyedfél milliót számlál, mióta ez országoknak azon magas szerencse jutott osztályrészül, hogy a fenséges osztrák-ház szelid uralma alá jutottak, mindenkor rendithetlen hüséggel s ragaszkodással viseltetett a fenséges ház iránt, soha egy alkalmat sem mulasztott el, melyben azt tetlegesen bebizonyithatta, és az állam s dynastia érdekeiért semmi áldozattól sem rettent vissza, habár a többi társnemzet által el volt nyomva, s századok óta a feudal törvények egy nemzetet meg-

illető minden jogélvezettől kizárták, sőt a legutóbbi évben a separasticus irányokat ápoló magyarok által megsemmisittéssel is fenyegettetett.“

„Midőn e rajongók az osztrák állam megbuktatására fegyvert ragadni merészkedtek, a birodalom keleti részében a román nemzet volt az első, mely velük teljes erélylyel szembeszállt, és pedig, 1) az erdélyi románok a Balázsfalván máj. 15-én tartott gyülekezetük alkalmával a magyar irányzatok ellen nyilatkoztak; 2) a román-bánsági ezred mindjárt julius elején a magyar miniszterium intézkedései ellenében a dynastia és az összes állam érdekei mellett nyilatkozott; 3) az erdélyi 1-ső román-ezred szept. 11-én rég ohajtott gyülekezete megtarthatása után kijelentette, hogy közvetlenül csak ő Fölsége kormánya alatt kiván maradni; 4) az erdélyi 2-ik román-ezred szept. 14 én a magyar miniszteriumnak fölmondta az engedelmességet, az osztrák hadminiszterium alá helyezte magát, és a birodalom épsége föntartására minden erejét fölajánlotta; 5) az összes nemzet szept. 25-én tartott nagyszerü gyülekezetében [1]) a magyar miniszterium ellen nyilatkozott, a császári osztrák constitutiót kikiáltotta, s az osztrák birodalmi miniszterium alá helyezte magát; 6) midőn october havában az erdélyi magyarok és székelyek tömegesen összegyültek, hogy a lázadást megkezdjék, a román nemzet 195,000 emberből álló népfölkelést ajánlott föl, azt a hadi főparancsnokság alá helyezte, és az erdélyi sorezredeket egy hó alatt 4000 ujonczczal kiegészitette; 7) hasonlót tettek a bánsági románok, hol a 3-, 4-, 5- és 6-ik zászlóalj alakitására önkénytesen ajánlkoztak, és a polg. területről a cs. katonaság ren-

delkezésére annyi fölkelést állitottak, mennyit az szükségesnek tartott.“

„E harczban a román nemzet vitézségének, érett nemzetiségének s törhetlen hüségének törvényes és forrón szeretett fejedelme iránt, habár másrészről áldozataiba került, nn élét adta, mely minden más nemzetet könnyen kétségbeesésbe ejthetett volna, különösen midőn az ellenség mindinkább növekedő hatalommal ismételte megtámadásait, a falukat százankint kirabolta és hamuvá égette, és több mint 10,000 embert nem- s korkülönbség nélkül legyilkolt. A hiányos fölfegyverkezés (a nép csupán lándzsával és kaszával harczolt) okozta, hogy a háboru a birodalom e részében még nem érhetett véget, azért azonban a nemzet nem veszté el bátorságát, és minden ellenséges csapás csak okozta ragaszkodását s hüségét, az Istenbe és igazságos fejedelembe helyezve minden bizalmát, és oly állam épségeért, oly hon föntartásaért, melyek alapelve minden polgár és nemzetiség egyenjogositása, megveti a halált. Egyik kezével küzd ez alapelv ellensége ellen, másik kezével pedig azon kérelmét terjeszti Felséged elé, hogy ugyanazon alapelvet e fiaira is kiterjeszsze. E nemzet hódolat- s bizalomteljesen kéri tehát Felséged igazságosságától:

1) az osztrák állam minden románjának egy egyedüli, önálló nemzetté történendő összeolvadását Ausztria kormánya alatt, mint az összes birodalom kiegészitő részét;

2) egyházi és polgári tekintetben önálló nemzeti közigazgatást;

3) önszervezkedés végett az egész nemzet mielőbbi átalános congressusát, és pedig:

a) egy Felséged által megerősitendő nemzeti főnök választására,

b) egy nemzeti közigazgatási tanács választására „román senatus" czim alatt,

c) egy Felséged által megerősitendő önálló egyházfő választására; kinek a többi nemzeti püspök alárendelendő leszen;

d) a románok községi és kerületi igazgatása szervezésének megállapitására,

e) az iskolaügy szervezésére és a szükséges képző intézetek fölállitására.

4) Kérjük a románokat illető ügyekben a nemzeti nyelv behozatalát;

5) a nemzeti vidékek fölött időnkint szükséges tanácskozás végett az egész nemzet évenkinti átalános gyülekezését,

6) a román nemzet képviselését számának arányához képest a birodalmi átalános gyülésben,

7) a nemzeti érdekek képviselése végett a birodalmi miniszteriumban a nemzet egy közege alkalmazását.

8) Felséged méltóztassék legkegyelmesebben ezentúl a „románok nagyherczege" czimét viselni.

Felség! A nemzet, mely évszázadokon keresztül annyi nehéz megpróbáltatáson ment keresztül, annyi szenvedés által politikai érettségre jutott, és ez utóbbi események alkalmával rendithetlen hüségének annyi

fényes bizonyitékát adta, jogositottnak hiszi magát igényekre, melyek az osztrák államokban minden nemzetnek Fölséged magas trónjáról nemcsak igértettek, de kihirdettettek is. E nemzetet Felséged egyenjogositott birodalmában más nemzetnek alárendelni többé nem lehet, nem szabad E nemzet a nemzetek egyenjogositása alapján kéri, hogy a birodalom önálló tagjaul összeolvadhasson. Csekély uton elégittetik ki e nemzet, és helyeztetik oly állapotba, hogy az legyen, mire száma, származása, az évszázadok minden nyomása daczára ki nem halt sajátságai, egyházában, irodalmában, házi életében ugyanegy nyelve, földrajzi fekvése és más egyéb körülményei által hivatva van, hogy Felsé-Felséged trónja és az összes birodalom föntartásának szükséges tagja lehessen.

A rendithetlen hüség és ragaszkodás biztositásával nemzetük nevében mint fölhatalmazottjai vagyunk Felségednek. Olmützon, 1849. febr. 25-én legalázatosabb alattvalói.“ (Következnek az aláirások.)[2])

Az alatt, mig a románok kérvényüket benyujtották, két egymásra következett esemény a pártok harczát előtérbe tolta.

Kápolna alatt 1849. febr. 26-, 27- és 28-án az osztrák tábornagy és a magyar seregek között véres ütközetre került a dolog. Négy napra utána a császár aláirta a birodalmi egységet octroyáló chartát, melyben Magyarország mint függő tartomány, mint osztrák korona ország Krajna és Bukovina mellett kapott helyet.[3]) Egyszersmind herczeg Windisgrätz tábornagy parancsára csász.

tisztek a szerb nemzeti csapatosztályokkal a szerb szineket letették, és helyette a császáriakat fölvették.

Mig a patriarcha, támaszkodva azon beleegyezésre, melylyel intézkedéseit az osztrák kormány jóváhagyta, itt egy nemzeti hatóságot helyezett be, addig császári tisztek, hivatkozva az osztrák fővezér utasitására, másutt a már önálló odborokat katonák által föloszlatták, ma dzsidások által egy szerb falut fegyverezteltek le, holnap a templom tornyáról levetették a szerb zászlót, és a határvidéken egyéb régi szokásokon kivül a német nyelvet ismét behozták. Mindez méltó boszonkodásra gerjesztette a szerb nemzetet, mely eképen föderativ elveit, melyek alapján saját jövőjét Ausztria jövőjéhez kötötte, hajótörést szenvedni s azt látta, hogy daczára az 1848. decz. 15-ki patensnek, a magyar suprematia helyébe az osztrák centralisatio lép, és alig birván magát a magyarositás ellen védeni, most a germanizálástól tartott.[4])

Ez lenne tehát tanusitott ragaszkodása jutalma?!

Windisgrätz tábornagy az ostromintézkedések kényelmesb vezetése végett egész Magyarországot hét kerületre osztotta be. Hetedik kerületül a Vojvodinát jelölte ki, hol a legfőbb hatalmat az a közben tábornokká előléptetett Mayerhofer kezébe adta. Az egész szerb fegyveres erő, a patriarcha, minden polgári hatóság alája rendeltetett. A patriarcha egy apr. 2-án kelt legmagasb kézirat szerint azt a hivatást kapta, hogy „az uj kormányzó“ mellett mint biztos a polgári ügyekben fog működni. Ha már az meglepte a szerbeket, hogy a Vojvodina Magyarország ostromkerületei közé soroztatott, utóbbi

rendelkezés még inkább meglepte őket. Azonban mit tehettek ellene?

A Kápolnai csata után a magyar haderő azország közepéből a határok felé volt bontakozandó és a császári hadsereg visszafelé kezdett huzódni.

A magyar hadoszlopok dél felé is ismét előnyomultak. Knicsánin febr. 28-kán kormánya utasitása következtében, az osztrák földet elhagyta és a csekély haderő, mely fölött Todorovics tábornok e megcsonkitás és Arad fölszabaditását megkisérlő vállalkozása következtében szenvedett vesztesége után rendelkezett, sokkal szélesb védelmi vonalon volt kiterjedve, hogy sem komoly ellenállásra gondolhatott volna. Szétszórva oly távolságra, mint Nagy-Szent-Miklós a Bánságban Zomborig a Bácskában — a Marosvonalat nem tarthatta, és a Bácskát nem fedezhette.

Valjon e tábornok hadászati elégtelenségéből származó hiányos rendelkezések vagy pedig a herczeg Windischgrätz főhadiszállásáról odaküldött táborkari főnökének szándékossága okozták-e, mire nézve akkor ezerféle bizonyitékot is fölhordtak, nem akarjuk eldönteni, habár az akkori hirlapok tartózkodás nélkül nyilatkoztak a dolog felől, hogy mindannyiszor épen e táborkari főnök utasitása következtében a csapatok onnét vonultak el, hol szükség volt volna rájuk, és oda mentek, hol nélkülözhetők voltak, vagy pedig, hol kezdeniök kellett volna, ott későn jelentek meg; mindazt nem vizsgáljuk, elég az hozzá, hogy Todorovicsot Perczel Mór tábornok Szőregnél, Gyalánál és Török-Becsénél megverte, jobb szárnya Arad felől fenyegetve lőn, és hadállását a Ma-

ros és Tisza között föl kellett adnia, — tény, hogy Todorovics a helyett, hogy a Tiszán átkelt, a Bácska északi részében a szétszórt szerbeket összeszedte, nevezetesen Zombor helyőrségét magához csatolta, és igy a Ferenczcsatorna s római sánczok megetti erős hadállást elfoglalta volna, épen az ellenkező irányt követte, és Nagy-Kikindára menve, Bánság fedezése szine alatt, a Szegednél és Szabadkánál álló Perczelnek a Bácskát föladta, — tény végre, hogy az egész zombori helyőrség (5000 ember 20 ágyuval) Bezdánon át a Duna jobb partjára küldetett, mi által Perczel nyitott uthoz jutott, hogy Pétervárad fölmentésére mehessen.

Perczel nem is mulasztotta el az ellenség szándékos vagy véletlen hibáit fölhasználni, és gr. Batthyányi Kázmérral gyors léptekkel haladva, s alig találva egyéb ellenállásra, mint egy maroknyi roszul fegyverzett fölkelő népre, elfoglalta Ó-Kanizsát, Zentát, Adát, Ó-Becsét, s a magyarok által nem régiben elhagyott Verbászon és Ó-Kéren keresztül a legrövidebb uton Péterváradra sietett, hol három zászlóaljat magához véve, s ágyuit 48-ra, leginkább 12 fontosokra kiegészitve, a lehető leggyorsabban Sz.-Tamást megtámadni, elfoglalni, s azután átkelve a Tiszán, Titelnél Teodorovicsnak az utat a visszavonulásra elmetszeni szándékozott. [6])

Marcz. 31-én Perczel Kuláról fölszólitotta Sz.-Tamást, hogy föltétlenül adja meg magát, de miután a szerbek minden capitulálást visszautasitottak, apr. 3-án két hadoszlopban az eddig bevehetlen Sz.-Tamás ellen indult, és azt kemény csata után végre bevette

rohammal. Egy hétre rá az egész Bácska a római sánczokkal együtt hatalmában volt, csak Titel maradt még a szerbek kezében. Nem kevesebb volt szerencséje a Bánságban. Apr. 24-kén a szerbeket Todorovics alatt megverte Nagy-Kikindánál, 25-én megszállta a Tisza mellett Török-Becsét, 29-én Jankahid s Elemér között ismét megverte őket, és bevonult Nagy-Becskerekre. Nehány nap mulva Temesvártól délre Vécseyvel és Bemmel egyesülhetett, ki erdélyi győzelmei után Karansebesen és Lugoson át, egy egész hadtesttel nyomult a Bánságba, itt tulnyomó erejével a szerb harcznak véget vetendő.[7])

A győzelmek, melyeket a magyar sereg martius végével és april elején majd minden ponton aratott, a debreczeni országgyülés folyamára és jellemére nem maradtak befolyás nélkül.

1849. apr. 14-én a magyar nép képviselői rendkivüli gyülésre gyültek össze, melyben formaszerint csak az történt meg, mi jogérvényesen az octroyált chartaóta ugyis már megvolt.[8]) A magyar országgyülés határozata ez volt: „Magyarország az azzal törvényesen egyesült Erdély nagyfejedelemséggel s minden hozzá tartozó részszel, országgal s tartománynyal szabad, önálló, független állammá nyiltan kijelentetik, elválaszthatlanul részeiben és sértetlenül integritásában. A Habsburg-Lothringen-ház Magyarország, az azzal egyesült Erdély és minden hozzá tartozó rész s ország fölötti uralomtól örökre megfosztatik, letétetik, az ország földének élvezetéből s minden polgári jogból kizáratik,

valamint az ezennel trónvesztettnek, kizártnak és számkivetettnek a nemzet nevében kijelentetik.“

Ugyanazon napon Kossuth Lajos a képviselők házában Magyarország kormányzó elnökévé [9]) egyhangulag megválasztatott és uj miniszterium alakitásával bizatott meg.

E határzatok következtében a magyar kormány azonnal egy bizottmányt bizott meg Krassómegyes a három bánsági határezred, és pedig utóbbiak megyékké történendő szervezésével, mely bizottmány Krassómegye tisztikarát legtöbbnyire 1848-ban volt tisztviselőkből rögtön összeállitotta, és a megyebizottmány üléseit Lugoson megtartotta, azonban a határvidék tervezett szervezésére ideje már nem maradt. Mi Temes- és Torontálmegyéket illeti, azok élére az 1848-ban kinevezett főispánok ugyanazon évi tisztikarukkal visszaállittattak, Temesmegye vezetése, s a megyei bizottmány székhelye pedig, mivel Temesvár császári kezekben volt, Uj-Aradra tétetett át; Torontálmegye vezetésének, s a megyei bizottmány székhelye Nagy-Becskereken volt.

Ha az apr. 14-ki fontos határzatokra visszatekintünk, azok hordereje sokkal nagyobb volt, mint azt a magyar függetlenségi harcz vezérei eleinte maguk is hitték. Magyarország a debreczeni határzatok által állandóul mint köztársaság nem kiáltotta ki magát ugyan, azonban tényleg köztársaság lett, és mindenki, ki a nemzetiségi viszonyokat Magyarországban nemzeti elfogultság és önámitás nélkül tekintette, kénytelen volt bevallani magának, hogy egy önálló Magyaror-

ság jövendőben, mint egységes ország, mint egységes köztársaság nem, hanem állandóul csak mint szövetséges köztársaság állhat fön. Ily körülmények között, s oly roppant horderejü következmények mellett Magyarországot védelmi harcz többé meg nem mentheté; egy nagy haderőt kellett volna Éjszakra, Keletre, Nyugotra határain tul árasztania, de a politikai világnézlet ily magas fokára sem Kossuth, sem a magyar országgyülés nem emelkedett, és azért lett az apr. 14-ki határzat Magyarország végveszélyének alapja.

1849. május 1-jén a „Wiener Zeitung"-ban következő hivatalos nyilatkozat jelent meg:

„A fölkelés Magyarországban nehány hó óta oly mérvet nyert, és jelenlegi fokán az europai fölforgató párt minden ereje szövetkezésének oly határozottan mutatja jellemét, hogy az államok közös érdekében áll, a császári kormányt a minden társadalmi rend terjedő fölbomlása elleni harczban támogatni. E fontos indoknál fogva Császár ő Felsége kormánya indittatva érzi magát, Oroszország császárja ő felsége fegyveres segélyét igénybe venni, melyet emlitett császár a legnemesb készséggel, a legkiterjedtebb mértékben azonnal meg is ajánlott. A közösen megállapitott rendszabályok foganatositása teljes folyamatban van."

Az orosz közbevetés minden oldalról történő bekövetkezése határidejeül május vége tüzetett ki. Ferencz József máj. 21-én Varsóba sietett, hogy a czárral az egész terv, s az alkalmazandó haderő felől személyesen értekezzék, és a nehézségeket elháritsa, melyek eleinte

a fővezérséget illetőleg mutatkoztak. Egyelőre a Magyarországba betörő orosz invasio létszáma 163,400 emberre állapittatott meg, és a fővezérséget Paskievics varsói herczeg, orosz tábornagy volt viendő [11]), ki alá főparancsnokokul gróf Rüdiger lovassági, és Tseodojeff gyalogsági tábornokok rendeltettek.

Mi itt, fájdalom, csak a főbb momentumokat érinthetjük, melyek Magyarország háborujának döntő fordulatot adtak, ellenben a bánsági eseményeket, mint eddig, lehető pontossággal iparkodunk rajzolni.

Mig az orosz hadsereg hadmüveleteit a Tisza felé és Tiszán tul egész Debreczenig, Nagy-Váradig és Aradig folytatta, e hadmüveletekkel összehangzólag a nem orosz dunai hadsereg is megindult. Jul. 24-én báró Haynau táborszernagy 46,000 ember élén s 284 ágyuval Pestet elhagyta, és a Tisza felé a követ kező menetrendben vonult. A bal szárny, mely az I. hadtestből állt gr. Schlick vezérlete alatt, Czegléden és Alpáron keresztül a Körösnek a Tiszába ömléseig nyomult, hol Szentesnél a Tiszán volt átkelendő és Makó felé a Maros mellett menendő; a közép Haynau alatt Paniutin orosz osztályával és a tüzér tartalékkal a kecskeméti országuton Szegednek tartott, hol a Tiszán átkelvén, Makónál Schlickhez volt csatlakozandó; a jobb szárny végre, a III. hadtest, Ramberg altábornagy vezénylele alatt Szabadka felé ment, és Ó-Kanizsánál a Tiszán volt átkelendő, hogy a Marosvölgyben a középhez csatlakozván, az eképen központositott hadsereg a Maros hosszában Arad felé fordulhasson.

Az egész terv, valamint annak foganatositása, az

osztrák sereg legjobb hadászati működése az egész magyar hadjáratban.

A magyarok e hadműködési tervet sem hasonló ellentervvel, sem a hatalmas seregnek megfelelő haderővel nem tudták ellensulyozni.

Az egész tiszai hadsereg Dembinszky és Visóczky alatt, daczára, hogy Dessewffy és Pulszky hadtesteik is oda rendeltettek, alig számlált 25,000 embert, és azért az osztrák sereg előnyomulását meg nem akadályozhatta. A fölkelő oszlopok, melyeket Kossuth összeszedett, semmit sem nyomtak a latban. Dembinszki elhatározta, hogy a sánczokkal megerősitett Szegedre visszavonul, és itt a bánsági s bácskai hadsereggel, valamint Kmety 7000 emberből álló hadtestével egyesül, mi jul. 29-én megis történt, mely napon Guyon alatt 12,000 honvéd ment be Szegedre. Ez és Kmety hadteste csatlakozása által a magyar sereg Szegednél 42,000 emberre szaporodott. Ezen kivül Szeged és vidéke 15,000 begyakorlott nemzetőrt állitott ki. Azt hitte tehát mindenki, hogy Szegedet föl nem adják, és hogy ott döntő ütközetre kerül a dolog. Azonban minden várakozás ellenére nem az történt. A magyar tábornokok Szegedet is föladták és a Tiszán át visszamentek a Bánságba.

Az okok, melyek arra határozták őket, mindenesetre fontosak voltak.

Schlick ugyanis az I. hadtesttel már jul. 30-án Alpárnál átkelt a Tiszán és a magyarok visszavonulását fenyegette; azután a szegedi sánczokat az osztrák jobb szárny megis kerülhette. A másik ok, mely a magyar tábornokokat a Tiszán való átkelésre inditotta,

az volt, hogy Bánságban Vetterrel, Vécseyvel és Bánffyval akartak csatlakozni, kiknek 20,000 emberük volt, és igy azután az osztrákokat, kiket Szeged és a tiszai átkelések őrzése gyengitett, ha nem is szám szerint túlnyomó, de mégis arányos erővel hitték megtámadhatni.

Annak okáért a magyar sereg aug. 1-én Szegedről 4 hidon a Tiszán átkelt, miután nehány nappal előbb még az a szerencsétlenség is érte Szegedet, hogy egy lőporraktár föllobbant, mi 800 ember életébe és egy egész városnegyed szétrombolásába került. Aug. 2-án az osztrákok bementek Szegedre, melynek kiürítése oly gyorsan történt, hogy nagy mennyiségü gabna- s lőkészleten kivül még 379 beteg katonát is visszahagytak.[12])

Aug. 3-án a magyarok utóhadát, mely a visszavonulás végett Uj-Szegednél állt, herczeg Lichtenstein altábornagy, Jablonovszky, Benedek és Paniutin dandáraival megtámadta, és a Tisza bal partján a hidfőt ostrommal bevette, mi által az átkelést a Tiszán kivívta. A magyarok Dembinsky, Mészáros, Visoczky, Dessewffy és Guyon alatt 42,000 emberrel és 50 ágyuval Szőregnél erős hadállást foglaltak, és a hidfő előtti gátot, mint hadállásuk kulcsát, számos ágyuval tartották. A középhad Szőreg előtt állt föl, a bal szárny, leginkább lovasság, Sz. Iványra s az ottani erdőre támaszkodott. A magyar seregben nem a legjobb szellem uralkodott; a katonákat az örökös hátrálás lehangolta, és nyiltan kárhoztatták a roppant költséggel épitett szegedi sánczok kiürítését. A csapatok fizetésére pénz sem volt elegendő,

miután Duschek pénzügyminiszter Szeged hirteleni föladása, és valószinüleg áruló egyetértés következtében, bankjegyeket nem nyomatott.

Dembinszky aug. 5-én e hadállást is föl akarta adni, és Aradnál Görgeyvel akart egyesülni, azonban az osztrákok támadása ütközet elfogadására kényszeritette.

Délután 4 órakor a császáriak, 25,000 ember 160 ágyuval, gyorsan keresztül törtek a hidfőnél, és következő állást foglaltak el. Jobb szárnyon a gát előtt a lovasság állt föl, s a helyett, hogy gyorsan előnyomult volna, a földhányást metszette át. Az ütegek széles félkörben az ellenség középhada előtt foglaltak helyet, és jól irányzott lövéseket kezdtek. A központositott ütegtömeg ($16^1/_2$ üteg) mozdulatait Hauslab tüzér tábornok vezette. A magyarok számos tüzérsége a gát megöl viszonozta a tüzelést ugyan, de az ellenség pusztitó kereszttüzének nem sokáig állhatott ellent, és hátrálni kezdett. Most a 4-ik hadtest gyalogsága fokonkint rohant ostromra, a magyarokat kiszoritotta hadállásukból és Szőregre nyomta. E közben az osztrák jobb szárnyon Bechtold lovas osztálya és a 4-ik számu huszárezred között nagyszerü lovas ütközet keletkezett. Változó harcz után végre Bechtold osztálya a huszárokat Szőreg felé nyomta, melyet a 4-ik hadtest győztes gyalogsága épen megtámadott és elfoglalt. A magyarok vad rendetlenségben vonultak Deszkre, hova Benedek dandárának lovas osztályai üldözték. Az osztrák tüzérség sikeres működésének és Benedek tábornok személyes vitézségének volt a győzelem köszönhető.

A császári sereg és orosz hadtest vesztesége volt: 1 tábornok, 3 tiszt és 240 ember. A magyarok vesztettek mintegy 500 embert, azonkivül 3—400 fogoly került az osztrákok kezébe.[13])

Ugyanaz napon Schlick Makóra ért, és Ramberg altábornagy a 3-ik hadtesttel, miután előbb Baját fölpörkölte, Ó-Kanizsánál átkelt a Tiszán. E szerint az egész osztrák sereg az aradi és temesvári utakon központositva volt.

Dembinszky most a helyett, hogy a magyarok kezében lévő Arad falai alá huzódott volna, a magyar sereget Temesvár felé vezette, mi által az az alatt Arad közelébe érkezett Görgey hadtestével a csatlakozás lehetősége ismét meghiúsult, mi ha megtörténhetett volna, Görgey, még ha akarta volna is, Világosnál nem capitulálhatott volna.

A magyarok most már összes haderejüket összevonták, és tekintélyes sereggel készültek, hogy az utósó döntő ütközetet elfogadhassák. Dembinszky északnyugotra Temesvár és Kis-Becskerek között legalkalmasbnak találta a tért arra, és csapatait ott fölállitotta.

Haynau táborszernagy aug. 9-én a 3-ik hadtestet és a Walmoden lovas osztályt Csatádról, Paniutin orosz dandárát és a tüzér-tartalékot Lovrinból Billeten keresztül Kis-Becskerek felé inditotta előre, a tartalék-hadtestet pedig Pészakról Hodonyba és Merczyfalvára rendelte, hogy az ellenséget jobb oldalon támadhassa meg. Az 1-ső hadtest oldaloszlopául a Maros két partján Pécskára és Fönlakra, zöme pedig Rácz-Szent-Péterről Monostorra és Vingára küldettek. A lo-

vas osztály reggel félkilenczkor Kis-Becskereknél a magyar hát-hadra bukkant, mely a faluban foglalt állást. Azonban Walmoden altábornagy egy megkerülő oszlop által azt hátrálásra kényszerité egész Uj-Bessenyőig. Az épen megérkező 3 ik hadtest a Kis-Becsberek előtti dombokon csatarendben terjeszkedett ki, mire a magyar háthad Uj Bessenyőt elhagyta, és gyorsan hátrált Sz.-Andrásra. A harcz e napra már befejezettnek látszott, és az az alatt utánérkezett tartalékok épen tábort ütni szándékoztak, midőn a magyarok a Nyárad-patak megett rejtett több ütegből tüzelni kezdtek és pedig növekedő hévvel s kiterjedésben. Hogy az átkelésre utat törjenek, az osztrákok is több üteget toltak előre, és erős ágyuzás kezdte meg az ütközetet.

A magyar sereg sürüen összeszoritott oszlopokban állt a csókai és vadász-erdő között s megett, elővédeit a pataknál csak egymásután erősitgetve. Bem személyesen délben érkezett meg Erdélyből, a fővezényletet azonnal átvette, tekintélyes megkerülő csapatot küldött Szakálházára az osztrák jobb szárny ellen, és többi hadtestét az előtte elterülő sikságra vitte, a Nyárád- és Beregszó patak között, jobb szárnyával Sz.-Andrásnak, balszárnyával a csókai erdőnek támaszkodva. Egyszersmind az ágyuzó ütegeket megszaporitotta, melyekre most 6 osztrák üteg válaszolt a túl partokról. Most a középhadból mintegy 6—8 osztály huszár tört ki és bátran szállt szembe az ellennel. Azonban az osztrák lovasság (Simbschen dandár és 4 osztály Auersperg dragonyos) e veszélyes megrohanást visszaverte, sőt a huszárokat a patakon túl üldözte, honnét azonban

visszatérni kényszerültek. E közben a tartalékhad is ütközetbe vonatott, és az osztrák sereg a Nyárad háta megett, az uttal szemben, a következő hadállást foglalta el.

A legszélsőbb szárnyon, az Uj-Bessenyőről Szent-Andrásra vezető uton állt Simbschen dandára, a bessenyői dombokon az orosz hadosztály, jobbra attól a tüzértartalék, és a jobb szárnyon a 3-ik hadtest zászlóaljszerinti oszlopokban. Az Auersperg vasas ezred fedezte annak támadható oldalát. Négy orosz zászlóalj és 12 ágyu képezte a tartalékot. E szorosan öszpontositott hadállásban várta Haynau a 4-ik hadtestet, melynek tett rendelkezés következtében a csata szinhelyére kellett érkeznie. Egy támadást Szakálházára az Auersperg vasasok visszavertek. A középen nagyszerü ágyuharcz fejlődött. A magyarok mintegy 100 ágyut huztak előre és az osztrák vonalat derekasan lődözték. Ekkor 12 osztrák és 3 orosz üteg, összesen 108 ágyu, egész a patakig előnyomult, s túlnyomó hatásu működése által az ellenség ágyuzását elnémitotta. Kábitó volt a tartós ágyudörgés. Szakálháza felől folytonosan erősebb tömegek nyomták az osztrák jobb szárnyat, ez ütközetben császári részről az Achilles sarkát. Délután 4 órakor válságos percz következett be. De e döntő pillanatban megérkezett herczeg Lichtenstein altábornagy a 4-ik hadtesttel a csatatéren, Sz.-Andráson átsiet, az ellenség jobb szárnyát megtámadja, és eldönti az ütközetet.

Mihelyt Sz.-Andrásnál az ágyuzás elkezdődött, a magyar tüzérség hátrálni kezdett, mert fedezetei megszaladtak. Bem, ki sebe daczára lovon ült, s egyik pont-

ról a másikra vágtatott, hasztalanul erőlködött a rendet helyreállitani, a páni ijedelem nagy volt. Hogy a szerencsétlenség teljes legyen, Bem lebukott lováról, karja kimarjult, és a csatatért el kellett hagynia. Most a hátrálás vad futássá fajult, csak 3 huszár ezred állt szembe a 4-ik császári hadtesttel s fedezte a minden oldalon hátráló gyalogság rendetlen futását. A honvéd zászlóaljak fölbomlottak, az ágyuk, lőszerszekerek, és málhakocsik vágtatva rohantak össze vissza, az utak s földek számtalan mindennemü fegyverekkel voltak elboritva. Hétezer fogoly esett az osztrákok kezébe, és az egész magyar sereg, — Vécsey nehány zászlóalja, a két lengyel zászlóalj és Kmety dandára kivételével, — annyira föloszlott, hogy 50,000 ember közől, kik a csatában részt vettek, csak 9000-ből álló harczképes csapat maradt hátra.[14])

Az osztrákok e csatában elvesztettek 11 tisztet, s 197 embert; a magyarok részéről mintegy 3—500 ember maradt a csatatéren.

A császári csapatok kimerültsége nem engedte a rohanva futó magyarok üldözését, kik után a temesvári bástyákról még bucsulövések dörögtek. Estalkonyaton Haynau táborszernagy 3 lovas osztály és 1 üteg élén az ellenséges csoportok közepette Temesvárra sietett, mely kapuit 107 inséges nap után most nyitotta ki ismét elöször.[15])

De ideje is volt, hogy Temesvár fölszabadult!

Skorbut, inláz és cholera dühöngött a helyőrségben s polgári lakosok között, a város nagy kórház volt, és ha kenyerük és savuk lett volna is még elegendő, de a halandóság az utolsó napokban már megdöbbentő

fokra hágott. A halottak átlagos számánál fogva, mely a katonaság között naponkint 70 volt, meglehetős pontossággal lehetett kiszámitani a bekövetkezendő véget. A helyőrség az ellenség előtt összesen vesztett 161 embert halottakban, kik között hat tiszt volt; vesztett azután 123 lovat. Sebesültei száma 376, azok között 15 tiszt, sebesült ló 96, fogságba esett 3 tiszt és 24 közember. Összes veszteség tehát 24 tiszt, 540 ember őrmestől lefelé és 219 ló. Ezenkivül 2000 ember betegségek áldozata lett, a vár fölszabadulása napján másik 2000 a kórházakban feküdt, kik közől nagyon kevesen gyógyulhattak föl.

A magyarok az ostrommivek készitésében eleinte nem fejtettek ki valami különös erélyt, és csak később nyertek azok szakértelemre mutató lendületet, midőn az ostrommunkálatok vezetését két volt császári mérnöktiszt vette át, kik a vármiveket s várbeli körülményeket ismerték. Miveik átalánosan igen erős szerkezetüek voltak, az árkok s földbányások több helyütt 3 ölnél magasabbak, végre a lőporraktárak és üteg-ágyak valódi mestermivek. Az ütegek álltak 36 mozsár-, 13 vet-, 20 ostrom és 22 tábori, összesen 91 ágyuból, melyeknek a vár bástyáin 213 ágyut lehetett szembeállitni. Az ostromlás egész ideje alatt a várba lőtt golyók száma 40,000-re mehetett, és a magyarok elvonulása után találtak még a körülfekvő raktárakban 16,225 bombát s gránátot, és 25097 gyujtógolyót.[16])

Könnyen érthető, hogy a város a külvárosoknak a magyarok által történt megszállása után kivülről élelmiszereket nem kaphatott.

Főzelék, zöldség, gyümölcs, vaj, tej, baromfi ismeI

retlen tárgyak voltak, és csak kevesen voltak azon szerencsés helyzetben, hogy a kapuk bezárása előtt a városba hozott tehenektől csekély tejet kaphattak gyermekeik számára. A tanács által a lakosság részére vett s a várárkokban tartott vágómarhával annyira gazdálkodtak, hogy a fölmentés után még 4 darab megvolt. Mivel azonban az ostromtartam második felében hetenkint csak kétszer vágtak marhát, sokan még a lóhust is izletesnek találták. Az élelmiszerek igen drágák voltak. Följegyezzük a következők árát osztrák értékben:

Egy pár tyuk 6—8 frt; egy pár lud 12, egy sonka 14—16, egy font füstölt szalonna 1 frt 25 kr—1 frt 85 kr, főzelék itczéje 26—30 kr, egy tojás 20 kr, egy itcze tej 40 kr, a hus fontja azonban, miután a kivágást a város kezelte, s az árt a nevekedő drágasággal emelni nem akarta, csak 24 kr. volt.

Aug. 10-ke, mely napon Temesvár vára kapuit ismét kinyitották, a szorongatott város valódi ünnepnapja lett. Örömtelt kebellel, de megviselt, halvány arczczal özönlött ki a nép az Isten szabad ege alá. Azonban a megpróbáltatás ideje még nem egészen mult el. A cholera és typhus csak most kezdtek még dühöngni, s a rémülés és nélkülözések által elgyengült emberek mint legyek hulltak. Huszonnégy óra alatt gyakran egész családok kihaltak. Ide járult, hogy sokan minden vagyonukat elvesztették. A házak romokban hevertek, és nagy gondot okozott, a házakat még a tél előtt lakhatókká tenni. Innét az épitéshez szükséges anyagok s kézmivesek napszámának ára roppantul felszökkent. Azonban a tevékenység minden akadályt legyőzött, és már 1 év mulva az ostromnak kevés nyoma volt látható.

Mit nem oly hamar lehetett pótolni, azok a pompás fasorok voltak, melyek a várost minden oldalról környezték, melyek azonban most már ismét, mint az előtt, diszlenek.[17])

A temesvári csata után Kossuth attól tartott, hogy a tábornokok valamelyike capitulál, s őt mint a forradalom fejét kiszolgáltatja. Innét aug. 11-én a minisztertanácsban kijelentette, hogy most már lehetlen a kormányt tovább föntartani, hogy dictatorságot kell általani, és hogy arra Görgey legalkalmasb. Kossuth Görgeytől félt leginkább, és csak foglalkoztatni akarta, hogy időt nyerjen menekülésre.

Aug. 11-én tehát Görgey Arthur, mint Magyarország dictatora lépett föl.

Görgeynek becsületes végső harcz soha esze ágában sem volt. 24,000 elszánt harczosa volt magának, egyes hadtestek nem messze voltak hozzá, még állt vagy 50,000 magyar harczkészen, kiket könnyen összegyüjthetett volna, és legvégsőbb esetben mint becsületes katona dicső halállal halhatott volna meg. De arra Görgey nem termett, arra kicsiny volt, harczosait nem hogy lelkesitette volna, de lehangolta, többször beszélt amnestiáról, melyet az orosz kieszközöl számukra, sőt a tisztek rangjukban maradhatnak. Már aug. 8-a óta alkudozott Paskievicscsel, és a dictatorság átvétele után azonnal értesitette azt, hogy seregeit Világosnál az oroszok tulnyomó ereje közepébe vezeti, hogy magukmegadására kényszeritse őket. Aug. 12-én megkezdte indulását, és a következő napon a világosi sikságon 24,000 ember 140 ágyuval vezére parancsára a 3-dik orosz hadtest s gróf Rüdi-

ger orosz lovassági tábornok előtt fegyverét lerakta. Könyüs szemekkel történt az, és sokan kétségbeesésükben golyót röpitettek agyukba. [18])

Görgey biztatásai hazugságok voltak. A sereget előbb Sarkadra, később Nagyváradra, a tiszteket Aradra kisérték, ő maga pedig szabadon ment, hogy később Klagenfurtban egy nem irigylendő életet éljen.

Ez esemény átalános rémülést okozott, és most csapás csapásra következett.

Damjanics, ki Arad parancsnoka volt, és Schlick alatt az 1-ső hadtest által be volt keritve, már aug. 14-én átadta a várat Rüdigernek, szabad kivonulást kötve ki csapatainak, de maga és a betegek sorsát nem biztositotta. A 9-ik hadtest, 5000 emberből, Lázár tábornok alatt, aug. 19-én Karansebesnél tette le a fegyvert az osztrákok előtt. Vécsey 7000 emberrel Boros-Jenőnél adta meg magát az oroszoknak, miután előtte való napon valamennyi ütegét elvesztette. A többi hadtest e példákat követte. A különböző magyar csapatok rommaradványaiból ezrenkint iparkodtak futva s éhezve szülőföldükre menekülni, azonban közölök sokat e vidék most fölkelt román lakosai barbar módra agyonvertek. Kossuth, Dembinszky, Mészáros, Lázár, Perczel, Szemere, Hajnik, Batthyányi Kázmér gróf és a magyar kormány sok tagja Lugosra menekült, onnét Orsovára Törökországba, mig Duschek az összes kész pénzt és a pénzügyminiszterium archivumát az osztrákoknak kiszolgáltatta. Kmety maroknyi néppel, miután Dembinszky azt vonakodott tenni, fedezte a magyar kormány menekü-

lését Törökországba. Lugosnál még fényes háthad-ütközetet állt ki az utána nyomuló osztrák sereg ellen, czélját elérte, és csak azután lépte át a határt.[19]) Végre Mehadiánál, hol Vogtner ezredes volt térparancsnok, hangzottak el az utósó ágyulövések.

A magyar harcznak vége lőn, mert mostantól kezdve nem volt többé magyar sereg. Másfélévi dicső harcz után Európa két legnagyobb birodalmának egyesült hadserege legyőzte.

1849. oct. 2-án Klapka tábornok tisztességes föltételek alatt átadta Komáromot Haynaunak, és Paskievics Ausztriára nézve e szégyenteljes szavakat irta a czárnak: „Magyarország Felséged lábai előtt fekszik.“ — Haynau, e vérengző ember, a meghódított Magyarországot bitófákkal és golyókkal csendesitette le, és általában oly boszut gyakorolt, mely lázitó. Dühe először is a szerencsétlen fogoly államférfiak s tábornokok ellen fordult, kik ellenségük emberi érzetében bizva, önkénytesen adták meg magukat. A fogoly tiszteket és honvédeket a legkegyetlenebb haditörvényszékek kérlelhetlen szigora érte, és a kötél elveszté szégyenteljes jelentőségét, oly férfiakat látván a bitófára kerülni, kiket a nemzet legjobbjai közé számitott.

Báró Rukovina, ki a dynastia érdekében szerzett érdemeiért táborszernagygyá léptettetett elő, s a Terézia és I. oszt. vaskorona-rend jeleivel diszittetett föl, dicsőségét nem sokáig élvezte.

Mintha csak arra szemelte volna ki a gondviselés e férfit, hogy Temesvár makacs védelme által 56 éves szolgálatát megkoronázza, az utóbb kiállott

fáradalmak s veszélyek által kimerülve, a várfölmentés után épen egy hónappal később, 1849. szept. 9-kén, földi pályáját 18 órai rövid betegség után 72 éves korában bezárta, és eltemettetett a temesvári székesegyház sirboltjába, mely városnak legvégzetteljesb sorsa, mely a török uralom alól történt fölszabadulása óta érte, az ő erélyes, de egyszersmind szelid kezeibe volt letéve.

1849. nov. 16-án egy császári patens jelent meg, mely által Rajacsics patriarcha és a meghivott szerb bizalmi férfiak meghallgatása után az 1848. máj. 13- és 15-ki kivánalmak ujabbi megfontolás alá vétettek és akkint intéztettek el, hogy a Vojvodina saját önálló koronaországot, és a szerb nemzet alapos igényei megóvása tekintetéből, a Magyarország déli részeiben alakitandó három közigazgatási kerület egyikét képezze. A patens szövege, magyarra forditva, következő:

„Mi I. Ferencz József, Isten kegyelméből Ausztria császára, Magyar-, Csehország stb. királya, stb. vonatkozólag 1848. decz 15-ki patensünkre és a birodalmi alkotmány 1 s 72 §§-ra, miniszteriumunk előterjesztésére elhatároztuk és rendeljük, mint következik:

„Az eddigi Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyék (Bácska és Bánság,) és Szerémmegye rumai és illoki kerület összefoglalt területéből egyelőre, mig birodalmunk ez országrészének jövendő állása, vagy pedig annak egy más koronaországgal leendő összekapcsolása felől alkotmányos uton végleges intézkedés nem fog történni, saját közigazgatási terület képeztessék, melynek igazgatása Magyar-

ságétól függetlenül, közvetlenül miniszteriumunk alatt, állandó országhatóság által vezettessék. E terület „Szerb vajdaság és temesi Bánság“ nevet fog viselni.“

„Föntartjuk magunknak az országképviseletet e területen, valamint lakosainak a birodalmi képviseletbeni részesitését más koronaországok intézményeihez hasonlólag a birodalmi alkotmány alapján külön rendeletünk által rendezni.“

„Az ország közigazgatási vezetését egyelőre egy Temesvárott székelendő ideiglenes országfőnökre ruházzuk, ki mellé a polgári igazgatás szervezése végett egy miniszteri biztos rendeltetik.“

„Tekintettel e területen lakó különböző népek sajátságos érdekeire, rendeljük, hogy az ország népessége három főtörzse szerint három nagyobb közigazgatási vidékre (kerület) s e vidékek mindegyike járásokra osztassék, s azok szervezéséről, valamint közigazgatási s képviseleti szerveik, a vidék- s járásfőnökök, a vidékjárásképviseletek hatásköréről szentesités végett egy rendelet tervezete nekünk benyujtassék.“

„A rumai s illoki szerémségi kerületek, és Bácskának leginkább a szerbek által lakott részei, valamint Temes és Torontálmegyék ily részei, egyelőre, mint e terület külön kerülete képezik a „Szerb vojvodaságot.“

„A szerb vojvodaságnak valamely más koronaországgal leendő összekapcsolása felől a birodalmi alkotmány 72. §-sa alapján annak kerületi képviselősége meghallgatása után fog intézkedés tétetni.“

„Hogy birodalmunkban a szerb nemzetnek, az

elejbénk fölterjesztett ohajtásaihoz képest, nemzeti és történelmi emlékeiket megtisztelő elismerésünket adjuk, hajlandók vagyunk császári czimünk mellé a „Szerb vojvodaság Nagyvojvodája“ czimet fölvenni, s a vojvodaság általunk mindannyiszor kinevezendő közigazgatási főnökének „alvojvoda“ czimet adunk.“ [20])

„Megvárjuk a szerbek néptörzsétől, hogy császári kegyelmünk e jelen maradandó bizonyitéka által császári házunk iránti hü ragaszkodásában megerősitve, az összes birodalommali szoros kötelékben, az egyenjogositott nemzetiségekkeli békés és rendezett együttlételben és a birodalmunk minden népének egyenlőképen engedményezett intézmények egyenlő élvezetében ugy saját, mint az általa lakott ország sikeres fejlődésének s előhaladó erősödésének legbiztosb zálogát fogja fölismerni. Kelt birodalmi fő- és székvárosunkban 1849. nov. 18. Ferencz József s. k.“

E patens következtében tehát a temesi terület, melynek megyéi 1779-ben az anyaországhoz történt visszacsatoltatása után uj életre ébredtek, alig 70 éves fönállása után ismét uj felosztás elé nézett. Ez uj felosztás és annak provisorius igazgatása egész 1860-ig, történelmünk tizedik s utolsó szakaszának tárgyát képezendi.

TIZEDIK KÖNYV.

Bánság mint önálló koronatartomány.

ELSŐ FEJEZET.

A provizorium. — Uj fölosztás kerületekre. — Bureaucraticus igazgatási rendszer. — A Bach-féle bureaucratismus árnyoldalai. — A katonai határvidékben fönálló hűbéri viszonyok megszüntetése. — A bánsági határvidék fölosztása. — Igazgatási hatóságok. — A határvidék árnyoldalai. — Gör. kath. püspökség fölállitása Lugoson. — Zárviszonyok.

A legyőzött polgárháboru után a temesi Bánság az 1849. nov. 18-ki patens által Magyarországtól elszakittatott, és mint önálló koronatartomány kormányoztatott.

Az első, igen rövid ideig fönálló szervezet következő volt: a temesi Bánság, az ahhoz kapcsolt Bácsmegyéből és a rumai s illoki kerületekből alakitott „Szerb vajdaság“ élén egy cs. tábornok állt tartomány-főnök (Landes-chef) czimmel, ki mellé 1849 végén egy miniszterialis biztos, és több előadó a szükséges segédszemélyzettel rendeltetett. Az egyesitett koronatartomány pedig két vidéki főbiztosságra osztatott föl, melyek élén vidékfőispánok álltak.

A temes-krassói vidéki főbiztosság, Mocsonyi András vezetése alatt, állt a két hasonnevü megyéből, a verseczi kerület kivételével, mely Toron-

tál és Bács megyékkel, s az emlitett két slavoniai, t. i. illoki s rumai kerülettel a bács-torontáli vidéki főbiztossághoz tartozott, melynek élén Nikolics Izidor állt. A határőrvidéki ezredek előbbi alakjukat s fölosztásukat kapták vissza.

Krassó, Temes, Torontál és Bácsmegyék, valamint a verseczi kerület élére kormánybiztosok (Regierungs-Commissäre) állittattak, kik alatt álltak az alispánok s a többi tisztviselők, kik az előbbi megyei tisztviselői czimeket megtartották ugyan, de megyei bizottmányokról többé szó sem lehetett, miután az ország a forradalom következtében ostromállapotba helyeztetett, s a lakosok haditörvényeknek s törvényszékeknek lettek alávetve.[1])

E kormányzási rendszer tartott 1849. augusztustól egész a következő évi szeptemberig, mikor a II-ik provisorium lépett életbe.

A tartomány-igazgatás megmaradt, de 1850. máj. havában Mayerhofer tábornoknak a tartományi főnökségtől történt elmozditása s másutti alkalmazása folytán az igazgatás a cs. miniszteriális biztosra bizatott, és miután 1850. szeptemberben utóbb emlitett tartomány-főnök által a törvénykezés a közigazgatástól teljesen elkülönittetett, s Lugoson, Temesvárott, Nagy-Becskereken és Zomborban cs. kir. tartományi törvényszékek állittattak föl, melyek némely ügyekben első, különben pedig másod folyamodásu biróságot képeztek, s azonkivül minden járásban egy első folyamodásu cs. kir. járásbiróság a szükséges személyzettel állittatott, a megyék politikai közigazgatása megyei főnökökre, a szükséges segédsze-

mélyzettal, bizatott. Az alispáni, fő- s aljegyzői stb. hivatalok s czimek megszüntettettek, és a járási főbiróságok helyébe járási főbiztosságok léptettettek, és a megkevesbitett járási szolgabiróságok járási biztosságokká alakittattak. A járási fő- és albiztosok mellé segédek (Adjunctusok) adattak.

A politikai hatóságok szervezetükhöz képest a csász. belügyminiszterium, a törvénykezésiek pedig a cs. igazságügy miniszterium alá rendeltettek. Eleinte a föllebbezés peres ügyekben a járásbiróságoktól a tartományi törvényszékekhez, később pedig mindkettőtől a Temesvárott fölállitott cs. kir. főtörvényszékhez, és innét a bécsi cs. kir. legfelsőbb törvényszékhez történt.

E II. provisorium alatt kezdődött a telekkönyvek behozatala is, egy csupán e czélból Temesvárott fölállitott es. kir. telekkönyvi igazgatóság vezetése mellett, mely alatt ugynevezett telekkönyvi tanitók (Grundbuchs Instructoren) és más képes egyének álltak; továbbá catastralis központi bizottmány alatt földbecslési biztosok és segédek a földek és birtokok adó tekintetbeni osztályozása és becslése végett hozattak be, és minden megye székhelyén cs. kir. pénzügy-igazgatóságok, adó-hivatalok, mint szintén az 1850-ben behozott dohány egyedáruság s egyenetlen adók ellenőrzése végett cs. kir. pénzügy-őrök, és mint az ujonnan behozott politikai rendszer kiegészitője a cs. kir. csendőrségi intézmény, a közcsend s rend és biztonság föntartása végett, életbeléptek.[2])

E provizorium tartott 1850. szept. kezdve 1853.

májusig, midőn a III-ik most már „végleges“-nek állitott szervezetet léptették életbe.

Ez uj szervezet szerint a szerb vajdaság és temesi Bánság részére cs. kir. helytartóság állittatott Temesvárott, melynek élén egy katonai kormányzó állt egy helyettessel (ad latus) annak egy udv. tanácsos, több helytartósági tanácsos, titkár, fogalmazó a szükséges segédszemélyzettel volt alá rendelve, és egy román s egy szerb fordító fogalmazói ranggal adatott mellé. A bánsági erdész-igazgatóság egy osztályát képezte a helytartóságnak.

Az egész koronatartomány öt cs. kir. kerületre, u. m. a lugosi, temesvári, becskereki, ujvidéki és zombori kerületre, ezek ismét járásokra osztattak.

A kerületek főnökei, kik egyszersmind helytartósági tanácsosok voltak, kerületfőnök (Kreisvorstand) czimet viseltek, kik mellé kerületi biztosok, titoknokok és segédhivatalnokok adattak. A járások főnökei pedig Járásfőnökök (Bezirksvorstand) czimmel ruháztattak föl, és segédekkel, igtatókkal s irnokokkal voltak ellátva.

Minden kerülethivatalnál egyszersmind kerületi törvényszék állittatott föl, mint a nagyobb fontosságu polgári, váltó és bünvádi ügyekben első folyamodásu bíróság, azonban a temesvári kerületi törvényszék országos törvényszék nevet viselt. Ezeken kivül minden kerület szinhelyén ugynevezett cs. kir. városi járásbiróságok működtek.

A bánsági cs. kir. kerület- s járáshivatalok székhelyeit a következő statistikai táblázat mutatja.

I. A temesi Bánságnak III. 1853-ban történt poli-

Helytartóság Temesvárott.	Kerületi hivatalok	Járás hivatalok		Polgármesteri hivatalok
		tisztán politikaiak	vegyesek	
	Temesvár	Temesvár	Uj-Arad Lippa Csákova Versecz Buziás	Vinga Versecz
	Lugos	Lugos	Facset Oravicza Bogsán	
	Nagy-Becskerek	N.-Becskerek	Török-Becse Módos N.-Kikinda T.-Kanizsa N.-Sz.-Miklós Zsombolya Billet	N.-Becskerek

Tartományfőváros Temesvár

végleges szervezése után tikai fölosztása.[3])

Községek			A kerület magában foglal			
száma	térnagyság □ mértföldekben	lakosok száma	megyei	politikai	térnagyság □ mértföldekben	lakosok száma
			községeket			
1	3,3	18,250				
38	20,9	61,893				
38	19,4	61,349				
33	13,7	35,486	40	193	102,3	294,110
29	16,2	45,546				
25	15,7	34,203				
29	13,1	37,383				
62	22,7	58,599				
84	27,8	50;666	28	234	93,5	230,055
48	10,5	71,022				
40	22,5	49,958				
1	3,3	16,328				
18	15,7	41,995				
6	11,1	29,130				
40	23,4	65,915				
17	21,4	55,222	44	168	127,3	386,055
29	11,9	37,412				
17	12,5	52,017				
20	12,0	46,687				
20	16,0	41,349				
			1	1	0,8	20,070
	Összesen		113	596	323,9	930,480

II. A temesi Bánságnak III. végleges szervezése után 1853-ban történt törvénykezési felosztása.

	Országos törvényszék	Kerületi törvényszék	Városi kiküldött járásbiróság	Járásbiróságok	Vizsgáló-biróságok	Ügyvédek
Országos főtörvényszék Temesvárott	Temesvár		Temesvár	Uj-Arad	Országos törvényszék Temesvárra és a temesvári és buziási járásokra	18C.
				Lippa		
				Csákova	Uj-Arad az uj-aradi és lippai járásokra.	
				Buziás		
				Versecz	Versecz a verseczi és csákovai járásokra.	
		Lugos, egyszersmind bányatörvényszék az oraviczai bányakerületre.	Lugos	Facset	Kerületi törvényszék Lugosra, és a lugosi, facseti, bogsáni járásokra.	
				Oravicza		
				Bogsán	Oravicza saját járására.	
			N.-Becskerek	Török-Becse	Kerületi törvényszék N.-Becskereken a nagy-becskereki és török-becsei járásokra.	
				Módos		
				N.-Kikinda		
		Nagy-Becskerek		Tör.-Kanizsa	Nagy-Kikindai kerület, a n.-kikindai, zsombolyai és billeti járásokra.	
				N.-Sz.-Miklós		
				Zsombolya	N.-Sz.-Miklós, a n.-sz.-miklósi és törökkanizsai járásokra.	
					Módos, saját járására.	

A helytartóság szervezése tisztán bureaucraticus volt, a főnök egyedül döntött minden kérdésben, a tanácsosoknak csak tanácsadó s zavuk volt.

A járáshivatalok pedig politikai és törvénykezési tekintetben első közegek voltak, és ezekről az igazgatási ügyekben a kerületi hivatalokhoz, innét a helytartósághoz, ettől a cs. kir. belügyminiszteriumhoz történt a föllebbezés; peres ügyekben azonban a föllebbezés a cs. kir. szerb-bánsági országos főtörvényszékhez Temesvárott, és innét a cs. kir. bécsi legfelsőbb törvényszékhez történtek a felfolyamodások és föllebbezvények.

Az első folyamodásu bíróságoknál, a járás-hivataloknál, a törvénykezés a közigazgatástól nem volt elválasztva. Körükhöz tartoztak a politikai közigazgatás, a törvénykezés, a rendőri ügyek és egyenes adóztatás. Tisztán bureaucraticusan voltak szervezve, és a főnök kezelte az átalános közigazgatást. E járás-hivatalok a nagysághoz képest különbözők voltak; igy például a mintegy 71,000 lélekből álló oraviczai járás, mely egyszersmind politikai és vizsgáló-hatóság volt, a főnökön kivül két segéddel, három tollvivővel, és négy irnokkal volt ellátva.

A járás-hivatalok és helytartóság között mint közép-közeget képeztek a kerületi-hivatalok, melyeknél szintén a főnök volt a mindenható. Hozzájuk tartozott az alárendelt hivatalnokok fölügyelete, a közigazgazgatás ellenőrzése, a rendöri ügyek vezetése, a népösszeirás, előfogatok, katona-elszállásolások, a nyilvános, ugynevezett kerületi utak, hidak jó karban tartása, a telekkönyvezés, hagyatékok, árva ügyek, bör-

tönök s rabok állapota fölötti őrködés, mint szintén a kerület adó- s orvosrendőri ügyeinek vezetése. Példaul a lugosi kerület személyzete, mely kerület tisztán politikai hatóság volt, állt a főnökből, 3 kerületi biztosból, 1 kerületi orvosból, 1 irattárnokból és 3 irnokból.

Valamennyi törvénykezési hatóság collegialis, titkolódzó szervezettel birt. A tárgyalások irásban folytak. Valjon nyilvánosság és szóbeli tárgyalás nem jobb s gyorsabb törvénykezést szültek volna-e, mely épen azért olcsóbb is lett volna, az alig kétséges.

P é n z ü g y i h a t ó s á g o k, melyek mind Temesvárott, mint az ujonan alakitott koronatartomány fővárosában székeltek, a következők voltak: a cs. kir. országos pénzügyi igazgatóság, az országos adó-bizottmány, a kerületi pénzügyi igazgatóság, a cs. kir. központi fiscalatus, a cs. kir. segédhivatalok igazgatósága, a számvevőség, az országos pénzügyi gazdászat, a cs. kir. országos főpénztár, a cs. kir. bélyeghivatal, az adófelügyelőség, a cs. kir. távirdai hivatal és a fiókbank pénztára.

Miután az a l s ó b b k ö z i g a z g a t á s i k ö z e g e k előtt fordul meg leginkább és legtöbbnyire a nép panasza és terhe, nem tartoztathatjuk meg magunkat némely észrevételektől.

A közigazgatási hatóságok uj szervezete Bánságban, magában véve, nem volt bonyolódottabb vagy nehézkesb, mint a más legtöbb német államban. Ha azonban ott is, és nem alaptalanul, a sok irkafirka méltó s jogos panaszokra ad alkalmat, ugy az Magyarországban és a szerb vajdaságban még inkább jogos és gyakoriabb volt. Itt az ügyeket még kimértebb terje-

delmességgel kezelték, és az által az ügylet-menetet annyi nehézkesség, annyi formalitás késleltette, hogy Isten a megmondhatója. A még oly csekély tárgyat is irásban tárgyalták és pedig annyi körülményességgel, annyi „gründlichkeittal," mintha csak az volt volna a czél, hogy arról minél több s vastagabb actákat irjanak össze. Az ügynek magának azonban kétszeresen ártottak az által, először mert semmit sem intéztek el, másodszor mert az ily végtelen hurczolgatások a hatóságok tekintélyét csökkentették. Az ily halogatások általános panaszokat és elégedetlenséget szültek.[4])

Gyámügyek sokszor évekig vártak elintézésre, gyám-számvizsgálatokat évekig hevertettek; fordult elő eset, hogy gyámot öt évig sem rendeltek. Kicsiségeket is véglegesen elintéztetni, nagy munkába és sok szaladgálásba került.

A legkisebb rendőri vétségek, p. o. erdőtilalom megszegése, sokszor évekig nem kerültek vizsgálat alá, és ha hoztak is itéletet, a végrehajtás foganatositása ismét évekbe került. Megtörtént, hogy bizonyos járás-hivatal vizsgálása alkalmával mintegy 4000 elintézett, de be nem jegyzett ügy került elő. Ez ugy történt, és — mégis minden maradt a régiben!

Fenyitő esetekben a hatóságoknak általánosan nagy hanyagságot, munkairtódzást vetettek szemükre. Igy a többi között előfordult az az eset, hogy szándékos gyujtás igen alapos gyanuja forgott fön. Az illető hivatalnál történt erre vonatkozó följelentés azonban figyelembe sem vétetett.[5])

Nem vonjuk kétségbe, hogy a főbb helyeken nem hiányzott az akarat ily kiáltó mulasztások megszünte-

tésére, melyek a legtöbb esetben, megengedjük, a hivatalnokok munka általi túlhalmozottságából származtak, s történtek is ismételt kisérletek az ügymenet egyszerüsitésére és az időpazarló irkafirkálás kellőbb korlátok közé szoritására, de az nem használt, sőt ellenkezőleg a dolog az által még roszabbá vált. Annyi azonban bizonyos, hogy a munkateher az akkori formalitásoknál fogva valóban nyomasztó volt.

A baj forrása azonban sokkal magasb helyről eredt. Nem más volt az, mint az Ausztriában annyira élére állitott contralisatió és bureaucratismus.

Hogy annak megfelelhessenek, mindent fölfelé kellett hajtani, hogy a gép meg ne akadjon, temérdek rovatra, kimutatásra, fölterjesztésre, jelentésre volt szükség, melyek az alsóbb hivatalokra iszonyu sulylyal nehezedtek. A bureaucraticus formáknak az az elkerülhetlen következménye volt, hogy mindenki a felelősségtől tartva, jelentéstételek által akarta magát fölfelé biztositani. A hivatalnok abban is kereste megnyugtatását, hogy az állami, mint példaul adó- s katonai ügyeket, melyeket mindenütt pontosan elintéztek, föltétlenül minél gyorsabban elvégezhessen, és vastagra terjedő jelentések által a főbb közegek előtt kitüntethesse magát, természetesen ily módon a nép ügyeivel érdemlegesen foglalkozni, nem maradt ideje.

Igaz, hogy a hivatalnoknak a kellő önállóságot megadni lehessen, arra nézve szükségesek a jó hivatalnokok. De épen ez okozta a legnagyobb nehézséget, különösen azon vidékekre nézve, melyek itt bennünket leginkább érdekelnek. Már az magában véve bizonyos

tekintetben nagy áldozat volt, a birodalom ily távol részeiben hivataloskodni, hol még az is nem egy nélkülözésnek van kitéve, ki itt született. A temesi Bánság igen messze esik valami szorosb értelemben vett szellemi közlekedéstől, és igen alacsony fokon áll a nép müveltsége, melylyel a hivatalnoknak dolga van. Az idegen azon kivül igen elkülönitve áll a rokon és baráti köröktől, melyekhez talán szokva volt, és mind ez nagy akadályul szolgált arra, hogy a birodalom más részeiből derék hivatalnokok ide ohajtottak volna átköltözni. De itt még a szükséges nyelvismeretet is tekintetbe kell venni. A bánsági hivatalnoknak legalább kell tudnia magyarul, németül, románul és szerbül, kivánatos, ha még tótul és csehül is beszél. És itt rejlik annak oka, hogy a bánsági hivatalnokokra nézve a válogatás nagy nem lehet. Az első föltétel, hogy a hivatalnok a néppel kielégitő módon érintkezhessék, mégis mindig az marad, hogy annak nyelvén magát vele érthetővé tudja tenni.

Ide járult még, hogy midőn a forradalom után az uj szervezés életbe lépett, a hivatalnokokban annál nagyobb volt a hiány, mintán az előbbi alkotmányos hivatalnokok közől sokan politikailag compromittáltak voltak, és azért nem alkalmaztathattak. Innét részint tökéletesen alkalmatlan, még a szükséges jogi tanulmányok végzését kimutatni sem képes egyének, mint egyszerü irnokok, pinczérek, inasok s hasonló alárendelt egyéniségek alkalmaztattak, kiket azután a szerencse szárnyaira kapott.[6])

Hogy a hivatalnok áldásosan müködhessék körében, ugy polgári, mint hivatalos életében érinthetlen-

nek kell lennie. Necsak képzett derék hivatalnok, hanem erkölcsileg is derék és humanus ember legyen. És ez annál szükségesb oly nép irányában, mely mint a román és szerb, nyers ugyan, de azért nem épen tehetségtelen és a mellett szerfelett érzékeny. A nélkül, hogy azon sok derék és becsületes hivatalnokot sérteni akarnók, kikkel az állam rendelkezik, meg kell mégis vallanunk, hogy e tekintetben az osztrák hivatalnokot általánosságban nem épen kedvezőleg ítélik meg. Legalább a bánsági hivatalnokok közöl voltak többen, kikkel könnyebben lehetett értekezni, ha az ügy mellett szólló indokokat adományok is támogatták. Ez általános közvélemény.[7])

Tagadhatlanul összeköttetésben van ez a hivatalnokok rosz fizetésével.

Egy bánsági járás-főnök például, kinek oly kiterjedt hatásköre volt, évenkint 1050 frt fizetést kapott szabad lakással. Ez azelőtt elég lehetett, midőn Bánságban az olcsó élet közmondásos volt, de most bizonyosan nem elég maga és egy család állásához illő föntartására, mi itt annál szükségesb, mint másutt, mert az itteni népek abban egészen hasonlók a keletiekhez, hogy a külső föllépésre sokat adnak. Itt fény, pompa, erkölcsösség és ha kell szigor által lehet csak tekintélyt szerezni, különben nincsen hatása az illetőnek.

Erkölcsösség és jól alkalmazott szigor, ha az alárendelt a hivatalnok humanitásáról meggyőződést szerzett, két alapföltétele a sikeres működésnek minden, de még inkább oly helyzetben, mely ben különösen a bánsági hivatalnok van.[8])

A szerbeket vojvodinával, valami oly poli-

tikai rémszülöttel, milyet csak egy bécsi centralista hozhatott világra, ajándékozták meg, melyet a román, szerb és magyar egyaránt utált, mert nem volt annak nemzeti jellege, és az ország területének épsége mégis meg volt sértve általa. E vojvodinát azért neutralisálták annyira, nehogy egyik nemzetiség a másik fölé emelkedjék. A magyar legalább Magyarországban nyelvét használhatta, mig a románokra, szerbekre és szlávokra most az egyenjogositás alapján a német nyelvet erőszakolták, az általuk lakott vidékekben üldözéseknek lettek kitéve, és cseh, morva, polyák s tudja Isten mi idegen hivatalnokok sáskaserege gazdálkodott, mindenkit gunyolva, zsarnokmódra üldözve s elnyomva, ki merészkedett a nemzetiségek pártfogójaul vagy előmozditójaul föllépni, és kinek bátorsága volt a civilisátorok vas önkénye előtt a porig meg nem hajolni.

E szerint a német egyenjogositás minden más nemzetiséget párává föloszlatni törekedett.

Körülbelül ezek voltak a viszonyok, melyekbe ama vérlázitó Bach-féle rendszer szerencsétlen hazánkat döntötte, mely e merev központositáson s bureaucratismuson alapuló rendszer pókszövedéke által a kétségbeesés széleig sodortatott, mert a temérdek egyenes és egyenetlen adó, a bélyeg- s örökségi átiratási illetékek, fogyasztási adó, s még tudja Isten, mi mindenféle adó, és a hivatalnokok roppant serege végre a végképeni elszegényedés nyomorát idézték elő.

Mig a temesi Bánság polgári területén a civilisáló bureaucratismus oly mély gyökeret vert, az alatt a ka-

tonai határőrvidéken némely intézményeket hoztak be, melyek azt egész uj alakba öntötték.

Az 1850. maj. 7-ki legfelsőbb határzat és az arra vonatkozó patens a határvidéken fönálló hübér-viszonyokat s az azokból származó ingyen kincstári munkakötelezettségeket eltörülte, a szolgálatban álló határőr élelmezésének s ruházásának a kincstár általi átvállalását, a szolgálati időnek méltányosan szabályozott besorolás általi megrövidítését, és a községi életnek, a helyi különös viszonyokra és népszokásokra való tekintettel, szabadabb mozgását rendelte el. A horvát-szlavon és bánság-szerb határőrvidékekre vonatkozó ez alaptörvények közől megemlitünk némely a néprajzi viszonyokat leginkább érintő pontot.

A határőrvidék és a hasonnevü polgári terület egy tartományt képeznek, de elkülönitett közigazgatásuk és képviseletük van. A határőrségi intézmény eddigi katonai szervezetében föntartatik, és a határvidék fegyverszolgálat s katonai igazgatás tekintetében mint a birodalmi hadsereg kiegészitő része a végrehajtó hatalom alá rendelve marad.

A határőrvidék szabad községi alkotmányt kap, s mint a többi koronaország, az 1849. marcz. 4-kén kiadott birodalmi alkotmány által engedményezett jogokban annyiban részesül, mennyiben az a határőrségi intézmény czéljaival s kellékeivel összefér. A katonai fölosztás határkerületekre változatlan marad és politikai közigazgatási szervezet alapját képezi.

A kat. határvidékben a katonai szolgálat nyelve ugyanaz, mely a birodalmi hadseregé. — A

népnyelvek érvénye a politikai közigazgatási ügyekben a törvénykezésnél, mint szintén a felsőbb és alsóbb iskolákban megóvatik.

A határőrvidéki lakosok minden ingatlan birtoka, a határőrvidéki kötelezettségek teljesitése kikötésével, a határközségek tökéletes tulajdona.[9]) Fekvő javak birtokával a határvidékben fegyverkötelezettség van összekötve; mindenki tehát ily birtok szerzése által e kötelezettséget magára vállalja.

Azoknak, kik családjaikkal a katonai határőrvidék kötelékébe lépni szándékoznak, mindenekelőtt az ezred-parancsnok beleegyezését kell kinyerniök, mely csak ugy adatik meg, ha a belépni szándékozók a katonai kötelezettségek teljesitésére képesek, s valamely ingatlan birtok valóságos megszerzése vagy valamely már önálló gazdaság birtoka által életük föntartása biztositva van. Tisztek s hivatalnokok, mint szintén lelkészek, kik közösségi kötelékben nincsenek, a határvidékben csak lakházat s legfeljebb 3 hold földet, kereskedők s iparosok pedig, kik elkülönözve valamely határháztól, magukra élnek, legfeljebb 6 hold földet, beleértve a ház- s udvarhelyet, szerezhetnek, mely megszoritás megszünik, ha maguk s családjaik a határőrségi állapotnak alávetik magukat.

A határőrházak földbirtoka törzsbirtokra és mellékbirtokra osztatik. A törzsbirtokot azon földek képezik, melyek ez idő szerint a telekkönyvekbe mint törzsbirtok vannak jegyezve. Ezek a lak- és gazdasági épületekkel képezik a határjobbágytelkeket. A törzsbirtok elidegenithetlen. A mellékbirtok a határhá-

zak többi birtokát foglalja magában, melyek a fönálló szabályok szerint elidegenithetők.

A községek által eddig használt legelők azok tulajdonai. Az erdők az államéi ugyan, de az állam szükségei előleges fedezése után, azokból a határőrök épület- s tüzelőfát háziszükségeikre ingyen kapnak. A határőrvidéki lakosok eddigi korlátozása a kereskedelem, iparüzlet s művészetek tanulására, valamint a tudományok ápolására nézve, megszüntettetik.

A határnép patriarchalis életmódja, mint nemzeti szokás, a törvények védelme alá helyeztetik. — Valamely házcsalád mindazon személyből áll, kik a házhoz tartozókul összeirva vannak és nem cselédek, legyenek azok rokonok egymás között, vagy a házi kötelékbe fogadottak. — A rend, béke, egyetértés, vallásosság és erkölcsösség föntartásáról szabályszerüleg a ház legidősbik férfia, ki minden szolgálattól ment, ha különben arra képes, mint családfő, tartozik gondoskodni, ki egyszersmind a ház vagyonát kezeli. Neje, vagy más arra alkalmas nő a családanya. A családfőt a család választja, s az a hatóságnak bejelentendő. Ha a választásra nézve a családtagok meg nem egyeznének, akkor községi választmány határoz. Mit a ház-község közös erővel szerez, az közös házvagyon, mely a ház költségeire s családtagok föntartására szolgál. Adásnál, vevésnél, haszonbérbeadásnál, elzálogositásnál s a birtok minden terhelésénél, valamint minden fontos ügyben, mely az egész családot vagy a házivagyont érdekli, a családfő minden 18-ik évét túlhaladt családtag és a többség beleegyezését az ügyletnél tartozik kimutatni. Egyes családtagok

történhető kifogásai esetében a községválasztmány határoz, a további föllebbezés föntartásával.

Valamely ház-község fölosztása a következő föltételek alatt engedtetik meg.

1) Minden rész a lakházon kivül legalább 6 hold földbirtokot mint törzsbirtokot tartozik kimutatni. A tengerpartokon, vagy hol a földbirtok hasonló hiánya forog fön, az elkerülhetlen kivételeket a község-választmány fölterjesztése folytán az ezred-parancsnokság megengedi. 2) A család mindkétnemü s 18 ik évüket meghaladt tagjai többségének beleegyezése szükséges. 3) A vagyon-részek a családtagok kölcsönös megegyezése szerint előlegesen meghatározandók, elosztandók és a földek a hatóság jelenlétében kihancsikolandók. Itt azon személyek, kiknek a 48. §. alapján a határházakba való visszaléphetés joga föntartatik, számba veendők és azon házhoz beosztandók, melyhez visszalépés esetében az illető rész már előlegesen utalva van. 4) A családrészeknek, kölcsönös követeléseiket illetőleg, a fizetés határidejére nézve előlegesen meg kell egyezniök s biztositniok, a közös adósságokra nézve a hitelezőkkel meg kell egyezniök, a netalán szükséges biztositékot kölcsönösen kell megadniok, és az özvegynők tartásához egyenlőképen kell járulniok. 5) Az uj lakházakat a kijelölt helyekre kell épiteni, s az illető résznek kimutatnia szükséges, hogy lakházát föl is épitheti. 6) A fölosztásnál kilépendő egyes férfiaknak már eleget kellett tenniök katonakötelezettségüknek a tábori szolgálatban. 7) Egyes háztag kilépése a visszamaradtak tényleges katonai kötelezettségének hátrányára nem szolgálhat. 8) Ha több férfi egyszerre kilép, kik

még katonai kötelességet tartoznak teljesiteni, akkor ugy a kilépő, mint visszamaradt rész házfejének eleget kellett volt már tennie e kötelességnek. A kölcsönös háztagok s a hatóság beleegyezésével minden határőr házkötelékéből egy másikba átléphet.

A határszélekből az áttelepedések megengedtetnek, ha az áttelepedni kivánó katonakötelességének a tábori szolgálatban eleget tett.

A határőrvidékben határvidéki községek nevezet alatt fönálló városok és mezővárosok az általános községi törvények alapján, sajátlagos viszonyaik figyelembevételével saját községi alkotmányt kapnak, és mint eddig, mint a határvidék kiegészitő részei azzal összekötve maradnak. E köteléket, valamint a községeknek a hatóságokhozi viszonyát külön szabályzat rendezendi. A határvidéki községekben az osztrák általános conscriptionalis és ujonczozási szabályzat fog alkalmaztatni.[10])

A bánsági határőrvidék ez idő szerint 3 ezred kerületből, a német-bánságiból, szerb-bánságiból és román-bánságiból áll, Pancsova, Fehértemplom és Karansebes törzshelyekkel, mint azt a következő statistikai tábla világosabban mutatja.

III. A cs. kir. bánsági határőrvidék politikai felosztása. [1])

Főhadi parancsnokság Temesvárott	Határvidéki községek	Bánsági határőrvidék	Térnagyság □ mértföldekben	Lakosok száma	Egy □ mértföldénpessége
		1. Német bánsági ezred kerülete	42,3	86,021	2,034
		2. Szerb „ „ „	43,7	80,444	1,841
		3. Román „ „ „	60,6	85,274	1,407
	Pancsova	4. Pancsovai határv. község	1,55	12,045	7,771
	Fehértemplom	5. Fehértemplomi „ „	0,6434	6,252	9,771
		Összesen	148,7934	270,033	. . . . .

A határőrvidék közigazgatása tisztán katonai szigoru és szabályozott szolgálattal.

A közigazgatás élén a hadügyminiszter áll Bécsben, utána közvetlenül az országos főhadi parancsnok a szerb-bánsági határvidékre, kinek a határvidékre nézve külön épitészeti, számvevőségi, iskolai és erdészeti igazgatóságok vannak alárendelve a szükséges személyzettel. Az ezred-kerületben az egész katonai és polgári igazgatást az ezredparancsnok (ezredes) viszi, ki mellett a különböző ágakban hasonló aránylagos személyzet áll, mint a főhadi parancsnok mellett. Az ezrednél törvénykezési ügyekben a katonai törvényszék az első bíróság, honnét a föllebbezés a temesvári országos katonai törvényszékhez történik. E törvényszékek szakképzett egyénekkel betöltvék. Elnöke az ezredes. Szegény határőrök képviselésére ügyvédek vannak alkalmazva, kik azokat ingyen tartoznak képviselni.

Minden ezred-kerület 12 század-kerületre van osztva, melynek élén a százados áll mint parancsnok, ki a század helyén lakik s lakását egy tábla jelöli, a század számával. A század-kerület határa szintén jelezve van. Jogi ügyekben a százados mintegy helyi békebiró, az ügyet ő vizsgálja meg, és mellette jogtudós tollvivő áll. A fenyitéki esetek is hozzá tartoznak, és itt a bot nagy szerepet játszik. A század-kerület több falut foglal magában, minden faluban egy tiszt lakik mint állomás-parancsnok és a közemberek létszámából választatik a biró, ki fölügyel a helyi rendőrségre. A község érdekeit a falu legidősbje képviseli, kit a század-parancsnok nevez ki.

Minden, mi a politikai, rendőri és gazdászati ügyeket illeti, a katonai igazgatás illetősége alá esik. Három bíróság van tehát. Az ezred-parancsnok az *első*; a főhadiparancsnok a *második*; a hadügyminisztérium a *harmadik*, ha az fontos esetekben még jónak nem találja a vitás ügyet közvetlenül a császár elé terjeszteni.

Ezek volnának a határőrvidéki szervezet *fényoldalai*, most következnek *árnyoldalai*.

Azok egyike, hogy közönségesen a családfő nem szokott dolgozni, hanem tartja a többi, mi nem egy bajt szül, a többi közt azt, hogy az egyes nem erőlteti meg magát ugy a munkában, mintha magáért és övéiért dolgoznék. Innét ily társas szövetségek nem dolgoznak annyit, mennyi munkaerejüknek megfelel, és mennyit minden egyes dolgoznék, ha maga alapithatna családot. Azért tapasztalható, hogy a határvidékben a földmivelés és baromtenyésztés oly alacsony fokon állnak, holott éghajlat és föld kedvezőbb termelésre alkalmasak. Amellett a házban vajmi gyakran keletkeznek egyenetlenségek, és csak a gyermekkortól megszokott szigoru fegyelem teszi a viszonyt elviselhetővé. Ez intézmény egy másik árnyoldala, hogy nagyobb munkaerőre fektetett iparvállalatok, mint a mennyit maga a hely kiszolgáltatni képes, biztossággal sehol sem indithatók meg, mert az illető vállalkozó mindig a századosok nézetétől és akaratától függ. Ha valamely vállalkozó a maga részére meg tudja nyerni a századost, vagy ha oly befolyásos egyén, hogy a tisztek vagy tartanak tőle, vagy kedveznek neki, akkor jól foly dolga, ellenkező esetben nem boldogul. Azért az egész határvidékben

alig találunk iparvállalatot, és az a nehány, a mi van, például a russbergi nagy vashámor, nem messze Karansebestől, nagyobb részint idegen munkásokkal dolgozik. Mig a határrendszer fönáll, addig másképen nem is lehet.

A határőrség müveltségi állapota azon kérvényben, melyet a határvidék 52 képviselője az 1861-ki horvátországi gyülésből Ő Felségéhez intézett, igen szomoru rajzzal van illustrálva.

„A határőrök eredeti hivatása, — mondja e kérvény, — csupán az volt, hogy a törökök ellen védjék hazájukat, az 1850-ki alaptörvény 3. §-a azt mondja azonban, hogy attól kezdve az összes határvidék kiegészitő részét képezi a birodalmi hadseregnek, tehát nagy és kicsiny, nők s gyermekek, bénák s öregek nálunk a hadsereghez számittatnak, és katonai törvény alatt állnak. Ily módon örökös ostromállapotban élünk, és az, mi másutt rendzavarásért és lázongásért büntetés, az nálunk békeidejében normalis állapot. Ugyanazon törvény 7-ik §-a a német nyelvet, mint hivatalosat rendeli minden katonai ügyben. Mivel pedig a határvidékben minden a katonasághoz számittatik, tehát minden ügy katonai hatóság körébe vonatik, és a nyilvános életben nemzeti nyelvünknek nyoma sincsen. A 10-ik §. szerint házakat s földeket valódi s határozott tulajdonjoggal birhatunk. Azonban e jótétemény csak névleges, mert a földbirtokkal a katonai szolgálat állandó kötelezettsége van összekötve, mi az illetők 20 éves korától kezdődik, és (miután capitulatio nincsen) tart halálig, továbbá mert ez állitólagos tulajdont a határőr sem el nem adhatja, sem nem terhelheti. Mi tehát tényleg azok

vagyunk, mik 1848 előtt voltunk, csupán haszonélvezők. A kincstári munkakötelezettség eltörültetett, de a helyett a községi munka oly terhelő mérvben hozatott be, hogy mindazt, mit azelőtt az állam nevében teljesiteni tartoztunk, most a község nevében tartozunk végezni.

Innét mi most még nagyobb hűbéri szolgálatokat teszünk, mint 1848 előtt. A fönálló törvények folytonos változtatásai oka, hogy mindenki a törvényhozás jogát érdekei szerint igénybe veszi. A hány tiszt, annyi törvénykönyv, és miután a katonaságnál vak engedelmesség uralkodik, senki még a legkisebb ellenvetést sem teheti, hanem csak hallgatnia és szenvednie kell. Ily uton a határvidékben a különböző rendeletek s törvények számfelettisége miatt a törvénytelenség harapódzott be.

A mértéktelen adók következtében csökken nálunk a földbirtok értéke, a helyett, hogy mint másutt, emelkednék; a birkanyájak és szarvasmarhák, melyekkel az előtt a határőr dicsekedhetett, elenyésztek; elenyésztek a gazdag házak, drága ruhák, és számos elszegényedett, éhező, s meztelen árva bolyong az országban. A mezei gazdaság egészen parlagul hever, ipar s kereskedelmi tevékenység nálunk föl nem virágozhatnak, nemcsak mert letelepedési jog nálunk nincsen, hanem azért is, mert a határőrnek nem áll szabadságában más pályát választania, mint atyjáét, tudniillik vagy földmivesnek, vagy katonának kell lennie. E tekintetben tehát hasonló sorsa van a chinaival. E mellettt az egész határvidékben mintegy millió szerb csak két gymnasiumot s négy altiszti iskolát bir kizárólag német tannyelvvel. Az 1850-diki alaptörvé-

nyek minden igérete közől egy sem ment teljesedésbe, a helyett bélyegadó, dohány-monopolium, jövedék- s fogyasztás-adó s mindennemü illeték terhe rovatott nyakunkba, a só ár fölemeltetett, a szabad utlevelek a szabad kikötőkbe és Törökországba eltörültettek. 1848-ig az egész török határszélen egy gyermek után 1 frt 20 krt fizettünk, mig most 6 frtot és pedig ezüstben követelnek. A terhes előfogat „tönkre teszi állatainkat. 1859 óta még hadipótlékot is fizetünk minden adó mellett. E mellett erdeink államjavakká nyilvánittattak. Számos erdészt tartanak, hogy a határőrnek a faizást megnehezitsék, a mellett azonban a kincstár nevében az erdőket pusztitják, a kivágott fákat ujakkal ritkán pótolják, ugy hogy több helyütt a tökéletes erdőirtás ösvényén állunk.[12])

E közben a három egy királyság 1861-ki országgyülésén a határvidék socialis és politikai életére vonatkozó fontos törvényjavaslatot dolgoztak ki, mely a következő 11 szakaszból áll:

1. §. A határvidék megszüntetése örök időkre. 2. §. A háromegy királyság ősrégi alkotmányának teljes kiterjesztése az eddigi határőrvidékre. 3. §. A megyei intézmény a határvidéken azonnal behozandó. E szakasz egyszersmind a jelenlegi katonai őrvidék területének jövő területi kimesgyézését és a fölosztalás után tartandó megyegyülések összehivását tárgyalja. A megyegyülés tartása helyének meghatározása a főispán választására bizatik. A 4. §. a határvidék fölosztalása által keletkezendő megyék főispánjai kinevezésére vonatkozik, kik kizárólagosan a háromegy királyság fiai

lehetnek. 5. §. Az eddigi politikai, közigazgatási és törvénykezési rendszabályok addig hatályban marad nak, mig a háromegy királyság országgyülése más törvényeket kidolgoz. A katonai büntető törvénykönyv azonban azonnal hatályon kivül helyeztetik, és a helyett ideiglenesen azon büntető törvény alkalma ztatik mely a polgári Horvát- és Tótországban érvényben van A 6. §. a katonakötelezettek számát határozza meg, mely azon számhoz arányos, melyet a háromegy királyság alkotmányos törvénye a háromegy királyságra nézve megállapitott. A meghatározott számon fölül szolgálatban levők azonnal föloldandók és hazabocsátandók, mig az ujonczozás uj módját az országgyülés föntartja magának. 7. §. A községi legelők korlátlan tulajdonai az illető községeknek. A kincstári erdőkből a községek szükséges mennyiséget kapnak, a maradvány pedig a háromegy királyság államjavát képezi. 8. §. Az államigazgatás alatt álló minden középület az illető községek vagy megyék tulajdonába mennek át azonképen, a mint az épületek a községek vagy ezredek költségén épitettek. 9. §. Az ugynevezett „Határvidéki jövedelem alap“ és „Approvisirungs alap“ országos alapokká alakitandók. 10. §. Minden eddigi határház korlátlan tulajdonosa lesz minden ingó és ingatlan vagyonának. 11. §. Azon adók, melyek a polgári Horvát- s Tótországban urbéri kárpótlásokra fizettetnek, az eddigi határvidékre soha ki nem terjesztethetnek.[13])

Mint tudva van, az 1861. oct. 8-áról a zágrábi országgyüléshez intézett legmagasb leirat szerint az országgyülés határozatai nem szentesittettek, hanem csupán némely jelentéktelen közigazgatási ujitások hozat-

tak be a határvidékben. A határvidékek fölosztalása tehát még nyilt kérdés, melynek megoldása későbbi időknek van föntartva.

A határvidékek állapota valóban nagyon szomoru!

A szolgálat itt igen nehéz és nagy áldozatokat kiván. A határvidékek aránylagosan több katonát állitanak, mint a birodalom többi részei, és háborus időkben aránylagosan több el vesz innét, mint más részekből. Ha valamely csatában egy zászlóalj határőr elvesz, hány falu nem veszti el fiait? Egy hadjárat után sehol annyi özvegy, mint a katonai végvidékben.

És még a közigazgatás!

Mit Magyarország a forradalom után 11 év óta szenved, azt a katonai őrvidék másfélszázad óta szenvedi. Még roszabb sorsuk van az ugynevezett katonai községeknek saját magistratusaikkal. Nem elég, hogy e városok élére polgármesterül valami nagyobb rangu katonatisztet, s biróul egy cs. kir. hadbirót állitnak, hanem azon kivül a legtöbb városnak az a baja, hogy földbirtoka csekély. Daczára, hogy a határvidék kiegészitő részeit képezik, és az osztrák átalános conscriptionalis és ujonczozási szabályzatnak alávetvék, mégis e városoknak nincsen megengedve, hogy a szomszéd katonai falukban pénzükön a szükséges földbirtokot megszerezhessék. Sőt még a haszonbérlés is korlátozva van. A mellett azonban ház-dijuk annyira fölcsigázott, hogy majdnem elviselhetlen. A katonai hatóságok pasa-módra uralkodnak; a katonai községeknek szintugy, mint a határközségeknek politikai s nemzeti létet kifejteniök nem szabad.

A katonai hatalom szigora a szellemet eltörpitette, a birtokviszony a birtokosra nézve satyra, és a katonai feudalismus a jólét minden csiráját elfojtja.

Mindez elegendő okul szolgálhatna a határőrintézmény eltörlésének komoly megfontolására, annyival inkább, miután föntartását azon nagy költség, melybe kerül, épen nem igazolja. [14])

A határőrség bizonyára szükséges volt alapitásakor, hogy az országot a nyugtalan szomszédok rabló betörései ellen megvédje. Azonban ez idők főbb mozzanataikra nézve elmultak, és a szükséges védelmet, a határszélek őrzését, rendes katonaság bizonyosan kevesebb költséggel föntarthatná. Nemzet-gazdászati tekintetből pedig a nehéz katonai szolgálat alóli fölmentés a munkaerők alkalmazását eredményezőbbé tehetné, és egy egyébkint rendezett polgári közigazgatásnál, a nép kellő müveltségénél a határvidék, melynek kereskedelemre s iparra nézve oly kedvező fekvése van, minden esetre magasb lendületet nyerne, mert akkor, nem is lehet kételkedni, ide is szivárognának be idegen tőkék, melyek forgalma a közjólétet hatásosan emelné.

Egy 1850. decz. 12-ről kelt legmagasb rendelet Lugoson görög kath. püspökségnek vetette meg alapját.

E püspökség alapjára a nagyváradi görög kath. püspökség 27, és az előbbi fogarasi 91 lelkészséget volt kénytelen átengedni. A nagyváradi lelkészségekhez azóta ismét 8 járult, melyek az ó-aradi kivételével, mely Magyarországhoz tartozik, mind bánságiak. Az előbbi fogarasi püspökség 91 lelkészsége azonban Erdélyben a károlyvári és szászvárosi kerüle-

tekben fekszik. A püspök csak 1856. szept. 21-én igtattatott be, és székhelye Lugoson van. A lugosi káptalan tagjait Ő Felsége 1857. jan. 15 én, a nagyprépostot pedig pápa ő szentsége ugyanazon évi máj. 11-én nevezték ki.

Az uj gör. kath. megye 70,880 lélekből áll. A lelkészi állomások száma 140. A lelkészeké 145.

Még egyet kell itt megemlitenünk, és az: a bánsági iskolaügy tökéletes átalakitása.

Az elemi oktatás előmozditása tekintetéből a temesvári cs. kir. helytartóságnál a különböző hitfelekezetek és nemzetiségek részére külön iskolatanácsosok neveztettek, a falusi tanitók előbbi állapota jelentékenyen megjavittatott, és minden faluban, melynek még nem volt elemi iskolája, olyan létesittetett. Temesvárott főgymnasium, és több helyütt real-iskola állittatott; mindkettőt a gyorsan nevekedő népesség tette szükségessé.

MÁSODIK FEJEZET.

I. Ferencz József beutazza Bánságot. — Vitézség emléke. — Utépités. — A Béga-csatorna szabályozása. — A cholera jelei. — A bánsági bányák. — Az érczbányák megváltása. — A bányabirtok eladása. — Az 1857-ki népesség száma. — Az 1858-ki telepitési törvény. — Socialis viszonyok. — Coronini fölhivása. — Adatok az 1859-ki hadjárathoz. — Az 1860. oct. 20-ki diploma. — Cs. kézirat Rajacsicshoz. — A szerb vajdaság és temesi Bánság ismèti bekeblezése Magyarországba. — Rajacsics véleményezése a vajdaság bekeblezéséről.

I. Ferencz József Ő Felsége 1852-ben tartományunk legnagyobb részét beutazta, és mindenütt örömmel üdvözöltetett. Magyarországban és a vajdaságban sok reményt kötöttek a császár megjelenéséhez, és a koronaországok népei között nagyszerü ohajtások nyilvánultak. Nem kevesebbet reméltek, mint általános amnestiát, az ideiglenesség megszüntetését stb. Fájdalom, a várakozások nem teljesültek, mert a fiatal fejedelem utazásának más volt a czélja.— Jun. 14-én Ő Felsége Albrecht főherczeg kiséretében, az összes hatóságok s a közelről és távolról özönlött lelkesült nép ünnepélyes fogadása között bevonult a tartomány székvárosába Temesvárra, és a főhadi parancsnokság lakásán szállt meg.[1])

Junius 15-én Ő Felsége a várnak az 1849-ki ostrom alkalmával tanusitott hősies védelmezése emlékére az általa állitott diszes monumentum alapkövét tette

le, melybe a következő német szövegü emlékirat foglaltatott: „Hogy hadseregemnek dicső tetteiért hálás elismerésem ujabb bizonyitékát adjam, Temesvár vára százhétnapos hősies védelmezése és az 1849. aug. 9-ki emlékezetes csata által történt fölszabaditása örök emlékeül egy állandó monumentum fölállitását a városban elrendeltem.“[2])

Három napi időzés után Ferencz József császár jun. 16-án délután elhagyta a várost.

Emlitett monumentumot a következő 1853. január 17-én leplezték le. A temesvári városkösség e napon több tisztet, kik a védelemben részt vettek, a város tiszteletbeli polgárai közé sorozott.

A monumentum, Kranner József épitész terve szerint s általa készitve, középkori jellegü, 66 láb magas és diszeül szolgál a városnak. Egy váralaku alapból, melynek lábánál phantastikus szörnyek tekergődznek, emelkedik ki a talapzat négy kiálló szeglettoronynyal, melyeken allegoricus szobrok állnak, készitve Max József szobrász mesterkeze által. Ebből négy karcsu oszlopon álló mennyezet emelkedik ki, mely alatt középen áll a hűség szobra. A mennyezet tetejéből pedig ismét az egésznek fedélzete emelkedik, mely gazdagon ékitve, kettősvirágban végződik. Elejét a mennyezeten felül a császári czimer disziti, a szobron alól pedig ez olvasható: „Franz Josef I. den heldenmüthigen Vertheidigern der Festung Temesvár im Jahre 1849.“ Áll pedig e szobor az ugynevezett disztér közepén.[3])

Helyén lesz itt a bureaucraticus központositó igazgatás egy érdemét, — az egyetlent, — megemlitni,

értjük, tartományunk közlekedéseszközei javitását.

Az előbbi municipalis kormányzat idejében az utak épitése a megyékhez tartozott. Minden megye maga épittette és tartotta fön utjait, a nélkül, hogy valamely átalános uthálózati tervet követett volna, a nélkül, hogy kötelezve érezte volna magát a tárgyban a szomszéd megyékkel érintkezésbe tenni, épitett pedig az időnkint rendelkezésére álló csekély eszközökkel, melyek között még leginkább az ért valamit, hogy a mezei gazdák közmunkák ingyen teljesitésére kötelezve voltak. Innét a kavicsolás csak nehány utra terjedt ki, hol épen közelében kavics volt kapható. Ez uj koronatartomány legnagyobb részében, különösen a kiterjedt sikságon, az utak leginkább két szük árok közé szoritott vonalból álltak és állnak, melyek szekereknek, marhahajtásnak s gyalogoknak utjaul szolgáltak, a nélkül, hogy azt kellőleg készitették, vagy azokra valamely mésterséges gondot forditottak volna. Ez utak a természetes puszta talajon vezetve, nyáron s száraz időben járhatók voltak ugyan, de télen vagy nedves időben egészen hasznavehetlenek. Annak könnyen magyarázható következménye volt, hogy azon messzeterjedő termékeny vidékeken a közlekedés az évnek egy nagy részén át meg volt akasztva, vagy legalább nehezitve, és a közlekedés e fönakadása idézte elő a főakadályt, mely a természettől oly gazdagon megajándékozott e tartomány gazdászati föllendülésének utjában állt, a lakosokat szegénységhez bilincselte, és a földmivelést szerfelett nehézzé vagy épen lehetlenné tette.

Az utak ez állapotában 1850—1853-ig tökéletes átalakulás ment végbe.

A temesi Bánságban 141 mértföldnyi utat vett az állam gondviselése alá, melyek közől azonban csak 33½ mértföldnek adott kavicsalapot, és ezek is a háboru időszaka alatt egészen elhanyagoltattak. Ez utak voltak Temesvártól Aradig, azután Temesvártól Lugosig, meghosszabbitva Erdélyig és a határőrvidékbe, mely utak most jó karban vannak. Továbbá két egészen uj vonal épitéséhez kezdtek: Temesvártól Szegednek, és Temesvártól Verseczre s a határőrvidékbe, összesen 18½ mért földnyi hoszszu vonalban.[3])

Majdnem fontosabbak még, mint ez utépitések, az e korszakba eső szabályozási épitések a Béga-csatornán.

E csatorna, mely a Béga folyam irányát követve, és részben saját medrében Temesvártól a gabnagazdag Bánságon keresztül Titelnél a Tisza torkolatához vezet, a hajózásra nézve nem épen kedvező irányu, mert a rajta szállitott termények leginkább csak a felső-dunai és tiszai vidékekre szoritvák. Van azonban egy Ő Felsége által 1853. jul. 22-én jóváhagyott terv, mely egy uj csatorna ásása által a Béga-csatornát Klektől kezdve lehető egyenes vonalban kötendi össze a Tiszával, e mellett pedig egyébiránt a Béga folyása Nagy-Becskereken keresztül Titelig nyitva marad. Ez uj irány lehetővé teendi, hogy a Bánság gabnakészletét és egyéb terményeit nem lesz szükséges hosszu kerülőn a Tisza torkolatán át fölfelé, vontatva, hanem egyenes irányban a Ferencz-csatornán és ezen egyenesen a Dunára lehet

szállitani, mi nemcsak időnyerés lesz, hanem a Tisza változó vizállásából eredő akadályokat is elkerülhetőkké teendi.[5])

Az ehhez szükséges munkálatokat mindjárt akkor megkezdték, azonban, fájdalom, még maig sem végezték be.

Az 1854-ik év annyiban fontos volt ránk nézve, hogy jelentékeny mennyiségü cs. kir. osztrák csapatok részint átvonultak itt Erdélybe, Moldvába és Oláhországba, részint mint figyelő hadtest az oroszok ellen itt szállásoltattak el, azonban háromnegyedévi tartózkodás után ismét eltávoztak.

Föltünő jelenség volt 1855. jul. és aug. havában, hogy habár az egész országban sehol valami átalános járvány jelei nem mutatkoztak, mégis Fehértemplomon a cholera oly mértékben dühöngött, mintha az 1831. és 1836-ban mulasztottat akarta volna pótolni. Beharapódzásának oka az volt, hogy több cholerabeteg osztrák katonát, kiket Oláhországból gőzösön Baziásra szállitottak, jobb ellátás végett onnét Fehértemplomra hoztak, hol e betegségben megis haltak. Arra mindjárt többen áldozataul estek e borzasztó betegségnek, mely végre annyira elhatalmasodott, hogy néha egy napon 15 halott is volt. Ez alkalommal mintegy 400-an haltak el mindkét nemből, és az volt különös, hogy csak azon utczákban dühöngött, melyek keletről nyugatra fekűsznek, az északról délnek fekvők pedig kimélve maradtak. Feltünő volt az is, hogy csak a szegényebb néposztály szenvedett leginkább. Megtörtént, hogy némely család nehány nap alatt egészen kihalt, mig a szomszéd-házat a járvány megkimélte.

Fehértemplomból még csak három közel fekvő helyre terjedt el a cholera, tudniillik Vracsevgajra, Uj-Palánkára és Krucsicsára, hol 600-an estek áldozatul. Egyes esetek Dubováczon is forfordultak elő.

Vessünk most egy pillantást a bánsági érczbányák állapotára.

Emlitettük már másutt, hogy a kir. hivatalok az itteni társulatokkal igen feszült lábon álltak. Mivel pedig a kölcsönös panaszoknak s vádaskodásoknak végehossza nem volt, végre a surlódások 1828-ban annyira fejlődtek, hogy a társulatok panaszai következtében a panaszok megvizsgálására kiküldött bányászati országos küldöttség 1828. jul. 25-ről tett jelentésében elismerte, hogy a bánsági bányák nem annyira saját, mint inkább a hivatalnokok érdekében kezeltetnek.[6])

Nem föladatunk, itt megvizsgálni, valjon alaposak voltak-e e viszályok és az okok melyik részen keresendők. Elég nekünk maga a tény constatálása, elég még azt hozzáadnunk, hogy miután az államigazgatás 1846-ban nagyszerü vállalatait Resiczán és Oravicza-Steierdorfon megkezdte, a társulatok érdekei a kir. hivatalokkal még nagyobb összeütközésekbe jöttek.[7]) És alkalmasint ez oka, hogy a bánsági bánya-igazgatóság az akkori illető miniszteriumnak azon később el is fogadott javaslatot tette, hogy az állam az érczbányákat a társulatoktól váltsa meg, és saját költségén miveltesse. — Ez 1851-ben történt, és valamint a bányabirtokviszonyok az 1736-ki állapotokra visszatértek, épen ugy alakultak az üzleti viszonyok is. Az államnak, mely a társulatoktól a rezet má-

zsánkint 50 frton váltotta meg, saját termelése sokkal többe került, és az összes bányák, melyeket eddig haszonnal miveltek, most jelentékeny veszteségeket okoztak.

Miután a ressiczai vashámor, és a steierdorfi kőszén termelés hasonló veszteséggel jártak, az akkori pénzügy-igazgatóság a csomót az által vágta ketté, hogy felette becses és nagyszerüen beruházott összes bányabirtokát 1855-ben a franczia-osztrák államvasuttársulatnak eladta, melynek birtokában van az maiglan is.[8])

Az előbbiekből alaposan következtethető, hogy a bánsági érczbányák a Reichenstein-féle kezelési rendszeren feneklettek meg, és a sokkormányzás és egyenetlenségek juttatták az örvény szélére, a nélkül, hogy annak oka maga a bányamivelés volt volna.

Mi a temesi Bánság jelenlegi népessége összes számát illeti, az az 1857-ki népszámlálás szerint

a tartomány polgári területén	930,480
a határőrvidékben	270,036
Összesen	1,200,516

lélekre megy, kik laknak két szab. kir. városban (Temesvár és Versecz) 4 városban, 4 külvárosban, 52 mezővárosban és 748 faluban. — Habár pedig a népesség az utóbbi 70 év alatt ugy Magyarországban, mint Bánságban igen emelkedett, mindamellett e koronaországokban elég tér maradt, hol ezer meg ezer szorgalmas kéz foglalkozást találhatna, és az államnak nagy hasznot hajthatna. Be is látta azt a centralizáló kormány, és azért 1858-ban uj telepitési tör-

vényt bocsátott ki, melynek szövegét magyarra forditva közöljük.

Telepitési törvény.[9])

„Az ország culturája emelése és előmozditása tekintetéből minisztereim és birodalmi tanácsom meghallgatása után inditatva érzem magamat megengedni, hogy a Magyar-, Horvát- és Tótországokban, a szerb vajdaságban a temesi Bánsággal, és az erdélyi nagyfejedelemségben ujonnan keletkezendő mezőgazdászati telepitvényekben, akár belföldi lakosokból, akár bevándorlókból alakuljanak azok, az állam érdekében a következő megállapitott kedvezmények az azok elérésére kikötött föltételek teljesitése mellett megadhatók, és rendeljük, mint következik:

I. Keletkezendő községeknek adandó kedvezmények.

1. §. Helyenkint összekapcsolt telepitvények e rendelet értelmében uj községekül tekintendők, ha

a) a telepitvény állandóul és tulajdonul szerzett földterületen keletkezik;

b) a községet képezendő telepitvény összekapcsolt földterülete legalább 1000 mivelésképes holdat, holdankint 1600 bécsi négyszög ölet számitva, foglal magában;

c) legalább 50 családot egyenkint önállóan befogadható lakházak épitetnek.

2. §. Hogy az uj telepitvényi községek az engedélyezett kedvezményekre igényt tarthassanak.

a) az uj község gyarmatosainak ugyanazon népfajhoz s hitvalláshoz kell tartozniok.

b) A község mivelésreképes határának legalább fele gazdaságalapitásul egyes házaknak kiosztandó, és e gazdaságok mindegyikének állandó és oszthatlan alapul legalább 8 holddal kell birnia, egy holdat 1600 négyszög bécsi ölet számitva.

3. §. A keletkezendő községek gyarmatosai következő kedvezményekben részesitethetnek:

a) A földadó s pótlékai hat évi mentessége.

b) Az ujonnan épitendő lakházak után járó házbér s házadó elengedése 15 évre.

c) A gyarmatosoknak az I. osztályu személy-, kereset- és jövedékadó fizetése 15 évre elengedtetik; végre

d) A község határán kivül az út- és viziépületeknél a közmunka alóli mentesség szintén 15 éven át.

4. §. Ujonnan keletkezendő telepitvény-községek 10 éven át állandó katonabeszállásolásra csak kikerülhetlen szükség esetében, átvonuló csapatok beszállásolására pedig és előfogatok teljesitésére a lehető kiméletteI kötelezhetők.

II. Uj községeket nem alkotandó telepitvények részére adandó kedvezmények.

5. §. Telepitvények, melyek uj községeket nem alkotnak, mivel vagy csak egyesek, s helyi összekapcsolás nélkül alakulnak, vagy pedig összekapcsolvák ugyan, de számuk s kiterjedésük nem oly nagy, hogy az 1. §. értelmében keletkező uj községül tekintethetnének, a kedvezményekre igényt csak akkor tarthat-

nak, ha alapitott gazdaságok, a gyarmatosok szabad s oszthatlan tulajdonába átmennek, és az ujonnan alakitandó gazdaságoknál az alap legalább 8 holdat, 1600 négyszög ölet számitva, foglal magában.

6. §. Az 5-dik §-ban emlitett telepitvények a 3-dik §-ban emlitett kedvezményekben szintén részesittethetnek, azon különbséggel azonban, hogy a földadó s pótlékai alóli mentesség csak 3, a többi mentesség pedig 6 évre terjesztetik ki.

III. Közös kedvezmények.

7. §. Szerződvények, melyek által a gyarmatosok a 2- vagy 5-ik §§-ban emlitett kedvezményekben részesülő telepitvényeik tulajdonjogát megszerzik, mint szintén azon szerződvények is, melyek által több gyarmatos a közösen vett földet egymás között fölosztja, bélyeg- s illetékmentesek.

8. §. Az oly termékenynyé tett földek után immár engedélyezett s az utánuk esendő földadó- s pótlékaira vonatkozó 15 évi mentesség, melyek a földadó provisorium behozatala idejében még nem miveltettek és használtattak, az átvétel napjától számitva, a 3-ik §-ban kimondott kedvezményekkel együtt a gyarmatosoknak csonkitlanul megadandó.

9. §. Az e koronatartományokba behozott földadórendszerrel járó adófölemelés a telepitvényesek földjeire nézve, habár termékenyebbekké tétettek volna is, a földadó provisorium hatálya alatt nem alkalmaztathatik.

10. §. A politikai hatóságok utasittatnak, hogy a gyarmatosokat lakházaik épitésénél, földjeik szétosztá-

sánál, az élelmi s gazdasági eszközeik beszerzésénél oktatás és utasitás által lehetőleg támogassák, és az uj telepitvény sikeres fejlődését előmozditsák.

IV. A külföldről bevándorló gyarmatosokra vonatkozó különös kedvezmények.

11. §. A külföldről bevándorló s magukat hatóságaik és az illető osztrák követségek által hitelesitett bizonyitványával vagyonukat, keresetképességüket s erkölcsi magukviseletét igazoló bevándorlóknak a letelepedési szerződvény aláirása által az osztrák állampolgári jog is megadatik.

12. §. A külföldről bevándorló gyarmatosok, kik a 2- s 5 ik §§-ban engedményezett kedvezményekre jogositott telepitvényt tulajdonjoggal szereztek maguknak, magukra és külföldön született fiaikra nézve a katonakötelezettség-mentesség élvezetében részesülnek.

13. §. Minden bevándorló gyarmatos, ki Ausztriában elismert valamely keresztény hitfelekezethez tartozik, az azon hitfelekezetet megillető szabad vallásgyakorlatban részesül.

14. §. A bevándorlók ingóságai, mint szintén gépek, földmivelési eszközök, műszerek, a mennyiben azok saját használatukra rendeltetvék, és viszonyaiknak megfelelők, — továbbá azon igavonó és tenyészállatok, melyek gazdaságaik berendezéséhez tartoznak, vámmentesek, ha a bevándorlók jóváhagyott telepitvényi szerződvényükkel igazolják magukat.

V. A megengedett kedvezmények odaitélése.

15. §. A helytartóságok és helytartósági osztályok föl vannak hatalmazva a keletkező telepitvényeknek megengedhetőkül kijelentett kedvezményeket esetről esetre megadni; birtokosok, kik alakitandó telepitvényekre földeket eladnak, mint szintén gyarmatosok, kik emlitett czélra földeket venni szándékoznak, akkor a midőn az uj telepitvényeknek megengedhetőkül nyilvánitott kedvezményeket kinyerni akarják, a szándokolt vagy megkötött eladási vagy vevési ügyletet minden esetre a telepitvény alakitása előtt, vagy legfeljebb négy hétre a szerződés megkötése után az emlitett országhatóságnak bejelenteni és azon kedvezményeket részletesen kijelölni tartoznak, melyekre a kibocsátott határozatok értelmében igényt tarthatni vélnek.

16. §. A kedvezmények odaitélése egyidejüleg történik azon szerződvények megerősitésével, melyek által a gyarmatosok az alakitandó telepitvények tulajdonjogát megszerzik. A megerősitésben minden odaitélt kedvezménynek, azok kezdetével és végével, pontosan benn kell foglaltatnia.

17. §. A szerződvények csak ugy erősittethetnek meg, ha

a) a gyarmatos a keletkezendő telepitvény szabad és osztatlan birtokát megszerezte;

b) ha a netalán kikötött kötelezettségekre nézve az időtartam és megválthatóság a szerződvényben világosan ki vannak fejezve;

c) ha a fönálló törvényekkel és rendeletekkel, vagy

a telepitvény gyarapodásával ellenkező mellékföltételeket nem tartalmaznak, végre

d) ha a templom és iskola szükségei fedezéséről is illő gondoskodást foglalnak magukban.

Kelt Bécsben stb. 1858. decz. 23-án.

Ferencz József, s. k.

Gróf Buol-Schauenstein, s. k. Br. Bach, s. k. — Legmagasb parancsra b. Ransonnet, s. k.“

Daczára azonban az itt igért kedvezményeknek, a kivándorolni vágyók idegenkedtek ez országoktól, és pedig egyedül a szigoru absolutisticus kormányrendszer miatt; nem igen találkoztak, kik hazai népszerü alkotmányukat és szabadságukat az ittenivel fölcserélni ohajtották volna. — Mi csak egy esetet tudunk, hogy a fönemlitett kedvezményeket használatba vették volna. 1859 tavaszán egy hannoveri gyarmat-társaság telepedett le Török-Szent-Miklós mellett a kengyeli pusztán a szolnoki kerületben, mely azonban az itteni viszonyokat nem ismervén, e tudatlanságának árát igen szomoru tapasztalásokon szerezte meg magának. Egyes bevándorlások történhettek, de azok egyátalában nem birtak valami jelentőséggel. Meg kell még itt emlitenünk, hogy a határőrvidékben, az illyr-bánsági ezred területén, a Babakaiban, 1859-ben, egy egészen uj falu keletkezett, mely nevét az akkori kormányzótól, gróf Coroninitól nyerte. De ide sem uj, idegen gyarmatosokat telepitettek, hanem a közel fekvő Alibeg-Neudorf lakosait költöztették át, miután utóbbi helyet a silány s terméketlen földek miatt hagyták abban.

Hogy érthető legyen előttünk az idegenkedés, melynél fogva vagyontalan kivándorlóknak nem volt kedvük az áldott Bánságban megtelepedni, mindenek előtt egy visszapillantást kell vetnünk az ott már megtelepedett nép culturai életére, és a haszonbérben birt német faluk akkori gazdászati viszonyait kell szorosb szemügyre vennünk.

Bánságban az ujonnan érkezettek jobbágyi viszonya eleitől fogva kétféleképen alakult.

Mig azok, kik az állam költségén telepittettek le, az urbéri törvények értelmében, az államnak vagy földesurnak tartozó kötelezettségük teljesitése mellett, fekvőségeiknek folytonos birtokában maradtak, addig mások, leginkább az 1787. marcz. 13-áról kibocsátott fölhivás után, melynek következtében uz államköltségén történő telepitések megszüntettettek, magán földbirtokosok majorsági földein való letelepedésre voltak utalva, kikkel a bizonyos időre átvett földekért teendő szolgálatokat illetőleg szerződtek. Habár pedig a viszonyok e különbözésénél fogva a mezei gazdászatra befolyást gyakorló tényezők között is nagy különbség forgott fön, mégis átalában tagadni nem lehet, hogy a magánföldesurak vetekedő nagylelküségénél fogva a majorsági parasztok jóléte az urbéresekével nálunk Bánságban mindenütt körülbelül egyenlő fokon állt.

E súlyegyen fönállt egész 1848-ig.

Mivel azonban az 1848. decz. 2-ki legmagasb proclamatio és az 1849. jul. 7-ki patens ereje szerint az urbériség, mint szintén a földesuri hatóság eltörültettek, az emlitett viszonyok is nemsokára megváltoztak. Mig tudniillik az urbéres fekvőségeinek szabad birtokában,

szorgalom és gazdálkodás által, soha nem ismert jólétre vergődhetett, addig a contructualisták sorsa, kiket azonfölül az 1854. jan. 16-ki patens egyenes adójuk alapján még arra is kötelezett, hogy az urbér alól fölszabadult testvéreit a földtehermentesitésben segitni tartozott, mind komorabbá kezdett alakulni.

A földbirtokosok azon nem alaptalan aggodalma, hogy idővel az állam az ő majorsági földeiket is az azokon megtelepedettek tulajdonaul nyilvánithatná, és őket kárpótlással megkinálhatná, melyhez az úrbéri földtehermentesités elve alapján megmaradandó fekvőségeik arányában nekik is járulniok kellene, arra inditotta őket, hogy a jobbágyaikkal kötött szerződéseik letelte után, majorsági földeiket visszavegyék, és vagy maguk miveljék, vagy pedig haszonbérbe adják. Ez aggodalom némely helyütt, például Stefansfelden oly nagy volt, hogy a község sokkal előnyösb ajánlatát mellőzve, a földeket a parasztok kárára kevesebbé kedvező föltételek mellett egyes bérlőnek adták haszonbérbe. Eltekintve tehát attól, hogy még bizonytalan, valjon ily ovatosság biztos eljárás volt-e, egy eshetőleges kényszertőrvény megelőzésére, eltekintve továbbá attól, hogy a földesuri önkény ily cselekménye az eddigi majorsági parasztot egyszerre fekvőségnélküli napszámossá tette, még az a kérdés marad megoldandó: valjon a földbirtokosok által most már alkalmazott gazdálkodási rendszer ugy saját maguk, mint a nemzetgazdászat érdekében észszerünek nevezhető-e?

Ha már egy 3—6 évre terjedő bérleti időt kikötő rendszer mellett észszerü gazdászatot vezetni nem lehet, és a földbirtokos kára és a bérnökök eladósodása mel-

lett még a föld is tönkre tétetik, mit mondjunk egy nyomasztó félbérlet-rendszer következményeiről, milyen Torontálmegye német bértelepitvényein szokásban van, hol a szegény paraszt, mert más menekülése nincsen, az oly bérlet elfogadására kényszeritve van? Valóban földmivelő népre nézve nagyobb calamitás nem lehet, mint ily felében vetési rendszer! Először a bérnökök évenkinti változása által a föld mivelése egészen elhanyagoltatik, mert mindenki iparkodik lehető legcsekélyebb kiadással lehető legtöbb hasznot huzni a földből, és a jövővel nem törődve, a föld zsirját egészen kisajtolja.

Mily káros az a földbirtokosra nézve, könnyü belátni!

Másrészről e felében vetés a hozzá kötött föltételekkel egészen alkalmas a bérnök romlása előidézésére. Mert egy második és harmadik osztályu földminőség mellett, mint az az alsó torontáli bérközségekben tapasztalható, a parasztnak, különösen ha még, mint az itt történni szokott, az egész magot vissza kell adnia, csőszt kell fizetnie, szekeres és egyéb munkát kell végeznie, a bérkötelezettségek teljesitése után alig marad annyia, mennyi egy évi háztartására szükséges, sőt ha az év kissé mostoha, alig marad magja a legközelebbi vetésre. Hogy ily rendszer a parasztot mintegy phisicailag és erkölcsileg kényszeriti, hogy kártérités oly eszközök által szerezzen magának, melyek nem épen becsületesek, és hogy az a parasztság demoralisatiójára alkalmat nyujt, nem szükséges fejtegetnünk.

Ezen ugy az államra, mint egyesekre nézve veszélyes bajok orvoslására eddig az ohajtott intézkedések még csak meg sem is kezdettek, honnét előbb virágzó

községek, mint Lázárfeld, Stefansfeld, Molydorf, Écska s mások földmivelési tekintetben oly veszendőségnek indultak, mely az utóbbi terméketlen években egyenesen a pusztulás szélére vezeté őket. A fönnebb közlött 1858. decz. 23-ki telepitési törvény által gondoskodva van ugyan, hogy jövendőre contractualis községek alakitásakor a rajzolt bajok egész mérvükben ismét elő ne forduljanak, azonban véleményünk szerint a törvényhozás gondoskodásának a már fönálló contructualis községekre is ki kellene terjednie, és különösen egy a bérletügyet szabályozó törvény által véget kellene vetnie egy oly állapotnak, mely nemcsak a nép pauperismusát elősegiti, hanem az ország jövedelmeit is tetemesen csökkenti. Hogy átalában utóbbira a jelenlegi rendezetlen bérlet gazdálkodás mily kártékonyan hat, csak egy példát emlitünk. Mint hiteles forrásból tudjuk, az eleméri uradalomhoz tartozó kenderesi most kincstári puszta bérnökeinek 1856-tól,mint a bérlet kezdete óta,1862-ig a kincstár több mint 100,000 ft. bérletdijt kellett hogy elengedjen, és e mellett az utóbb emlitett évben még mindig 59,106 ft. 50 kr. volt hátrálékban, mely teher azóta bizonyosan még szaporodott. [10])

Tekintetben vévén az épen rajzolt bérlet gazdászati viszonyokat, több itteni község, nevezetesen leginkább a német-écskai, mely eredeti urbéri földeit elvesztette, menedéket az átköltözésben vélt keresendőnek, és a határőrvidék felé fordità epedő tekintetét, hol még számos felesleg föld található. Menynyire ért meg és ment foganatba ez eszme, nincsen tudva előttünk.

E közben politikai tekintetben ismét szomoru napokra volt kilátás.

Ausztria 1859. apr. 22-én Sardiniának ultimatumot küldött, melyben három napi lefegyverzést követelt. 26-án Cavour az ultimatumra „nem"-mel felel. 29-én Ausztria megizente a hadat, mibe Franczia ország azzal felelt, hogy egy serege benyomult Olaszországba, hogy Sardiniának segitsen.

Ausztria fegyverhez nyult és épen ez időtájt milyen volt belseje?

Bruck pénzügyminiszter rendszabályai által az ágiót rémletes magas fokáról leszállitotta. Bruck és a nép a legszebb reményeket táplálta. 1858. jan 1-én a bank megkezdendő vala fizetéseit, és a régi bankjegyek beváltásából eredő hasznon, mert uj váltó-pénzt hoztak be, az ezüstkészletet vélte szaporithatónak. Mihelyt azonban háborura volt kilátás, minden remény meghiúsult, és kisült, hogy Ausztriának, a pénzügyminiszter minden experimentatiója daczára, külföldön nincsen hitele. A bank tehát fölhatalmaztatott, hogy 133 millió frt értékü bankjegyet ismét kiadhasson, és egyszersmind a nemzeti kölcsen szelvényei kifizetése beállittatott.[11])

Habár kereskedelem és ipar ismét virágzásnak indultak, fájdalom, a pénzemberek között mégis számosan találkoztak, kik az állam szomoru helyzete kizsákmányozásából üzletetet csináltak, hogy hirtelen meggazdagodhassanak, kik mindenféle uzsoráskodást és szédelgést üztek.

Legnyomorultabbul a sajtó állt, mert nem egy,

ki előbb sajtószabadságért jajgatott, az alatt oly állásba jutott, melyen mindent elkövetett, nehogy tetteire a független sajtó világot vethessen, honnét keményebb bilincsekbe verték, mint valaha. Törvényeket s rendeleteket halmoztak föl ellene, lehetőleg homályosakat, melyeket magyarázni s csavarni lehetett, ugy a hogy akarták, mi ellen nem volt segély, és az osztrák könyvkereskedés a külföld irányában a becsülés még utósó maradványát is elvesztette, melyet eddig nagy nehezen még meg tudott óvni magának.

A clerus a legnagyobb türelmetlenséget gyakorolta, s elnyomta, mi még elnyomható vala. 1855. aug. 18-án a császár és pápa között megköttetett a hirhedt, sokat emlegetett concordatum, és a birodalom valamennyi érseke s püspöke Bécsben összejött, hogy annak foganatositása föltételei felől tanácskozzanak. Nevezetes nap az aug. 18-ka, de nem örömnap Ausztria történelmében, mert elválasztotta az államot az egyháztól, minden pap az államon kivüli állásba jutott, iránta nem volt lekötelezve, a törvény nem férhetett hozzá, és a nemkatholikusra a legsujtóbb helyzet nehezült. — A nép szenvedett s hallgatott, mert nem volt sajtója, mely által szenvedésének hangot adhatott volna; a hivatalnokot, papot, katonát ellenséges lábon állni látta magával, és mégis, midőn a veszély órája ismét ütött, a harcz kapuinkat döngette, midőn ismét vért s pénzt követeltek, akkor a nép oda adta utolsó filléreit, önkénytesek seregesen tódultak a zászlók alá, hogy országért és fejedelmért harczoljon, habár ezrenkint kérdezték: „a győzelem után mi történik velünk?“

A nép fiai örömrivalgva siettek Olaszországba a hadsereghez.

Az osztrákok, elhagyatva szövetségeseiktől, alig lépték át a Tessint, akkori országkormányzónk gr. Coronini a következő fölhivást bocsátotta ki.

A szerb vajdaság és temesi Bánság hü lakosaihoz!

A szomszéd tartományokban örvendő sietéssel sereglenek össze önkénytesek szeretett felséges császárunk szent trónja védelmére, kinek öröklött jogait hallatlan gazsággal és képmutató kapzsisággal megtámadták.

Ez áldott koronatartomány lakosai, melynek vezetése évek során át van rám bizva, és melyet második hazámul üdvözlök, nem fognak hátramaradni.

Ennélfogva, vitéz férfiak, hozzátok szól fölhivásom: gyüljetek össze, oszszatok meg fáradságot és dicsőséget a vitéz hadsereggel, melynek soraiban testvéreitek már harczolnak.

A haza és szeretett fejedelem magasztalni fognak benneteket, és ti büszkék lesztek arra, hogy részt vettetek a harczban.

A mindenható Isten áldni és védni fog benneteket.

Temesvár, 1859. máj. 23-án.

Gr. Coronini, s. k.
altábornagy.

E fölhivásnak annyiban volt eredménye, hogy minden oldalról rest, dologtalan egyének, helylyel-közzel elbocsátott katonák siettek Temesvárra, Nagy Becske-

rekre, Lugosra, Verseczre és Török-Becsére, melyek Bánságban toborzási kerületekül voltak kitüzve. Adakozások is folytak be minden oldalról nemcsak pénzben, de más tárgyakban is, mint például kelmék ruházatra, nyeregszerszámok, lovak stb. Az áldozatkészség egyedül álló példájaul legyen itt megemlitve, hogy akkoriban a fehértemplomi katona-község, rendelkezhető eszközei tulbecslésében, az államnak tetszése szerinti czélokra 20,000 frtot ajánlott föl, mig más nagyobb és vagyonosb városok, mint Fehértemplom, aránylagosan vagy épen semmit vagy csak igen keveset adtak.[12])

E közben megtörténtek a montebellói, magentai és solferinoi ütközetek és az elesettek között bánsági is számos volt, mások pedig sebeiken mutaták föl bátorságuk és vitézségük jeleit. — A villafrancai nap végre e véres és Ausztriára nézve szerencsétlen háborunak véget vetett, melynek eredménye az volt, hogy Lombardiát elvesztettük.

Igy veszett el Ausztria fegyvereinek eddig tiszteletben tartott tekintélye, és Európa meggyőződött, hogy Ausztria az európai népcsaládok közepette, hivatásának megfelelni nem tud, és azon fejedelem, ki szuronyok által támogatott ingadozó trónon ülve, alattvalói hüségére és szeretetére nem bizhatja magát, az maga magát teszi semmivé. — Ezt ő Felsége is belátta, a keserü csalódások között férfivá érett császár, és mivel belátta, letért az absolutisticus önkényes uralom teréről, és az olasz államok trónvesztett futó fejedelmei végzetes sorsán megdöbbenve, népeihez, legin-

kább pedig a magyar nemzet világhirü történelmi hűségéhez fordult.

A fejedelem szándéka volt kibékülni, és eképen jött létre az 1860. oct. 20-ki császári diploma.

1860. szept. 29-én kelt legmagasb rendeletnél fogva az addig használt „illyr bánsági“ határezred neve „szerb-bánságivá“ változtattatott. — Ugyanazon napról — 1860. szept. 29. — a szerbeknek Rajacsics patriarcha és a temesvári püspök által legmagasb helyen benyujtott kérvényére a következő császári kézirat érkezett:

„Kedves Rajacsics patriarcha![3]) Az ön s a temesvári püspök által előmbe terjesztett kérelmekre válaszolva, megengedem, hogy a gör. nem egy. püspökök zsinatot tarthassanak, melyben egyházuk közügyeit tárgyalhatják, és melyből azokra vonatkozólag canonaikkal okadatolt ohajtásaik s javaslataik nekem fölterjesztendők lesznek. Különösen pedig akarom, hogy e zsinat, melyre az erdélyi, bukovinai és dalmacziai gör. nem egy. püspökök szintén meghivandók, arról tanácskozzék s nekem a canonicus rendszabályok tekintetbe vételével indokolt javallatot terjeszszen elő, valjon a hierarchicus viszonyok mikint volnának rendezendők, hogy a gör. nem egy. románok igényei és érdekei is kellő figyelembe vétethessenek.“

„Megvárom, hogy a zsinat alatt vagy után szokás szerint ön az aradi, bácsi, károlyvárosi, budai, pakraczi, temesvári és verseczi püspökökkel összeülend és közösen megfontolandják, a legközelebben összehivandó illyr nemzeti congressuson mely tárgyak lennének tárgyalandók, miről nekem azután jelentés teendő.“

„Föntartom magamnak, hogy horvát- s tótországi bánomat, Sokcsevics altábornagyot biztosomul kiküldjem, kit megbizandok, hogy a nemzeti congressus összeszerkesztéséről, mely által az aradi, temesvári és verseczi gör. nem egy. püspöki megyék román lakosai méltányos képviselete is biztositandó leszen, az önnel és azon megyék püspökeivel, valamint a román törzs nehány értelmesb férfiával tartott értekezlete után nekem jól megfontolt javaslatot terjeszszen elő.“

„Mindenesetre pedig a lelkipásztorkodással foglalkozó papok sorsának javitása, és a lelkészségek attól elválaszthatlan rendezése azon megyékben,, melyekre az 1797. jun. 16-ki magyarázó leirat érvénynyel bir, a nemzeti congressus tanácskozásának egyik tárgyát képezendi. Épen azért az arra vonatkozó vizsgálatok, melyeknek elintézésére ön és a püspökök cultus és közoktatási miniszterem által már fölszólittattak, gyorsan befejezendők, miután a nemzeti congressus egybehivását részben az föltételezi, ha e vizsgálatok eredményei egybegyüjtve előttünk lesznek.“

„A zsinatok évenkinti megtartását semmi sem gátolja.“

„Egyébiránt miután az ön fölterjesztvényéről nekem tett jelentésből megértém, hogy hü szerb nemzetem kivánalmai és kérelmei már az 1791-ben Temesvárott tartott illyr nemzeti congressuson az elődeim által a szerb nemzetnek adott szabadalmakra vonatkozólag részletesen tárgyaltattak, és idvezült II. Lipót császár elé terjesztettek is, az azokra következett végelhatárzás azonban ki nem hirdettetett, annak folytán intézkedtem, hogy e szabadalmak alapos fölvilágositására a

szükséges előmunkálatok haladéktalanul megkezdessenek, és a munkálatokban a gör. nem egy. szerbek kebléből egy szakértő férfi is részt vegyen.“

„Mi azon kérelmét illeti, hogy intézkedjünk, miszerint ön egyházának hivei vallásuk változtatására helytelen eszközök által ne csábittassanak, arra nézve válaszoljuk, hogy ha netalán oly esetek történnének, a gör. nem egy. püspökök védelemért s orvoslatért hatóságaimhoz forduljanak.“

„Megparancsoltam, hogy a birodalmi fő- és székvárosomban Bécsben lakó gör. n. egy. szerbeknek tudtul adassék, miszerint meg van nekik engedve, hogy egy lelkészközséggé alakulhassanak. Mihelyt e község választmányt alakit, meg lesz annak engedve, hogy templom, lelkészlak és iskola épitésére az egész birodalomban önkénytes adakozásokat gyüjthessen, és én hajlandó leszek a végre alkalmas épitkezési helyet kijelöltetni, mire vonatkozólag a község kérelmét elintézésül belügyminiszterem elé terjesztendi.“

„Végre gondom lesz, hogy a gör. n. egy. egyház ügyei tárgyalásával foglalkozó legfelsőbb folyamodásu hatóságaimhoz egy e valláshoz tartozó is alkalmaztassék.“

„Önnek tovább előadott kérelmeire elhatározásomat tudtul adom, mihelyt az azokra vonatkozó folyamatban levő tárgyalások befejeztetnek.“

Ferencz József, s. k.

Emlitett tárgyalások még függőben voltak, és a nemzeti congressus kilátásba helyezett megtartására vonatkozó előmunkálatok sem terjedhettek még messzire, midőn az 1860. oct. 20-án kihirdetett császári diploma,

mely a birodalom belviszonyai rendezését tárgyazta, s az azzal összeköttetésben levő legfelsőbb kéziratok „Magyarország alkotmányos intézményeit (némely megszoritásokkal) ismét föltámasztották.“

A kéziratok egyike igy szólt:

Kedves gr. Rechberg!

Miután Magyarországomnak a szerb vajdaság és temesi Bánság visszakeblezése iránti ohajtásai és államjogi igényei épen ugy, mint a kiváltságokkal és törvényes exemtiókkal ellátott szerb alattvalóimnak ohajtásai és igényei komoly méltánylást igényelnek, s miután továbbá a szerb vajdaság és temesi Bánság többi lakosainak különféle, sokban elágazó nézetei hasonlóképen beható megvizsgálást és megfontolást kivánnak: elhatároztam gróf Mensdorff-Pouilly Sándor altábornagyomat, mint biztost kiküldeni, ki minden nemzetiség- és vallásbeli, felekezetbeli előkelő személyiségek meghallgatása után nekem jelentést, és egy minden részről kielégitő szabályozás iránti javallatát hovahamarább elő fogja terjeszteni. Az ezen biztosnak adandó szükséges utasitások nekem miniszteriumom által azonnal benyujtandók. Bécs, 1860. oct. 20-án.

Ferencz József, s. k.

Gróf Mensdorff-Pouilly november közepe táján érkezett Temesvárra, és 1860. decz. 30-án a bécsi kormány hivatalos lapja, a „Wiener Zeitung“ a következő jelentést hozta.

„Ő cs. kir. ap. Fölsége f. é. decz 27-ről kelt legmagasb határzata által a szerb vajdaság és temesi Bánság visszakeblezését Magyar-

országba e királyságnak az emlitett területrészekre vonatkozó államjogi igényei alapján elrendelni méltóztatott. Hogy azonban a vajdaság szerb lakossága régidőktől fönálló szabadalmainak és törvényes exemtióinak biztositott föntartására, nevezetesen nemzetiségükre és nyelvükre vonatkozó ohajtásai e tekintetben számba vétessenek, intézkedés történt, hogy Rajacsics József patriarcha Karloviczon bizonyos számu férfiakat, kik állásuk, eszük, tett nyilvános szolgálataik és közbizalom által kitünnek, a szerb nép kebeléből kiválaszszon és Bécsbe küldjön, hogy azok itt a kivánt föltételeket és biztositéki javallatokat az illető kormányközegek előtt megtegyék, melyeket ezek kellőleg megvizsgálva s formulázva a küszöbön álló magyar országgyülés elé terjesztendnek, honnét a megállapitott törvényczikkelyek legmagasb szentesitésre felterjesztendők lesznek."

„A temesi Bánság román lakosságának nemzetiségük és nyelvük föntartását illető aggodalmaira nézve pedig Ő Felsége a magyar udv. canczellárnak kötelességévé tenni méltóztatott, hogy a temesi Bánság azon részeiben, hol sürübb a román lakosság, a nyilvános szolgálatra hivatalnokokul csak e nemzetiségü alkalmas egyének alkalmaztassanak." [14])

Rajacsics patriarcha már 1860. decz. 29-én a legmagasb rendelet következtében a magyar udv. canczellária által fölszóllittatott azon férfiak megnevezésére, kik a szerbek kivánalmait részletesebben kijelölnék.

Erre a patriarcha báró Vay Miklós magyar canczellárnak következőleg válaszolt:

„Bátor vagyok nagyméltóságodat értesiteni, hogy decz. 27-e melyen Ő Felsége a vajdaság eltörlését aláirta, azon végzetes, a szerbekre nézve szerencsétlen nap volt, melyen 12 év előtt az akkori vajda, Szuplikacz István vezérőrnagy meghalt. A szerb nemzet, támaszkodva az országfejedelem által törvényes uton és szerződésileg biztositott államjogi jogaira, a trón és uralkodóház körül szerzett százhetvenéves érdemei tudatában, még csak nem is sejtheté, hegy ő Felsége, e nemzet százhetvenéves életkérdése felől nemzeti congressus megtartása és kihallgatása nélkül, mely pedig ily felette fontos kérdésben egyedül illetékes közeg volt volna, valamit határozni méltóztatik. Ezen már bevégzett tény elszomorit engem, és minden becsületes szerbet annyival inkább, mert cs. kir. biztos gróf Mensdorff Pouilly által fölterjesztett valamennyiünk egyhangu véleménye abban központosult, hogy e tekintetben a nemzet ohajtását kifejezni egyesegyedül a nemzeti congressus illetékes. Habár tehát a vajdaságnak a nemzet egyhangu ohajtása elleni visszakeblezése a jelenlegi államviszonyokban és politikai helyzetben igazolását találná is, én még sem foghatom meg, hogy a szerb nemzeten egy már elkövetett sulyos sérelmen kivül még egy másodikat is elkövetni készülnek, midőn a nemzeti akarat nyilvánulásának egyedül illetékes közegét, a nemzeti congressust mellőzve, az általam megnevezendő bizalmi férfiak összehivását tekintik czélszerü eszközül.“

„Már azon módot és eljárást jogtalannak és helyte-

lennek találtam, a mint gróf Mensdorff Pouilly a szerb vajdaság és temesi Bánság különböző nemzetiségeit és hitfelekezeteit nevezett tartományoknak Magyarországba leendő visszakeblezése tárgyában kikérdezte, és erre vonatkozó véleményemet 1860. oct. 31-én gróf Rechberggel, később pedig 1861. jan. 1-jén nagyméltóságoddal is közöltem. Épen ugy ellene vagyok azon módnak és eljárásnak, melyek által, mint nméltóságod dec. 29-ről hozzám intézett irata tartalmazza, a szerb nemzeti kivánalmaknak a legmagasb udvarnáli érvényesitése kilátásba helyeztetik. A magyaroknak alkalom nyujtatott, hogy a nyilvánosan tartott esztergami értekezletben kivánalmaikra vonatkozó javaslatot készithessenek; a horvátok követelése is tekintetbe vétetett, csak a szerbek óhajtásait nem akarják alkotmányos uton kihallgatni. Ugylátszik, mintha a jelenlegi kormány a nemzeti congressus akadályozása által a szerb nemzet illetékességét politikai ügyekben kétségbe vonni szándékoznék, habár az a császárok és megkoronázott magyar királyok által elismert szabadalmak, és százhatvanéves gyakorlat által szentesitve, sőt az 1848. XX. törvényczikkelyben a magyar miniszterium által el van fogadva. [15]) Még ha a szerb nemzet egyházi és politikai viszonyait illető államszerződések nem léteznének is Magyarországban, még akkor is az idő szelleme annyira előrehaladt már, hogy a nemzetek nemzetisége és nyelve egyenlő tekintetbe veendő."

„Azon politika, mely a fönemlitett, nehéz áldozatokkal megvásárolt, és ezer meg ezer alkalommal szerb

vérrel megpecsételt nemzeti szabadalmakat könnyelmüleg megingatná, még talán érthető volna, ha nem minden oldalról nyilvánulna az az alaptalan aggodalom, hogy a jelen kérdés a nemzeti jogok megszilárditása végett már azért lesz alig megoldható, mert ahhoz, hogy azon államjogi viszonyok megszilárditását óhajtott siker koronázza, szükséges, hogy az törvényes nemzeti congressuson tárgyaltassék és döntessék el. Ez álláspontról, melytől, mint meg vagyok győződve, a szerb nemzet átalános akarata hajszálnyira sem távozik, én, mint azon patriarchák utóda, kik az ismételve emlitett államszerződések alapján, melyeknek föntartásán és érvényesitésén most müködünk, a szerb nemzet bevándorlását e tartományba eszközölték, amaz egyes férfiak rám bizott kijelölését a nélkül, hogy népem ellen ne vétkezzem, és a jövő nemzedék átkát magamra ne zuditsam, magamra nem vállalhatom. Mert azonkivül, hogy emlitett bizalmi férfiak kiválasztása helyzetemben lehetlen, és én a felelősséget az ez uton nyerendő eredményre nézve, különösen a mostani időviszonyok között, midőn az egész nemzet a nemzeti congressus megtartását kivánja, magamra nem vállalhatom, még be sem is látom, hogy azon egyesek mi örvendetest eszközölhetnének ki oly kérdésben, mely az egész nemzetet illeti. De azok a nemzet bizalmi férfiaiul nem is lennének tekinthetők, és még kevesebbé foghatnának valamihez a nemzet nevében, miután sem arra, hogy Bécsbe menjenek, sem arra, hogy a nemzet jogai fölött alkudozzanak, a nemzettől fölhatalmazást nem nyernének. A nemzet nevében annál kevesebbé tehetnének va-

lamit, mert én a nemzet által nem vagyok fölhatalmazva, hogy öket kijelöljem.“

„E személyek tehát csak mint ugyan annyi magánszemélyekül lennének tekinthetők, kik csupán csak a saját egyéniségüket illető jogkörben mozoghatnának, de közügyekre nézve, melyek elintézésére hivatnak, semmi jelentőségük sem volna. Ily eljárás természetes következménye az lenne, hogy az által ugy a magas kormány czéljai, mint a szerb nemzet óhajtásai teljesületlenül maradnának, mert emlitett férfiak e minőségben sem a kormányra a szerb nemzet jogai érdekében befolyást nem gyakorolhatnának, sem pedig a szerb nemzetnél a kormány czéljait illetőleg legkevesebbet sem eszközölhetnének ki. Azáltal csak azt érnők el, hogy ily körülmények között a felelősség egész sulya rám esnék, mert a magas kormány akaratának kedvezve, fölhatalmazás nélkül a nemzet akaratával játékot üztem. Részemről tehát nem marad egyéb hátra, mint a magas kormánynak tanácsolni, hogy a nemzeti congressust a magyar országgyüléssel egyszerre hivja össze, hogy a szerb nemzet történelmi és politikai jogai alapján azon módositásokat kidolgozza, melyek jövendő állását Magyarország irányában biztositják, és azokat, a magyar korona elé terjeszteni engedvén, ő cs. kir. ap. Fölsége mint megkoronázott magyar király kellő megvizsgálás után szentesitse, és eképen a legmagasb elhatárzás állam-alaptörvénynyé emeltessék.“

„Egyébiránt ily diplomatiai levelezésbe, mely az egész nemzetet érinti, a magas kormánynyal nemzetem háta megett nem bocsátkozhatom, azért tehát azt a nyilvánosságnak adom át.“

„A szerb nemzet, jogai teljes öntudatában, a vajdaság visszakeblezését nehéz szivvel fogja elviselni, és a népek s királyok mindenható biráját kérni fogja, hogy százhetven év óta biztositott egyházi és politikai önállóságának egy jobb időben boldogabb jövőt biztositson.“ [16])

Az 1860 dec. 27-ki legmagasb elhatárzás folytán 1861 kezdetével a magyar udvari canczellária az osztrák miniszteriumtól a vajdaságot illető ügyek egy részét átvette, és eképen az illető országrészek visszakeblezését Magyarországba végrehajtotta. E visszakeblezés természetesen a bureaucraticus igazgatásnak a temesi Bánságban véget vetett, a kerületek fölosztattak, a régi megyék: Temes, Torontál és Krassó ujból alakittattak [17]), s előbbi politikai és törvénykezési járásaikba osztattak, (az adók beszedése és kezelése a továbbig föntartott cs. kir. hivataloknál, pénzügyi kerületeknél és országos pénzügy-igazgatóságoknál az eddigi kerületfölosztásokkal meghagyatott.) Továbbá az 1848: XVI. t. cz. értelmében a megyei bizottmányok és tisztviselők is megválasztattak, és a dolgok 1861. nov. 5-ig alkotmányos kerékvágásban haladtak, midőn egyszerre egy szerencsétlen órában a megyei bizottmányokat ismét föloszlatták.

Az igy történt.

Miután a függő jogkérdések megoldása a pesti országgyülésen a kormány értelmében nem sikerült, a megyék a rájuk rótt törvénytelen adókat állhatatosan megtagadták, és legkevesebbé sem mutatkoztak haj-

landóknak a nem alkotmányos uton elrendelt seregkiegészitéshez segédkezet nyujtani, és a megyei tisztviselők is leköszöntek, ismét uj provisoriumot hoztak be, mely azonban fájdalmas öt év után, az 1867. febr. 17-ki leirat következtében az egyedüli jogosult alkotmányos kormányformának kénytelenittetett helyet engedni, melynek élvezete után az összes belföldi népség annyira sovárgott.

Ezer akadály daczára Magyarországnak az 1848-ki törvények szerinti politikai átalakulása végre mégis utat tört magának. Jogegyenlőség, népképviselet, felelős parlamentaris kormány lépnek — mostantól kezdve — egy reactionarius kormány vajudásai helyébe. Nehány év mulva az ország jóléte föl fog virágozni. Az anyagi nagy kérdések egyike sem fog befolyásunk nélkül megoldatni. Először lépünk közvetlen politikai érintkezésbe a birodalom többi népével, minisztereink és delegatiók által, közvetlen viszonyba az európai nemzetekkel. Szóval, a nagy Széchenyi jósmondata: „Magyarország nem volt, hanem lesz,“ teljesedésnek indulni látszik.

Tartsa meg Isten a szabad alkotmányosságot drága hazánknak örök időkre!

HARMADIK FEJEZET.

A jelen. — Közlekedési eszközök. — Vasut. — Dunagőzhajózás. — Távirda. — Tanintézetek. — A Bánságból származó nevezetesb férfiak. — Lapok, könyvárusok és könyvnyomdák. — Ipar és mesterségek. — Müvészet. — Szellemi és társadalmi élet. — Temesvár külseje. — Hunyady vára. — Szerző zárszava. — Főhadi parancsnokok, polgári elnökök, főispánok és temesvári várparancsnokok.

Mielőtt e történelmi munkát befejeznők, még egy pillantást akarunk vetni a Bánság jelenlegi socialis és szellemi életére, és megkisérljük annak rajzát nehány vonásban az olvasó elé állitani.

A délmagyarországi közlekedési eszközök között kétségkivül a vasut foglal el első helyet.

Már 1846—1847-ben kezdett az állam mozdonyüzletre szerkesztett vaspályát Oraviczától Rakasdián, Jámon, Jaszenován és Fehértemplomon keresztül Baziásig mintegy 8 mértföldnyi hosszu vonalban épiteni, melynek czélja leendett, a Steierdorfban és Aninán roppant telepekben található kőszenünket onnét Baziásra szállitani, mely a Duna mellett egészen a hegyelőfokon fekszik, és az alsó Bánság főáruszállitó-helyét képezi. A kezdett munkálatokat, sajnos, az 1848—49-ki forradalom félbeszakitotta. 1850-ben a munkálatokat uj erővel ismét megkezdték ugyan, de csak 1854-ben végezték be Oraviczáig.

1855-ben elhatározták, hogy a délkeleti vaspálya-

vonalat Jaszenováig, mint az oraviczai vonal összekötő pontjáig, fogják folytatni.

A cs. kir. államvaspálya-társulat, mely e közben az érczbányákat a Baziástól Oraviczáig terjedő vaspályával együtt megvette, annak épitésén szorgalommal dolgozott, először Szegedtől Temesvárig 14½, azután pedig a Temesvártól Jaszenováig 13 mértföldnyire terjedő vonal épitéséhez fogott, ugy, hogy az egész vonal 1858. sept. havában Jaszenováig, és innét Baziásig ünnepélyesen megnyitathatott. [1])

Ezt uj korszakul tekinthetjük, miután az egész Bánságot a sinek varázs kapcsa a nagy világforgalommal összeköttetésbe hozta.

Ha a szimeringi pálya fölgerjesztette annak idejében szakértők és laicusok figyelmét, akkor nem sokkal kisebb mértékben érdemli azt az államvaspálya-társaság által épitett, és 1863-ban megnyitott oravicza-aninai hegyi vonal, mely itt nem kevesebb nehézségek leküzdésébe került, és e bánsági vonal, mi fekvése nagyszerüségét s az épitkezések elkészitését illeti, stiriai testvérével méltán versenyezhet.

E pálya főiránya, mely csupán köszén szállitására szolgál, éjszakkeleti ; hoszsza az oraviczai indóháztól Aninái 4½ mértföld. Utóbbi 1080 lábbal fekszik magasabban, mint az oraviczai indóház, következőleg bécsi ölenkint átlagosan 4½ vonalnyit emelkedik. Az emelkedés azonban a vonal körülbelől közepe tájáig, tehát 2 mértföldre, sokkal magasb és számos, nagy kanyarodása van, melyek 60 foknyi sugárt képeznek. E nehézségek kiküzdése végett szükséges volt külön, ugy nevezett Engerthféle „Tender-moz-

dony“ készitése 5 összekötött tengelylyel, melynek sulya 935 mázsa, s mely igen czélszerünek bizonyult be.

Az oravicza-aninai vonal nemcsak az utazónak nyujt nagy élvezetet, hanem a müértőnek is gazdag tanulmányozásra ad alkalmat.

A szem zöld, mély erdőnyilásokon, különféle alaku s büszkén emelkedő bérczlömegeken gyönyörködhetik. A távlat a fokonkint szálló hegyi előtéren át a mélyen fekvő völgyekbe s lapályra, a számos alagut és bevágás, végre a képek gyakori változása a regényes vidékek átrepülésénél az utazót nagy mértékben fogják érdekelni. A müértő ellenben az egész vonal müvészi kivitelét, annak szilárd, majdnem fényüző kidiszitését, a 14 alagut kivájását s boltozását, melyek egyike 150, másika 300 öl hosszu, s melyek összes hossza 1200 öl, azután a nagyszerü két vizvezetéket, melyek 20 s nehány öl magasak, végre a legapróbb részletek mesteri elkészitését méltán megbámulja.[2])

E hegyi vonal összes költsége állitólag 5½ millió frtra rug, valjon azonban jövedelmezni fog-e, az más kérdés.

A vaspályák után a Duna és a Tisza a legkiválóbb közlekedési eszközök.

A temérdek akadályokat, melyek a Duna folyásának forrásától kezdve egész torkolataig ellenállnak, a déli Kárpátoknak Orsovánál a balpartról a jobb partra áthuzódó hegyláncza okozza. Orsován fölül hét helyen, ugymint Stenkánál, Kozlánál, Dojkenél, Izlasznál, Tachtaliánál, Grebennél és Jutznál a Duna medre egész szélességében sziklazátonyokkal van telc. Az azok által mintegy 2800 ölnyire képzett sekélyek ár-

torlatokat okoznak, melyek csak Orsovánál 0 felett 6 láb magas vizállásnál hajózhatók. De még nagyobb akadályt képez Orsován alól egy mértföldnyire az ugynevezett „Vaskapu," hol a Dunát, 300—500 ölnyi szélességben, egy ágas és csipkés hegygerincz 1400 ölnyi hosszuságra vágja keresztül, és melyen hajók csak $9^1/_2$ láb magas vizállásnál közlekedhetnek. A felső sekélyeknél a halhatlan gr. Széchenyi 1832—1834-ben a jeles Vásárhelyi Pál országos mérnök közreműködésével több, de még sem elegendő sziklarepesztéseket tetetett; szintén az osztrák dunagőzhajózási társulat 1848-ban a kiállóbb csucsokat a vaskapunál lerepesztette. Ujabb időben, 1856-ban, a csász. kir. kormány is tett előkészitő lépéseket, melyek folytatása a Vaskapu még inkábbi megnyitására tökéletesen alkalmas volna, de ismeretlen okokból e tervét a kormány végre nem hajtotta.[3])

A legnagyobb nemzetgazdászati eredményeket a Tisza-szabályozása Tisza-Ujlaktól a Dunába szakadásaig helyzi kilátásba, melynek főczélja a partoknak az időnkinti kiáradások elleni megóvására van irányozva ugyan, de haszna a hajózás könnyitésére is kiterjed.

Említést érdemelnek a fény és kényelem, melyekkel a szab. cs. kir. Dunagőzhajózási-társulat hajóit fölruházni szokta. Az állam vasuti-társaság is vett nehány gőzhajót, melyek nem oly elegansok ugyan mint amazok, de jelentékenyen olcsóbban is leket utazni rajtuk.

A Béga-csatorna, mely szintén a dunai hajózási rendszerhez tartozik, eddig Bánságra, de különö-

sen Temesvárra nézve nagy jótékonyság volt. A csatorna Temesváron fölüli része eddig csak tüzifa usztatására szolgált, melylyel a kamara a temesvári közönséget ellátta, és a kövezetre való kő szállitására, melylyel a város a suzanoveczi kőbányákból magát ellátja. Ha már a felső csatornarész e kettős használata a városra nézve felette jótékony, ugy még inkább az alsó rész az, mely a József külvárosnál kezdődik. De még mily hasznos lesz Temesvárra nézve az, ha a felső és alsó rész tervezett összeköttetése létre jő, mi a Gyárkülvárosban eddig meg van akasztva, és végre még ha az a bácsi Ferencz-csatornával is összeköttetik?

A közlekedés, habár csak közlésre szolgáló, leggyorsabb eszközeül fölemlitjük még a villanyos távirdát, az ujabb kor e leggenialisabb találmányát, mely tőlünk is a világ minden részébe szórja villámgyors közleményeit.

Továbbá a közlekedés kényelmére s kisebb súlyu áruszállitmányokra szolgálnak a cs. kir. gyors-postakocsik, melyek Temesvárról Buda és Szeben között élénk közlekedést tartanak fön. — Végre megemlitjük még a nagy hazafi, gróf Széchenyi István által tervezett és létesitett nagy országutat, mely sziklákba vágva, a Duna mentében Orsováig terjed, az egykori Trajan utja átellenében, mint szintén az ujabb időben helyreállitott országutat a bécsi, erdélyi, péterváradi és aradi vonalakon, s a nem kevésbbé szép és czélszerüen épitett verseczi hegyi utat Steierdorfból Bozoviczra. stb.

Tan-sokató-intézete Bánságnak elég van ugyan, de magasb taniutézete csak nehány.

1850-ben Temesvárott egy felső-gymnasiu-

mot alapitottak. Ez a bánsági képző-intézetek között most az első helyet foglalja el. Az oktatás 12 tanár kezében van a kegyesrendiek érdemteljes szerzetéből. Segédeszközül bir e gymnasium egy meglehetősen berendezett természettani muzeumot, egy kis ásvány- és növény gyüjteményt.[4])

További tanintézetek:

Lugoson és Nagy-Becskereken cath. gymnasium, Nagy-Szent-Miklóson gazdasági tanintézet, Temesvárott a csanádi püspöki megye seminariuma, és egy elemi főtanoda, Pancsován főreál iskola. Al-reál-iskolák vannak Verseczen és Nagy-Kikindán. Továbbá Verseczen van egy kétosztályu tanitó-képezde az állam által fizetett és a város által is alapitványilag segélyezett tanitóval, ki mellett még egy tanár a reál iskolából a természettudományok, és egy tanitó az elemi tanodából a zene oktatására müködik. Utóbbi városban van még egy háromosztályu theologiai tanintézet szerbek, és egy másik románok számára 2—2 tanárral, kik a karloviczi szerb nemzeti alapból fizettetnek. Főiskolák vannak Lugoson, Nagy-Becskereken, Nagy-Kikindán, Verseczen, Fehértemplomon, Pancsován és Karansebesen. A három utóbbi helyen mathematicus tanintézetek is vannak, melyek az illető ezredek pénztáraiból fedeztetnek. Elemi iskola majdnem minden helyen van, különösen a határőrvidéken. Ezeken kivül vannak leányiskolák, evangelicus- és izraelita tanintézetek. Temesvárott van két kisdedovoda is, és Fehértemplomon egy katona-növelde 120 nevendékre.

A tudományok és oktatás tere a temesi Bánságban régebbi időkben sem hevert ugaron.

Az itt fönállt sok zárda és prépostság ugyanannyi település tekinthető, honnét a tudomány sugarai szétáradtak. Temesvárott már a 14-ik században tanitottak ferenczrendiek nyilvános iskolákban, és a nagytekintélyü theologus és egyházi iró Pelbart de Temesvár (meghalt 1504-ben Budán), szintén ferenczrendi, nemcsak tanitása ,hire, de irodalmi munkái által is föntartotta emlékét.[5])

Később is, a reformatio haladásával, Temesvárott és Lippán virágoztak ref. tanintézetek, és ugy Hunyady János, mint Perényi Péter temesi gróf a tudományok pártfogói voltak. Sőt még a félhold uralkodása alatt is volt itt Cliónak egy tanitványa, miután az ozman ¦történetiró Ibrahim Melek Effendi temesvári származásu, kinek az 1683—1714-ig terjedő történelme, negyedrétben 306 lap (kézirat) a bécsi cs. kir. udv. könyvtárban őriztetik, és azt Hammer Purgstall az ozman birodalom történelme czimü munkája irásánál használta is.

Atalában azok száma, kik szellemük, müvészi érzékük, viszontagságaik és tetteik által nyilvános elismerést vívtak ki maguknak, vagy nevüket még a távol külföldön is tiszteltté és nevezetessé tették, és születésükre nézve bánságiak, nem épen jelentéktelen.

Nemzetiségük szerint a magyarok közöl megnevezzük Székely Mózses Erdély féjedelmét, ki Temesvárott született, s a brassói ütközetben, 1503. aug. 20-án elesett; továbbá Révay Miklós kegyes

rendi áldozárt, ki született Nagy-Szet-Miklóson Torontálmegyében 1749. febr. 24-én, (meghalt 1807-ben Pesten,) azon ritka szellemet, ki nagy tudománya és kitartása által első vetette meg a magyar nyelv philosophiai alapját: azután a bánsági Leonidást báró Lo Presti Józsefet, (szül. Temesmegyében, meghalt 1788. jun. 28-án,) a practicus orneologot és irót Galliny Ferenczet, (szül. Lugoson Krassómegyében); a magyar vigjátékirót Kövér Lajost, (szül. Rétháton — Wiesenhaid — Temesmegyében, meghalt 1863. apr. 11-én Pesten;) a magyar költőt és vallásos irót Berecz Imrét (szül. Uj-Bessenyőn Temesmegyében apr. 25-kén 1825-ben;) a derék mathematicust és a magyar akad. levelező tagját, Asbóth Lajost, (szül. Lugoson;) a szépirodalmi irót és publicistát Szilágyi Virgilt, (szül. 1824-ben Écskán Torontálmegyében; a felejthetlen magyar csalogányt, Hollósy Corneliát, (szül. Gesztenyesen Temesmegyében;) a festőt Meleg N-t,(sz. Verseczen Temesmegyében, vizbe fulladt Olaszországban;) a festő müvészet terén europai hirü Brody Károlyt és Komlossy Ferenczet, (mindkettő Temesvárott született;) a magyar irót, történészt s akad. levelező tagot Pesti Frigyest (szintén Temesvárott született;) a szorgalmas Vizkelety Béla festőt, (szül. 1825-ben, Bánságban, meghalt 1864-ben) végre Ungváry János irót s történészt (szül. Lugoson.)

A németek közől emlitendők:

A tudományosan képzett és igen tehetséges költő és regényiró Friedel János, (szül. Temesvárott 1755-ben. aug. 12-én, meghalt 1789. april havában;) a hires és boldogtalan Lenau Miklós (igazi neve

Niembsch, szül. Csatádon Torontálmegyében 1802. aug. 13-án, meghalt a döblingi tébolydában.) Lenau kétségkivül első lyricusa volt Ausztriának, és élni fog addig, meddig csak a német nyelv hangzani fog, kinek „Faustja," „Savonarolája," „Don Juanja," „Albigensesei" örökre maradandó becsüek. Fischer-Schwarzböck Beatrix hires énekesnő, (szül. Temesvárott 1808. febr. 6-án;) a költőnő és történelmi festőnő báró Augustin Maria, szül. thurnbergi Regelsberg, (szül. Verseczen 1810. decz. 23-án;) Trumauer Fridolin mérnök és térképész, (szül. Temesvárott, meghalt 1864-ben;) Preyer János költő és monograph (szül. Oraviczán Krassómegyében;) a tiszteletreméltó Freund Károly publicista, (szül. Zsidóvárott Krassómegyében 1818. nov. 1-én;) Klapka György, a magyar forradalom egyik jeles hőse és tábornoka, (szül. Temesvárott 1820. april 7-én;) Hess Fridolin ügyes fényképész (sz. Oraviczán;) Maderspach épitész Bécsben (szül. Oraviczán;) Eissinger Ferencz pap, iró és a bécsi cs. kir. geol. társulat levelező tagja, (szül. Verseczen;) Schwab Károly történész, (szül. Karansebesen, meghalt 1866-ban;) és Schwicker János iró és történész (szül. Uj-Bessenyön Temesmegyében 1839. april 28-án.))

A románok között:

A sokat utazott, szenvedett iró és nyelvbuvár Jorgovics Pál (szül. Varadián Temesmegyében 1764-ben, meghalt Verseczen 1808-ban.) Jorgovics volt kétségkivül az első, ki a románokat nemzeti és származásuk öntudatára ébresztette, és azért szenvedett is. Cichindeal Demeter bölcsész és iró (szül. Kis-

Becskereken Temesmegyében;) Loga Constantin, alaposan képzett iró és a karansebesi gör. kel. iskola igazgatója: Murgu Euthym jogtudós és iró (szül. Szlatinán, a rom. bánsági ezred kerületében); Bozsinka Damaszkin ügyvéd és derék iró, (szül. Gerlestjén Krassómegyében;) dr. Vasics Pál orvos és e szakban iró (szül. Versecz környéken;) Babes Vincze német és roman publicista (szül. Hodonyon Temesmegyében;) Mocsonyi András a román irodalom maecenása (szül. Fényen Torontálmegyében;) Velia Tincu János, szorgalmas nyelv- és történet buvár (szül. Szekason Krassómegyében;) Misics János, jeles szónok és jogtudós (szül. Lippán Temesmegyében); Pascu Fülöp, román publicista (szül. Mehalán Temesvár mellett;) Maniu Vazul, iró és ügyvéd (szül. Lugoson;) Manziuca Simon, (szül. Brostjánban Krassómegyében;) dr. Marineszcu Athanasz, balladagyüjtő, belletrista és jogtudós (szül. Lippán Temesmegyében;) Grozescu Julian, tehetséges költő (szül. Bánát-Komlóson Torontálmegyében;) és végre Rosiu Tódor, nagy reményekre jogositó fiatal iró (szül. Krassómegyében.)

A szerbek között:[6])

Obradovics Dositheus, a szerb Anacharsis és népiró (szül. Csakován 1740. Temesmegyében, meghalt Belgrádon 1811-ben;) Branovaczky János, hires szabadcsapatvezér az utóbbi török háboruban és később tábornok (szül. Bánságban 1754-ben, meghalt ugyanott 1816-ban;) Csernovics Péter, volt temesi gróf, jeles népszónok és a hires Arsenius patriarcha utóda (szül. Basahidján Torontálmegyében;)

Ignatovics Jakab iró s országgyülési képviselő 1861-ben (szül. Nagy-Kikindán Torontálmegyében?) báró Nikolics Fedor, 1861-ki országgy. képviselő (szül. Rudnán Torontálmegyében?) Stojacskovics Sándor iró, történész és orsz. képviselő (szül. Csakován Temesmegyében;) és dr. Ristics Mihály jogtudós és philosophicus iró (szül. Fehértemplomon a szerb bánsági ezred kerületében.)

A francziák között:

Cherier Miklós egyházi iró és theologus (szül. Trübsvetteren Torontálmegyében, 1790. jan. 8-kán;) Degre Alajos, magyar novella- s regényiró (szül. Lippán Temesmegyében 1820-ban) és végre Bonnáz Sándor, jelenlegi csanádi püspök, hittudor és többen mások, kiknek megnevezése és jellemzése egy az itteni szellemi életet tárgyazó leirásba tartoznék.

Ha áttekintünk a müvészek, történészek, tudósok és költők e körén, örömteljes szivvel mondhatjuk: Bánság bátran sorakozhatik bármely más ország mellé, és folytonosan gyarapodó szellemi müvelődése fölemelő öntudatában ez országrész nyugodtan tekinthet Mahomed népe határain át, hova Ister hatalmas hullámai Németország és Ausztria virágzó városaiból az előrehaladt ipar és szorgalom terményeit kiviszik ugyan, hova azonban a jelenlegi civilisatio ragyogó sugarai még nem igen törtek be. Azonban habár Bánság ellenkező irányban epedésteljesen tekint is más boldogabb tartományok felé, hol különösen a szellemi tevékenység fölépité már oltárait, hol nagyobb országok s birodalmak érdekei egyesülnek, és hol egy világrész szellemi képződése mintegy gyúpontban tükröződik: mégis szép

jövő látszik számára kimérve, mely szellemi életének is uj gyümölcsöket igér. Az absolutisticus kormány lepergett tiz éve alatt jövőjére vonatkozó kilátásai elborultak ugyan, de a természet annyi áldásával és gazdagságával megajándékozott ország mint Bánság, alkotmányos kormányzás alatt nehány év alatt bizonyosan kiheveri a mult kényszerü mulasztásait, és kivívja azon eredményeket, melyek hasonló körülmények következményei. De elég! Iparkodjék Dél Magyarország e része a számára megnyilandó anyagi jólét oszlopaira a szellemi virágzás pártázatát emelni!

Miután 35 év alatt több folyóirat megbukott és a „Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Künste und Gewerbe," a „Thalia," „Temesvarer Wochenblatt," „Süd-Ungarn," „Telegraph," „Euphrosina," „Der banater Courier," „Gränzbote," melyek mind Temesvárott jelentek meg, irodalmi láthatárunkról letüntek, szellemi életünk mai közlekedését eszközlik a „Temesvárer Zeitung," és az 1858. óta „Delejtü" czim alatt szintén Temesvárott megjelenő magyar hetilap. Szépirodalmi s helyi eseményeket tartalmazó lapok 1850 óta keletkeztek: „Gr. Becskereker Wochenblatt" Nagy Becskereken, „Werscheczer Gebirgsbote" 1856 óta Verseczen, hetilap, és a Lugoson 1857 óta szintén hetenkint megjelenő „Lugoser Anzeiger" (most Krassóer Zeitung") és végre az 1867 óta hetenkint egyszer megjelenő „Nera" Fehértemplomon. Könyvkereskedés, melyek zenemüvekkel is kereskednek, minden városban van. Kölcsönkönyvtárak, habár nem valami nagyszerüek, szin-

tén vannak. Könyvnyomdák, mennyiben a szellemi élet szintén előmozditó eszközeiül tekinthetők, a tartomány legtöbb városában találhatók ;és magának Temesvárnak van három könyvnyomdája.

A kiterjedt tan- és oktató intézetek Bánság szellemi életének, főképen az utóbbi 20 alatt, örvendeztető lendületet adtak. A hasznos könyvek s szépirodalmi munkák, valamint hirlapok olvasása a lakosság nagy részénél szükséggé vált. Utazásokat és vándorlásokat nemcsak a szomszéd városokba, de gyakran külföldre is tesznek.

A nagy világ forgalmával való összeköttetés, az ipar és szorgalom terén künn szerzett tapasztalatok honn az utánzásban legjobb eredménynyel nyilvánulnak, és nem egyszer közvetlen találmányokra is vezetnek. A tudományok és müvészetek napról napra nagyobb tért foglalnak el, mint szintén a vágy biztonság, polgári kényelem és a szellem követelései kielégitése után tovább és tovább terjed.

Szóljunk még nehány szót Bánság fővárosa, Temesvár külsejéről.

A benyomás, melyet Temesvár az idegenre tesz, átalában igen kedvező. Nem szabad ugyan, hogy Párishoz, Bécshez, vagy valamely más nagy székvároshoz szokott szemmel mérje, különben csalódnék. Hanem azért a város, különösen a bel- és Józsefváros igen csinos. Utczái egyenesek. A belváros egészen, a külvárosok nagyobb részint kövezettek. A belváros kitünő jó járdákkal van ellátva: házai nehány mellék utcza kivételével, hol földszinti házak vannak, egy- két- három emeletes épületek, melyek cserépzsindelylyel fedettek,

földszinten átalában boltokat tartalmaznak, melyeknek elegans külseje s disze a nagy városokéival vetekedik, és a városnak igen barátságos külszint adnak. Két ritka nagyságu és szabályos, és több apró tér a lakosok élénk forgalmának elegendő helyet ad, de a városiakra nézve még czélszerübb volna, ha a nagy székesegyháztér az éghajlat követelményének megfelelőleg más nagy városok példájára szép árnyas sétatérré alakittatnék át. A tisztaság kellemes ellentétben áll más tartományvárosok elhanyagolt állapotával, és végre a légszeszvilágitás sem hiányzik. Temesvár tehát minden méltányos várakozásnak, melyeket egy másod- vagy harmadrangu várostól követelhetni, megfelel, egész az omnibuszokig, egy- és kétlovas bérkocsikig.

Környéke kellemes és sok gonddal ápolt fasorokat mutat föl, és a közlekedés a belvárosból a külvárosokba azokon keresztül történik. A vártéren nehány év előtt ujonan készitett és sok exoticus fával s bokorral diszitett „Coronini-Park“ nehány év mulva a városiak legkellemesb sétányát képezendi. Az idegen a szállodákban és kávéházakban minden kényelmet, sőt csint föltalál. A „Szarvashoz,“ „Trombitához,“ „Hét választó fejedelemhez“ czimzett szállodák, az elegans casino épület, a takarékpénztár, utóbbi egy bécsi épitész által meglepő szép stylusban épitve, e tekintetben semmi kivánni valót sem hagynak hátra.[7])

Az egyedüli jellemző emléket, mely nagyobb részben a mult századokból még fönmaradt, a „Hunyady várát“ a város 1849-ben elvesztette, miután az ostrom lövések annyira lerombolták, hogy ismét helyreállitni

nem lehetett, és le kellett hordani. Az ujabb kor, mely sok régit s összeomlottat átalakitott, a kis ablaku várlakból is pompás, palotaszerü épületet alakitott, a tüzér-laktanyát és fegyverszertárt, nagyszerü homlokzattal, hosszu ablaksorral és hatalmas szeglettornyokkal, védhető orommal, mely kétségkivül a város legszebb ékessége. Temesvárt tehát, mint ma áll, Aeneas Sylvius bizonyosan kedvezőleg itélné meg, ki 1458 körül a legnagyobb pompa közé, mit Bécsben talált, azt számitotta, hogy a házaknak üvegablakaik vannak. De természetesen a világ azóta nagyon megváltozott, más körülmények keletkeztek, melyek kétséget támasztanak bennünk, valjon ezen talán nem egészen pártatlan nézetet idegen olvasók is osztják-e?

Korábbi korszakok viharain s fergetegein keresztül e derültebb és vigasztalóbb időszakig érve, e munka szerzője most búcsut vesz az olvasótól, és az előtte fekvő történelmi mü megirására forditott hosszu, fáradságos, de megszeretett munkáját mint Istennel kezdte, ugy Istennel végzé. Szive mélyéből kivánja, hogy engedje meg a bölcs gondviselés az utókornak, miszerint az a jelennek itt lerajzolt viszonyait a közjólét minden ágában kifejlődni, a valódi civilisatiót folytonosan emelkedni, az erkölcsiséget és testvéri szeretetet pedig a temesi Bánság minden lakosa között kiszakithatlanul meggyökerezve láthassa! „Ugy legyen.“

Záradékul itt következik a Bánság főhadi parancsnokai és polgári elnökei, a három megye főispánjai és

főispánhelyettesei, mint szintén a temesvári várparancsnokok időszerinti névsorozata.

Főhadi parancsnokok:

1716: Gróf Mercy Claudius Florimund lovassági tábornok, később tábornagy. — 1734: Gróf Hamilton András altábornagy, később lovassági tábornok. — 1738: gróf Neipperg táborszernagy.— 1739: gr. Succow altábornagy. — 1740: báró Engelshofen Ferencz Lipót táborszernagy. — 1757: gr. Harsch táborszernagy. — 1758: gr. Puebla Antal altábornagy. — 1759: báró Lietzen Frigyes Zsigmond altábornagy. — 1769: gróf Mittrovszky Miksa altábornagy. — 1775: br. Zettvicz Antal altábornagy. — 1790: gr. Soro János altábornagy. — 1805: Duka Péter altábornagy (1810—1823-ig rangja megtartásával Bécsben alkalmaztatott, mely idő alatt ideiglenesen kineveztettek) 1810: Radivojevics Pál altábornagy. — 1811: báró Mecséry Dániel altábornagy. — 1813: altensteigi báró Hager János altábornagy. — 1821: Schneller András altábornagy, 1823 ban utóbbi véglegesen kineveztetett és lovassági tábornok lett. — 1836: gr. Auersperg Miksa altábornagy. — 1842: br. Csorics altábornagy. — 1847: br. Piret altábornagy.—1849: br. Rukovina altábornagy. — 1850: gr. Coronini-Cronberg János altábornagy, később táborszernagy, 1851 óta polgári és katonai kormányzó. — 1859: br. Sokcsevics József altábornagy, szintén polg. és katonai kormányzó. — 1860 gr. Bigot de St. Quentin altábornagy, és még

ugyanazon évben gr. Mensdorf Poully altábornagy, az utóbbi kettő csak hadi parancsnok volt.

Polgári elnökök:

1753: gróf Perlas-Rialp. — 1769: altringeni és clary gróf Clary. — 1774. berzovitzai br. Brigidó József. — 1777: br. Brigidó Pompejus.

Főispánok és főispánhelyettesek:

Temesmegyében 1779-ben Niczky Kristóf. — 1785: dozéri Bacho János (helyettes.) — 1790. miháldi báró Splényi József. — 1798: Zombory Mihály (helyettes.) — 1801: eötvenesi Lovász Zsigmond (helyettes.)—1804: borosjenöi Muzslay Antal (helyettes.) — 1808: eötvenesi Lovász Zsigmond. — 1812: zsadányi és törökszentmiklósi gróf Almássy Ignácz. — 1829. báró Gerliczy Mihály (helyettes.) — 1836: ebeczki Tihanyi Ferencz (1839-ig helyettes, azután valóságos főispán. — 1845: sedényi báró Ambrózy Lajos (helyettes.) — 1848: mácsai és kisoroszi Csernovics Péter.

Torontálmegyében 1780: gr. Győry Ferecz.— 1785: dozéri Bachó János (helyettes.) 1790: gr. Batthyányi János. — 1792: ócsai Balogh Péter. — 1802: lossonczi Gyürky István. — 1807: Hertelendy József (ideiglenesen bizatott meg a megye kormányzásával.) 1809: eötvenesi Lovász Zsigmond (helyettes.)—1812: kisszántói Lányi József. — 1820: assakürthi Ghy-

czy József (1825-ig helyettes, azután valóságos fő ispán.) — 1835: hertelendi Hertelendy Ignácz (1839-ig helyettes, azután valóságos főispán.) 1845: bobdai Gyertyánffy Dávid (helyettes) — 1848: beódrai Karácsonyi László.

Krassómegyében 1779: hallerkeői gr. Haller József. — 1785: dozéri Bachó János. — 1802: báró Püchler József (1819-ig helyettes, ez évben valóságos főispánná s helyetteseül gr. Wenkheim József neveztetett ki.) — 1824: soborsini báró Forray András (helyettes.) 1830: losonzy Gyürky Pál (1832-ig helyettes, azután valóságos főispán.) — 1848: suboticzai Kiss András (marcz. májusig helyettes.) Májustól octoberig ismét Gyürky főispán.

Temesvári várparancsnokok.

1716: gróf Vallis Pál Ferencz vezérőrnagy, később altábornagy. — 1730: Sprung N. vezérőrnagy. — 1732: báró Engelshofen Lipót Ferencz altábornagy. — 1740: gróf Scotti János vezérőrnagy. — 1747: báró Voglern Manó vezérőrnagy. — 1751: gróf Türheim N. — 1752: gróf Soro Sebestyén János altábornagy. — 1761: gróf Willars vezérőrnagy. — 1767: gróf Soro János altábornagy. — 1791: Lebzeltern Lipót vezérőrnagy. — 1800: Duka Péter vezérőrnagy. — 1801: Martini József vezérőrnagy. — 1808: báró Festenberg József altábornagy. — Ugyanazon év végével Ghenedeg József altábornagy. — 1821: altensteigi báró Hager János altábor-

nagy. — 1823: Greth Károly altábornagy. — 1827: mühlheimi Mumb Ferencz altábornagy. — 1832: söldenhofeni Soldner József altábornagy. — 1837: báró Berger-Pleisse altábornagy. — 1844: báró Rukawina altábornagy. — 1849: báró Schütte altábornagy. — 1850: báró Maurer altábornagy. — 1851: seei Fischer Károly altábornagy. — 1854: wachtentreui Wolf Károly altábornagy. — 1859: Braum Károly altábornagy.

JEGYZETEK

HETEDIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

[1]) Sem Ozora Fülöp, sem Török Bálint nem viseltek bán czimet, csak temesi főispánok voltak.

[2]) Lásd Bárány „Torontál hajdana“ I, 22. és „Temesv. Eml.“ I. 61.

[3]) E czimer le van rajzolva Griselinénél „Gesch. d. tem. Banats“ Wien 1780. munkája végén a térképen. A szinek leirását a most már boldogult Trumauer Fridolin temesvári mérnök szivességének köszönhetjük.

[4]) Lásd báró Czoernig „Ethnographie d. öst. Monarchie“ III. köt. 130—131. lap.

[5]) Griselini id. munk. I, 148—149.

[6]) Schwicker „Gesch. d. tem. Banats“ 304. lapon.

[7]) E leirás valóságát más forrásokból meritett adatok is bizonyitják. Igy a temesvári jezsuiták háztörténelmében (a kath. városi plebánián őrzött kézirat) olvassuk, hogy még 1732-ben Temesvár lakossága, mely akkoriban alig számlált 6000 lelket, a hideglelés miatt igen sokat szenvedett. Deczemher hóban 10—12 halott volt. Lásd Hammer „Gesch. d. Pest im temesvaarer Banate“ 1829. 2. lap a jegyzetben.

[8]) Ez érdekes rovarfajról kimeritőbbet olvashatni: „Gesch. d. schädlichen Kolumbaczer Mücken im Banate, ein Beitrag zur Naturgeschichte von Ungarn, von Josef Anton Schönbauer“

Wien 1795. 4. Magyarázatul szolgál több értekezés, melyek a hiv. „Wiener Zeitung“ 1862. évfolyamában és a „Pester Lloyd“ 1862 nov. folyamában jelentek meg.

[9]) Uhl Fr. „Aus dem Banate“ 6—7. lap.

[10]) Schwicker id. munk. 306. l.

[11]) Griselini I, 150—151.

[12]) Hasonló dolgok ma is előfordulnak, habár gyéren.

[13]) Griselini I. 222—224.

[14]) Még 1779-ben, a két oláh gyalog határőrezred fölött tartott szemle alkalmából, az udvari haditanácshoz a gör. n. egy. papság magaviseletéről szólló jelentés küldetett föl, mely e rend erkölcsi állapotát nagyon különös szinben mutatja. A jelentés egyik főpontját ez a kérdés képezi: „valjon a pap „kevessé,“ „néha,“ „nagyon“ „tulságosan“ részeges, vagy pedig józan ember-e? Utóbbiak száma föltünő kevés. Egyikről az van mondva: „más pópákkal és falusiakkal verekedik, különben is zenebonáskodó,“ egy másikról: „részeges, hentereg, káromkodó, verekedő; egy harmadikról: „veszekedő, verekedő, feleselő, részeges;“ alig találkozik egy, kiről mondva van, hogy „irni s olvasni tud becsületesen,“ hanem majd: „tud olvasni, de irni nem,“ majd viszont, vagy pedig „sem olvasni, sem irni nem tud.“ — Lásd Helfert „Die Öster. Volksschule I, 72. jegy.

[15]) Griselini I. 224.

[16]) Uhl id. munk. 7—11.

[17]) Gr. Mercy az által a bánsági határőrvidék alapját vetette meg, melynek szervezéséhez azonban csak 1764—1767-ben foghattak hozzá.

[18]) Griselini I. 153.

[19]) Preyer „Monogr. d. k. k. Freistadt Temesvár 59.

[20]) Schematismus Cleri Dioecesis Csanadiensis, Mercy kormányzása idejében még a következő kath. lelkészségek alapittattak. 1720-ban Verseczen, 1721-ben Német-Sz.-Péteren, 1723-ban Földeákon és Fehértemplomon 1724-ben Csákován, 1725-ben Freidorfon és Uj-Aradon; 1726-ban Krassón, 1727-ben Bogsánon, 1729-ben Gutenbrunnon, 1720-ban Gyarmathán, 1733-ban Facseten, és 1734-ben Mercyfalván.

[21]) A mostani gör. kel. residenczia Verseczen a benne levő kápolnával együtt 1759-ben Georgievics János akkori püspök költségén épittetett. Lásd „Beitrag zur Monographie der k. Freistadt Versecz.“ 1859. 20. lap.

[22]) Griselini I. 153—154.

[23]) Igy 1718-ban Temesvárott magában nem kevesebb mint 14 kivégzés történt. L. Preyer 60.

[24]) Griselini I. 154.

[25]) Preyer 56.

[26]) A kerületek leirását Hammer „Gesch. d. Pest im temesv. Banate“ 24. l. jegyz. kölcsönöztük, Hammer pedig a fönnebbi fölosztást egy az egész temesi Bánságban 1728-ban alkalmazott hivatalnokok s fizetéseikről szólló részletes kimutatásból vette át, mely a bánsági főhadi parancsnokság levéltárában meg volt Temesvárott. E szerint Griselini állitása, hogy Bánság 12, Szerbia pedig 3 kerületre lett volna fölosztva, okmányilag van megczáfolva.

[27]) Griselini I, 155.

[28]) Ezt bizonyitja egy régibb, most düledező s általa Lugoson épitett gör. kel. templom tornyának e latin fölirata: „Aedificata haec Ecclesia per me Joannem Ratz de Mehadia, supremum Praefectum inclytorum districtuum Lugos, Caransebes et Lippa A. D. 1726. Die 19-a junii.“

[29]) Ha valaki az olvasók közöl az akkori bánsági knezek semmi fokon sem álló müveltségén szánakozva mosolyogna, vagy szemét ily nagy nyerseségtől megvetőleg elforditaná, az gondolja meg, hogy minden népet körülményei szempontjából kell megitélni, és akkor ugy fogja találni, hogy a cultura Bánságban magasb fokon nem álhatott. — De még szelidebb lesz itéletünk, ha szülőföldünket az akkori időbeli más országokkal összehasonlitjuk

[30]) Griselini I, 231—232.

[31]) Fehértemplom keletkezésének idejét egy az ottani rom. kath. lelkészség anyakönyvébe tett megjegyzés és az ottani tanács levéltárában őrzött korjegyzetek szerint határozottan 1717-re teszik. Ugyanis ez annalisban olvassuk: „Gleich nach dem Türkenkriege siedelten sich deutsche Einwanderer um eine schon daselbst bestehende Kapelle, die dem heil. Leopold geweiht war, und

zu der palankaer Pfarre (eigentlich dem daselbst bestehenden Kapuziner-Kloster) gehörte.“ — Miután a telep Fehértemplomon rövid idő alatt jelentékenyen nagyobbodott, annálfogva 1723-ban a rom. kath. lakosok számára saját lelkészséget állitottak, és az első világi lelkész neve Ott Pankrácz volt.

[32]) A mai Zádorlak közelében régente erősitett váracs állt, mely magyar neve után következtetve, alkalmasint magyarok által épittetett. Zádorlak helyet már az 1332—1337-ki pápai tizedlajstrom emliti kath. lelkészséggel, mely az aradi főesperességhez tartozott. Az idegen uralom alatt elenyészett. — Uj-Bessenyő, neve daczára, régi telepitvény, melyről a fönnebb emlitett tizedlajstrom mint a temesi főesperesség alá tartozó lelkészségről tesz emlitést. Neve bizonyosan a bessenyőktől, a magyarok névrokonaitól származik, kik később vándoroltak be. A török uralom alatt e hely egészen elpusztult, ugy hogy a visszafoglalás után inkább csak mint praedium létezett, mely Uj-Bessenyő nevét örökölte. Az ismét helyreállitott hely német gyarmatosai után „Német Bessenyőnek“ is neveztetett. — Hasonló régi hely Ujpécs is, (Uj-Peech, Ujbechnek is irják) melyet szintén ujból kellett fölépiteni. — Sz. Péterről, Bruckenauról, Gutenbrunnról alább lesz szó. — Detta és Kudritz multjáról nincs mit emliteni. Lásd Bárány „Temesv. Eml.“ I, 110—142.

[33]) Az utóbb nevezett helyekről történelmünk folyamában többször tettünk emlitést. Ugy látszik, a német colonisták közöl is sokan áldozataul estek az éghajlati viszonyoknak, mert gróf Perlasnak 1763-ik évi kimutatása szerint a becskereki, orsovai és karansebesi kerületekben már ismét nem voltak német családok találhatók.

[34]) Czoernig III, 257—260.

[35]) Az itteni román benszülöttek között előforduló hosszu életkor nehány példáját Mercy idejéből fölemlitjük. 1724-ben Karausebesen halt meg Bánság Mathusaleme, névszerint Czartan Petracz (szül. 1539-ben,) 185 éves korában; akkor harmadik házasságából született fia 90 éves volt. E ritka öreg kort ért ember tehát látta a törököket a temesi Bánságba bejöni, és 164 évi itt tartózkodásuk után ismét kivonulni. — Az irgalmas szerzetesek csehországi kukusi zárdájában egy olajfestmény egy ősrégi

külsejü férfit és nőt ábrázol, alatta a következő német fölirással: „Jovas Rovin, seiner Alters 172, und Sara, dessen Eheweib, 164 Jahre alt, graeci ritus, seyendt verheurathet 147 Jahre, beide geburtig undt wohnhaft zu Kodo (c) im dem karansebeser Distric Temesvarer Banats, dessen leibliche Kinder, zwei Söhne undt zwei Töchtern noch im Leben, der Jüngste Sohn ist bei 116 Jahre alt, und dieser hat 2 ürenkel, davon einer 35, undt der andere 27 Jahre alt ist. Anno 1728. 25. August abgemahlt. War noch anno 1731. im Leben gewesen:' L. „Temesvarer Zeitung" (1859.) — Összehas. Griselini, Bárány s mások.

[36]) Griselini I, 156.

[37]) Ugyanaz ugyanott 157—158.

[38]) Preyer 64.

[39]) Hammer „Gesch. d. Pest." 86.

[40]) A bánsági főhadi parancsnokság temesvári levéltárában őrzött acták.

[41]) 1724-ig a német városbiró évi fizetése 60 frt volt, akkor 100-ra emeltetett. Ellenben ez időben egy font marhahus ára volt 1 polema vagyis $1^1/_2$ kr., egy mérő buza 35—40 kr., egy 3 fontos és 20 latos kenyér 3 kr., egypár férficzipő 30 garas, egy tehén, borjastól 4 garas. L. Preyer 62.

[42]) Hammer „Gesch. d. Pest" 98, s mások.

[43]) Az idők jellemzéseül szolgáljon, hogy a temesvári tanácsnak adott utasitásban ez állt: „zuförderst alle und jede Ungläubige, als da seyend, Heydten, Juden, Türkhen, Lutheraner und Calvinisten, ja sofort alle andere Ketzer was Orths und Nahmens dieselbe seyn mögen, von der Stadt gleich abzuschaffen, und auf keine Weys gedulden." És valóban egy Erdélyből jött timárnak, Prey Mihály Jánosnak, ki evangelikus volt, csak azon okból engedtetett meg, hogy a kis palánkában 24 frton házat vehessen és abban bőrcserzést berendezhessen, mert cserző még nem volt akk Temesvárott, azonban köteleznie kellett magát, hogy üzletét a becsár megtéritése mellett átengedi, ha kath. cserző jöne a városba, mi két év mulva csakugyan megis történt. Egy timár jött Aradról, ki katholikus volt, és Preynek távoznia kellett. L. Preyer 58.

[44]) Hammer idézett munkája 91. lapján.

[45]) Azon nem csodálkozhatunk, mert nem bizonyitja a sze-

gények szándékos elbutitását, hanem az idők jellemében feküdt, mely a köz, az egész iránti érdekeltséget még méhében hordozta. Még a háboruk viszontagságai által nem látogatott országokban is századokig nem látjuk a köz-képző-intézetek nyomát. Lásd erről báró Helfert érdekes rajzait „Gesch. der österr. Volksschule“ czimü munkájában I. 19.

[46]) Preyer 63.

[47]) Később is, midőn Bánság ismét visszakebleztetett az anyaországhoz (1779,) hol sz. István király az ország védszenteül ünnepeltetik, nepomuki sz. János napját sz. István napja mellett sok községben ünnepül tartották.

[48]) Az ostorozók (flagellantes) a 10-ik század elején keletkeztek. Azonban csak 1260-ból származnak az ostorozó társulatok, melyek félmeztelen testüket marczangolták. Mivel azonban sem világi, sem egyházi fejedelmek az ily ostorozó processiókat nem pártolták, lassankint megszüntek, és a 16-ik század elején végképen elenyésztek. — Pusztitó betegségek, mint szintén az azon időket jellemző túlbuzgóság indithatta eleinket a vallásosság e különös nyilatkozványára, mikre fanaticus rajongók is buzditották. Azonban ez esztelen kihágások „bizonyos okok“ miatt itt is már nehány év mulva betiltattak.

[49]) Fessler „Gesch. d. Ungarn“ X, 27; 4; Csaplovits „Gemälde von Ungarn“ II, 198; Meynert „Gesch. Österr.“ VI, 415. stb.

[50]) Preyer 65.

[51]) Hammer id. munk. 97. A föliirat a következő négy distichonból áll.

„Olim quid fuerim, praesens insigne docebit.
Moenia quae circum turcica structa vides,
Caesareis vicit princeps Eugenius armis;
Quae tibi nunc fulgent, Mercius arte tulit.
Dent autem Superi, postrema in Saecula mundi
Optata hac semper conditione fruar.
Qua fruor augustis aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec sceptris Austria diva suis.“

[62]) Hammer A. 48. lap. jegyz.

[63]) Griselini I, 161.

[64]) Scweigerd C. A. „Österr. Helden und Heerführer“ II, 894.

MÁSODIK FEJEZET.

[1]) Griselini I, 162. s mások.

[2]) E szobrok több más régiséggel Bécsben a Belvederben a cs. kir. ambrosi gyüjtemény mellett vannak fölállitva, s ott mindenki által megtekinthetök.

[3]) Hammer A. id. munk. 94.

[4]) Arneth A. „Maria Teresia's erste Regierungsjahre“ Bécs 1863. 34—35. l.

[5]) Schmettau állitása „Memoires secrets de la guerre de Hongrie“ czimü munkája 12- és 13-ik lapján, hogy Ferencz herczeg volt volna a fővezérséggel megbizva és Seckendorf alatta csak parancsnok volt, mint sok más állitása e munkában, mely eddig ama hadjáratokra vonatkozólag főforrásul használtatott, tökéletesen téves.

[6]) Griselini I, 164. — E szomoru események után minden baj okát gróf Seckendorf főparancsnokra tolták, ki ellen a legsulyosb vádak egész sorát hordták föl, sőt annyira mentek, hogy ez öreg érdemes vitézt a hadjáratból Bécsbe történt visszaérkezése után, az ellene inditott vizsgálat befejezéseig saját lakásán, (mint Eugennel tettek a zentai ütközet után) házi fogságba tették, mig a szász-hildburgshauseni herczeget, ki pedig minden szerencsétlenség legnagyobb oka volt, mert német birodalmi herczeg volt, attól megkiméltek. Itt ismét tisztán bizonyult be, mily helytelenül cselekesznek, midőn a legfontosb állásokat olyakra bizzák, kiket azután más tekintetteknél fogva feleletre nem vonhatnak.

[7]) Hammer-Purgstall „Gesch. d. osman Reichs“ IV, 340.

[8]) Griselini I, 165—166.

[9]) Ugyanaz ugyanott.

[10]) Fessler id. hely. X_2 68.

[11]) Griselini I, 167.

[12]) Preyer, Schwicker és mások itt Griselini után egy kalandot beszélnek el, mely szerint a két herczeg egy rablóbandára bukkant, melynek főnöke, miután a lothringeni herczeg magát megismertette, pardont kérve. visszavezette volna őket a hadsereghez. Azonban nem ugy áll a dolog, mert Vancsa nem volt harampasa.

[13]) VI. Károly császár parancsára nem sok idő mulva egy fogadalmi templom leggyorsabb fölépitése Szlatinánál a boldogságos szüz tiszteletére rendeltetett el, és pedig épen azon helyre, hol a két herczeg a kiállott veszélyek után a sereg szemeláttára először pihenhetett ki szabadon, és alapul azon követ is használták, melyen térdelve, szabadulásukért buzgó hálát adtak Istennek. És csakugyan nemsokára csinos templom emelkedett e helyen, pléhvel fedve, egy fő- s két mellékoltárral ellátva, és gazdag készletekkel, a bécsi cs. kir. udv. templomból fölékesitve. E templomot 1740-ben szentelték föl, s a szlatinai lelkészség temploma lett, miután az előbbenit a lakosok távolléte alatt, (félelemből a törökök elől menekültek,) rablócsordák kirabolták és porrá égették. A templom mellé lelkészlakot is épitettek, az előbbit pedig az alpraefectus (kincstári tiszt) lakául rendezték be. — Lásd „Krassoer Zeitung“ 1864-ki, és „Werseczer Gebirgsbote“ 1864-ki évfolyam 50-ik szám.

[14]) Vancsa Péter őrmester volt a bánsági mezei pandurok századában, és helyismereteinél fogva a hadseregbe osztatott be kalaazul. Egyéb gazdag ajándékon kivül Ferencz herczeg a kornjai táborban 1738. jul. 17-én kiállitott oklevéllel jutalmazta meg, mely a temes-bánsági pandurok hadnagyává történt kineveztetését foglalta magában, mely minőségében a karansebesi és orsovai kerületek 27 plajascha állt alatta, kik határőrjárati szolgálatokat tartoztak végezni. 1754. máj. 15-kén a császárné az oláh-illyr néphad valóságos századosává nevezte ki és 1774-ben Karansebesen halt meg nyugalmazott állapotban. Fia, Vancsa János mint nyug. cs. kir. őrnagy halt meg Lugoson 1843. sept. 3-án, kinek hátrahagyott irományai között megtalálták az atyjának viszonyaira vonatkozó hivatalos iratokat is, melyekből a herczegek kalandjának elbeszélését is kölcsönöztük.

[15]) Hammer id. munk. IV, 346.

[16]) Griselini I, 169.

[17]) Hammer IV, 346.

[18]) Griselini I, 169—170. — Schwicker 340—341. stb.

[19]) Preyer 73.

[20]) Hammer IV, 347.

[21]) Griselini I, 171.

[22]) Ugyanaz ugyanott.

[23]) Ilics Luka „Historische Skizze von Pancsova“ 24.

[24]) Eissinger Ferencz „Beiträge zur Gesch. d. kön. Freistadt Wersecz“ im „fünften Jahresbericht der ö. U. Realschule zu Wersecz“ 1859. 4. lap.

[25]) Ez alkalommal szerzőnek egy dédnagyanyja is török rabságba hurczoltatott. A boldogtalan nem elég gyorsan tudott a többi fehértemplomi lakossal menekülni, és a város közelében, az ugynevezett „herczegvölgyben“ a bokrok közé bujt. Szerencsétlenségére azonban e rabló csordák szaglászebeket is hordtak magukkal, és azok rá akadtak. Egy lófarkához kötve, a szegény nőnek Uj-Palánkig kellett a ló után szaladnia. Később egy török vette meg rabszolgálóul, kiben szerencséjére, emberileg érző urára akadt, ki haramében mint gyermekfölügyelő dajkát 13 évig tartotta szolgálatban, mig végre az ugynevezett „fehér spanyolok“ — szerzetes rend, mely rabok kiváltása végett tett utazásokat Törökországban, — kiváltották és hazabocsátották, hol rokonai a régen halottnak hittet örömmel fogadták és még azután sok évet élt.

[26]) L. „Wienerisches Dia ium“ Extra-Blatt zu Num. 67. — 1738. 20. aug. 738. lapon.

[27]) L. „Freiwillige Theilname der Serben“ 268—269.

[28]) Ugyanott 269. — Stanissa bánásmódja a rablócsordák ellen annál menthetőbb, miután egy 1738. jun. 23-án kelt legmagasb rendelet szerint, mely a bánsági egészségügyi bizottmányhoz intéztetett, e szigort különösen ajánlotta. A 4-ik pontban többi között ez áll: „Es seyn auch kein bedenkchen, dasz, so lang dieses leydige übel (die Pest) führwehret, die sonderlich bewaffnete räuber, wo man sie in feld und wâldern auch andern orthen, bey schon vorhin zuverläszlich begangener, und weithers nachstreichender rauberey angemelt worden, auch ohne würklicher ihrerseyts beschehenen handanlegung antrifft, und sich nicht gleich

gefangen geben wollen, mögen niedergeschossen werden, da es im übrigen auszer diebsen Umständen der grassirenden Seüche bey denen raubern formirend summarischen jedoch rechtlichen procesz, und in denen gesätzen vorgesehenen straffen, sein verbleiben hat."

[29]) A (kéziratban) „Hausgeschichte der Jesuiten in Temesvár" irja: „Am 4-ten februar 1739 wurde in Temesvár ein Erdbeben verspürt, heftig genug, dass die Uhrglocke an den über sie ragenden Hammer stiess, und viele deutliche Glockenschläge gehört wurden; die Erdstösse dauerten so lange fort, dass der englische Gruss fast zweimal gebetet werden konnte."

[30]) Hammer IV, 349—352,

[31]) Griselini I, 172.

[32]) Fessler X, 70. — Meynert V. Szak. II, 387.

[33]) Hammer IV, 358.

[34]) Fessler X, 71.

[35]) Meynert V. Szak. II, 387—388.

[36]) Fessler X, 73.

[37]) E földnyelv e következő hét falut foglalja magában: Pecseneszkát, Börsát, Toplezt, Koramnikot, Tuffiert, Zsupaneket és a mehadiai fürdőt.

[38]) Griselini I, 174. — Hammer stb.

[39]) Fessler X, 74.

[40]) E roszakaratu koholmány, egy nagylelkü s királyai iránt mindig hü nemzet elleni aljas féltékenységből kiköltve, már 1527 óta, több századon át sötétben lappangva és megmérgezve, csuszó-mászó udvaronczok s külföldi kalandorok által az e korszak becsületes, de sokszor gyenge fejedelmeinek titkosan besugva, a király és nép közötti minden kölcsönös bizalmat elfojtott, az ozmanoknak győzelmeket, várakat, tartományokat, sőt Magyarország legnagyobb részét kezébe játszotta, polgárháborukat lobbantott lángra, a haza vitéz férfiait Bocskayt, Bethlent Tökölyt, Rákóczyt lázadókká, felségárulókká, a hon pusztitóivá tette, és ha e métely ki nem irtatik, bizonyosan még végromlását is előidézi Ausztriának.

[41]) Hammer IV, 361. — Fessler, Horváth, Meynert s mások.

[42]) A pestis leirását leginkább Hammer A. „Geschichte der Pest im temesvarer Banate“ Temesvár 1839. czimü munkájából kölcsönöztük.

[43]) Az udv. kamara leirata a bánsági tart. igazgatósághoz jun. 20-ról utóbbinak 1738. máj. 11-ről tett fölterjesztésére. Meg van a kamarai levéltárban Temesvárott.

[44]) Két ugyanott létező napi jelentés (1738. jul. 22- és 23-ról) a hadseregtől visszatért betegek létszámát 548- és 575-re teszi.

[45]) A lidérczek létezésére vonatkozó hit, kik megholtak alakjában (különösen ha azok veres hajuak voltak) éjjel az emberek vérét szivják, a szerb s román nép körében ma is meg van. Azok eltávolitására legbiztosabb óvszerül tartják, ha képzelt lidérczek sirjá' fölássák és szivét keresztül szurják. — Hasonlítsd össze Uhlt „Aus dem Banate“ 176—177., és Griselinit I, 225.

[46]) Preyer 74.

[47]) A fogadást 1739. máj. 29-én a temesvári városházán az akkori biró Solderer Péter irásba fogalmazta. Az eredeti okmány maig meg van a csanádi káptalan levéltárában, másolata pedig Temesvár városa tanácsa levéltárában őriztetik.

[48]) Mennyire dühöngött a pestis Fehértemplomon (melynek lakosai ismét visszatértek,) meg nem határozhatni, miután irott hagyományaink nincsenek. Hogy számos áldozata lehetett, onnét következtetjük, hogy az e betegségben megholtak számára külön temetőt hasitottak ki, s egy-egy kiásott sirban nem ritkán 10 vázra is akadtak, és éltes emberek az ugynevezett „pestis temető“ eredeti alakjára még emlékezhetnek. — L. „Temesvarer Zeitung“ 1860-ki évfolyama 188-ik számát.

[49]) Hammer A. id. hely. 75.

[50]) A kamara levéltárában Temesvárott létező okmányok.

[51]) Bánság népességének Griselini által 317,928 lélekre tett száma az 1770—1774 évekből, következőleg sokkal későbbi időkből van kölcsönözve.

[52]) Hammer-Purgstall „Gesch. d. osm. Reichs“ IV 375. és 379. Laugier „Histoire de la paix de Belgrade II, 170 és 192 után. A Cserna lecsapolására vonatkozó dolog tehát nem mese, mint Dornernek id. h. 201. lap állitni tetszik, hanem történeti

tény, mely a belgrádi béke-tanácskozmány egyik legégetőbb kérdését képezte.

[53]) Mária Terézia az 1723-ki örökösödési törvény erejénél fogva az ugynevezett „pragmatica sanctio“ szerint kezdte meg uralkodását ugy az osztrák tartományokban, mint Magyarországban. A női ág örökösödési rende Magyarországban azon föltétel alatt állapittatott meg, hogy a király mindig katholikus vallásu legyen, koronáztatásakor az ország jogai és szabadságai biztositására koronázási oklevelet kell kiadnia és arra esküt kell letennie; a női ág kihalása után azonban a királyválasztás joga a nemzetre visszaszáll. Ez alaptörvénynek a magyar rendek által történt elfogadása minden igaz honbarátot mily örömmel töltött el, Eugen herczegnek Salm herczeghez intézett következő leveléből is kíviláglik. E levél igy hangzik: „Durch die garantirte Erbfolgeordnung der österr. Regenten sind die Zweifel über die Eigenschaft des Erb- und Wahlrechts endlich mit einem Male gehoben worden. Ich bin sehr beruhigt über die glückliche Beendigung dieses wichtigen Gegenstandes, von dem doch sowohl jetzt schon, als noch mehr für die Zukunft (mennyire igaz!) das innere Wohl der österreichischen Erzhauses ganz allein abhängt, wenn auch unsere Feinde hierauf jetzt schon nicht gut zu sprechen sind, denn gehen einmal die Niederlande verloren, so macht Ungarn die Grundlage der österreichischen Monarchie aus; — ich habe zu meiner Beruhigung hierdurch erfahren, dass die ungarische Nation eine der schönsten Eigenschaften besitzt, indem sie kein Opfer zu gross hält, dass sie nicht der Aufrichtigkeit, die man in sie setzt, zur Erkenntlichkeit gleichsam entgegensetzt.“ Ki nem csodálja itt e nemes gondolkozásu herczeg magas bölcseségét, sőt jóstehetségét? Mit előre látott: bekövetkezett. Követték volna bár tanácsát mindenben!

[54]) A fehértemplomi kaszárnyák nem léteznek többé. Midőn e város lakosai a törökök közeledésekor 1788-ban ismét, és pedig egész Temesvárig és azon túl is menekülni kényszerültek, a törökök az egész várat, tehát a kaszárnyákat is fölgyujtották, úgy hogy csak falai maradtak meg. Később a kincstári épületek használható anyagait elárverezték. Azok helyén ma a szerb-bánsági ezred törzsének csinos épületei állnak.

[55]) A határvidék 1767-ben történt szabályozása alkalmával Pancsován e kaszárnyákat tiszti lakokká alakitották. Az ezredes, alezredes jelenlegi lakai, mint szintén az épitészeti igazgatóság épülete és a főőrhely kaszárnyákból, a hadbiró lakása istállókból keletkeztek.

[56]) Griselini I, 176.

[57]) Preyer 79.

[58]) Mehala arabból származó szó, mely eredetileg Mehalle és városnegyedet jelent.

[59]) Czoernig III, 264—266.

[60]) Griselini I, 77.

[61]) Czoernig III, 143—144.

[62]) Ugyanaz III, 145.

[63]) Griselini I, 177.

[64]) Czoernig III, 2. 101. Ugyanazon záradék vége meg van VI. Károly Diploma Explicatoriumában 1715. apr. 10-ről.

[65]) L. „Temesvarer Zeitung“ 1860-ki évfolyama 216-ik számában e czikket: „Andeutungen über die Ursachen der gegenwärtigen Verfalles der banater Metallbergwerke.“

[66]) Griselini I, 179. stb.

[67]) Az állam a magántársulatoktól a réz mázsáját 32 frtjával vette át. — Nem kell itt felednünk, hogy akkor a munkabér sokkal csekélyebb volt, mint ma. Igy például a bányászok akár a bányában, akár künn dolgoztak, akár zuzókul alkalmaztattak, 12 kr. napibért kaptak. Ellenben az állam bányászai havonkint ugynevezett „ingyen adagot“ is kaptak, azaz: a nősek $1^1/_2$, a nőtlenek 1 mérő rozsot vagy kukoriczát igen potom árért, rozsnak mérejét 30, zabét 24, kukoriczáét 18 krért. Kinek e megállapitott mennyiségnél többre volt szüksége, azt az akkori piaczi áron fizette, például rozsot 45, kukoriczát 25 krt. A magasb ár az állam javára esett. L. Griselini II, 65—66.

[68]) L. „Temesvarer Zeitung“ 1860. évfolyama 217-ik száma illető czikkét.

[69]) Griselini I, 178.

HARMADIK FEJEZET.

[1]) Mária Terézia 1751. oct. 2-ról a bánsági tartomány-igazgatósághoz rendeletet bocsátott, melyben ki lön hirdetve: „dass von nun an," — hogy a rendelet saját szavait idézzük, — „und ins kunfftige die Administration im Banat zur provinczialisch, mithin fernereshin nicht mehr als eine Administratio mixta Militaris et Cameralis anzusehen ist noch seyn solle: der oder die Generalen aber, welche in dem Banat commandiret sein oder wurden, wie in den andern, allein das Militare zu besorgen haben sollen," — L. a főhadi parancsnokság temesvári levéltárában levő okmányokat.

[2]) E terület képezi maig a bánsági határőrvidéket.

[3]) Ez időtájban a marosi és tiszai határ, mint most már felesleges, megszünt. Az ottani határőröknek tetszésükre hagyatott, a polgári szervezet alá vetni magukat, vagy katonai hivatásuk megtartásával a temesi bánságban letelepedni. Most mintegy 2400 család vándorolt Bánságba, hol a Tisza partján a Maros torkolatától kezdve Nagy-Becskerekig, mint a nagykikindai illyr ezredhez tartozóig kaptak lakhelyeket, és miután a visszakeblezés itt is bekövetkezett s annak folytán az illyr ezred föloszlattatott, azok is az ugynevezett nagykikindai kerületbe olvadtak. A szerb lakosság egy másik, részint a föloszlatott határőrökből, részint a bánságiakból álló része, számát nehány ezerre teszik, mely provinczialistákká történt átalakitását zokon vette, egy meghiúsult fölkelési kisérlet után Oroszországba vándorolt ki, hol a Katharinoslav, — Uj Szerbia — nevezetü gouvernementet alapitotta meg. Uj telepitvényeiket Oroszországban elhagyott helyeik után nevezték el, mint Pécska, Csongrád, Csanád, Nádlak, Szemlak, Versecz, Kubin, Pancsova, Zimony, Slankemen, Kamenicz, Vukovár, Martonos, Kanizsa, Zenta, Becse, Földvár, Mosorin, Sz. Tamás, Zombor, Suboticza (Szabadka,) Varasd, Glogovacz stb. — A bánsági határvidék szervezése e miatt sokáig huzódott. L. Czoernig id. munk. III, 123. Bárány „Torontál Hajdana." Stojacskovics 25—26. Szalay „A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz" német kiadásban Lipcse és Pest 1862. az 51. lapon.

[4]) Griselini I, 179.

[5]) L. „Actenmässige Darstellung der Verhältnisse der gr. n. u. Hierarchie in Österreich“ Wien 1861. 21—22.

[6]) A főhadi parancsnokság actái Temesvárott.

[7]) Griselini I, 179.

[8]) Ez alkalommal a versecziek a hideg ellen az által óvták magukat, hogy az általuk nevelt erdőt kivágatták és a fát a táborozásnál tüzelésre használták, mi később, midőn szabadalmat kaptak. különös érdemükül rovatott föl. L. Stojacskovics „Beiträge zur Monographie der Stadt Werschetz“ 1859. 11.

[9]) Preyer 84.

[10]) Czoernig III, 15.

[11]) Ugyanott.

[12]) A temesi Bánság s kerületeinek de Aldana mérnök által 1761-ben készitett és a bécsi hadi levéltárban őrzött térképén 1) a tiszai s marosi határőrségből a Bánságba áthelyezett katonaállomások s ujonan keletkezett faluk, 2) az ugynevezett óhitü (szerb s román) helyek, 3) az egyesült románok és 4) a kath. németek által lakott faluk külön jegyekkel jegyezvék.

1) Az átköltözött szerb határőrök uj katonaállomásaiul a csanádi kerületben jegyezvék: Keresztur, Jozsefova, Mogrin és Kis-Kikinda; a becskerekiben: Nagy-Kikinda, Carlova, Tschigosváros, Sige, Milet és Zenka; a csákovaiban: Idver, Marinovasella; az uj-palánkiban: a néphad által lakott helyek, ugymint Sakulovetz, Langenfeld, Petrilova, Maskovitz, Sokolar és Botok.

2) A már az előbbi térképen (l. 7. könyv. 1. fej. Mercy alatt) előszámlált helyeken az ott emlitett kerületekben itt „óhitüek“ által lakottakul jelöltetnek.

3) Egyesültek által lakott helyül egyedül Beschenova jelöltetik.

4) Német helyek: Periamosch, Melencza, Modosch (az előbbi csanádi, a két utóbbi becskereki kerületben.) továbbá Csákovár hasonnevü kerületben; azután Fehértemplom, Uj-Palánka, Oravicza és Sászka az uj-palánki kerületben; mint szintén a temesi kerületben Sz. Péter, Sadorlak, Kazan, Freidorf, Uj-

Becs, Jarmata, és a lippaiban Lippova s Gutenbrunn, a lugosiban Német-Lugos már akkor mint kath. német helyek vannaak jegyezve, mig a temesi, becskereki és csanádi kerületek sik vidékei mocsárok, puszták s elhagyott helyek szomoruan váltakozó képét s csak szerbek által lakott nehány falut mutatnak A temesi Bánság többi részét, különösen kelet felé, románok lakták. L. Czoernig III, 131—132. Az emlitett helyeket a térképen használt irat után neveztük meg.

[13]) E falu mind régi eredetü. Sz. Pétert emliti az 1332-ki pápai tizedlajstrom. Már akkor volt itt kath. lelkészség, melyben Demetrius nevü pap végezte az egyházi szolgálatokat. Később eltünik e hely a történelem látköréből. Mercy alatt emlitettük, és hozzá teszszük, hogy 1724-ben ismét virágzó kath. lelkészség volt. — Bruckenau szintén régi telepitvény. Emlitett pápai tizedlajstromban régi neve, Piske, alatt fordul elő. Akkoriban itt is volt kath. lelkészség és a temesvári főesperesség alá tartozott. — Gyarmathának hasonló régi kora van, sőt amazokénál régibb. Az ott állt várt, melynek némi maradványai a szavádi dombon szemlélhetők, 1551-ben a törökök bevették, és egy bey állandó székhelyeül maradt, ki az itt álló török seregre fölügyelt. Igen roncsolt állapotban került vissza a török iga alól, de nemsokára ismét kiemelkedett, mert már 1730-ban kath. lelkészséget találunk ott. Eleinte románok lakták, de azok kisajátittattak, és Zweibrücken s Schwarzwald vidékéről bevándorolt németek telepedtek le benne. — Freidorf eredete hasonlóképen régi, azonban más neve lehetett; 1725 óta van kath. lelkésze. — Legtöbbet tudunk Rékas multjáról, mely Rykasnak is neveztetett. Egy 1359-ki okmány e helyet a kis Temes (Béga) mellé helyezi, és a hagyomány maig is föntartotta, hogy a hely fekvése egykor inkább délnek feküdt, a Béga csatornán túl, azon telepitvényben, mely ma Selistjének (telepitvény) neveztetik. Emlitett év előtt birták Miklós, Fülöp és János (talán fitestvérek), később pártfőnökök és I. Károly ellenei, ki birtokaikat el is kobozta. Később I. Lajos Karapath Szaniszló, Wlanik, Negne, továbbá Miklós és László, László fiait s Zoanas unokáit, „hűséges románjait," a Bassaraba Sándor ellen tanusitott hű szolgálatuik jutalmául négy faluval

ajándékozta meg, melyek között volt Rékas is. Már akkor bolgárok laktak ott. Oláh Miklós 1536-ban e falut a Temes keleti részére teszi és Mercator régi térképén Rika név alatt fordul elő. Későbbi időkben sokaczok telepedtek itt le, és 1741-ben már kath. lelkészséget is találunk benne. L. Bárány „Temesv. Eml." I, 109—144.

[14]) Csanádról e könyvben már sokszor volt említés téve. — Perjamos a fönnebb említett lajstromban Priamus név alatt mint népes hely és virágzó kath. lelkészség fordul elő, melyben a papi szolgálatokat Miklós nevü pap végezte. A lelkészség a csanádi főesperesség alá tartozott. Bánság visszakeblezése után ismét összeszedte magát e falu, és 1755-ben kath. lelkészség volt. — Sz. Miklósról és gyanitható eredetéről már tettünk említést. Oláh Miklós emliti, hogy Csanád és Egres között fekszik. Grisliní 1544-be várt tesz ide, azonban vár itt sohasem volt, és alkalmasint a közel fekvő Csanád romjait kell értenı. L. Bárány „Torontálv. Hajdana," I, 85—122.

[15]) E helyekről is, mennyiben multjuk felől valamit tudunk, akarunk némelyeket közölni. Szakálház előbb Zakalháza, még 1520-ban állt. A török uralom alatt egészen elenyészett, és ujból kellett fölépitni. Lothringenből és Trierből származó családokkal népesittetett be. — Haczfeld gróf Haczfeld-Gleichen, Mária Terézia alatti államminiszter nevétől kapta elnevezését. Azelőtt, és ma is Zsombolyának neveztetik. (Okmányokban Chambul, Chombol, Chumbul.) A többször idézett 1332-ki tizedlajstrom e helyet lelkészségül emliti, melyben a hivatalt Domonkos Pál pap viselte. 1520-ból emlitnek bizonyos Zsombolyi Mihályt, ki alkalmasint birtoka után neveztetett Zsombolyinak. Később e hely is egészen elenyészett, mig 1767-ben ismét föléledt, és az idő óta virágzó kath. lelkészség. — Nagy-Jécsa multját homály boritja. — Ha Csatád elnevezését román származásunak lehet tartani, akkor várt jelent (csetatje-ból vár — várkastély — erőd) mit az e vidékben talált falromok is bizonyitni látszanak. Mások Csatád-ot „csatából" származtatják. Lásd Bárány „Temesv. Emléke" I, 109—144. stb.

[16]) Lippáról, ez ősrégi városról és királyi székhelyről történelmünk folyamában sokszor tettünk említést. — Guten-

brunn, régente Hidegkut. Alig jegyezte föl valami emlék e hely történelmét. Aradmegyének csak egy irata 1561-ből említi mint aradmegyei helyet. Annyi bizonyos, hogy a mohácsi gyásznap után Temesmegye felsőbb része Aradhoz tartozott. Gutenbrunn 1729-ben már fönállt egy ugyanazon évben benne alapitott kath. lelkészséggel. Ujfalu (Neudorf) mint neve is mutatja, ujonan keletkezett. Schöndorfról szintén keveset mondhatunk, azonban ugy látszik, már régebben fönállt, miután 1764-ben már kath. lelkészség volt. — Engelbrunn multja szintén homályba van burkolva, azelőtt Kisfalu volt neve, s 1768 óta kath. lelkészség. Ennyiből áll minden, mit felőle tudunk. — Az előbbi Uj-Aradra, melyet Skelenek (átkelés, gázló) neveztek, csak kevesen emlékeznek, és mégis igen régi, mert a sokszor idézett tizedlajstrom mint kath. lelkészséget emliti. Mostani nevét a mult században vette föl, és 1725-ben ujolag alapitottak itt kath. lelkészséget. L. Bárány „Temesv. Eml."

[17]) Czoernig III, 20.

[18]) Ugyanaz ugyanott 21.

[19]) Griselini I, 181—182.

[20]) Czoernig III, 21.

[21]) Griselini I, 182.

[22]) Lásd erről egy egész mellette s ellene irt czikksorozatot a „Temesvarer Zeitung" 1860-ki évfolyamában.

[23]) Mindenki előtt világos, ki e téren nem is bir valami nagy ismeretekkel, hogy a versecz-alibunari mocsár könnyebben lefolyhatna a Karasba, mint a Temesbe, már azon természeti oknál fogva, miután a Karas tükrének szinvonala sokkal mélyebben fekszik, mint a Temesé. Igaz, hogy a lecsapolás több költségbe kerülne, de a föld jelenlegi értékénél fogva Bánságban, az aképen nyerendő föld 3—7 millió értékü forintot képviselne.

[24]) Griselini I, 184.

[25]) A fejedelemnő szándéka szerint a kereskedelem „Temesvárról a tengerre megnyitandó, és emlitett városból Laibachig a Száván, Károlyvárosig a Kulpán, Laibachtól pedig Triestig, és Károlyvárostól Fiumeig szárazon volt volna eszközlendő, az erdélyi kereskedelem ismét a temesvárival

volt volna érintkezendő. E kereskedelem kiváló terményeül a kender és annak vitorlavászonná s hajókötelekké földolgozása szolgálandna, e végből Fiumében nagy raktár volna állitandó, és e terménynek, mint szintén az abból előállitott iparkészitményeknek állandó elárusitása volna eszközlendő. Nem kevesebbé lenne czélszerü a borokat ugy kezelni, mint Németországban, hogy tengeri szállitásra lennének alkalmasak. Végre e kereskedelmi vonal eszközlése által, Erdélynek az annyira hasznos közlekedési ipart minden időre biztositni, épen kedvező volna az alkalom, miután a háboru miatt Sziléziában az áruk Magyar- s Erdélyországnak veszik utjukat, mit jövőre is meglehetne tartani, ha különben az utak jókarban tartására gondot forditanának és arra törekednének, hogy ez anyai gondoskodást hasonló buzgalommal támogassák és együtt közreműködjenek." — L. „Instruction für den siebenb. Lantags - Bevolmächtigten v. Jahre 1761. Transilvania I. 1. 1833.

[26]) Griselini I, 184.

[27]) Czoernig III, 151.

[28]) Ugyanaz III, 152.

[29]) A fehértemplomi község kérelme folytán 1803-ban az oláh-illyr ezred törzskara Karansebesre tétetett át.

[30]) Fényes „Magyarország Statistikája" III, 183. Hietzinger „Statistik der Militärgränze" után.

[31]) Fras F. J. „Vollständige Topographie der Karlstädter Militärgränze" IV. az előbeszédben.

[32]) Fényes id. m. II, 188. — Ez történt 1807, aug. 7-én. Az 1807-ki határőri alaptörvények, szabatosan és világosan fogalmazva, 1850-ig változtatás nélkül fönálltak, és alapjaul szolgálnak az emlitett év máj. 7-én kibocsátott, a változott időviszonyok által előidézett legujabi határőri törvényeknek.

[33]) E patriarchalis együttlakás maig fönáll, és daczára, hogy régen belátták korszerütlenségét, még mindig föntartják.

[34]) Jovics Sp. „Ethnogr. Gemälde der slavonischen Militärgränze" 41.

[35]) Megfoghatlan, hogy oly ismeretgazdag s ovatos férfi figyelmét mint Griselini, ki a Bánságnak az osztrák uralom alatti gyors fölvirágzását minden irányban kimutatja, a tanügy s

annak örvendeztető fejlődése Mária Terézia uralkodása utolsó évtizedében elkerülhette. Ugy látszik, Griselini is, mint a legtöbb történetiró a mostani kor némely államkormányzat maximáit követte, melyek a tan- s oktatásügyet az állami jólét legcsekélyebb tényezőiül tekintik, és azért gondjaik utolsó tárgyai közé sorozzák. Persze, e tényező hatása nem rögtön csillogó, nem látványos, de rendszeres, a mélybe hat, és sokszor képes a divatos állambüvészek ragyogó fictióit egész semmiségükben kimutatni. Müvelt nép szabad nép, a müveletlennek bot való. Akartok boldog, szabad népeket, gondoskodjatok helyes nevelésükről! A mikint, nem ide tartozik.

[36]) L. Helfert „Die österr. Volkschule" I, 75.

[37]) 1770. szept. 27-ről kelt regulamentum §. LXV: „Trivial- oder kleineren Schulen-Einrichtung." Ezen folioban nyomott örvények példányai a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak.

[38]) Helfert id. hely. I, 78—81.

[39]) Helfert a következő megjegyzést csatolja még hozzá: „Es kann nicht ohne Nutzen bleiben, sich zeitweise dergleichen Bilder aus der „guten, alten Zeit" vorzuhalten, der man nur ein wenig den Schleuer zu lüften braucht, um zu der Überzeugung zu kommen, dass es denn doch nicht in allen Punkten so durchaus vom Übel sei, wenn irgend ein Land „von der Kultur beleckt wird."

[40]) Emlitésreméltó, hogy ez alkalommal a temesvári német tanácsnak 1767. marcz. 26-án tartott ülésében egy körrendelet folytán minden elfogadási ünnepély eltiltatott, és egyszersmind elrendeltetett, hogy az utakat nem kell kijavítani, miután ő Felsége az utazást nagyobbrészint gyalog tenni szándékozik. Lásd Preyer 85.

[41]) Hat évvel később, 1773-ban, József császár másodszor látogatta meg Bánságot, mert személyesen akart meggyőződni, valjon rendeleteit teljesitik-e. Ez alkalommal a temesváriaknak azon kérelme is megadatott, hogy ugynevezett majorjaikat „József-külvárosnak" nevezhessék. L. Griselini I, 189.

NEGYEDIK FEJEZET.

[1]) Czoernig III, 22.

[2]) Griselini I. 185.

[3]) Czoernig III, 2—3. Utána Schwicker 393—394.

[4]) Czoernig III. 2, 4—13.

[5]) Greifenthal nevü falu ismét elpusztult és ma nem lakja senki.

[6]) Altringen és Charlottenburg a temesi tartomány-igazgatósági elnök gróf Altringen és neje után kapták neveiket. Szintugy Buchberg az elnök titkára Buchberg Ede után.

[7]) Mind e falu rég elenyészett faluk romjaiból keletkezett, melyeknek csak nevük maradt fönn. Albrechtsflur azelőtt Kis-Teremiának, Marienfeld Nagy-Teremiának, Blumenthal Máslaknak, Segenthau Saágnak, Charlottenburg Bariczának, Altringen Rékaselnek, Neuhof Bogdának, Buchsberg Szintárnak, és Lichtenwald Komjátnak neveztetett. Ujra épülvén s uj lakosságot nyervén, régi elnevezésük elenyészett, és a nép ajakán csak nehány tartotta meg, régi nevét.

[8]) Sz. András Bánságban a legrégibb helyek egyike A sokszor emlitett pápai tizedlajstrom szerint már akkor kath. lelkészség volt. Hasonlóképen régtől van ott gör. kel. lelkész is és e hely 24 más faluval a környékben már 1230-ban az aradi prépostság birtokában volt. — Lásd Bárány „Temesv. Eml.“ 135—136.

[9]) Ostern szintén régi falu lehet, mert a románok, kik környékünkben leginkább megőrizték a régi helyneveket, Kis Komlósnak nevezik. A két utóbbi hely régisége felől okmányos bizonyitékokat birunk, különösen Trübswetteréről, mely hajdanta és ma is Nagy-Öznek neveztetik. Csanád, Achtum elleni harczai emlitésekor tettünk említést e helyről. A Nagy- és Kis-Őz (utóbbi Gottlob) nevek sokáig fönmaradtak, még a török kiüzetése után is. Trübswetteren francziák telepedtek le, és 1773-ban már kath. lelkészség volt. L. Bárány „Torontálv. Hajdana“ I. 113—114.

[10]) Griselini I, 186.

[11]) A nagy fejedelemnő a gör. kel. papságot is hivatásához illő és magasb képzettségre akarta szoritani, a midőn elrendelte, hogy jövendőben „oláh“ és „rácz“ alattvalói közől senki pappá nem szentelhető, ki az Ujvidéken állitott collegiumban tanulmányait nem végezte, és a latin nyelvet is meg nem tanulta. Griselini I, 224.

[12]) Czoernig III, 21.

[13]) Miután a havi kimutatások az érkezett gyarmatosok felől részint hiányosak, részint egészen hiányoznak, a bevándorlók száma csak közelitőleg meghatározható L. Czoernig.

[14]) Czoereig III, 27.

[15]) Ugyanaz III, 30.

[16]) Miután minden gyarmatos család házat kapott, következőleg a házak száma egyszersmind a családok számát is mutatja. — Az itt kimutatott számok részben eltérnek Griselini „Temesvarer Banat“ munkája 181—186. lapjain erre vonatkozó adataitól, miután Griselini a lelkészlakokat, iskolákat és korcsmákat nem számitotta, és különben is a számokban sajtóhibák fordulnak elő, p. o Haczfeldnél 40 ház 405 helyett.

[17]) Bulcs, (Bulsu-, Bulch-, Bols-, Bucs-nak is neveztetik), igen régi telepitvény. A 14-ik században itt tekintélyes apátság volt. I. Mária királynőnek egy 1386-ki oklevelében Gregus et Joannes de Bulch emlittetnek, mint több szebeni kereskedő kirablásában vétkesek. Kedvező fekvésénél fogva a Maros mellett mindig jelentőséggel birt.

[18]) Griselini id. munk. I, 180—187. Czoernig III, 272. — Clary falu szintén a régi telepitvények között foglal helyet. Itt keletkezett tudniillik a régi Péterd falu, melynek neve egy 1520-ból származó oklevélből fölmaradt. Ez oklevél emliti, hogy Németi nevü hely birtokosa, Bolyka Bálint beigtatásán (statutio) bizonyos Pethew Albert, Péterd birtokosa is Tóth János nevü hűbérnökével jelen volt. A háboruk e helyet is elpusztitották, csak a románok tartották meg nevét egy puszta elnevezésében. Gyarmatositása 1768—1774-ben történt, a midőn mostani nevét kapta és nemsokára gör. kel. lelkésze is lett. L. Bárány „Torontálv. Hajdana“ I, 117. stb.

[19]) Czoernig III, 272—273.

[20]) A mezei ipar ez ága lassankint mindinkább elterjedt, és nehány évtized mulva teljes virágzásra jutott. Schwartner statistikája I. köt. 284—286. l. irja, hogy a rizsárulás a gattajai, dentai, dettai, omori és uj-pécsi ültetvényekben, mint azt 1791. szept. havában a hely szinén állitották előtte, évenkint 10,000 mérőre rugott.

[21]) Griselini I, 187—188.

[22]) Preyer 84.

[23]) Helfert „Die österr. Volksschule“ I, 169.

[24]) Ugyanaz I, 176.

[25]) Az azon időben volt, midőn báró Gebler államtanácsos véleményezésében zsinórmértékül következőket terjesztette föl: „Der Staat muss darauf arbeiten, nach und nach ein Volk zu werden. Ich weiss, dass ganze und halbe saecula dazu gehören, und dass am allerwenigsten ein Zwang stattfindet. Allein der Staat lebt ewig, das ist: über alle Menschenalter hinaus, und nach dieser Ansicht, nicht für seine eigene kurze Lebenszeit, muss der Fürst und der Staatsdiener denken, und handeln.“ L. Helfert I. 483.

[26]) Bárány „Toront. Hajd.“ II, 21. ff.

[27]) Schwicker id. hely 408. Bárány után.

[28]) Bárány „Toront. Hajd.“ II, 33. ff.

[29]) A czimer jobbra haladó, koronázott arany oroszlánt mutat, kiöltött piros nyelvvel, fölötte összefont vesszőkkel, baljában levágott török főt, hajánál tartva, vörös mezőben e körirattal: „Sigill des kaiserl. königl. privileg. Kikindaer-Districts.“

[30]) Két évvel később, 1776. év elején történt a „tiszai korona kerület“ átalakitása, a tanács behelyeztetett, és tagjai a hűség esküjét letették. A temesvári gör. kel. püspök jelen volt ez ünnepélyen. L. Griselini I, 191.

[31]) Jelenleg a bánsági helyek házai és lakosai száma jelentékenyen emelkedett. Elég lesz, ha itt megjegyezzük, hogy Fehértemplomnak ma 1500, Pancsovának 2200-on Versecz nek pedig 3600-on felül van házszáma.

[32]) Fönnebbi kimutatást a temesvári számvevőség (1768—1774.) szerkesztette, és Griselini I, 196. közölte, azonban

a fönebbi kimutatást Clary elnöksége idejére nézve kevésnek állitja.

[33]) Mint látjuk, a két főösszeg nem hangzik össze, hanem 1811 lélekkülönbséget mutat. Mikint volna e különbség kiegyenlithető, nem tudjuk. Griselininél és Czoernignél mindkét összeg összehangzik, mi azonban csak egy összeadási hibának tulajdonitandó. A különbség egyébiránt jelentéktelen, és bátran mellőzhető.

[34]) A fönnebbi számkimutatásba sok önkényes csuszhatott be, és azért az összegek csak megközelitőkül tekintendők. Griselini statistikai jegyzeteit azon észrevétellel zárja be, hogy a bánsági kamarai kerületek népessége akkor (1778) 511 faluban lakott, melyek közől 51-nél többen uj telepitvények találtattak.

ÖTÖDIK FEJEZET.

[1]) Czoernig III, 27.

[2]) Czoernig ugyanott. — Preyer számitása szerint akkoriban Temesvárott egy fejre átlagosan mintegy 2 frt 46 kr. évenkinti adó esett. A város összes adója 1773-ban 18,762 frt 22½ krra rugott. L. Preyer 87—88.

[3]) Griselini föltétlen dicsérete a tartomány bureaucraticus szervezése fölött csak ugy érthető, ha tekintetbe veszszük, hogy épen az ő korában Európa minden állama minden üdvét és boldogságát centralisticus kormányzatban hitte föltalálhatni.

[4]) A vizvezetés meglebetősen magas, hengeralaku s kúp fedéllel ellátott kútháza ajtaja fölött egy márványlapon e fölirat volt olvasható: „Anno Rep. Salut. MDCCLXXIV. Mariae Tereziae A. V. O. Martis XXXIV. Josephi II. A. C. O. Filii VIII. Josephi Brigido Praesidis I. Urbis Potum. Salubriorem. Reddidit. Carolus Alexander Steinleinius.

[5]) Griselini I, 392.

[6]) A bánsági tartomány-igazgatóság megszüntetése után az épületet darab ideig a selyemtermelésre forditották, 1792. óta a város bérelte ki mulatóhelyül, mig 1849-ben az ostromlás alatt lángok martaléka lett. 1849 után a pénzügy-igazgatóság magánbérlőknek adta ki kocsmaul, végre 1859-ben végképen eladták.

Ha nem csalódunk, e telek jelenleg ismét a temesvári gör. püspök birtokában van.

[7]) Az akkori falusi tanitók szálláson, fütésen és gabonadeputatumon kivül még mintegy 20 frt évi fizetést kaptak.

[8]) A fehértemplomi normalis iskolát 1774. nov. 29-én nyitották meg. Első főtanitó Schlosser Károly Ferencz volt; altanitókul alkalmaztattak Gedohn Ferencz Károly és Eckmann József. Pancsovára német tanitókul ki voltak tüzve Schraub Ferencz mint főtanitó, Kiebast József és Pluskota mint altanítók.

[9]) Helfert I, 450,

[10]) Ugyanaz I, 443.

[11]) A csász. leiratban e megszoritás kissé enyhittetett, és a temesvári tart. igazgatóságnak értésére adatott, hogy a császárné ohajtaná ugyan, ha a mü egy év alatt elkészülne, azonban, ha e határidő rövid volna, annak elkészítése mégis 3 éven túl ne terjesztessék.

[12]) Helfert I, 444.

[13]) Leginkább neki tulajdonittatott érdemül, hogy a hetvenes évek kezdete óta legtöbb nagyobb helyen gör. kel. iskolák, helylyel közzel német tanitókkal, keletkeztek. „Ohajtandó volna, mondák, ha a cath. iskolák is oly jó vezetés alatt állanának“

[14]) E „szükséges kézikönyvet“ később azon iskolakönyvek közé sorozták, melyeket II. Katalín orosz czárnő megkeresése folytán Pétervárra kiküldtek.

[15]) Helfert I, 445—446. ff.

[16]) Stojacskovics „Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben.“ 26.

[17]) A temesvári gör. kel. megye a következő protopopátus kerületekre osztatott föl:

1. Temesvári	44	anyaelkészséggel	
2. Csákovai	30	„	1 fiók
3. Zsebelyi	33	„	2 „
4. Kikindai	17	„	—
5. Csanádi	18	„	—
6. Lippai	42	„	7 „

7. Hasiaschi	29	anyalelkészséggel	7 fiók
8. Facseti	31	„	17 „
9. Becskereki	22	„	2 „
10. Pancsovai	21	„	1 „
Összesen	287	és	37 filialis.

A verseczi (karansebesi) gör. kel. megye következő protopopatusokra osztatott:

1. Verseczi	44	anyalelkészséggel	
2. Uj-Palánkai	44	„	6 fiók
3. Varadiai	34	„	2 „
4. Lugosi	28	„	2 „
5. Karansebesi	56	„	10 „
6. Mehadiai	33	„	9 „
Összesen	239	„	29 „

Lásd Czoernig „Ausweis über sämmtliche Diöcesen-Bezirke graeci ritus III, 136.

[18]) Helfert I, 446—447.

[19]) Ugyanaz ugyanott.

[20]) A verseczi püspöki residenczia egyik termében még ma is ábrázolja egy kép a derék huszár tettét, mint a püspököt megmenti.

[21]) L. „Actenmässige Darstellung der Verhältnisse der gr. n. u. Hierarchie in Österreich“ Wien 1861. 36—37. Stojacskovics is id. hely 26.

[22]) Szalay „Das Rechtsverhältniss der serbischen Niederlassungen zum Staate“ német kiadás, Lipcse és Pest 1862. 61—62.

[23]) Stojacskovics id. munk. 27. Schwicker 423.

[24]) Miután itt bucsút veszünk Griselinitől (történelme a temesi Bánságról, mely e tartomány történelmére nézve a visszahódítás utáni időre főforrásul szolgál, csak 1777-ig terjed,) az olvasóra nézve nem lesz talán érdektelen, ha rövid életrajzával megismertetjük.

Griselini, tulajdonképen Grisellini Ferencz 1717. aug. 12-én született Velenczében polgári szülöktől. Kitől

és hol részesült az első oktatásban, nincsen följegyezve, mindenesetre a természet több mint közönséges tehetségekkel ajándékozta meg, melyek által oda vergődött, hogy különböző téreken tüntette ki magát. Fiatal korában papi pályára lépett, de attól csakhamar elment kedve, kilépett, és megházasodott. Szive választása egy parenzoi hölgyre esett, ki jó családból származott. E házasságából két fia s egy leánya született. Griselini élete kalandok és viszontagságok láncolata. Hatalmas barátai, elkeseredett ellenségei voltak; épen ugy dicsérték s magasztalták, mint üldözték s gyanusitották, sőt olyasmikkel vádolták, miket soha el nem követett. Gróf Brigidó József társaságában, kivel gr. Durozzo cs. követnél ismerkedett meg, utazást tett a temesi Bánságba, hol 2½ évig tartózkodott. Irodalmi munkái következtében több ezüst s azany éremmel kitüntettetvén, sokoldalu és sikeres tevékenysége méltánylatául több társaság tagjává választatott, s utoljára a milanói „patriota" társulat titkárává lett. Mint ilyen is halt meg ugyanott 1783-ban 66 éves korában, miután előbb megtébolyodott, és a Fate bene Fratelli Ospizóba kellett elhelyeztetnie. Munkái száma a tudományosság különféle ágaiban sokra megy, melyeket itt elősorolni nincsen terünk, de ha egész életében nem irt volna egyebet, mint történelmi, föld- s helyrajzi munkáját Bánságról, mely „Lettere odeporiche sul banato di Temesvár" czim alatt Milanóban 1780-ban megjelent, mely olasz kiadásból sajátkezüleg rajzolt rézmetszetekkel egyébiránt csak az első kötet jelent meg, (melyből az e czimü német forditás „Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temesvarer Banats" 2 Theile, Wien 1780, P. Kraus 4° származik), már maga e jeles munka elegendő volna neve halhatlanságára. Griselliní egyéb munkáit l. dr. Würzbach „Biograph. Lexicon des Kaiserthums Österreich" V, 354—357.

[25]) Ez alkalommal minden megye saját külön czimert kapott. E czimerek az illető oklevelek után szinezve vannak lefestve Frumauer Fridolin Temes-, Torontál- és Krassómegyékre vonatkozó pompás térképei 3-ik kiadásában.

[26]) Preyer 89.

[27]) Vlád Alajos „A román nép és ügye" Lugos 1863. 140. lapon.

NYOLCZADIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

[1]) Katona Reg. Hung. XL. 11.

[2]) Horváth Magy. tört. II, 471. Fessler s mások.

[3]) Preyer 90.

[4]) Utiessenovics Og. M. „Die Militärgränze und die Verfassung“ Wien, 1861. 36—37. Hietzinger és mások után.

[5]) Fessler X, 504.

[6]) II. József jellemében az ösnémet jelleg annyira túlnyomó volt, hogy az minden tervénél előtérben állt. Egy magyarhoz intézett levelében ezt irja: „Die deutsche Sprache ist die Universalsprache meines Reiches; warum sollte ich daher die Verhandlung der Gesetze und öffentlichen Geschäfte in einer einzigen Provinz in deren Nationalsprache gestatten? Ich bin der Kaiser des deutschen Reiches, daher sind die Staaten, welche mein Reich umfasst nur einzelne Provinzen, von jener einen und demselben Körper bildenden Staatsgesammtheit, dessen Oberhaupt ich bin.“ L. „Briefe Josefs des II,“ 76.

[7]) Horváth id. m. II, 507—508.

[8]) Lásd e fölkelés történetét kimeritőleg Geissler Ad. Frigyes „Skizzen aus dem Charakter und Handlungen Josefs des II-ten“ Halle 1783—1791. VI. köt. 124—169. s mások.

[9]) Geissler id. munk. VII, 198. Katona XXXX. 467.

[10]) E 10 kerület közől egy temesvárinak neveztetett,

mely magában foglalta Temes-, Torontál- Krassó- és Bácsmegyéket. — Az 1777-ki népszámlálás szerint Bánság akkori népessége, a határvidék nélkül, igy állt:

Torontálmegye	. . . . .	152,083
Temes	„	215,545
Krassó	„	188,200
Temesvár	„	9,242
	Összesen	565,070 lélek.

Lássd Czoernig id. munk. III, 35—36.

[11]) Fessler X, 514.

[12]) Horváth II, 528.

[13]) Fessler X, 520.

[14]) Horváth II, 531—533.

[15]) Fessler X, 524.

[16]) Geissler VIII, 26, 92, 179.

[17]) Utiessenovics „Die Mililärgränze“ stb. 37.

[18]) Czoernig III, 37—38.

[19]) Ugyanaz III. 39.

[20]) Kivonat a pénzügyminiszterium 1784-ki actáiból 4269. szám alatt.

[21]) Czoernig III. 66—67.

[22]) A pénzügyminiszterium 1786-ki act. 6323. sz. alatt.

[23]) Czoernig III, 55. kimutatása szerint egy család letelepitési költsége a bácsi kerületben, átlagosan tulajdonképen 507 frt 54 kr. s megjegyzi, hogy a bácsi kerületi gyarmatositási költségek a többi megyékben történő gyarmatositásokra nézve is zsinórmértékü szolgáltak.

[24]) L. Czoernig III, 274—276.

MÁSODIK FEJEZET.

[1]) Horváth II, 575—576.

[2]) Fessler X, 577.

[3]) Meynert VI. I. Szak. 178—179.

[4]) Ugyanaz ugyanott 179.

[5]) Ráma, ugy látszik, egy római erőd bástyaalapjára épi-

tetett, mert még ma is olvasható ott a sziklavárba vésett e római fölirat:

I. O. M.
VEXIL. ϽLEG
. . VII Ͻ CL
. . . VRA
C. LICIN. Ͻ RVFIN

[6]) L. „Öster. Milit. Zeitschrift“ Wien 1825. V. füzet. A Rámánál történt eseményre vonatkozó elbeszélések a fő dologra nézve összehangzanak. Azonban sem a bánsági hadtestnél történt eseményekkel nincsenek kapcsolatban, sem nevezett pont helyi fontossága ki nem tünik belőlük. Mi hivatalos forrásokból meritettük adatainkat.

[7]) Ugyanott.

[8]) L. „Das wiener Blättchen“ czimű folyóiratot 1788. julius 9-kéről.

[9]) Lo Presti hullaján a jobb kar 3, a bal kar 2 darabra volt vágva. Derekán egy szurást és két lövést találtak.

[10]) Gr. Wartensleben altábornagytól Papilla tábornok kérdezte volna. „mit mond majd a császár?“ mire amaz azt felelte: „Schweinitznél 25 ágyut foglaltam el, azokból ma 13-at elvesztettem.“

[11]) „Milit. Zeitschrift“ 1825. V. füzet.

[12]) Egy szemtanu régi kézirata után, mely jelenleg Manziuca jami szolgabiró birtokában van. Czime: „Einfältige Erzählungen, oder Merkwürdigkeiten des mehadier Districtes im temesvarer Banat, durch den alten Protopopen in Mehadia, Nikola Stoika de Haczeg, für Liebhaber und seine eigene Unterhaltung, jetzt in seinem 79-ten Jahre, ohne Okulare, so deutsch geschrieben im Jahre 1829.“

[13]) Dorner „Das Banat“ 227; „Milit. Zeitschrift“ 1825. V. füzet. — A Veterani barlangból kivonuló csapattal a törökök igen humanusan bántak, mert a kivonuló tisztek egyike 1788. szept. 24-ről a „Wiener Zeitung“ 77-ik számában ezeket irja: „Sodann gingen nur noch 20 Türken zu Pferde mit uns bis Svi-

nica, wo wir schon Leute von unseren Freicorps antrafen. Hier bleiben wir die Nacht alle unter einander, am folgenden Tage wurden die Türken, nachdem sie uns nochmals die Hände gedrükt hatten, dürch einen Officier vom Freicorps und einige Gemeine 2 Stunden weit zurückbegleitet."

[14]) „Österr. Milit. Zeitschrift" 1825. V. füzet.

[15]) Ugyanott.

[16]) Fessler X, 582; Meynert VI, I. szak. 83.

[17]) „Österr. Milit. Zeitschrift" 1825. V. füzet. Geppert Menrad született 1740-ben Offenburgban Breisgauban, 1758-ban az osztrák szolgálatba lépett mint őrmester. A hétéves háboru 5 hadjárata alatt főhadnagyságig vitte, és az 1778-ki hadjárat elején századossá neveztetett. Mehadiánál tanusitott magaviseletéről megemlékezvén a császár, 1789 elején őrnagygyá és 1790 elején alezredessé nevezte ki a császár nevét viselő gyalog ezredben. 1801. apr. 11-én végre ezredessé neveztetett ki. Mozgalmas élete utolsó éveit nyugodtan töltötte Bécsben számos családja körében és ugyanott meghalt 1814. oct. 23-án.

[18]) Fessler X, 582; Meynert VI, I. szak. 182.

[19]) Meynert VI, I. szak. 183. Más történetirók eltérőleg beszélik el ez eseményt.

[20]) Fessler X, 582—583.

[21]) Szept. 30-án este 6 órakor a pancsovaiak Wildberg őrnagy parancsára a legnagyobb rendetlenségben menekültek a városból. A törökök arra mindjárt bevonultak, és elfoglalták Pancsovát, hol oct. 24-ig maradtak és pusztitottak. Ittlétük alatt a kath. templomot istállóvá alakitották, és kivonulásukkor a várost fölgyujtották. Lásd Ilics „Histor. Skizze von Pancsova." 27.

[22]) Midőn Fehértemplom lakosai következő évben (1789) visszatértek, puszta leégetett helyeknél egyebet nem találtak, csak a kath. lelkészlak s nehány más épület maradt épségben. Lásd „Andeutungen über die Ursachen des gegenwärtigen Verfalles der Banater Metall-Bergwerke" Temesvarer Zeitung 1860. évfolyam 207. számát.

[23]) A verseczi kath. lelk. anyakönyvének egy jegyzete után.

[24]) Ez érdekes eredeti irat Ilics Luka consistorialis tanácsos birtokában van Kőszegen.

[25]) Fessler X, 583.

[26]) Horváth II, 577—578.

[27]) Fessler X, 585—586.

[28]) Horváth II, 583.

[29]) „Österr. Milit. Zeitschrift“ 1825. II. füzet. A bánsági főhadsereg számát, mely Fehértemplomon táborozott, 60,000 emberre teszik.

[30]) Azon idő óta ezen, akkoriban legtöbbnyire fáradságos járásu utakon is lényeges javitások történtek. Greovacztól Kölnikig ma legnagyobbrészt csinált ut van, Karansebestől Ó-Orsováig, Szlatinától Szászkán keresztül a hegygerincz csucsáig, mint szintén az egész Almásvölgyön keresztül Dolbossiczon keresztül Mehádiáig jókarban tartott országutak állnak fön.

[31]) „Österr. Milit. Zeitschrift“ 1825. II. füzet.

[32]) Ugyanott.

[33]) Egy pont a Duna bal partján, egy szikla átellenében, mely a parttól 200 lépésnyire van, s a moldovai sziget csúcsán több ölnyire a vizből kiáll; azon a vidéken „Babakajnak“ nevezik.

[34]) „Spanyol lovasok“ hadigépek voltak, milyek ma már nincsenek használatban.

[35]) „Öst. Milit. Zeitschrift“ 1825. II. füz.

[36]) Ugyanott.

[37]) E patak szokta elönteni azon völgyet, melyben Kornjareva, Globoreu, Plugova faluk és Mehadia mezőváros feküsznek.

[38]) „Öst. Milit. Zeitschrift“ 1825. II. füz.

[39]) Ugyanott.

[40]) Ugyanott.

[41]) Ugyanott.

[42]) „Die freiwillige Theilnahme der Serben“ 288, az 1789-ki „Wiener Zeitung“ után.

[43]) „Öst. Milit. Zeitschrift“ 1825. IV. füz.

[44]) „Die freiwillige Theilnahme der Serben“ 291, az 1789-ki „Wiener Zeitung“ után.

[45]) Meynert VI, I. szak. 186—187.

[46]) „Öst. Milit. Zeitschrift“ 1825. IV. füz.

[47]) Ez oklevél állandó emlékeül szolgál annak, hogy egy érdemei, becse és erejének öntudatával biró nemzet önérzete, a nélkül, hogy a fejedelem iránt tartozó tiszteletről megfelejtkeznék, nyomasztó uralkodói önkény ellenében az alkotmányos államfő előtt miképen nyilatkozik.

[48]) Fessler Y, 594.

[49]) József császárnak egy magasb államhivatalnokhoz febr. 26-ról intézett irata e szavakkal végződik: „Ich wünsche aus ganzem Herzen, dass Ungarn durch diesen Umstand in seinem Glücke und in der guten Ordnung ebenso viel gewinnen möge, als ich es diesem Lande in allen seinen Angelegenheiten durch meine Verfügungen zu verschaffen gewunschen habe. L. Horváth id. munk. II, 598—599.

[50]) Fesler X, 599.

[51]) Horváth II, 602.

HARMADIK FEJEZET.

[1]) Fessler X, 601.

[2]) Ugyanaz X, 602—604.

[3]) Horváth II, 687.

[4]) Azért Temesvárott, mert a karlcviczi érseki palota akkoriban leégett.

[5]) A küldöttek között voltak Papilla és Sucsujac tábornokok is. Davidovics tábornok nem jelenhetett meg, mert az ellenség előtt állt.

[6]) Szalay idézett német kiadásu munkája 72—73. ff.

[7]) Ugyanaz ugyanott 79—82.

[8]) Ugyanaz 83. egy kézirat után, mely a pesti nemzeti muzeumban öriztetik, 1991. fol.

[9]) Czoernig III, 138. Stojacskovics „Über die staatrechtlichen Verhältnisse der Serben“ 30.

[10]) Szalay id. munk. 98.

[11]) Az összes gör. n. egy. papság feje akkoriban Stratimirovics István karloviczi érsek és metropolita volt. Püspökök voltak: Petrovics Péter temesvári, Joanno-

vics József verseczi, Avakumovics István aradi, Joannovics János bácsi, Dimovics Gennad károlyvárosi, Zsivkovics Cyrill pakráczi és Popovics Dienes budai.

[12]) Szalay id. munk. 106 és Stojacskovics 36.

[13]) Fessler X, 652.

[14]) Meynert VI, I. szak. 212—213.

[15]) Fessler X, 652.

[16]) Czoernig III, 73.

[17]) Rittberget 1786-ban 234 német, leginkább evang. családdal telepitették be. 1791-ben egy részét restség miatt kitelepitették, és másokat telepitettek helyükbe, azonban vizhiány és terméketlen föld miatt azok is elhagyogatták telkeiket, mi által 100 üres telek keletkezett, melyeket 1801-ben Pöczkéről gyarmatosokkal terveztek betölteni.

[18]) Czoernig III, 73.

[19]) Ugyanaz ugyanott.

NEGYEDIK FEJEZET.

[1]) Fessler id. munk. X, 655. Meynert VI, II. szakasz 2.

[2]) Fessler X, 660.

[3]) Ferencz császárnak 1801. oct. végével kelt legm. rendelete folytán a fehértemplomi község föloszlatása és Fehértemplomnak az oláh-illyr határőr-ezrednek átadatása rendeltetett el. Az átadási iratok már el is készültek, alá is irattak, azonban a föloszlatás a tényleges átadás bekövetkezése előtt a község polgárai személyes közbevetésére visszavonatott és maig is községül meghagyatott.

[4]) A községi jog kinyerése végett Pancsováról Bécsbe utaztak: Urban József kocsigyártó és Rusovics Nikola kereskedő. 1794 febr. 1-én azon örvendetes hirrel tértek vissza, hogy kérelmüket a császár kegyesen fogadta, és Pancsova szabad községgé emeltetett. Később megalakitották a tanácsot, és pedig polgármesterré Bongrad századost nevezte ki a császár, Lehner szószóllóvá, Urban és Rusovics ülnökökké választat-

tak. A többi hivatalnokot felében a németek, felében a szerbek közöl (a nemzetiségi és valláskülönbséget itt igy különböztetik meg) választották. Jun. 11-én a pancsovai polgárság a fejedelem iránti hüség esküjét Csernely tábornok kezeibe tette le, és 179[illegible]. nov. 9-én kihirdették a privilegiumokat. L. Ilics Histor. Skizze von Pancsova" 28—29.

[5]) Ilics id. munk. 26, 43 és „Verseczer Kalender" 1-sö évi folyam 1865.

[6]) Lásd „Andeutungen über die Ursachen des gegenwärtigen Verfalles d. banat. Metall. Bergwerke" Temesvarer Zeitung 1860. évfoly. 217. szám.

[7]) Ugyanott.

[8]) A Francziaország elleni háboruban kitüntették magukat: Sztáray, Dévay, Davidovics, Benyovszky, Jelacsics, Mészáros, Kavanagh, Kray, Stipsics, Gvosdanovics, Ott, Lipthay, Ocskay, Eszterházy, Alvinczy, Hadik, Nádasdy, Piótsek, Vukassovics, Duka, Rádovszky, Gyulay, Pálffy, Karacsay, Melas, Buday, Bakonyi stb.

[9]) L. „Franz v. Gentz Schriften" kiadta Schlesier IV, 247.

[10]) Utienesovics „Die Militärgränze" 38.

[11]) Habár e törvény több részében igen szigoru volt, mégis egészben véve igazi alkotmányrendszert képezett, természetesen azon czélra, mely szem előtt volt; mindenki tudta, hanyadán van.

[12]) Utienesovics id. munk. 40—42. ff.

[13]) Ilics „Hist. Skizze von Pancsova" 44.

[14]) Habár az olvasóra nézve sok tekintetben talán kivánatos volt volna az összeesküvők neveit tudni, de minden törekvésünk daczára ki nem puhatolhattuk.

[15]) Ezt és a következő 1808-re vonatkozót bizonyitja a fehértemplomi kath. lelkészség anyakönyvének egy jegyzete, melyet az akkori esperes tett. A fehértemplomi tanács levéltárában is meg van e fölkelés egy rövid leirása.

[16]) Preyer 92.

[17]) Fessler X. 725. Mily kisszerüleg szokta magát a kormány néha ártatlan eszközökön is megboszulni, tanusitja a szegény Bacsányi példája, kit azért, mert Napoleonnak

a magyarokhoz intézett proclamatióit magyarra forditotta, 1813 – 1843-ig, tehát 29 éven át, Linczbe internáltak.

[18]) Preyer 92.

[19]) A vásári szabadalom kieszközlésében Spaics Constantin akkori városbiró és Kormann Mihály polgármester és községi küldöttek, kiknek arczképük is a nyomtatásban kiadott szabadalomhoz mellékelve megjelent, különös érdemeket szereztek maguknak. Emlitett privilegiumban a város pecsétje következőleg van kiszabva: gömbölyü paizs, melyben egy várhegy venyigékkel beültetve, őrtorony, kápolna s remetelak, azután egy kéz karddal s fölszurt tőrökfejjel fordulnak elő, e latin körirattal: „Sigillum privilegiatae Communitatis Versecz 1804.“

[20]) Eleinte a szabadvárosi megváltási összeg az 1815-ki becslés szerint 1,500,399 frt 48¼ kra ment váltóban, azonban 1820-ban 618,986 frt 20 kra ezüstpénzben állapittatott meg. A ratificatio az urbéri törvények következtében 1836-ban történt, mely szerint az iparbér s ugynevezett kis tized elestek, és e szerint a megváltásból kihagyattak. Az 1847-ig leginkább a kir. haszonvételek önkezeléséből törlesztett összegek leszámitása után Versecz városa a kincstárnak még adós maradt 43,352 frt 28¼ kral ezüst pénzben. L. Stojacskovics „Beiträge zur Monographie der Stadt Versecz“ 14—15.

ÖTÖDIK FEJEZET.

[1]) Czoernig III, 74.

[2]) Ugyanaz ugyanott 75.

[3]) Financz. Min. Acten fasc. 32. sz. 603.

[4]) Czoernig III, 76.

[5]) Fin. Minist. Act. 32. sz. $^{19732}/_{991}$. 1810-ből.

[6]) Czoernig III, 79—80.

[7]) Ugyanaz ugyanott.

[8]) Az illyr tartományok átengedése után az átengedendő határszélek részeiben kihirdettetett, hogy azon ottani családok, melyek a cs. kir. államokba bevándorolni szándékoznak, itt kész elfogadásra számithatnak, és vagy a szlavon és bánsági határőrvidékben vagy Bukovinában, vagy egy más

tartományrészben letelepitendők. Azoknak a szükséges épületfa lakházaikhoz a kincstári erdőkből ingyen utalványoztatott, mint szintén a szükséges elölegezés anyagokban s gabnában, azután a beszerzendő földmivelési eszközökre stb. a határszéli jövedékekből, ezeken kivül tiz éviadó- s minden kincstári munka alóli mentesség biztositatott, a vagyontalan határszéli családok pedig fejenkint 5 kr. napi dijt kaptak. A kivándorlás az illyr tartományokból daczára az ott elébe gördített akadályoknak, különösen 1811-ben, nagy élénkséggel történt. Czoernig III, 113. l. kimutatása szerint a német-bánsági határőrezred kerülete különböző helyeire 1810-től 1811. marcz. végeig 196 bevándorolt horvát-illyr család telepittetett le, összesen 1075 lélekkel.

[9]) Klopodiáról a temesi Bánságban a németek, mivel vagyonuk s életük a románok által veszélyeztetve volt, elköltözködtek s helyükbe magyarok telepittettek le, azonban 1815-ben már azok is panaszkodtak, hogy az ottani román lakosok gyujtogatása és rablása miatt tovább nem maradhatnak és 1818-ban 5 kivételével valamennyi magyar elköltözött.

[10]) Ez üres telkekre csak igen kevés németet lehetett letelepiteni, mert inkább volt szükség más nemzetiségüekre; igy például Klopodiára magyarokra és románokra, Szedistjére szerbekre, Perkassovára németekre és románokra, Rákosra németekre és szerbekre, Oraviczára szerbekre, románokra és németekre, Nermetre és Vodnikra bolgárokra, Móritzfeldre és Königsgnadra németekre.

[11]) Czoernig III, 84—85.

[12]) Kriegs. Minist. Acrchiv B. 5120. 1822. nov. 21; B. 4795 és 2550. 1823. máj. 1. és jun. 19, vonatkozva az 1820. nov. 2-ki bérletszerződésre (B. 5185.) — Az elisabethfeldi coloniára vonatkozólag megengedtetett, hogy Magyarly az immár tulajdonává vált 12,900 holdon 100 családot elhelyezhessen, egy házhelyre 200 □ ölet használhasson, valamint hogy 305 hold erdő legelőül 1826. octob. végeig a tőkétől járó kamatért, azután pedig osztályszerinti megadóztatás kettős illetékeért 1826. novembertől kezdve, a telepitvényezett helynek átengedtessék.

[13]) Czoernig III, 107.

[14]) Fönemlitett cseh gyarmatosok átvételének a határőr kö-

telékbe oka az volt, hogy a bérnökök által nyomva és károsítva lévén, uj szerződésre lépni azokkal nem akartak.

[15]) Valjebul és Prisaka hegyi faluk mint hires rablófészkek Krassó megyében, szintén az országuthoz közelebb helyeztettek 1791-ben.

[17]) Egy a fehértemplomi magistratus levéltárában őrzött kézirat nyomán.

[18]) Horváth „Huszonöt év Magyarország történelméből“ Lipcse 1867. I. 230—232.

[19]) Ugyanaz ugyanott.

[20]) Patuzzi „Gesch. Österreichs“ 271.

[21]) Hornyanszky „Gesch. d. österr. Kaiserstaates“ II, 30.

HATODIK FEJEZET.

[1]) A magyar történelemben többször fordulnak elő ifjabb királyok (reges juniores.) A királyok még életükben koronáztatták meg trónörököseiket, anélkül azonban, hogy valami királyi jogot engedtek volna át nekik.

[2]) Meynert VI, II. szak. 257.

[3]) Hornyanszky id. h. II, 314.

[4]) Itt említésreméltó, hogy ugy 1831-, mint 1836-ban a fehértemplomi községben, ámbár az egész környékben a járvány dúlt, egyetlen choleraeset sem fordult elő, mit akkor a jó ivóviznek és egészséges fekvésnek tulajdonitottak.

[5]) Dorner „Das Banat“ 12. jegyz.

[6]) A Fehértemplomon termelt nyers selymet a bécsi, londoni és párisi műkiállításon az olasz- és franciaországihoz legközelebb állónak ismerték el, és a termelők bronz, nagy ezüst s arany érmekkel lettek kitüntetve.

[7]) L. Fényes „Magyarország Statistikája“ I, 212.

[8]) Igaz, hogy a versecziek 1851-ben a londoni iparmü kiállitásra küldött nyers selymükért nagy arany érmet kaptak, azonban annak oka a selyemnek sem jóságában, sem mennyiségében feküdt, hanem egyedül abban, hogy e termény Magyarországból azon kiállitáson alig volt képviselve.

[9]) Jó években néha 12,000 mérő rizst is termelnek, rosz években alig terem 3000.

[10]) Eddig a bortermelésnél a lehető legnagyobb mennyiséget iparkodtak előállitani, azonban ujabb időben minden szőllőfaj honositása által a minőséget is javitni törekesznek.

[11]) Hornyánszky id. munk. II, 316.

[12]) Meynert VI. II. szak. 315—316.

[13]) E gyülés emlékeül még azon évben megjelent dr. Deutsch F. J.-tól: „Buziás a magyar orvosok és természetvizsgálók 4-dik nagy gyülésének emlékeül.“ Temesvár 1843.

[14]) Preyer 93. Ez ünnepélyt egy sikerült kép tartotta meg a temesváriak örömteljes emlékezetében.

[15]) Bánságban is hozzáfogtak 1846—1847-ben és pedig az oravicza-baziási vasutvonal épitéséhez.

[16]) Meynert VI. II. szak. 322—323.

[17]) Mint látni fogjuk, az „illyr-bánsági ezred“ neve csak később változtattatott át „szerb bánságivá.“

[18]) Czoernig III, 282—283.

[19]) Ugyanaz III, 176—177.

[20]) A legtöbb e dohány-ültetvények közöl örvendetes en gyarapodott és évek folytán szaporittattak.

[21]) Czoernig III, 285—286.

[22]) Patuzzi „Gesch. Österreichs“ II, 279.

KILENCZEDIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

[1]) Minden bizonnyal! Szabad országban különböző nemzetiségek között miért ne lennének egyenlő előnyök? Valamely nemzetiség többsége minden községben vagy városban igényelhetné e jogot.

[2]) L. „Die serbische Bewegung in Südungarn.“Berlin 1851. 57—59.

[3]) Valjon jól tette-e Horvátország, hogy visszautasitotta a békülékeny kezet, melyet elvontak tőle, midőn kereste, és melylyel megkinálták, midőn rá nem volt többé szüksége, még ma sincs eldöntve?

[4]) A tanácsosok egyikét, egy 73 éves aggastyánt, lábánál fogva hurczoltak ki pinczéjéből, és számos villaszurással gyilkolták meg. A másik 60,000 frtot kinált életeért, ennek kezeit s lábait levágták s igy megcsonkitva hagyták fekve, és csak azután ütötték agyon, miután szemei láttára házát lerombolták, és családját meggyilkolták.

[5]) Vitézi Szuplikacz István 1789-ben született Petrinián a bánsági határőrvidékben, hol atyja mint törzstiszt állomásozott. Eleinte polgári pályára volt szánva, és a karloviczi gör. kel. gymnaziumban tanult. később Sopronyba ment philosophiára. Tizenhat éves korában atyja ezredébe állt mint hadfi, és még azon évben részt vett az olasz hadjáratban, hol őrmesterré neveztetett, 1009-ben hadnagy, 1810-ben főhadnagy lett. Az ez évi békekötés

következtében a határvidék egy része Franciaországra szállván, Szuplikacz ettől kezdve Napoleon soraiban harczolt. Marmont tábornagy segédjévé és 1812-ben kapitánynyá nevezte. Mint ilyen részt vett a szerencsétlen oroszországi hadjáratban, s a csatamezőn a becsületrend keresztjét kapta. 1814-ben Magdeburgban feküdt helyőrségen, honnét az alatta álló horvát századdal átment szülőföldieihez és az 1815-ki béke után a német-bánsági ezredbe osztatott be mint kapitány. Csak 1822-ben lett őrnagygyá, 1837-ben alezredessé, az ogulini határőrezredben, és 1842-ben ugyanott ezredessé. Mint ilyen vezette ezredét 1847. telén Olaszországba.

[6]) A posványok s mocsárok, melyek itt a kukoricza földekkel váltakoznak, s mindenütt erekkel, vagy szabálytalan, majd természetes, majd mesterséges árkokkal vannak keresztül metszve, a számos sáncz, melyek e delta alaku folyót minden oldalról körülveszik, és a legnagyobb részint harczias nép jelleme kezdettől fogva a harczot guerilla harczczá tették, melynek hasonlója az ujabb[1] korban csak vendeéi volt.

[7]) Czoernig III, 159—160.

[8]) Chownitz Julian „Geschichte d. ung. Revolution" Stuttgart 1849, I. köt. 202. lap.

[9]) Megkülönböztetésül a szerbektől a tulajdonképeni szerb fejedelemség lakosai „szerviánusoknak" neveztetnek.

[10]) Dr. Schütte A. „Ungarn und der ung. Unabhängigkeits Krieg" Dresden 1854. I, 212.

[11]) Egy vallásos emlékkő az emlitett uton jelöli a helyet, hova az elesteket temették.

[12]) Schütte id. m. II, 91—92.

[13]) „Serbische Bewegung in Südungarn" 125—127.

[14]) Hogy a nemzetőrségben nem lehetett bizni, sőt gyáva volt, bebizonyult a legközelebbi ütközetben, midőn legtöbb a pinczékbe, a házak s a venyigekazlak megé bujtak. Dicséretes kivételt képeztek az uj-aradiak.

[15]) Szerb tudósitások szerint, de valóságban 8000-en fölül is lehettek.

[16]) Férfiakat s nőket, öregeket s gyermekeket sem véve ki, legyilkoltak s elégettek.

[17]) Knicsanin hoszabb ideig a kath. templom közelében

állt, egy kertben egy diófa törzse háta megett; fölismerték, és minden bizonynyal golyó érte volna, de egy pilanatnyi szünetet fölhasznált és a veszélyes lőtávolból visszahuzódott.

[18]) Szerbek az e csatában elesetteik számát 100-ra teszik, mi azonban nagyon kevés.

[19]) Emlitésreméltó, hogy a fölrobbanás által okozott tüzet csupán nők s gyermekek oltották, miután a férfiak a torlaszoknál álltak, melyeket el nem hagyhattak.

[20]) Dr. Schütte id. munk. II, 96—97.

[21]) Ugyanaz ugyanott.

[22]) Mily keveset adott már Eugen herczeg is a fejedelmi szóra, eléggé tanusitja ez emlékezetes nyilatkozata: „Kétszázezer szuronyt nem adok a világ minden fejedelme szaváért.“

MÁSODIK FEJEZET.

[1]) L. „Die serb. Bewegung in Südungarn“ 189—192.

[2]) Ugyanott.

[3]) Preyer 96—97.

[4]) „Die serb. Bewegung in Südung.“ 225—227.

[5]) Dr. Schütte id. munk. II, 188.

[6]) E győzelmeért Knicsanin még azon este cs. kir. osztrák tábornokká neveztetett ki.

[7]) „Serb. Bewegung in Südungarn“ 253—254.

[8]) Arad vára a Maros bal partján fekszik és keletkezését a törököknek köszönheti, kik itt a régi várral szemben, mely lehordatott, határvárat épitettek, melyet a zentai vereségük utánig birtak, a midőn Eugen herczeg a mostani szabályos vármivek alapját megvetette.

[9]) L. Krtschek Emanuel „Der italienische und ungarische Krieg 1848—1849.“ Olmütz 1853. 224—226.

[10]) Preyer 98.

[11]) Ugyanaz 98—99. Krtschek is id. m. h. 219—220.

[12]) A kutak szükségképeni használata által a legtöbb kut vize annyira megjavult, hogy a lakosság vizhiányt nem szenvedett. Azért a fölmentés után a vizvezetést nem is javitották ki

mely a városnak évenkint nevezetes kiadásokat okozott. Jelenleg az ivóviz a városban annyira jó, hogy jobbat kivánni sem lehet.

[13]) Preyer 103.

[14]) Schweigerd C. A. „Österreichs Helden und Heerführer“ Wien 1854. III, 1453.

[15]) Preyer 104.

[16]) A 12-ik számu keritésben e temetkezési helyek emlékeül egy négyszegletes kőoszlopot emeltek, melynek négy oldalába erre vonatkozó emlékiratokat véstek, melyek az ott eltemetett Gläser altábornagyot és Simonovics Pál mérnökkari őrnagyot is megemlitik, kit jul. 31- és aug. 1-e közötti éjjel a józsefvárosi kapu előtt egy bombadarab talált, és emlékét a nevezett kapuba illesztett emléktábla is őrzi.

[17]) Krtschek id. munk. 222—223.

[18]) Preyer 105—106.

HARMADIK FEJEZET.

[1]) A balázsfalvi szabadságmezőn 60,000-nél több román gyült össze, kik közöl népvezérekül emlitendők: Barnutiu, Bradu, Janku, Lauriani, Papiu stb.

[2]) Czoernig III, 161—163. Az 1849. marcz. 12-ki petitió még több ohajtást is foglal magában.

[3]) Nem tudták akkor az osztrák miniszterek, hogy e nyilatkozat: „Magyarország nem birja többé saját alkotmányát, hanem kapja az osztrákot,“ a pragmatica sanctiót széttépte és semmivé tette? És nem tudták hogy a pragmatica sanctio megsemmisitése által a Habsburg-ház joga is elenyészett Magyarországra nézve?

[4]) „Serb. Bewegung in Südungarn“ 257 és 261.

[5]) Beszélik, hogy egyik tábornok, kinek kezébe akkor emberek, városok és országok sorsa volt letéve, ugy nyilatkozott volna, hogy a szerbeket a magyarok által kissé meg kell szelideiteni, hogy h jlékonyabbakká legyenek, és az ugynevezett vajdaságot föl kell adni a magyaroknak, és azután császári fegyverekkel el kell venni a magyaroktól, nehogy a szerbek mondhassák valaha, hogy ők hóditották meg a vajdaságot.

[6]) „Serb. Bewegung in Südungarn.“ 268—269.

[7]) Dr. Schütte II, 237.

[8]) Chownicz id. munk. II, 248.

[9]) Gubernator Hungariae. E méltóságot a magyar királyok kiskorusága alatt több hazafi viselte, mint például Hunyady János, Mátyás király atyja. Gubernator magyarul kormányzó, mit idegen, különösen osztrák közegek hibásan fordítottak „Gouverneur“-re Kossuthnak ez volt czime: „kormányzó-elnök.“

[10]) Dr. Schütte II, 249—250.

[11]) Krtschek id. munk. 160.

[12]) Dr. Schütte II, 320.

[13]) Krtschek 173—175.

[14]) Dr. Schütte II, 323,

[15]) Kötelességünk itt egy férfit megemlitni, ki Temesvár védelmezésében a legnagyobb érdemeket szerezte magának. Értjük b. Stankovics Lajos tábornokot s több érdemrend tulajdonosát. 1849-ben Rukovina a vár védelmezésének hadászati vezetésével bizta meg, és midőn az ostrom kezdete után nem sokára a helyőrségi tüzérség parancsnoka Scherb őrnagy megbetegedett, később Simonovics mérnökkari őrnagy is halálos sebet kapott, a védelem mindkét ágát Stankovics vette kezeibe. A vár védelmezése dicsőségének legnagyobb része tehát őt illeti, hogy az ellenség oly nagy erővel 107 napig sem tudott boldogulni. Mindenütt, hol döntő intézkedés volt szükséges, éjjel, nappal, a legveszélyesb pontokon, a legnagyobb golyó- s bombazáporban Stankovics (akkor még ezredes) legnagyobb pontossággal végzé a várparancsnok rendelkezéseit, és mindenütt, hol veszély volt, személyesen intézkedett, a kirohanásokat személyesen vezette, és előbb nem távozott, mig csak siker nem koronázta tevékenységét.

[16]) Preyer 107—108.

[17]) Ugyanaz 108—109.

[18]) Patuzzi II, 298.

[19]) Dr. Schütte II, 333—334.

[20]) Első s utolsó alvajdául Mayerhofer tábornok neveztetett ki.

TIZEDIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

[1]) Wlád Alajos „A román nép és ügye.“ Lugos 1863. 141.

[2]) Ugyanaz ugyanott 142—143. ff.

[3]) A szerb lélekszám az 1857. marcz. 31-ki népösszeirás után van adva. Kiadta a cs. kir. belügyminiszterium. Bées 1859.

[4]) Ki e pontot illetőleg többet tudni ohajt, olvassa „Der ungarische Reichstag 1861.“ Pest 1861.

[5]) Az itteni hivatalnokok hanyagságának egy másik példája a következő. Közel az erdélyi határhoz nem oly régen egy parasztházat rohantak meg, kinek birtokosáról tudva volt, hogy nem régiben pénzt kapott. Hogy a ház lakosait a pénz átadására kényszeritsék, a terhes nő hasát férje előtt fölhasitották, és a férjet addig sütögették, mig clégett. Egy 7 emberből álló gyanus csoportot csendőrök befogtak, kik egy hutatiszt előtt, ki egyszersmind a község birája volt, be is vallották gonoszságukat s az illető hivatalhoz kisértettek, és mint emlitett hutatiszt beszéli, „a gazemberek hamarabb hazaértek, mint a csendörök.“

[6]) Ezek egyátalában nem koholmányok, hanem gyakran megtörtént, megczáfolhatlan tények.

[7]) Az iratok tulságos összehalmozódásánál, mi a bureaucratismussal járt, az föl sem tünő. Ha az ember ügyét gyorsan

el akarta intéztetni, illendő ajándékot kellett a hivatalnoknak ajánlania.

[8]) Mit mond az olvasó a következő történethez? 1858. tavaszán bizonyos járásbirósági hivatalnok éjjel 11 órakor meglehetős ittas állapotban, puskával fölfegyverkezve, egy kisebb falu korcsmájába érkezett, mely faluban másnap hivatalos dolga volt. A korcsmáros hálószobáját zárva találta, és fölboszonkodva, hangosan követelte az ajtó kinyitását. A korcsmáros, ki már lefeküdt volt, fölkelt és az ivószobába ment. Alig lépett be, a hivatalnok több vendég jelenlétében rá támadt, szidva, hogy egy császári hivatalnok előtt az ajtót azonnal ki nem nyitotta. Feleselés közben a hivatalnok felhuzta fegyvere sárkányát, és a korcsmáros fejéhez közel tartva a puskát, az egyik csőt kisüté. Szerencséjére a korcsmáros a puskát félretaszitotta, és a lövés arcza mellett elsurranva, a szekrény ajtajába furódott. Arra a korcsmáros hirtelen szobájába futott, és az ajtót bezárta. Miután a hivatalnok igen illetlen szitkok között az ajtó kinyitását hasztalanul követelte, a korcsmát — ittas állapotának több jelét adva, — elhagyta. Az eset hivatalos tudomásra jutott, habár a korcsmáros föl nem jelentette. Azonban a dolog abban, és a hivatalnok szolgálatban maradt.

[9]) E jótétemény azonban csak névleges.

[10]) Czoernig III, 140—143.

[11]) A lélekszám az 1857. oct. 31-ki összeirás szerint van adva. Bécs, 1859.

[12]) L. „Die Beschwerden der Militärgränze“ czimü czikket a „Pester Lloyd“ 1861-ki 180-ik számában.

[13]) L. „Wiener Debatte“ 1865-ki évfolyam 322-ik számát.

[14]) Tényleg be van bizonyitva, hogy az állam a határőrintézmény föntartására évenkint legalább 1,600,000 o. é. frt költ.

MÁSODIK FEJEZET.

[1]) A kapu csarnokában a jobb oldali falba örök emlékül következő föliratu márványtábla van illesztve: „Franz Josef I. Kaiser von Österreich hat am 14-, 15- und 16-ten Juni 1862 in diesem Gebäude Allerhöchstsein Hoflager gehalten.“

[2]) A vakoló kanál és kalapács, mindkettő ezüstből, melyeket ő Felsége az alapkő letételnél használt, a várparancsnokság által őriztetnek.

[3]) Preyer 110—111.

[4]) Czoernig I, 413.

[5]) Ugyanaz ugyanott. 420.

[6]) L. e czimü czikket: „Andeutungen über die Ursachen des gegenwärtigen Verfalles d. banat. Metall-Bergwerke.“ Temesvarer Zeitung. 1860-ki évf. 217. sz.

[7]) Az állam a Bánságban már régebben üzött bányászati vállalatokat. Ezek voltak a resiczai vashámorok, a bogsáni, gladnai és franzdorfi fiókbányákkal Oravicza közelében. Oraviczát, mely előbb nagyobb részben a bánsági bányamivelő társulatoké volt, az állam magához váltotta, mig az előbb nevezett vashámorokat már régtől fogva az állam költségén mivelték, s jelentékeny tiszta jövedelmet hajtottak. Azon nézetből kiindulva, hogy e jövedelmek emelése, és az által az államnak jelentékeny jövedelmi források nyitása végett, nemcsak a resiczai vasbánya nagyszerü terv szerint volna szabályozandó, és a steierdorfi kőszénmivelés nagyobb mérvben volna eszközlésbe veendő, hanem a bánsági bányatársulatok összes bányászata az állam kezében egyesitve, egy közös terv szerint volna jövedelmezővé teendő, a kormányt azon nagyszerü vállalkozásokra inditotta, melyekhez 1846-ban kezdett, melyek azonban a helyett, hogy az államnak a remélt pénzforrásokat megnyitották volna, miután annyi millió tőkét elnyeltek, még folytonosan nagy pótlékokat okoztak.

[8]) A cs. kir. szab. államvaspálya-társulat az összes bánsági ércz- és kőszénbányákat az azokkal összeköttetésben levő kohókkal, az előbbi bányakerületekben a hasznavehető földbirtoklása jogával, továbbá 156,604 hold erdőt az átlagosan 7,136,610 kubik ölre becsült hasznavehető fával, és végre 56,861 hold földesuri földeket, mint kerteket, réteket, szőllőket, szántóföldeket stb. 11 millió ezüst frtért megvette.

[9]) Deutsche Allgemeine Zeitung 1858. decz. 28-ki száma.

[10]) L. „Deutsche Ansiedlungen im Banate“ czimü czikket (I-V-től) a „Temesvarer Zeitung“ 1864. jun. 5-ki számában, 126-dik szám.

[11]) Patuzzi II, 312. ff.

[12]) Fehértemplomnak, az akkori községi elöljárója Lorencz Alajos ez elsietése miatt, ki azon önkényüsége által alkalmasint könnyü szerrel valami rendre akart szert tenni, eleget kellett szenvednie, mert a bekövetkezett nehéz időkben a városnak legnagyobb megfeszitésébe került, hogy tett igéretét beválthasa, és az az által okozott sebe maig sem hegedt be.

[13]) Szalaynál „Das Rechtsverhältnisz der serb. Niederlassungen zum Staate. 1860. 114—116. Stojackovics 38—39.

[14]) Szalay id. munk. 117—118.

[15]) Mint tudva van, az 1848-ki XX. tvcz. a szerb nemzeti congressus illetőségét politikai ügyekben nem fogadta el. Ha ily alaptalan hivatkozásokat lehet tenni, azon sem csodálkozhatunk, ha száz éves gyakorlat szentesitésére történik hivatkozás. Mit tartson felőle az olvasó, a fönnebbi megjegyzésből is látható.

[16]) A fönnebbi irat következtében a kormány csakugyan megengedte a szerb nemzeti congressus összehivását. Szalay id. munk. 117—118.

[19]) Főispánokul kineveztettek: Temesbe Damaszkin János, Torontálba Karácsonyi László, Krassóba Gozsdu Manó..

HARMADIK FEJEZET.

[1]) Megjegyzésre méltó, hogy e vaspályákhoz a sineket a bánsági resiczai és bogsáni vashámorokban készitették.

[2]) L. „Die Oravicz-Aninaer Gebirgsbahn“ czimü czikket a „ Pester Lloyd“ 1863-ki évfolyama 209. számát.

[3]) Czoernig I, 419.

[4]) Preyer 140.

[5]) Ugyanaz ugyanott 139.

[6]) Hogy a szerb müvészek és irók nevét megtudhassuk, levélben kerestünk meg több szerb tekintélyes férfit, de nemcsak hogy nem közlötték azokat velünk, hanem egyiktől majdnem sértő választ kaptunk. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint azon nevezetesb férfiakat megemlitnünk, kiket ismerünk, habár a szerb nem-

zetnek még több nevezetes férfia is lehet. Azonban nem mulaszthatjuk el azon barátságos előzékenységet megemlitni, melylyel zelistjei Wlad Lajos ur, kit akkor még személyesen nem ismertünk, az itteni románokra vonatkozó szükséges adatokat velünk közölni sziveskedett.

') Europa legnagyobb városai sok századon át szalmával fedett faházak szabálytalan halmazai voltak, melyek sem kéményekkel, sem árnyékszékekkel ellátva nem voltak. A kéményeket csak 1368-ban kezdték volna épiteni Romában; az árnyékszékeket Párisban 1513-ban kezdték használni és még 1700-ban az azok épitésére vonatkozó rendeletet ismételni kellett. Az utczák kövezése csak a 17-ik században kezdett átalánosabbá válni. L. Beckmann's Erfindungen II, 360—391.

TARTALOM.

Lap.

HETEDIK KÖNYV.

Bánság az osztrák ház alatt.

Első fejezet. Bánság nevezete. — Czimere. — Állapota a visszafoglalás után. — Ujáalakulása. — Közigazgatási és egyházi szervesése. — Politikai fölosztása. — Uj helyek. — Colonisták. — Ipar-mozgalmak. — Csatornaépitések. — Erődítvények. — Átalakulási törekvések. — Müveltségi állapotok. — Ország-patronus. — Épitkezések. — Merczy halála. (1718—1734.) 3

Második fej. Gróf Hamilton kormányzása. — Erődítések. — A Hercules-fürdők. — Gr. Neipperg. — Az 1737—39-ki török háboru. — Bánság pusztulása.— Földrengés. — A belgrádi béke. — A kormány bizalmatlansága a magyar nemzet iránt. — Pestis. — Báró Succov. — Határszabályozások. — Báró Engelshofen. — Temesvár erődítésének bevégzése. — Kaszárnya- s vizműépitések. — Iparviszonyok. — A lakosság száma. — Bányamivelés. (1734—1750.) 34

Harmadik fej. A polgári igazgatás behozatala. — Gróf Perlas polgári elnök. — A pestis uj kitörése. — Első nagy gyarmatositás. — Mária Terézia gondoskodása a gyarmatosok jóléte iránt. — Csatornaépitések. — A

Lap.

gazdászati ipar hanyatlása. — Kereskedelmi törekvések. — Életviszonyok. — A bánsági katonai őrszélek. — Az iskolák állapota. — II. József Bánságban. (1750—1768.) 74

Negyedik fej. Gr. Clary elnöksége. — A tartomány térképezése. — Benépesitési főutasitás. — Második nagy gyarmatositás. — Uj faluk. — Telepitési költségek. — Áttekintési táblázat. — Szellemi, mezőgazdászati és iparviszonyok. — Vásári szabadalmak. — Bánság nagyobb helyei örvendetes emlekedése. — Népesség állása. — (1768—1774.) 101

Ötödik fej. B. Brigido elnök. — Uj vidék-fölosztások. — Bureaucraticus igazgatási rendszer. — Vizvezetés. — Épitészeti hivatal. — Uj faluk. — A tanügy végleges rendezése. — A szerb viszonyok rendezése. — Brigido Pompejus utolsó elnök. — Bánság visszacsatoltatik Magyarországhoz.—Visszapillantás.—(1774—1780) 121

NYOLCZADIK KÖNYV.

A Bánság Magyarországba keblezve.

Első fej. II. József és ujitásai. — Temesvár kiváltságokat kap. — A hadmegyei rendszer behozatala a határőrvidékbe. — Általános népösszeirás Magyarországban. — Temesmegye óvása. — Román lázadás. — József kibocsátványa a földesurak s alattvalók közötti viszonyok rendezésére. — Uj politikai fölosztás. — A temesi kerülethez intézett utasitás. — A törvénykezési és egyházi ügyek rendezése. — Uj gyarmatositási patens. — Kincstári jószágok. — Isméti fölhivás benépesitésre. — Számos gyarmatos-lak épitése. — Magán telepitések. — Államköltségen telepitett családokra forditott költségek. (1780—1787.) 137

Második fej. Uj bonyodalmak a portával. — Hadizenet. — Az 1788-ki hadjárat. — A rámai hős nap — A tö-

Lap.

rökök benyomulása Bánságba. — A veterani barlang. — Geppert kapitány. — Ütközet Slatinánál. — Megrohanás Szakulnál. —A versecziek hősiessége.— A törökök kivonulása. — Uj Palánka bevétele. — Az 1789-ki hadjárat. — Hadik fővezér. — A hadtestek állása. — Laudon. — Vécsey Mehadiánál. — Clerfayt és ütközet Mehadiánál aug. 28-án. — Kémszemle. — Kisérlet Poreéra. — Belgrád meghóditása. — Forrongás Magyarországban. — József reformterveit visszavonja. — József halála. (1787—1790.) 166

Harmadik fej. II. Lipót mindent visszaállit. — Sándor főherczeg nádorrá választatik. — Szerb congressus Temesvárott 1790-ben. — Szerb kivánalmak. — Tököli. — A szerbek uj kivánalmai. — A szerbek polgári jogot nyernek. — Az illyr udvari canczellaria megszüntetése. — A szerb clerus ülést és szavazatot kap az országgyülésen. — A király és nemzet közötti bizalom helyreállása. — A sistovi béke 1791. aug. 4-én. — II. Lipót halála. — Visszatekintés a gyarmatositás ügyre. — (1790—1792.) 209

Negyedik fej. I. Ferencz. — Francziaország hadizenete. — Fehértemplom és Pancsova katonai községekké lesznek. — Éh-inség. — József főherczeg nádorrá választása. — Bányászati ügyek. — Ferencz Ausztria örökös császárává nyilatkoztatja magát 1804. aug. 11-én. — A katonai határőrvidék alaptörvényt kap. — Szerb lázongási kisérletek. — Polgári néphadak. — Napoleon fölhivása a magyarokhoz. — Állampénzbukás 1811-ben. — Béke. — Versecz királyi várossá lesz. (1790—1818.) 224

Ötödik fej. Telepitési és müvelődési viszonyok I. Ferencz alatt. — Üres telkek Bánsághan. — Franczia és német emigransok bevándorlása. — A telepesekre vonatkozó rendelet. — Az üres telkek betöltése. — Néhány tiroli colonia letelepitése a Bánságban. — Német családok elhelyezése román falukban. — Csehek bete-

Lap.

lepitése a Bánságban. — Észrevételek a cseh telepesekről. — Uj telephelyek más nemzetiségek számára. — Az 1831-ik év. — A cholera. — Az iskolák állapota. — I. Ferencz halála. (1794—1835.) 244

Hatodik fej. V. (I.) Ferdinánd. — Kedvezmény a magyar nyelv iránt. — Uj urbéri törvény. — A cholera isméti föltünése. — Az illyr-bánsági határőrzászlóalj fölállitása. — Cultura-viszonyok. — A selyem-, rizs- és bortermelés. — Nyelvkérdés. — A természetvizsgálók nagy gyülése Temesvárott. — Polgári zászlószentelés. — A cs. királyi szab. dunai gőzhajótársaság előhaladása. — Tiszaszabályozás. — Az illyr bánsági határőrzászlóalj ezreddé emeltetik. — Dohánytermelő telepek. — József nádor halála és István főherczeg nádorrá választása. — Az 1847-ki országgyülés. (1835—1847) 267

KILENCZEDIK KÖNYV.

Az 1848—1849-ki polgárháború.

Első fej. A marcziusi engedmények. — Első vérontás. — Szerb nemzeti congressus Karloviczon s határzatai. — A szerbek több hadikészletet hatalmukba keritnek. — A szerb fölkelés szervezése. — Versecz megrohanása s ütközet. — Sz. Tamás megtámadtatása. — Csata Fehértemplomnál aug. 19-én. — Fehértemplom második megtámadtatása. — Perlasz ostroma. — Az árulás első jelei. — Bécsi politika. 279

Második fej. Az october 3-ki manifestum. — Temesvár ostromállapotba helyeztetik. — Jarkovacz éjeli megrohanása. — Uj miniszterium. — Ferdinand lemondása és Ferencz József trónralépte. — Császári kibocsátvány a szerb nemzethez. — A magyarok meghiúsult támadása Pancsova ellen. — Todorovics tábornok

Lap.

megszállja Verseczet, Nagy-Becskereket, Fehértemplomot, Bogsánt és Lugost. — Aradvárát a magyarok elfoglalják. — Temesvár bezárlása. 305

Harmadik fej. A románok emlékirata. — Az ujabbi események. — Magyarország hét kerületre osztatik. — A magyarok győzelmei. — A debreczeni országgyülés. — Magyarország kimondja a függetlenséget. — Ausztria szövetkezik Oroszországgal. — Haynau. — Uj hadterv. — A magyarok visszavonulása a Bánságba. — Szőregi és temesvári csata. — Temesvár fölszabadulása. — Görgey Világosnál. — Zárelmélkedés. — Rukavina halála. — Az 1849. nov. 18-ki cs. patens. 331

TIZEDIK KÖNYV.

Bánság mint önálló koronatartomány.

Első fej. A provizorium. — Uj fölosztás kerületekre. — Bureaucraticus igazgatási rendszer. — A Bachféle bureaucratismus árnyoldalai. — A katonai határvidékben fönálló hübéri viszonyok megszüntetése. — A bánsági határvidék fölosztása. — Igazgatási hatóságok. — A határvidék árnyoldalai. — Gör. kath. püspökség fölállitáza Lugoson. — Zárviszonyok. 358

Második fej. I. Ferencz József beutazza Bánságot. — Vitézség emléke. — Utépités. — A Béga-csatorna szabályozása. — A cholera jelei. — A bánsági bányák. — Az érczbányák megváltása. — A bányabirtok eladása. — Az 1857-ki népesség száma. — Az 1858-ki telepitési törvény. — Socialis viszonyok. — Coronini fölhivasa. — Adatok az 1859-ki hadjárathoz. — Az 1860. oct. 20-ki diploma. — Cs. kézirat Rajacsicshoz. — A szerb vajdaság és temesi Bánság isméti bekeblezése

Lap.

Magyarországba. — Rajacsics véleményezése a vajdaság bekeblezéséről 387

Harmadik fej. A jelen. — Közlekedési eszközök. — Vasut. — Dunagőzhajózás. — Távirda. — Tanintézetek. — A Bánságból származó nevezetesb férfiak. — Lapok, könyvárusok és könyvnyomdák. — Ipar és mesterségek. — Müvészet. — Szellemi és társadalmi élet. — Temesvár külseje. — Hunyady vára. — Szerző zárszava. — Főhadi parancsnokok, polgári elnökök, főispánok és temesvári várparancsnokok. 419